

Odlok Predsedstva SNOS-a

o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov

Predsedstvo SNOS-a je sprejelo sledeči odlok o zaščiti knjižnic, arhivov, umetniških, kulturnih in zgodovinskih spomenikov, znanstvenih in umetniških, zbirk in prirodnih znamenitosti, ki bo objavljen v prihodnjem Uradnem listu:

Člen 1.

Vse knjižnice, vsi arhivi, umetniški, kulturni in zgodovinski spomeniki, znanstvene in umetniške zbirke in prirodne znamenitosti, last kogarkoli, spadajo pod posebno zaščito slovenske narodne oblasti.

Člen 2.

Odslek za prosveto pri Predsedstvu SNOS-a se pooblašča, da ob sodelovanju Znanstvenega instituta pri Predsedstvu SNOS-a preko okrožnih, okrajnih in krajevnih narodno osvobodilnih odborov izda vse oblastne ukrepe, ki so potrebni, da se v členu 1. naštetih stvari zaščitijo pred poškodbo ali, kolikor so že poškodovane, po možnosti postavijo v prejšnji stan in zaščitijo. Odseku za prosveto, ob sodelovanju Znanstvenega instituta, pripada tudi vrhovno nadzorstvo nad izvrševanjem teh ukrepov.

Člen 3.

Glede po tem odloku zaščitene stvari, ki jih ne upravljajo organi slovenske narodne oblasti, je izvesti zaščito odnesno pestavitve v prejšnji stan po možnosti sporazumno z lastniki teh stvari ali, če so ti odsotni, z njihovimi zastopniki. Vsi organi slovenske na-

rodne oblasti so dolžni nuditi pri tem vso po okoliščinah potrebno pomoč.

Člen 4.

Vsi organi slovenske narodne oblasti, ki bi zagrešili samudno ali malomarno izvedbo teh zaščitnih ukrepov, so v primeru, če zaradi te samudnosti nastane ali se poveča škoda, razen disciplinsko še odškodninsko in kazensko, a tudi privatniki, lastniki zaščitene stvari, kazensko odgovorni. Kazen je denarna od 100 do 10.000 Lit. Sodbe izrekajo okrajna narodna sodišča, v katerih okoliščini ima krivec svoje bivališče. V primerih velike malomarnosti morajo sodišča glede stvari, ki so privatna (nedržavna) last izreči tudi brezodškodninske razlastitve v korist slovenske narodne skupnosti.

Člen 5.

Ta odlok dobi obvezno moč z objavo.

Vsi pošteni Jugoslovani v inozemstvu proti kralju Petru

Zveza jugoslovanskih mornarjev je na sestanku, ki se je vršil 23. januarja v Londonu, najostreje obsedila kraljev poizkus razbiti enotnost jugoslovanskih narodov in njegovo neupravičeno poseganje v njihove pravice.

Enoglasno so mornarji obljubili svojo popolno pomoč NKOK-u, ki ga priznavajo za edino zakonito vlado demokratične in federativne Jugoslavije z maršalom Titom na čelu.

VARSTVO SPOMENIKOV XX

UDK
UDC 719

VARSTVO SPOMENIKOV

REVIJA ZA TEORIJU IN PRAKSO SPOMENIŠKEGA VARSTVA

MONUMENT CONSERVATION

A PERIODICAL FOR RESEARCH AND PRACTICE OF MONUMENT
CONSERVATION

XX

LJUBLJANA
1976

VARSTVO SPOMENIKOV — revija za teorijo in prakso spomeniškega varstva. Letno izideta do dve številki. S podporo Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije ga izdaja Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo.

VARSTVO SPOMENIKOV (MONUMENT CONSERVATION) — a periodical with studies in monument and site conservation, research and practice. It is published, as a rule, twice per year, by the Institute of the SR Slovenia for the Monument Conservation with the financial assistance from the Slovene Culture Community and the Interdisciplinary Slovene Research Community.

Glavna in odgovorna urednica   dr. Iva Mikl Curk, Ljubljana
Chief Editor

Uredniški odbor   Ivan Bogovčič, dr. ing. arh. Peter Fister, dr. Ivan Komelj, Helena Menaše, dr. Ivan Sedej, dr. Nace Šumi, dr. Sergij Vilfan, dr. Sergej Vrišer, Milan Železnik

Uredništvo in uprava   Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo,
Editors and Administration   YU 61000 Ljubljana, Plečnikov trg 2, p. p. 176

Naslovna stran: Prva objava prvega slovenskega spomeniškovarstvenega odloka (izšel je med vojno na osvobojenem ozemlju v Slovenskem poročevalcu z dne 27. januarja 1945)

Cover: The first publication of the first Slovene monument conservation decree (it has been published during the war, in the liberated territory, in the Slovenski poročevalec on January 27th, 1945)

Ta zvezek izhaja za leto 1975

Objavo prispevkov v tem zvezku je odobril uredniški odbor na svoji seji dne 29. decembra 1975.

Za strokovne podatke in mnenja odgovarjajo avtorji.

Izvillečke in podpise ilustracij sta prevedla v angleščino dr. Martin Briški, direktor ZAMP v Ljubljani, in Mirjana Briški, absolventka angleščine in umetnostne zgodovine.

Revija Varstvo spomenikov je po mnenju Republiškega sekretariata za prosveto in kulturo (št. 421-1/74 z dne 19. avgusta 1974) oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov.

VSEBINA

CONTENTS

OB JUBILEJU

AT THE JUBILEE

I. Komelj: Leto 1945 in varstvo kulturnih spomenikov na Slovenskem	5	I. Komelj: The Year 1945 in the History of Our Monument Conservation
E. Cevc: »Vse življenje sem bil konservator ...«	53	E. Cevc: "I Was a Conservator All My Life ..."
S. Peterlin: Nekaj o zametkih in začetkih varstva narave v Sloveniji	75	S. Peterlin: Something about the Origins and the Beginnings of an Organized Nature Conservation in Slovenia
D. Gregorin: Razmišljanja o spomeniškem varstvu ob novi ustavi	93	D. Gregorin: Reflections on the Monument Conservation in the Light of the New Constitution
I. Mikl Curk: Kako varovanje arheoloških spomenikov v preteklosti usmerja sedanja prizadevanja	107	I. Mikl Curk: How the Conservation of Archaeological Monuments in the Past Directs the Present Efforts
M. Slabe: Iz delokroga konservatorja-arheologa v občinskem zavodu	115	M. Slabe: From the Field of Activity of a Regional Conservator-Archaeologist
I. Bogovčič: Nekaj misli ob rob naši restavratorski problematiki	121	I. Bogovčič: Some Thoughts in Connection with Our Restoration Problems
M. Slabe: Po razvojni poti Ljubljanskega regionalnega zavoda za spomeniško varstvo	125	M. Slabe: Stages of the Development of the Regional Monument Conservation Institute of Ljubljana
A. Volavšek: Zavod za spomeniško varstvo Maribor	135	A. Volavšek: The Regional Monument Conservation Institute of Maribor
I. Komelj in V. Fatur: Delavci Zavoda SR Slovenije za spomeniško varstvo v letih 1945—1975	141	I. Komelj & V. Fatur: The Workers of the Institute of the SR Slovenia for the Monument Conservation in the Years 1945—1975

O DOKUMENTIRANJU

ABOUT THE DOCUMENTING

P. Fister: Uvedba enotnega sistema topografije arhitekture	159	P. Fister: Introduction of a Uniform System of Topographing Architecture
D. Mravlje: Možnost uporabe fotogrametričnih metod v spomeniškem varstvu, arhitekturi in arheologiji	195	D. Mravlje: The Possibility of Using Photogrammetrical Methods in Monument Conservation, Architecture and Archaeology
I. Bogovčič: Dokumentiranje v restavracijah	209	I. Bogovčič: Documenting Related to Restoration
V. Šribar: K problemu dokumentacije najdb v naseljih	235	V. Šribar: About the Problem of Finds in Settlements

DRUGE RAZPRAVE

- M. Zadnikar: Nova odkritja v Stični 239
 N. Štupar-Šumi: Dvorec Betnava —
 program za obnovo in oživitev 257
 M. Slabe: Sondiranje z arheološko me-
 todo na ljubljanskem gradu 267
 I. Stopar: Poznogotske pečnice s celj-
 skega območja 275
 V. Koren: Regionalni muzej pomurske
 ljudske arhitekture na prostem 307
 M. Kolarič: Amsterdamska deklaracija
 in kongres o evropski stavbni dedi-
 ščini 313
 I. Sedej: Varstvo spomenikov v luči va-
 rovanja stavbne dediščine 325

BIBLIOGRAFIJA

- N. Stergar: Bibliografsko kazalo »Var-
 stva spomenikov« I—XIX (1948 do 338
 1975)

OTHER ARTICLES

- M. Zadnikar: New Discoveries at Stična
 N. Štupar-Šumi: The Betnava Castle —
 a Programme for Renewal and Revi-
 talization
 M. Slabe: Trial Trenching in Ljubljana
 Castle
 I. Stopar: Late Gothic Stove Tiles in the
 Celje Area
 V. Koren: The Regional Museum of the
 Folk Architecture in the Open Air in
 the Mura River Area
 M. Kolarič: Amsterdam Declaration and
 the Amsterdam Congress on the
 European Architectural Heritage
 I. Sedej: Monument Conservation in the
 Light of the Conservation of the
 Architectural Heritage

BIBLIOGRAPHY

- N. Stergar: The Bibliographical Index
 of the "Monument Conservation",
 Vol. I to XIX (1948 to 1975)

OB JUBILEJU - AT THE JUBILEE

LETO 1945 IN VARSTVO KULTURNIH SPOMENIKOV NA SLOVENSKEM

Ivan Komelj

Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo

UDK 719(497.12)(061.6)»1945«

THE YEAR 1945 IN THE HISTORY OF OUR CULTURAL MONUMENT CONSERVATION

Avtor z uporabo arhivskega gradiva, uradnih predpisov in osebnih spominov obnavlja potek dogajanj v slovenskem in deloma tudi jugoslovanskem varstvu kulturnih spomenikov. Pri tem ugotavlja, da je t. i. Spomeniški urad sicer deloval od 1913. leta, vendar med vojno omejen na t. i. Ljubljansko pokrajino in samo v osebi začasnega vodje, nekdanjega spomeniškega referenta in potem univ. profesorja Franceta Steleta, ker so bili delavci urada v taboriščih, vodjo univ. prof. dr. Franceta Mesesnela pa so tik pred osvoboditvijo belogardisti pobili. Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta pa je že 27. januarja 1945 na osvobojenem ozemlju izdalo odlok o zaščiti knjižnic, arhivov, kulturnih in zgodovinskih spomenikov in naravnih znamenitosti, kar je verjetno še eno od edinstvenih pričevanj našega osvobodilnega gibanja. Skrb za našo kulturno dediščino se je nato izrazila še z vrsto jugoslovanskih in slovenskih zakonskih predpisov, med katerimi je bila tudi uredba o ustanovitvi Zavoda za varstvo in znanstveno preučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Slovenije z dne 27. avgusta 1945.

The author, using the archive materials, official regulations and personal remembering, reconstructs the course of the events in the Slovene, and in part also in the Yugoslav, cultural monument conservation. There he states that the so-called Monument Office acted, it is true, from the year 1913 on, but during the War it was limited only to the so-called Province of Ljubljana, engaging only one person, a temporary head, the former monument department head and later Professor at the University, Dr. France Stele; the workers of the Office were taken to concentration camps, and the head, Professor France Mesesnel, Ph. D., was murdered by the White Guardists immediately before the liberation. The Presidency of the Slovene National Liberation Council issued already on January 27th, 1945, in the liberated territory, the Decree on the Protection of Libraries, Archives, Cultural and Historical Monuments and Nature Particularities, being another in the series of the unique witnesses of our liberation movement. The care for our cultural heritage was manifested further on by a series of the Yugoslav and Slovene legal prescriptions, and among them ranged also the regulation of establishing the institute for conservation and scientific examination of cultural monuments and of natural particularities of Slovenia, on August 27th, 1945.

Dne 27. januarja 1945 je izšel Odlok Predsedstva SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov. Ponatis odloka je bil s komentarjem objavljen prve dni po osvoboditvi Ljubljane v 19. številki Slovenskega poročevalca. Po tem odloku vse knjižnice, vsi arhivi, umetniški, kulturni spomeniki, znanstvene zbirke in prirodne znamenitosti, last kogarkoli, spadajo pod posebno zaščito slovenske narodne oblasti. Odsek za prosveto pri Predsedstvu SNOS (oziroma po proglasitvi narodne vlade Ministrstvo za prosveto) se pooblašča, da ob sodelovanju Znanstvenega instituta pri Predsedstvu SNOS prek okrožnih okrajnih in krajevnih narodnoosvobodilnih odborov izda vse oblastvene ukrepe, ki so potrebni, da se v čl. 1. naštete stvari zaščitijo pred poškodbo ali kolikor so že poškodovane, po možnosti postavijo v prejšnji stan in zaščitijo. Odseku za prosveto ob sodelovanju Znanstvenega instituta pripada tudi vrhovno nadzorstvo nad izvrševanjem teh ukrepov.

Tedanji začasni vodja Spomeniškega urada prof. dr. Francè Stelè, je 25. maja 1945 po ustnem naročilu akademskega slikarja Maksima Gasparija, ki je bil postavljen za delegata v muzejih in spomeniškem uradu, poročal o delovanju urada, stanju poslov in prihodnjih nalogah spomeniške službe. Posebej je opozoril na Odlok Predsedstva SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov, ki da ga je treba v 2. točki tako dopolniti, da se ukrepi in nadzorstvo, ki je potrebno za zaščito umetnostno zgodovinskih, kulturnih spomenikov, poveri spomeniškem uradu, kakor so že doslej bili njegove naloge, hkrati pa naj bi se določil tudi način usklajevanja dela tega urada in Znanstvenega instituta. Zato je predlagal zaradi načelnih osnov bodočega dela skupen posvet strokovno zainteresiranih zastopnikov Ministrstva prosvete, Znanstvenega instituta in Spomeniškega urada. To željo je ponovil še 3. julija v pismu o problematiki gradov (o katerem še pozneje), ki ga je poslal Znanstvenemu institutu, in se pri tem skliceval tudi na uradni obisk Božidarja Jakva in Spomeniškem uradu (že 11. maja 1945).

Delovanje Spomeniškega urada v Ljubljani, ki se je 1941 leta zožilo na območje t. i. Ljubljanske pokrajine, formalno in dejansko ni prenehalo, saj so morali po Uredbi Komande mesta Ljubljane št. 1. z dne 10. maja 1945 vsi javni in zasebni uslužbenci nadaljevati svoje delo na svojih dosedanjih službenih mestih, 15. maja 1945 pa je izšla Uredba o postavitvi vseh državnih ter drugih javnih in samoupravnih uslužbencev na razpolago in ustrezajoč določbi čl. 2 Uredbe ministrstva notranjih zadev z dne 15. V. 1945 javlja začasni vodja spomeniškega urada, da sva v Spomeniškem uradu nastopila službo:

1. Univ. prof. Fr. Stelè kot začasni vodja poslov.
2. Prof. Boris Bačič kot honorarni uslužbenec.

Glede ostalega osebja sporočam:

1. da je bil vodja urada konservator dr. Fr. Mesesnel dne 4. V. 1945 ubit pod Turjakom kot žrtev terorističnega pokola skupine jetnikov,
2. da se je pomočnik konservatorja, uradniški pripravnik dr. St. Mikuž do zadnjega nahajal kot interniranec v Dachauu ter do svoje vrnitve v domovino osebno ne more priti na službo.

Oblastno dejavnost, kolikor jo je urad sploh še mogel imeti, je Odlok o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov prenesel na Ministrstvo za prosveto in Znanstveni institut, ki jima je pripadla naloga izdajanja oblastnih ukrepov in vrhovnega nadzora.

Odlok Predsedstva SNOS-a

o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov

Predsedstvo SNOS-a je sprejelo sledeči odlok o zaščiti knjižnic, arhivov, umetniških, kulturnih in zgodovinskih spomenikov, znanstvenih in umetniških zbirk in prirodnih znamenitosti, ki bo objavljen v prihodnjem Uradnem listu:

Člen 1.

Vse knjižnice, vsi arhivi, umetniški, kulturni in zgodovinski spomeniki, znanstvene in umetniške zbirke in prirodne znamenitosti, last kogarkoli, spadajo pod posebno zaščito slovenske narodne oblasti.

Člen 2.

Odsek za prosveto pri Predsedstvu SNOS-a se pooblašča, da ob sodelovanju Znanstvenega instituta pri Predsedstvu SNOS-a preko okrožnih, okrajnih in krajevnih narodno osvobodilnih odborov izda vse oblastne ukrepe, ki so potrebni, da se v členu 1. našteje stvari zaščitijo pred poškodbo ali, kolikor so že poškodovane, po možnosti postavijo v prejšnji stan in zaščitijo. Odseku za prosveto, ob sodelovanju Znanstvenega instituta, pripada tudi vrhovno nadzorstvo nad izvrševanjem teh ukrepov.

Člen 3.

Glede po tem odloku zaščitene stvari, ki jih ne upravljajo organi slovenske narodne oblasti, je izvesti zaščito odnesno postavitev v prejšnji stan po možnosti sporazumno z lastniki teh stvari ali, če so ti odsotni, z njihovimi zastopniki. Vsi organi slovenske na-

rodne oblasti so dolžni nuditi pri tem vso po okolnostih potrebno pomoč.

Člen 4.

Vsi organi slovenske narodne oblasti, ki bi zagrešili samudno ali malomarno izvedbo teh zaščitnih ukrepov, so v primeru, če zaradi te samudnosti nastane ali se poveča škoda, razen disciplinsko še odškodninsko in kazensko, a tudi privatniki, lastniki zaščitene stvari, kazensko odgovorni. Kazen je denarna od 100 do 10.000 Lit. Sodbe izrekajo okrajna narodna sodišča, v katerih okolišču ima krivec svoje bivališče. V primerih velike malomarnosti morajo sodišča glede stvari, ki so privatna (nedržavna) last izreči tudi brezodškodninske razlastitev v korist slovenske narodne skupnosti.

Člen 5.

Ta odlok dobi obvezno moč z objavo

Vsi poštene Jugoslovani v inozemstvu proti kralju Petru

Zveza jugoslovanskih mornarjev je na sestanku, ki se je vršil 23. januarja v Londonu, najostreje obsedila kraljev poizkus razbiti enotnost jugoslovanskih narodov in njegovo neupravičeno poseganje v njihove pravice.

Enoglasno so mornarji obljubili svojo popolno pomoč NKOJ-u, ki ga priznavajo za edino zakonito vlado demokratske in federativne Jugoslavije z maršalom Titom na čelu.

Sl. 1. Prva objava Odloka o zaščiti knjižnic, arhivov, kulturnih in zgodovinskih spomenikov in naravnih znamenitosti (izšel v Slovenskem poročevalcu z dne 27. januarja 1945 na osvobojenem ozemlju, torej več kot tri mesece pred osvoboditvijo Slovenije)

Fig. 1 The first publication of the Decree on the Protection of Libraries, Archives, Cultural and Historical Monuments and Natural Curiosities (published in the Slovenski poročevalac on January 27th, 1945, in the liberated territory, thus more than three months before the liberation of Slovenia)

Ljudska oblast je že pred osvoboditvijo celotnega jugoslovanskega ozemlja posvetila materialni kulturni dediščini precejšnjo skrb. To dokazujeta poleg Odloka SNOS še dva druga odloka, in sicer Odlok o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin in Odlok o ustanovitvi »Komisije za ugotavljanje škode, povzročene po okupatorjih na kulturno zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije ter za njih vrnitev v domovino« pri Nacionalnem komiteju osvoboditve Jugoslavije (Ur. l. NKOJ z dne 9. februarja 1944). Komisija je imela nalogo, da »ugotovi škodo, povzročeno po okupatorjih na kulturno zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih v deželah Jugoslavije in da se uvede postopek za vrnitev odnesenih predmetov v Jugoslavijo. Že drugi dan po osvoboditvi Ljubljane, 11. maja 1945 sta spomeniški urad obiskala zastopnika Komisije akademski slikar Božidar Jakac in Čoro Škodlar. Na razgovoru, ki sta ga imela z začasnim vodjo urada prof. Steletom, je bilo ugotovljeno, da se:

1. čim prej izdela pregled vseh zbirk in posameznih spomeniških predmetov, ki so jih odnesle italijanske ali nemške okupacijske oblasti in čete;

2. izdela naj se pregled vsega, kar je našega gradiva te vrste že od prej v nemških, madžarskih, italijanskih ali drugih zbirkah ali v zbirkah premaganih držav in bi nam bilo moralo biti vrnjeno že v okviru določil mirovnih sklepov prve svetovne vojne, pa je bilo to iz raznih razlogov opuščeno, kakor tudi gradivo, ki je med obema vojnama prešlo v tujo posest;

3. izdela naj se pregled vseh v tej vojni poškodovanih, uničenih ali ogroženih spomenikov.

Glede tretje točke je prof. Stelè opozoril, naj ne gre samo za seznam poškodovanih spomenikov, ampak je v interesu znanosti, da se čim prej po osebnem ogledu konservatorskih strokovnjakov ugotovijo tiste doslej zakrite poteze požganih, razrušenih ali poškodovanih spomenikov, ki bi mogle obogatiti naše umetnostno zgodovinsko, kulturno zgodovinsko in splošno zgodovinsko gradivo. To so doslej zazidani ostanki starejših zgradb, freske, napisi, tlorisne osnove in podobno. Vse to naj se strokovno opiše in fotografira, preden bo mogoče sploh zabrisano, uničeno ali vnovič skrito očem po obnovitvi ali popolnem propadu teh spomenikov. V ta namen naj vlada omogoči, kakor hitro bodo razmere dopustile, nagel, z avtomobili izvršen ogled vseh prizadetih spomenikov. Spomeniški urad bi ob takem kar mogoče nagem ogledu dobil dragocen vpogled v stanje vseh spomenikov svojega področja in si ustvaril solidno podlago za nadaljnje, načrtno usmerjeno delo in lahko pravočasno interveniral, kjer bo pretila nevarnost, da se kaj važnega uniči, v svoji dokumentarčni vrednosti zmanjša ali pokvari.

V tem duhu je prof. Stele izdelal tudi poročilo, ki ga je 16. maja 1945 izročil akademskemu slikarju Božidarju Jakcu in v katerem poleg sumaričnega pregleda gradiva, odnesenega v Gradec, na Dunaj in v Budimpešto, predlaga tudi splošne načelne zahteve po povrnitvi vsega umetnostnega, umetno obrtnega in kulturno zgodovinskega dokumentarčnega gradiva:

1. ki spada po svojih avtorjih ali provenienci k nam, pa je prišlo v prejšnjih desetletjih sicer po redni poti z nakupom, daritvami, posoditvami ali shranitvami v bivše avstrijske ali madžarske osrednje deželne, cerkvene, upravne ali državne zbirke zaradi takratne državne, deželne ali cerkvene upravne pripadnosti teh krajev;

2. ki so ga italijanske, nemške in madžarske okupacijske oblasti iz katagoriji razloga ali pod kakršnokoli pretvezo odpeljale iz Slovenije;

3. ki so ga na podlagi italijansko-nemških dogovorov vzeli kot svojo lastnino s seboj preseljenci, a predstavlja za nas važno umetnostno ali kulturno pričevalno vrednost;

4. ki so ga pod raznimi pretvezami s kupom posebno pa eventualno s pritiskom izvabili od naših ljudi ali iz naših zbirk posamezni tujci;

5. razume se, da bomo brezpogojno zahtevali vse, kar je razvidno kot naša zahteva iz protokolov repatriacijske komisije, ki je poslovala v Beogradu in v Ljubljani od sklenitve miru v prvi svetovni vojni dalje, pa iz različnih razumljivih in nerazumljivih vzrokov in ozirov svojega posla ni nikdar dovršila in zamudila važne termine.

Drugi del predloga pa naj se bi glasil, da se v svrhu točne ugotovitve nahajališč in stopnje pomembnosti teh predmetov določi kar mogoče prožna in številčno majhna komisija strokovnjakov, ki bo podobno, kakor so po prvi svetovni vojni z uspehom to izvršili Čehi, poiskala po ugotovljenih sledeh in v zbirkah to gradivo in v najkrajšem možnem roku predložila sezname. V komisiji pa po našem mnenju ne bi smel manjkati spomeniški konservator, ki ima po svojem poklicu že doslej največ vpogleda v te zadeve.

Da pa bo akcija tudi res uspešna, se priporoča slediti zgledu Italijanov in Čehov po prvi svetovni vojni, ki po komisionelni ugotovitvi svojega gradiva v muzejih, zbirkah, arhivih niso čakali na sklepe v mirovni pogodbi predvidenih posebnih meddržavnih komisiji, ampak so zadevne, za svojo kulturno reprezentanco res važne dele zbirk tudi takoj prepeljali v svoje države.

Jugoslovanski Odlok o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin pa je bil sprejet 20. februarja in objavljen v Uradnem listu DFJ, št. 10 z dne 6. marca 1945. Ta odlok že širše določa predmet, ki ima pomen kulturnega spomenika, in vsi predpisi, zajeti v členih, imajo v prvi vrsti namen zagotoviti varstvo spomenikov v vojnih razmerah. Po tem odloku so kulturni spomeniki predmeti umetniškega in znanstvenega značaja, in sicer stavbe zgodovinske in umetniške važnosti, javni spomeniki, kipi, slike, knjižnice in arhivi državnih in bivših samoupravnih ustanov, znanstvene zbirke, muzeji in podobno pod državno zaščito. Zanimivi so predvsem tisti členi, ki zadevajo odtujevanje oziroma odnašanje kulturnih spomenikov iz države in obveznosti štabov narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije. Predmeti kulturno-zgodovinske važnosti, ki so se, na kakršenkoli način pridobljeni, nahajali na dan razglasitve tega odloka v privatni lasti, se ne smejo prenesti iz države niti s prodajo ali zamenjo niti kot darilo ali volilo. In dalje: Štabi Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije zaščitijo takoj po prihodu v osvobojeni kraj predmete, omenjene v 1. členu tega odloka, a nadziranje in poslovanje z njimi poverijo strokovnim močem v sporazumu s pristojnimi prosvetnimi oblastvi. Stavbe, v katerih se nahajajo predmeti umetniškega in znanstvenega značaja, starine, arhivi, knjižnice, muzeji in drugi kulturni spomeniki, ne smejo uporabljati v nikake druge namene. Izjemno se smejo take stavbe uporabiti za vojaške potrebe, če je to neodložljivo. V takem primeru ukreanejo vojaška oblastva v sporazumu z najbližjimi prosvetnimi oblastvi vse potrebno, da se predmeti, ki se nahajajo v stavbah, popolnoma zavarujejo.

Ta odlok je še posebej zanimiv, ker v bistvu izraža načela, ki so bila pozneje sprejeta v Mednarodni konvenciji o zavarovanju kulturnih dobrin za primer oboroženega spopada in deloma še kasneje v mednarodni konvenciji o prepovedi odtujevanja kulturnih dobrin.

Vse do sprejetja Zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti demokratske federativne Jugoslavije (Ur. l. DFJ, št. 54, z dne 31. julija 1945) sta naloge spomeniške službe opravljala Ministrstvo za prosveto in Znanstveni institut, Komisija za ugotavljanje kulturne škode je imela nalogo, da popiše stanje in povzročeno škodo na premičnih in nepremičnih kulturnih spomenikih, Spomeniški urad pa tudi ni prenehal z delom, niti ni bil ukinjen. Predvsem je pripravljaj predloge za novo ureditev službe za varstvo spomenikov, vloge, ki so zadevale organizacijo varstva oziroma praktično varstvo, pa odstopal v reševanje Znanstvenemu institutu.

Na podlagi Zakona o zbiranju, čuvanju in razdelitvi knjig in drugih kulturno-zgodovinskih predmetov z dne 24. maja 1945 in navodil za ustanovitev in poslovanje zbiralnih centrov z dne 31. julija 1945, je izšla Uredba ministrstva za prosveto o ustanovitvi zbiralnih centrov za kulturno-zgodovinske predmete (Ur. l. SNOS in Narodne vlade Slovenije, št. 33 z dne 8. septembra 1945), s katero so bili ustanovljeni Federalni zbirni center za kulturno-zgodovinske predmete pri ministrstvu za prosveto v Ljubljani za vse območje Slovenije in posebej za ljubljansko okrožje in Ljubljano, v Mariboru, Celju in Novem mestu pa okrožni zbiralni centri. Njihova dejavnost se je do neke mere prekrivala z bodočo dejavnostjo spomeniške službe, vsaj v tistih zadevah, ki zadevajo razpolaganje s kulturnozgodovinskimi predmeti. Uredba je predpisovala, da predsedniku Federalnega zbiralnega centra, ki ga imenuje minister za prosveto (tako kot vodje okrožnih zbiralnih centrov), pomagajo referenti za umetnost, znanost in glasbo iz oddelka za kulturo pri ministrstvu za prosveto in vodja zavoda za varstvo spomenikov (ki pa takrat še ni bil ustanovljen). Uredba je predpisovala tudi sankcije: *Kdor koli bi samovoljno razpolagal s kulturno-zgodovinskimi predmeti, jih jemal, raznašal ali uničeval, bo kaznovan po predpisih, v katerih so določene kazni za uničevanje državne lastnine.*

Organizacija spomeniške službe za območje Slovenije kot tudi reorganizacija tedanjega spomeniškega urada pa je bila pričujoča ves čas od osvoboditve in že pred sprejetjem novega zakona so bili izdelani predlogi za ureditev službe in pripravljeni celo osnutki zveznega zakona.

Kraljevina Jugoslavija ni imela organizirane spomeniške službe, niti ni sprejela zakonskih predpisov o varstvu kulturnih spomenikov. Edinole za območje Dalmacije je od 1913 deloval Konservatorski ured v Splitu. Organizirano delo v Sloveniji pa se je pričelo že z ustanovitvijo Centralne komisije za preučevanje in vzdrževanje stavbnih spomenikov na Dunaju 1850. leta in v okviru te komisije so na območju tedanje Kranjske, Štajerske, Koroške in Primorske delovali častni konservatorji. Z reformo 1911. leta se je dunajska komisija reorganizirala in decentralizirala tako, da so bili ustanovljeni deželni konservatorski uradi. Območje Slovenije je bilo razdeljeno na tri, in sicer: v Ljubljani za Kranjsko, za Štajersko in Koroško v Gradcu, za Primorsko in Istro pa v Pulju. Ljubljanski Spomeniški urad je bil ustanovljen leta 1913. Po koncu vojne, leta 1918, je zajel celotno slovensko ozemlje v tedanji Jugoslaviji in je v tem obsegu deloval do druge vojne leta 1941. Kar zadeva upravno plat varstva spomenikov, je bilo konservatorjevo delovanje

Sl. 2 Komisija, ki je pregledovala restavriranje fresk v gradu Gracarjev turn (Tolsti vrh) leta 1939: dr. Alojz Osterc, dr. France Stele in dr. France Mesesnel, drugi z leve slikar in restavrator Matej Stern

Fig. 2 The Committee, set up to check the restoring of the frescoes in the castle Gracarjev turn (Tolsti vrh), in the year 1939: Dr. Alojz Osterc, Dr. France Stele and Dr. France Mesesnel, second from the left the painter and the restorer Matej Stern

podobno kot muzejske zadeve podrejeno ministrstvu za prosveto v Beogradu, od leta 1931 dalje, po upravni razdelitvi kraljevine Jugoslavije na banovine, pa je mogel konservator sodelovati tudi v upravnih poslih in je bil dodeljen neposredno banu kot banovinski spomeniški referent. Leta 1938, ko je dotedanji konservator dr. Fr. Stelè odšel na univerzo, je prevzel posle konservatorja in banovinskega spomeniškega referenta univ. prof. dr. Fr. Mesesnel, ki je prišel iz Skopja, že leto prej pa je bil uradu dodeljen za delo v pisarni dr. Stane Mikuž. Leta 1942 je kot pogodbeni uslužbenec začel delati v uradu še prof. Boris Bačić, ki se je posvetil organizaciji pisarne in urejanju dokumentacije, medtem ko je dr. Stane Mikuž pomagal konservatorju pri terenskem delu. Po aretaciji konservatorja dr. Franceta Mesesnela, ki je bil nato od začetka oktobra 1944 dodeljen koroškemu konservatorju, pa je prevzel posle začasnega vodje spet. prof. Stelè, dr. Stane Mikuž pa je bil že prej prav tako aretiran in odpeljan v internacijo. Konec februarja 1945 je bil kustos arheološkega oddelka Narodnega muzeja dr. Jože Kastelic dodeljen uradu kot častni referent za varstvo arheoloških in prazgodovinskih spomenikov.

Po uredbi notranjega ministrstva z dne 15. 5. sta oba honorarna uslužbenca prof. Stele in prof. Boris Bačić tam nadaljevala z delom v uradu in 25. maja 1945 poroča začasni vodja prof. Stele ministrstvu za prosveto, da je *personalno urad okrnjen in za nove naloge stanje nezadostno. Poleg tega vzdržuje urad*

obsežen arhiv zapiskov o spomenikih v Sloveniji, strokovno knjižnico s 650 deli v 1000 zvezkih, zbirko snetih in kopiranih fresk, tlorisov, akvarelnih skic, risb, povečanih fotografij in fotografij slovenskih spomenikov (650 kosov), zbirko negativov in diapozitivov, ki šteje okrog 15.000 kosov. Urad vodi evidenco o usodi spomenikov ter daje pobude za zavarovalne ukrepe in navodila za pravilno izvršitev popravil, dopolni lin konservacij. Prostora ima v Narodnem muzeju in sicer eno manjšo sobo kot pisarno, manjše prostore za shrambo inventarja in fotografsko temnico.

Nato pa obširneje razloži predloge za nove naloge. V prvi vrsti gre za zasedbo delovnih mest. Po tragični smrti dr. Franca Mesesnela je želeti, da se začasni vodja, ki je profesor na univerzi, nadomesti z novim konservatorjem, umetnostnim zgodovinarjem. Naravno bi bilo, da to mesto dobi dr. Stane Mikuž, ki zadostno pozna ustroj urada in metode dela na terenu. Dosedanji začasni vodja mu bo po potrebi vedno pomagal kot svetovalec. Ker urad pri razmeroma velikem aparatu, ki si ga je v 30 letih obstoja ustvaril, nujno potrebuje stalno pisarniško vodstvo, bi bilo želeti, da se honorarni uslužbenec prof. Boris Bačić takoj stalno nastavi in tako uradu ohrani njegovo vestno in sposobno delovanje. Ker bodo bližnja leta obnove podeželja zahtevala od urada prožno delovanje, predvsem pa popolnoma nov pregled o stanju spomenikov in njih potrebah, bi bilo treba nastaviti par mlajših moči iz umetnostno zgodovinske in tehnično risarske stroke. Sestav urada, če naj bo idealno zaokrožen, bi bilo treba izpopolniti tudi z arhitektom, ki bi se posvetil varstvu spomenikov v zvezi z regulacijskimi načrti mestnih naselbin ter življenjskim potrebam sodobnosti ustrezni preureditvi spomeniško pomembnih stavb in naprav.

Nadalje dr. Stelè predlaga, da spomeniškem uradu, kakor hitro bo promet urejen, omogočijo ugotovitev stanja vseh požganih, porušenih ali vsled vojnih dogodkov ogroženih spomenikov. S fotografiranjem in opisom se bo ugotovilo sedanje stanje in nove, dotlej neznane, a po porušenju odkrite zgodovinske pomembne poteze in spomeniškovarstvena aktualnost. Določili naj bi se najnujnejši varstveni ukrepi in spomeniki kategorizirali po spomeniški pomembnosti, ki naj bi bila merodajna za skrb oblasti za njih obnovo. Osnovno delo naj bi bilo izvršeno do zime, zimski čas pa bi se porabil za izdelavo načrta za spomeniškovarstvena dela v prihodnjih letih v duhu predlagane kategorizacije. Misliti bo treba tudi na nove topografske opise spomenikov, ker so dosedanji (dekanati Gornji grad, Konjice, Celje, Vrhnika in Kamniški sodni okraj) le še zgodovinsko porabni in zato bo potrebno sestaviti za vso Slovenijo nove, povojnemu stanju ustrezajoče topografske sezname in opise spomenikov. Prav tako ima uradna spomeniška kartoteka v veliki meri samo še zgodovinsko vrednost.

Ker se je pa zavedal, da urad nima za izvrševanje omenjenih in še drugih nalog nobenih oblastnih pooblastil, je opozoril, da bi bilo treba sklicati posvet zastopnikov ministrstva, znanstvenega instituta in spomeniškega urada, da bi lahko določili osnovna načela za nadaljnje delo.

Opozarja tudi na prostore, ker v sedanjem skromnem obsegu v Narodnem muzeju ni možnosti za razširjenje. Iz spomeniško študijskih in propagandnih ozirov bi bila uradu potrebna tudi večji razstavni prostor in delavnica.

Hkrati s predlogom za preureditev spomeniškega urada in njegovih nalog pa so že tudi pred sprejetjem zakona o varstvu kulturnih spomenikov raz-

Sl. 3 Sodelavca nekdanjega Spomeniškega urada, dr. Stane Mikuž in Boris Bačić, z akad. slikarjem in restavradorjem Matejem Sternom leta 1941 na Maršičih ob restavriranju fresk v podr. cerkvi sv. Urha
Fig. 3 The collaborators of the former Monument Office, Dr. Stane Mikuž and Boris Bačić, accompanied by academic painter and restorer Matej Stern, at Maršiči, in the year 1941, during the restoration of the frescoes in St. Ulrich's church

pravljali o ureditvi spomeniške službe v Sloveniji. Prvi je bil predlog dr. Staneta Mikuža, ki je bil tedaj referent za likovno umetnost pri ministrstvu za prosveto. Izhajal je iz tedaj veljavnih uredb SNOS, AVNOJ in stanja spomenikov in spomeniške službe pri nas. Predlaga tako ureditev, ki zagotavlja enotnost varstva spomenikov ali spomeniškega gradiva s posebnim ozirom na muzeje. Dr. Mikuž namreč ugotavlja, da je spomeniško gradivo v muzejih nezavarovano, nerestavrirano, neinventarizirano in da je tako stanje, posebej kar zadeva etnografske spomenike, resnična podoba naše zgodovinske preteklosti. Posebej poudarja, da spomeniškega varstva za narodopisje ni. Narodopisni teren so naša vas in naša delavska naselja, kulturna tvornost našega kmeta in delavca, naša folklor. Ta teren ni zaščiten z nobeno uredbo in v nobenem oziru. Kmečke stavbe niso predmet načrtnega narodopisnega študija, kmečka umetnost, narodne noše, slike na steklo in drugo so navaden predmet meščanskega prekupčevanja. Narodopisni muzej v Ljubljani se sestoji iz dveh pisarniških sob, ene delovne sobe in ene razstavne sobe. Usoda slovenskega naroda v preteklosti se zvesto odraža v usodi njegovega najpomembnejšega muzeja.

Ko izhaja iz tega stanja naše kulturne dediščine, ugotavlja, da je organizacija spomeniškega varstva s pomočjo strokovnega urada Ministrstva za prosveto nujno potrebna. Organizacija more biti uspešna samo, če je enotna in načrtna. Predvsem je potrebna taka osrednja institucija, ki lahko izdela potrebno znanstveno inventarizacijo spomenikov. Dalje je mogoče samo na ta način koordinirati težnje posameznih muzejev. Na koncu ponovno predlaga enotno vodstvo, ki lahko skrbi za pravilno kulturnopolitično usmeritev Narodne galerije ter muzejev Slovenije. Na koncu pa predlaga osnutek uredbe, izdelan v obliki tez.

Značilnost tega osnutka je osnovno načelo, da so vsi kulturni spomeniki preteklosti zaščiteni, zaščitena in dirigirana je tudi likovna tvornost sedanosti. Hkrati osnutek predvideva tudi varstvo prirodnih lepot. Po nahajaliških deli spomenike in produkte likovne umetnosti: v javnih galerijah, muzejih in zbir-

kah, v zasebnih galerijah, muzejih in zbirkah in na terenu. Spomeniško gradivo se deli v umetnostnozgodovinsko, arheološko, narodopisno in prirodno. Organizacijsko izvaja zaščito spomenikov Ministrstvo prosvete, in sicer Oddelek za umetnost in ljudsko prosveto preko spomeniškega urada. Spomeniški urad naj bi imel po tem predlogu za izvrševanje svojih nalog vodjo s pisarno in intendantom ter varuhe za likovno umetnost sedanosti, kulturnozgodovinsko področje, arheološko področje, narodopisno področje in prirodne lepote. Vodja urada, intendant in varuhi sestavljajo skupaj z načelnikom ministrskega oddelka Svet spomeniškega varstva. Spomeniški urad pa centralizira v svojem uradu tudi znanstveno kartoteko vsega inventarja javnih in zasebnih galerij, muzejev in zbirk, nadzira trgovanje z umetniškimi predmeti; brez predhodne odobritve spomeniškega urada izvoz takih predmetov ni dovoljen.

Naslednji sistem določb zadeva varstvo spomenikov na terenu (to je, zunaj galerij, muzejev in zbirk) in zajema že znana in v praksi uveljavljena načela o prepovedi vsakršnega samovoljnega raziskovanja, izkopavanja, restavriranja in prenašanja spomenikov. Spomeniški urad izvršuje zaščito vseh spomenikov na terenu tako, da ustvari po okrajih posebno mrežo spomeniških zaupnikov, ki sodelujejo z narodnoosvobodilnimi odbori. Služba zaupnikov je častna in velja do preklica. Spomeniški urad naj bi izdajal tiskana letna poročila o svojem upravnem in znanstvenem delu in podrobna poročila o evidenci spomenikov.

Ta predlog ureditve spomeniške službe je zanimiv predvsem zato, ker predvideva enotno službo varstva za muzeje in za terenske spomenike. V uradu naj bi se osredotočilo predvsem varstvo likovnih spomenikov. Varstvo arheoloških, narodopisnih in prirodnih spomenikov naj bi izvajali varuhi za posamezna področja, ki bi bili hkrati tudi ravnatelji resornih muzejev. Zanimiv je tudi poizkus, da se pojem kulturnega spomenika, ki je bil prej omejen izključno na likovno in arheološko področje, razširi, predvsem na narodopisno. Pač pa ne govori o varstvu knjižnic in arhivov, četudi prvi odlok Snosa izrecno poudarja prav varovanje teh spomeniških kategorij. Predlog tudi ne predvideva več sodelovanja Znanstvenega instituta, čeprav je bil prav ta pobudnik odloka, in omejuje varstvo, ki naj bi se izvajalo prek spomeniškega urada in resornih varuhov, na tisti del odloka, ki zajema *umetniške, kulturne, zgodovinske spomenike, znanstvene in umetniške zbirke ter prirodne znamenitosti*.

Drugi je bil predlog prof. Steleta, ki je dozorel kar v osnutek jugoslovanskega »zakona o muzejih (galerijah) in zbirkah in o varstvu starin in spomenikov«. Tudi ta se opira na načela iz že omenjenega Odloka Predsedstva SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov in še na tista iz Odloka o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin, objavljenega v 6. številki Uradnega lista FDJ 6. marca 1945. Osnutek zakona je skupen za muzeje in spomeniško varstvo in zato ureja materijo v dveh poglavjih, posebej za muzeje (galerije) in zbirke ter posebej za varstvo starin in spomenikov. Pojem spomenika je ta osnutek, ki v veliki meri upošteva gradivo zakonskih osnutkov med obema vojnama (katerih avtor je bil predvsem prof. Stelè), razširil: *Na področju FD Jugoslavije so po narodni oblasti zaščiteni vsi premični in nepremični, zgodovinski, kulturno-zgodovinski, umetnostni, etnografski in prirodni spomeniki, prirodne redkosti, krajevne (prirodne) lepote in domačijske značilnosti. Spomenik je v smislu tega zakona vsak premični in nepremični predmet, pa tudi*

Sl. 4 Sodelavci nekdanjega Spomeniškega urada: Boris Bačić, dr. France Mesesnel in dr. Stane Mikuž, z restavratorjem Matejem Sternenom, na Maršičih leta 1941 ob restavriranju fresk v podružni cerkvi sv. Urha

Fig. 4. The collaborators of the former Monument Office: Boris Bačić, Dr. France Mesesnel and Dr. Stane Mikuž, with the restorer Matej Sternem, at Maršiči, in the year 1941, when restoration of St. Ulrich's church frescoes was in progress

skupina predmetov in pokrajinski predel, če ima posebno zgodovinsko, znanstveno, etnografsko ali lepотно vrednost in ki je starejši od 60 (50) let. S posebno uredbo bo Ministrstvo prosvete po zaslišanju Muzejsko spomeniškega sveta določilo glavne, za našo domovino značilne vrste spomenikov. Zaradi zaščite posebno važnih spomenikov, prirodnih redkosti, krajevnih lepot in domačijskih značilnosti, ali če bi se pojavil dvom ali spor glede njih spomeniškega značaja, bo Ministrstvo prosvete po predlogu Spomeniškega urada izrecno proglašalo za spomenik posamezne objekte in predmete, kateri imajo posebno zgodovinsko, znanstveno, umetnostno, lepотно ali etnografsko vrednost, ali ki predstavljajo izredne prirodne redkosti.

Predlog zajema tudi glavna načela varstva spomenikov, in sicer a) za predmete zgodovinske pomembnosti, da se ohrani njihova podedovana struktura in zgodovinska pričevalnost, dokler je mogoče kljubovati fizični ostarelosti in prirodnemu propadanju; b) za predmet znanstvene vrednosti, da se sme njihova struktura spremeniti samo po ozirih in potrebah znanstvenega raziskovanja; c) za predmete umetnostne vrednosti, da se njihova struktura lahko spremeni samo po umetniških zahtevah; d) za predmete etnografske vrednosti, prirodne lepote in redkosti, da se ohrani njihovo stanje, dokler po naravnem procesu ne izgubijo svojega značaja.

Osnutek govori tudi o odtujevanju, izvozu spomenikov, trgovini, teren-skem izkopavanju itd. Zanimiv pa je tudi predlog, ki ureja sodelovanje tujih znanstvenih ustanov pri arheoloških izkopavanjih in raziskovanjih in predvideva vsakokrat poseben dogovor, sklenjen z Ministrstvom prosvete.

Osnutek predvideva tudi organizacijo spomeniške službe. Narodna oblast vrši zaščito spomenikov po pokrajinskih Spomeniških uradih, ki poslujejo pod nadzorstvom Ministrstva prosvete. O organizaciji in delovnih načinih pokrajinskih Spomeniških uradov bodo izdala federalna ministrstva prosvete posebne uredbe in pravilnike ustrezno razmeram v posameznih pokrajinah. Spomeniške urade vodijo spomeniški konservatorji iz vrst z doktoratom graduiranih strokovnjakov iz umetnostne zgodovine, prazgodovine ali arheologije. Ti reprezentirajo urad pred oblastmi in pred javnostjo, vrše vrhovni nadzor nad vsem strokovnim in pisarniškim delom, sestavljajo proračune in nadzorujejo njegovo izvajanje ter vrše referat svoje posebne stroke. Kot strokovni referenti so jim častno dodeljeni za prazgodovino, arheologijo, etnografijo in varstvo prirode direktorji ali kustosi pokrajinskih muzejev ali njih oddelkov. Za vprašanja tehnične dokumentacije ima urad arhitekta kot pomočnika spomeniškega konservatorja. Da more urad uspešno vršiti poverjene mu naloge, zaposluje po enega konservatorjevega pomočnika ali asistenta iz ene izmed zgoraj imenovanih glavnih strok, restavratorja, risarja, fotografa in ustrezno število pisarniških moči. Na predlog Spomeniškega urada imenuje Ministrstvo prosvete radi prožnejše delavnosti urada in ožjega stika z nepremičnimi spomeniki za dobo treh (pet, deset) let konservatorske zaupnike... Nadalje predvideva osnutek izdajo uredbe in pravilnika o organizaciji in delu spomeniških uradov, o kvalifikaciji, delokrogu, službeni stopnji delavcev, vrstah spomenikov, o načinu proglašanja spomenikov, o registraciji, o naravnih parkih, varstvu spomenikov domačijskega značaja, o pravilnikih za varstvo spomenikov v mestih, o trgovini s starinami in umetninami, o najdbah starin, arheoloških izkopavanjih, ekspropriaciji zemljišč v znanstveno raziskovalne namene, o delu in kompetenci konservatorjev in njihovih zaupnikov ter o izvedbi osnovnih načel varstva za posamezne spomeniške skupine.

Zanimiva je tudi opredelitev zgodovinskih muzejev. Osnutek našteva med drugimi skupinami muzejev d) *narodno zgodovinsko (politično-zgodovinsko, osvobodilno in podobno)*. Izraz »osvobodilni« se pojavlja že v dopisu uprave tedanjega Ferkovega muzeja v Ptuju (poznejšega Mestnega muzeja) spomeniškemu uradu, ki se hoče razširiti za narodnoosvobodilni oddelek in urediti Lackovo sobo, v dopisu Spomeniškega urada na pobudo tedanjega župnika Pavliča v Bistrici ob Sotli, da se ohranijo spomeniki na Svetih gorah in postavi zaradi izrednega položaja in razgledne točke centralni pomnik žrtvam, kot tudi v predlogu z dne 7. julija 1945, da se na ljubljanskem gradu uredi muzej narodnoosvobodilne vojne.

Z objavo Zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratske federativne Jugoslavije (Ur. l. FDJ, št. 54) z dne 31. julija 1945 je bila prvič zakonsko urejena služba varstva spomenikov na celotnem jugoslovanskem prostoru in so bile dane osnove za organizacijo spomeniške službe, saj zakon v 2. členu predvideva ustanovitev *Vrhovnega instituta za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti s sedežem v Beogradu in federalne zavode za zaščito in znanstveno proučevanje*

kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti. Delovanje teh zavodov je pod nadzorstvom federalnih ministrov za prosveto, ki naj v smislu 19. člena predpišejo tudi natančnejše določbe za izvrševanje tega zakona in določbe o ustroju federalnega zavoda. Z objavo tega zakona je prenehal veljati že omenjeni odlok o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin, ki ga je izdal Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije dne 20. februarja 1945, pa tudi tiste določbe Odloka SNOS, ki so zadevale varstvo kulturnih spomenikov.

Po tem zakonu dobi predmet značaj kulturnega spomenika potem, ko mu na predlog pristojne federalne ustanove tako lastnost prizna Vrhovni institut, odločba o zaščiti pa stopi v veljavo z dnem objave v Uradnem listu Demokratske federativne Jugoslavije. Določila zakona torej izrecno govore o zaščitenih premičnih in nepremičnih spomenikih, vendar varujejo interes države s skupno pravico, v zvezi z najdbami in izkopavanji tudi za premične kulturne spomenike, ki jim še ni priznana lastnost zaščitenega kulturnega spomenika.

Začasni vodja spomeniškega urada prof. Stele in delegat Ministrstva za prosveto Maksim Gaspari sta prav v zvezi s 1. in 3. členom tega zakona opozorila ministra za prosveto v Ljubljani Ferda Kozaka, da bodo po 19. členu ministri za prosveto federalnih vlad predpisali Uredbe o ustroju predvidenih federalnih zavodov: da bi mogli v Sloveniji čimprej uresničiti zahtevo po novem Zavodu Vam predlaga Spomeniški urad osnutek odredbe o ustanovitvi federalnega zavoda za zaščito spomenikov in njegovi organizaciji. Pri izdelavi osnutka so nas vodile več kot četrstoletne skušnje delovanja na področju varstva spomenikov in želja, da bi se delo in pridobitve dosedanjega spomeniškega urada čim naravneje in brez motenj prelile v organizacijo in težnje novega Zavoda in v njem dosegle tisto popolnost do katere razviti se, so jih doslej ovirali najrazličnejši vzroki, predvsem pomanjkanje zakonske osnove in nezadostna povezanost z organi državne in federalne uprave.

Hkrati opozarja dopis na nekatere nejasnosti v novem zakonu, ki je neodločen prav v osnovnem, v 1. členu in členu 5. izraženem načelu državne zaščite same, ker obakrat govori o tem, da država sme postaviti pod zaščito nepremične in premične spomenike. Gre torej za individualno proglašanje izbranih predmetov in podobno za spomenike, dočim bi od zakona pričakovali predvsem, da proglasi splošno načelo za tisto, kar je v smislu tega zakona *spomenik*, kakor je to pravilno izrazil do sedaj predpisani Odlok o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin z dne 20. februarja 1945. Poleg take načelne in splošno veljavne zaščite bi pa pravilno lahko obstajalo za primer, da bi kdo v posameznem slučaju dvomil o spomeniškem značaju, ali če bi nastopila potreba, da se na važnost takega spomenika še posebej opozori. V teh dveh načelnih členih novega Zakona je predvideno posebno priznavanje spomeniškega značaja.

Težava, ki nastaja iz te načelne neodločnosti novega zakona, bi po kakem birokratskem instinktu lahko vse energije izčrpavala za samo podrobno naštevanje in ugotavljanje nepreglednega števila vsakovrstnih možnih spomenikov, mesto da jih izrabi v skrbi za njihove usode, kar mora biti prva in najvažnejša naloga spomeniške uprave. Mislimo, da bi jo bilo mogoče odstraniti vsaj za naše upravno področje s tem, da bi v smislu člena 3. Zakona predlagali Vrhovnemu institutu, ko bo stopil v življenje, da prizna za Slovenijo spomeniško lastnost sumarično, celim za našo domovino karakterističnim skupinam spomenikov. Predlog bi se po našem mišljenju nekako takole formuliral:

— V smislu člena 3 Zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti DFJ z dne 23. julija 1945 priznava Vrhovni institut za zaščito spomenikov spomeniški *značaj načelno* za vse predmete kulturne rabe ter umetnine in stavbe starejše od 50 let; za vse prazgodovinske, arheološke in etnološke predmete; za vse predmete z zgodovinsko pričevalnimi potezami (napisi, izrazite stilne oblike in podobno); za vse splošno priznane krajevne in prirodne lepote; za vsa stara grobišča in najdišča; za podzemeljske jame; za zemljepisne in naravoslovne redkosti in znamenitosti; za predele, ki so znanstveno pomembni zaradi izrazitega domačijskega značaja; zaradi geološke formacije, zaradi izredne favne in flore ali zaradi nepokvarjene prvotnosti; za stara mesta in naselja; za priče zgodovinskega urbanizma in stavbarstva, kakor so starinski mestni predeli, razvaline, cerkve, gradovi, znamenja in podobno.

V zvezi s tem splošnim priznanjem spomeniške lastnosti najznačilnejšim in najvažnejšim skupinam naj bi novo ustanovljeni Zavod izdelal za vsako teh skupin podrobne sezname najvažnejših, že do slej splošno znanih posameznih predmetov, ki bi se dodali gornjemu odloku o spomenikih v Sloveniji kot seznamu najvažnejših izrecno zaščitene posameznih spomenikov. V teh seznamih bi npr. našli vsa stara slovenska mesta, z izjemo tistih, ki so že izgubila zgodovinski značaj; našli bi kraje prirodne zaščite kakor naravni park pri Triglavskih jezerih, izbran del Barja, Cerkniško jezero, Vintgar, Iški Vintgar, Postojnsko jamo in druge slavne jame; našli najvažnejše krajevne lepote, kakor jih predstavljajo Bled, Bohinj, Kranj, Kamnik, Ptuj itd.; našli posameznosti kakor so *Proteus anguineus*, *Daphna blagajana* ipd. S tem bi dobil novi Zakon za nas tisto jasnost, ki bi izključevala birokratsko špekulacijo in postavila zakonu trdno oporo, na kateri bi se lahko posvetili popolnoma svojemu prvemu in glavnemu namenu, raziskovanju in varstvu spomenikov ter njihovi upravi.

Hkrati s temi pripombami k novemu zakonu je bil dopisu priložen tudi predlog Odredbe o ustroju federalnega zavoda za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije. Ta predlog je bil domala dobesedno sprejet že 27. avgusta 1945 in kot Uredba ministrstva za prosveto o ustanovitvi in ustroju »Zavoda za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije« objavljen v Ur. l. št. 37 z dne 22. septembra 1945.

Uredba v svojem 3. členu dovolj široko opredeljuje naloge Zavoda. Ena teh je, da raziskuje, znanstveno proučuje, registrira in spomeniško-upravno nadzira vse nepremične in premične kulturno-zgodovinske, umetnostne in etnološke spomenike ter prirodne znamenitosti zoološkega, botaničnega, geološko-paleontološkega, mineralno-petrografskega in zemljepisnega značaja na ozemlju federalne Slovenije, bodisi da so na mestu postanka, porabe ali najdišča, bodisi da so v muzejih, galerijah in zbirkah. Kategorijo arheoloških spomenikov podobno kot v zveznem zakonu zajemajo zgodovinski spomeniki, čeprav je v 3. členu uredbe poseben odstavek, ki velja posebej izdajanju dovoljenj za znanstvena izkopavanja in preiskavanja in njihovem nadzoru.

Sl. 5 Osnutek uredbe o republiškem zavodu za spomeniško varstvo, kakor ga je napisal prof. dr. Stele avgusta 1945 (1. stran)

Fig. 5 The draft of the Regulation on the Republic Monument Conservation Institute as written by Prof. Stele, Ph. D., in August, 1945 (page 1)

Upoštevana je določba zveznega zakona, po kateri federalni zavod daje Vrhovnemu institutu *predloge za priznanje lastnosti spomenika ali lastnosti prirodne znamenitosti za spomeniško pomembne nepremičnine ali premičnine*. Zato so dosledno uporabljeni izrazi *spomenik pod državno zaščito*, *zaščiteni spomenik*, *spomenik*, *za katerega je proglašena državna zaščita* ali *za zaščito priznani spomenik*. Ena osnovnih nalog novega zavoda je, da *vodi register spomenikov, postavljenih pod državno zaščito, ki so na ozemlju federalne Slovenije*.

Načela spomeniškega varstva, kot so razglašena v zakonu, so mogla veljati le za premične ali nepremične predmete (razen v primerih, ko gre za odtujevanje, izvažanje in podobno), ki jim je v duhu 3. člena Zakona o zaščiti kulturnih spomenikov priznana lastnost spomenika ali lastnost naravne znamenitosti, odločba pa je veljavna šele po objavi v Uradnem listu Demokratske federativne Jugoslavije. Potemtakem postaja bržčas razumljivo nekoordinirano delovanje zbiralnih centrov za kulturnozgodovinske predmete, ne glede, da jim pomagajo referenti za umetnost, znanost in glasbo oddelka za kulturo pri ministrstvu prosvete in vodja zavoda za varstvo spomenikov, saj je imel center pravico razpolagati z vsemi kulturnozgodovinskimi predmeti na območju Slovenije, ki so postali državna last po odloku Avnoja z dne 21. novembra 1944.

Uredba o ustroju in ustanovitvi zavoda določneje opredeljuje naloge zavoda in s tem spomeniške službe, kot jih je mogel zvezni zakon. Poleg že naštetih nalog naj bi bil:

- izvajal nadzor nad stanjem spomenikov,
- izdajal dovoljenja za gradnje ob spomenikih,
- izdajal dovoljenja za odsvojitve, zastavitve in izvoz spomenikov,
- izdajal navodila za vzdrževanje, popravljanje, restavriranje in dozidavanje spomenikov,
- izvajal na državne stroške vsa dela, potrebna za popravila in vzdrževanje spomenika,
- izdajal dovoljenja za znanstvena izkopavanja,
- izdajal dovoljenja za strokovno fotografiranje, snemanje, merjenje in risanje znotraj spomenikov,
- predlagal davčne olajšave za lastnike nepremičnih spomenikov,
- upravljal vse nepremičnine in premične spomenike, vendar odvzete in razlašene v smislu 14. člena zakona DFJ o zaščiti kulturnih spomenikov,
- dajal predloge za razlastitev spomenikov,
- nadziral izvajanje zakonski določil.

Uredba zavezuje tudi gradbene oblasti: *Da se prepreči nepopravljiva škoda na urbanističnih spomenikih in krajevnih lepota in zanimivostih, so gradbene oblasti dolžne pritegniti k reševanju urbanističnih vprašanj in načrtov zavod ali od njega pooblaščenega strokovnjaka-zaupnika*. Glede na to, da je bil zavod v Ljubljani, uredba predvideva zaradi zanesljivejšega nadzorstva na terenu častne funkcije zaupnikov, ki naj bi jih imenoval minister prosvete, in sicer za vsak okraj po enega. Uredba tudi v celoti upošteva predlog prof. Steleta, da je uradnikom zavoda in drugim nameščencem spomeniške uprave *prepo vedano imeti privatne zbirke z zbirateljskih področij, ki so predmet zaščite po zakonu o zaščiti spomenikov z dne 23. julija 1945, zbirati take predmete za zasebnike ali posredovati nakupe*. To določilo je bilo iz poznejših določb črtano.

S to uredbo je prevzel novoustanovljeni zavod pisarno, knjižnico, arhiv in študijsko zbirko spomeniškega urada v Ljubljani, katerega delo je prenehalo, osebje pa dobilo primerne naloge v novem zavodu.

7. novembra 1945 je bil sprejet še Pravilnik za izvajanje zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratske federativne Jugoslavije (Ur. l. DFJ, št. 88 z dne 13. novembra 1945). Pravilnik v 1. in 2. členu podrobno našteva predmete, ki lahko veljajo za nepremične oziroma premične arheološke, kulturnozgodovinske, etnografske in umetnostne spomenike ter nepremične oziroma premične naravne znamenitosti. *Razen predmetov, ki so naštetih v obeh členih, veljajo za kulturno zgodovinske, etnografske in umetniške spomenike ter naravne znamenitosti v smislu 1. člena zakona o zaščiti vsi tisti premični in nepremični predmeti, za katere federalni inštituti ali vrhovni inštitut ugotovijo, da so pomembni za znanost ali umetnost.* Tudi ta pravilnik ne pozna posebne kategorije narodnoosvobodilnih spomenikov, tako da ostaja opozorilo na to kategorijo samo v že omenjenem muzejskem delu osnutka za skupni zakon o muzejih in varstvu kulturnih spomenikov in starin in pobudah s terena, ki sta prav tako v zvezi z muzeji.

Po tem pravilniku so nadzorni organi krajevni, rajonski, okrajni in okrožni ljudski odbori, strokovni organi pa Vrhovni inštitut in federalni zavodi za zaščito kulturnih spomenikov in federalni zavodi za zaščito naravnih znamenitosti — poleg drugih ustanov, ki jih federalna ali zvezna oblastva pooblastijo, da se smejo baviti z zaščitno službo. Kljub skupnemu zakonu o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti, pravilnik predvideva dve ločeni službi, posebej za varstvo kulturnih spomenikov in posebej za varstvo naravnih znamenitosti. Z izjemo Slovenije so ta predlog v drugih republikah tudi uresničili. Poleg tega so federalni zavodi in Vrhovni inštitut pooblašteni, da nadzorujejo reproduciranje zaščitenih predmetov, ki so namenjeni tržišču. Vrhovni inštitut in federalni zavodi pa so tudi pooblašteni, da smejo po potrebi organizirati posebne tečaje za usposabljanje strokovnega kadra za zaščito. Pravilnik vsebuje še določbo o terenskih raziskavah tujih strokovnjakov ali organizacij, kar je predvidel že Steletov osnutek zveznega zakona.

Na podlagi 2. in 19. člena Zakona o zaščiti kulturnih spomenikov je bil za območje federalne Slovenije ustanovljen »Zavod za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije«, ki je glede na 12. člen Uredbe o ustanovitvi in ustroju Zavoda prevzel prostore in ves inventar nekdanjega spomeniškega urada. Predajo poslov in imovine Spomeniškega urada so opravili šele 25. oktobra 1945. V prostorih Spomeniškega urada v Narodnem muzeju so se sestali začasni vodja urada univ. prof. dr. France Stele, šef odseka za upodabljanje umetnosti in muzeje pri Ministrstvu za prosveto dr. Stane Mikuž, prof. Boris Bačič, novoimenovani intendant Zavoda dipl. pravnik Stane Lenarčič, delegat Ministrstva za prosveto akad. slikar Maksim Gaspari in novo imenovani ravnatelj dr. Fran Šijanec, diplomirani umetnostni zgodovinar, ki je bil dotlej predstavnik Komisije za ugotavljanje kulturne škode in predstavnik Zbirnega centra za celjsko okrožje. Novi ravnatelj je nastopil službo v zavodu že 4. oktobra 1945, uradno pa mu je bil dodeljen 17. oktobra 1945. Že 5. oktobra je poslal Ministrstvu za prosveto predlog proračuna za leto 1946. Poleg osebnih izdatkov predvideva stroške za izpopolnitev inventarja, proučevanje in fotografiranje spomenikov,

odkrivanje, vzdrževanje in podpore imetnikom. Posebej pa je podčrtana zahteva po preselitvi iz Narodnega muzeja v Narodno galerijo in zahteva po novih prostorih za laboratorij oz. atelje za restavriranje in fotografsko delavnico. Ob tem je prof. Stele poudaril potrebo po vzgoji in izobraževanju restavratorskega naraščaja, po novi izdelavi topografskega gradiva in sistematičnem dokumentiranju in fotografiranju ogroženih ali poškodovanih arhitektur. Ena temeljnih nalog pa je raziskovanje in proučevanje spomenikov, saj je šele na podlagi odkrivanja in poznavanja spomenikov mogoče izdelovati predloge za zaščito, ki jo uživajo le predmeti, katerim je Vrhovni institut priznal spomeniško lastnost.

Glede restavradorstva pravi, da celotni kompleks vprašanj obvlada Matej Sternen, za oljne slike Mirko Šubic. Za vsa tehnična dela na odkrivanju, čiščenju in tehničnem zavarovanju stenskih slik in za restavracijo arhitekturnih notranjščin v celoti priporoča Petra Železnika. Mnogo si obeta od slikarja Maksa Kavčiča v Mariboru, za restavracijo starih arhitektur in urbanistična vprašanja starih mest predlaga arh. Marjana Mušiča, za obnavljanje oltarjev in podobno J. Sojča in A. Zorattija v Mariboru in M. Hohnjeca v Celju, med tem ko je za stavbarsko restavracijska dela obetaven Miloš Hohnjec ml. V celoti je treba obnoviti mrežo zaupnikov in se po možnosti nasloniti na staro.

Hkrati pa je opozoril na vrsto akcij na ogroženih spomenikih: v proštijiški cerkvi v Ptujju na možnost odkrivanja slik v južni stranski ladji, na obnovev porušenega prezbiterija ptujske minoritske cerkve, obnovo notranjščine na Ptujski gori, obnovo zapuščenih kapel na Svetih gorah, obnovo mariborske stolnice, iz porušenega samostana in cerkve v Kostanjevici naj bi dragoceni gradbeni material shranili, cerkev ohranili kot razvalino, priporočljiva pa je obnovev porušeni delov samostana, na cerkvi sv. Petra nad Želimljami obnoviti streho, skrbeti je za usodo grajske kapele na Turjaku in stenske slike po potrebi sneti, obnoviti strehe na Ahacu nad Turjakom, Vrzdencu, Dvoru pri Polhovem Gradcu, postavlja vprašanje obnove baročne cerkve v Poljanah pri Škofji Loki, opozarja na nadaljevanje čiščenja stenskih slik v ljubljanski stolnici in na usodo Bergantovih slik s Križne gore pri Ložu. Priporočila, ki zadevajo gradove, navajamo malo pozneje.

Mesec zatem je novoustanovljeni zavod razposlal okrožnico, in sicer vsem za kulturo kot tudi vsem za gradnjo pristojnim organom pri okrožnih, okrajnih in mestnih narodnoosvobodilnih odborih, vsem muzejem v Sloveniji, Verski komisiji in škofijskima ordinariatoma v Ljubljani in Mariboru:

Zavod za zaščito kulturnih spomenikov Slovenije.

Ljubljana, Bleiweisova cesta 24, tel. 24 06.

Štev. ex 16/45

Okrožnica Ustanovitev Zavoda.

Zmagovito zaključene osvobodilne borbe jugoslovanskih narodov izpod fašističnega jarma so uresničile njihove najgloblje in najsvetlejšje težnje, ideale, ki so začeli svojo najvidnejšo obliko v ustanovitvi enotne in svobodno se razvijajoče Demokratske Federativne Jugoslavije. Med one številne pridobitve v prosoh napredka jugoslovanskih narodov ter v prid neoviranega kulturnega razvoja štejemo nedvomno na prvem mestu dragoceno zamisel o zaščiti in proučevanju kulturnih spomenikov, dalekosežen načrt, ki je bil uzakonjen z Zakonom o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti DFJ dne 23. julija 1945.

I.

Ministrstvo za prosveto NVS je zato s svoje strani v skladu z omenjenim Zakonom izdalo Uredbo (objavlj. v U. l. z dne 22. IX. 1945, št. 37), ki naj bo izpolnitev dolgoletnih teženj onih slovenskih kulturnih krogov in prosvetnih delavcev, ki so se že od nekdaj utemeljeno borili za uveljavljanje moderne, a domačim potrebam ustrezajoče spomeniške in muzejske zakonodaje. Zato je bil ustanovljen na podlagi omenjenega Zakona DFJ in s pomočjo Uredbe Ministrstva za prosveto NVS »Zavod za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije« s sedežem v Ljubljani docela v smislu predhodnih zakonitih določb, sankcioniranih v Sloveniji s prvotnim Odlokom Predsedstva SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov z dne 27. I. 1944 ter na celokupnem državnem ozemlju s prvotnim Odlokom NKOJ z dne 20. II. 1945 (UL — SNOS in NVS z dne 9. VI. 1945).

II.

Zavod (na kratko tudi Zavod za zaščito kulturnih spomenikov Slovenije) je na podlagi čl. 12 Uredbe prevzel naloge in delokrog bivšega Spomeniškega urada (pisarno, knjižnico, arhiv in študijsko zbirko), s čemer pa delokrog Zavoda še ni izčrpan. Predaja se je izvršila dne 25. oktobra 1945, mesto v. d. ravnatelja Zavoda je prevzel tov. dr. Šijanec Fran. Kot intendant Zavoda je bil imenovan tov. Lenarčič Stanko. Kakor sledi iz celokupne Uredbe, je delovno območje Zavoda v bistvu mnogo širše in večje. Poleg običajnega in že znanega spomeniškega odnosno konservatorskega skrbstva (vzdrževanje, popraviljanje in restavriranje spomenikov) je v Zavodu koncentrirano vrhovno nadzorstvo in upravljanje, raziskovanje, proučevanje in registriranje celokupnega kulturnozgodovinskega, umetnostnega in narodopisnega spomeniškega gradiva, priključeno pa je temu tudi spomeniško gradivo prirodnih znamenitosti (čl. 3 Uredbe).

Izredne važnosti so nadalje še sledeče deloma docela nove naloge, ki jih izvršuje Zavod: priznanje lastnosti spomenikov (odn. lastnosti prirodne znamenitosti), splošna zaščita pred nestrokovnjaškimi posegi, kontrola nad gradbenimi dovoljenji in nad spremembami zaščitenege terena, izdaja dovoljenja o odsvojitvi in izvozu zaščit. spomenikov v inozemstvo, fotografsko snemanje in risanje spomenikov, predlaganje davčnih olajšav za lastnike zaščit. nepremičnin, upravljanje spomenikov, ki so bili razlaščeni v državno korist po Zakonu o zaščiti kult. spom. DFJ, predlogi okrožnim narodnim sodiščem za razlastitev ali odškodnino lastnikom spomenikov, nadziranje Narodnih odborov glede izvajanja določil čl. 17. Zakona o zaščiti kult. spom. DFJ (čl. 3).

Notranji ustroj Zavoda v smislu Uredbe se bo spopolnjeval v novem proračunskem letu. Zavod se bo pri svojem delu opiral na obvezno in po Uredbi zajamčeno sodelovanje častno dodeljenih referentov (čl. 5) in na poročila okrajnih zaupnikov, imenovanih od Ministrstva za prosveto (čl. 7).

Z ozirom na posebno važnost sodelovanja z gradbenimi oblastmi v urbanističnih vprašanjih, v zadevah izdelave regulacijskih načrtov in gradbenih projektov, ki segajo v področje spomeniške zaščite v smislu Zakona in Uredbe, opozarjam še posebej na drugi odstavek člena 6. Uredbe. Zavod si zato pridržuje pravico izdajanja začasnih in enkratnih posebnih pooblastil svojim predstavnikom v primeru, kadar gre za nujno ali neodložljivo rešitev v interesu spomeniškega varstva, zlasti da se olajša izvedba zadevnih projektov pod nadzorstvom pooblaščenih strokovnjakov-zaupnikov.

Po členu 6. Uredbe dobiva Zavod vso potrebno pomoč in podporo pri izvrševanju svojih nalog tudi s strani predstavnikov narodne oblasti, zlasti s strani

Okrožnih narodnih odborov, ki so dolžni obveščevati Zavod v primerih, navedenih v istem členu Uredbe.

III.

Vsa kulturna javnost, posebej pa še predstavniki spomeniške in muzejske stroke, arheologi, zgodovinarji, arhitekti in upodabljači umetniki, narodopisci, prirodoslovci in dr. z velikim zadoščenjem in z iskreno radostjo pozdravljajo ustanovitev Zavoda, v katerem vidijo uresničenje dolgoletnih teženj po zagotovitvi sodobno urejenega in strokovnim zahtevam ustrežajočega državnega varstva slovenske kulturne imovine, ki je last vsega naroda. Zavod naj bo veren čuvar najboljših, najplemenitejših kulturnih vrednot, ki jih vsebuje tako zakladnica individualnih umetnin kakor tudi bogastvo kolektivnih ljudskih mojstrov. Zavod naj bo vesten in neumorno delujoč raziskovalec vsega, kar zamore pospeševati naše zgodovinarje, poznavanje naše preteklosti v vezi z ohranjenimi spomeniki, proučevanje starin in prirodnih znamenitosti (nasadov, naravnih parkov itd.), v največji meri pa mora biti Zavod prav dandanašnji, v najpomembnejših dneh slovenske zgodovine, preudaren in smel budnik novih pobud za okrepitev kulturne in politične rasti naroda ter duhovne povezanosti z velikimi cilji naše dobe. Zavedajoč se odgovornih in napornih nalog, ki čakajo rešitve na raznih področjih naše javne uprave spričo pomembnosti stopnjujoče se preobrazbe družbenih temeljev v okviru ljudske državne oblasti, ne more in ne sme zaostajati Zavod za zaščito kulturnih spomenikov, tudi on mora biti glasnik v službi onih idealov, za katere so se borili in žrtvovali najboljši sinovi Slovenije.

Spoštujemo vredno tradicijo in hvaležni priznavamo uspešno delo, ki ga je opravil v pretekli dobi od vsega početka zaslužni Spomeniški urad v Ljubljani, posebej pa se klanjamo nepozabnemu spominu našega nenadomestljivega, v mučeništvu za svoj narod izkrvavelega tovariša, zaslužnega in pomembnega znanstvenika na čelu bivšega Spomeniškega urada, spominu dr. Franceta Mesesnela. Njegovo umno in srčno vodstvo pogrešamo danes na našem strokovnem področju kot najbolj zevajočo vrzel. Slava in čast Dr. Francetu Mesesnelu!

Ni treba poudarjati, da stoje pred spomeniškim varuhom Zavoda že danes težave, a vendarle nujne rešitve potrebne naloge, ki jih bo treba zaenkrat reševati neposredno v sklopu problemov povojne obnove in to z najminimalnejšimi sredstvi. Tako je npr. poleg kopice izrazito urbanističnih nalog tudi vprašanje restavriranja ogroženih arhitekturnih fragmentov in adaptacije odnosno zaščite pomembnejših gradov le eno izmed najbolj perečih. Marsikateri spomenik umetnostne ali zgodovinske vrednosti, zlasti na polju cerkvene umetnosti, je bil med vojno za vedno uničen, mnogo večje pa je število takih, ki jih bo treba zavarovati in restavrirati brez odloga. Zato so nam potrebni zadevni podatki, ki jim sledi razvrstitev z ozirom na nujnost prvih zaščitnih ukrepov. Topografske registrature Zavoda bodo nujno potrebovale Vašo pomoč, naša navodila jo bodo vsekakor upoštevala.

Prosim vas, da sodelujete v interesu ohranitve slovenske kulturne imovine. ki predstavlja poleg gospodarskih dobrin sleherne žrtve vredno postavko najprezentativnejšega pomena, bodisi v moralnem smislu odgovornosti za kulturno vzgojo naših ljudskih množic, bodisi pred zunanjim forumom veljave in ugleda v inozemstvu; tako dedščino smo dolžni ohraniti častno in oponovno kasnim rodovom in našim potomcem. Zavedajoč se naše odgovornosti Vas prosim tudi v bodoče vzajemnega sodelovanja z Zavodom za zaščito kulturnih spomenikov ter se Vam iskreno zahvaljujem za doslej že izkazane doprinose k spomeniškem varstvu.

Smrt fašizmu — Svobodo narodu!

Ravnateljstvo Zavoda
za zaščito kulturnih spomenikov
Slovenije:

dr. Šijanec Fran, s. r.

Kakor smo že omenili, je prof. Stele v oktobrskem poročilu posebej opozoril na vprašanje gradov, tako požganih kot tudi ohranjenih, pa zaplenjenih. Posebno pozornost po njegovem zaslužijo: Križ, Zalog, Vurberk (tega naj bi ohranjali kot znanstveno in lepotno pomembno razvalino), Gornji grad (tu omenja dragocene stenske slike!) naj bi obnovili, Boštanj pri Grosupljem, Bokalce pri Ljubljani, Slovenska Bistrica (tu naj bi z zaplenjenim pohištvo iz Attemsovih gradov ustanovili muzej fevdalne stanovanjske kulture). Nadalje je treba paziti na usodo še naslednjih gradov: Begunje, Ptuj, Dornava, Borl, Bizeljsko, Rajhenburg, Brežice, Štatenberk, Sevnica, Hrastovec, Negova, Pišce, Stari grad pri Novem mestu, Otočec, Turjak, Hmeljnik, Gracarjev turn. Zanimivo je, da ta seznam sploh ne upošteva tedaj že priključenega osvobojenega primorskega dela Slovenije.

Usoda gradov pa je zaposlovala spomeniški urad že prej. V dopisu, naslovljenem na Znanstveni institut kot pristojni spomeniškovarstveni organ, piše prof. Stele že 3. julija o problematiki gradov. To pismo pomeni v praksi začetek dolgoletne akcije za reševanje grajske arhitekture, saj so temu sledile še druge intervencije in v naslednjih letih tudi posebna posvetovanja. Zaradi likvidacije nemške in sploh velikozemljiške posesti, tako piše prof. Stele, kakor tudi vsakovrstnih po vojni povzročenih katastrof nastopa za gradove v Sloveniji najbolj kritična doba v njihovi zgodovini. Ker gre kljub najožji povezanosti teh stavb s sedaj končno odpravljenim družbenim redom, nazadnje le za spomenike, ki predstavljajo velike vrednote v gmotnem in kulturno zgodovinskem oziru, sem prepričan, da nova ljudska oblast ne sme brezbrizno mimo tega vprašanja, naj bi se kazalo še tako težavno in ponekod mogoče tudi nesimpatično.

Za trezno presojo vprašanja gradov je treba upoštevati tele momente:

Na deželi predstavljajo gradovi vrsto solidno zgrajenih, okolico po obsežnosti daleč prekašajočih stavb, ki so doslej služile reprezentanci in gospodarstvu privilegirane družbenega sloja. Čeprav ne ustrezajo vselej sodobnim načelom praktične porabnosti, predstavljajo vseeno ogromen v nepremičninah realiziran kapital, ki ga je z največkrat sorazmerno malenkostnimi preureditvami mogoče vrniti življenjskemu obratu, dočim bi ustvaritev po vseh novodobnih načelih zgrajenih tistim namenom služečih stavb zahtevala veliko časa, mnogo denarja in ogromno dela, katero sedanji trenutek tudi na drugih življenjsko bolj perečih področjih komaj pričakuje.

Z ustrezno porabitvijo teh zgradb lajšamo torej pereče težave sedanjosti in pomagamo na dnevni red raznim problemom, ki bi sicer morali čakati, narodu pa ohranimo veliko v stavbah naloženo premoženje, ki bi sicer brezplodno propadlo.

Kot kulturni spomeniki monumentalne vrste predstavljajo naši gradovi priče devetstoletnega stavbarskega snovanja med nami in omogočajo zgodovinarju točne poglede v preteklost kulture in zgodovine dogajanja na naših tleh, ki bi mu brez njih bili večno zakriti.

Oprema gradov, kolikor je še ohranjena, predstavlja danes eno zadnjih priložnosti, da ohranimo potomcem odlične priče nekdanje kakovostno prefinjene umetne obrti in s tem sodobnike spodbujamo v tekmovanju. Ohranjena na mestu, v prvotnem okolju, predstavlja za umetno obrtno posest mnogo večjo vrednost kakor jih more ohraniti v najradikalnejše urejenem umetnoobrnem muzeju. Gradovi s svojo staro opremo so namreč poleg starinskih cerkva naši najučinkovitejši in vse pozornosti vredni muzeji.

Zemljepisno izredno živahna, slikovita, monumentalna ali romantična slovenska pokrajina ima prav v gradovih in njihovih razvalinah najbolj posrečeno izpopolnilo,

ki poudarja njen svojstven značaj in povečuje njeno mikavnost. Turistični interes naše domovine močno povečuje željo po ohranitvi gradov.

Če pa gradove ohranjujemo, jim moramo določiti tako vlogo v sodobnem življenju, ki bo njihovemu značaju in njihovi zgodovinski ter zanimivosti pomembnosti tudi zares ustrezala, določiti jim moramo take nove smotre, ki njih zgodovinske posebnosti in pričevalnosti ne bodo uničili. Taki smotri so: muzej, kulturni dom, okrevališče, kmetijske, gospodinjske ali podobne šole. Pri nujno potrebnih adaptacijah in preučitvah za take sodobne namene je treba paziti na to, da se ohranijo v starih oblikah, ki so za celotni izraz stavbe značilni, zgodovinsko pričevalni ali umetnostno spomeniški, kakor v fasadah, stopnišču, veži, kapeli, dvorani, štukaturi, freskah, posebno pa tudi z eventualno še ohranjenimi starinsko opremljenimi prostori.

Nato navaja nekaj tipičnih in po njegovem mnenju posebne pozornosti vrednih primerov s predlogi za ev. porabo ali preureditev. Tako na primer bi bilo treba grad na Bledu preurediti v muzej s posebnim ozirom na turistični značaj kraja. Deloma bi ga opremili s starim pohištvom in drugimi starinskimi v gradu ali okolici nahajajočimi se predmeti, deloma pa uredili v njem majhen etnografski muzej.

Grad v Mariboru že sedaj zgledno služi muzejsko arhivskemu namenu. Grad v Ljubljani naj bi preuredili v muzej narodne osvoboditve in etnografski ter zgodovinski muzej. Požgani gradič Bokalce v najbližji ljubljanski okolici naj se pokrije, da se zavarujejo dragoceni ostanki štukatur in fresk v I. nadstropju, vhodna veža in stopnišče. Gradič bi bil primerno restavriran še vedno vse pozornosti vreden za ljubljansko okolico že edinstven primer predmestnega dvorca. Prvo nadstropje naj bi se ohranjevalo starinsko opremljeno kot ogleda vreden objekt, ostalo bi se dalo porabiti za manjše okrevališče, na primer za umetnike, pisatelje, kulturne delavce ali podobno. Isto velja za Habah pri Trzinu, kjer ima I. nadstropje freske in imitacije gobelina, ki jih je slikal Fr. Jelovšek.

Grad v Ptuj, ki je že v sedanjem stanju dragocen muzej, naj bi se prepustil popolnoma muzejskim namenom, ker se je v Ptuj nakopičilo toliko dragocene muzejskega gradiva, da sedanji muzej v dominikanskem samostanu ne zadoštuje več. Tam naj bi ostala biblioteka, lapidarij in ostalo naj bi se osredotočilo na gradu, ki bi predstavljal v vsej Jugoslaviji čisti edinstven muzej in umetnostno pomembno privlačnost.

Za okrevališče kulturnih delavcev ali pod. se priporoča grad Strmol pri Kranju, grad Štatenberk pri Makolah, ki je po bogastvu svojih s štukom okrašenih soban v I. nadstropju edinstven med našimi gradovi. Velik stavbarski kompleks bi poleg tega lahko služil še večjemu gospodarstvu. Isto velja za Smlednik z dragocenimi freskami v kapeli in dvorani.

Predvsem za namene kulturnega doma bi bil priporočljiv grad v Ormožu (edinstven empire), Brežicah, Murski Soboti, Dornavi, Slovenski Bistrici.

Za kmetijske šole ali podobne namene bi bil priporočljiv Borl, restavrirana sedaj požgana Soteska, Snežnik, Fala pri Mariboru, Planina, Boštanj pri Grosupljem, Brdo pri Kamniku, Krumperk, Bizeljsko, Zalog pri Moravčah, Gor. Lendava, Radgona, požgani kostanjeviški samostan, požgani Križi pri Kamniku, bivši samostan Bistra in še cela vrsta drugih.

Turistično predstavlja radi starinske oblike in posrečenega položaja v okolici Tolsti vrh pri Šentjerneju (edine pri nas ohranjene necerkvene stenske slike začetka XVI. stoletja), Stari grad in Otočec pri Novem mestu in še nebroj drugih. Sploh bi kazalo pri večini požganih spomenikov »doline gradov« ob Krki s Hmeljnikom vred (redko kakovostna arhitektura) posvetiti največjo pozornost zaradi turistične pomembnosti in načrtno rešiti vprašanje njihove bodočnosti.

Delo na obnovitvi teh spomenikov se je na mnogih krajih že začelo, krajevne potrebe zahtevajo, da se ne odlašaja; pogosto je nujno vsaj prekritje, da se ohranja pred propadom požgano, a še porabno zgodovinsko pomembno stanje.

Poročilo sklene s pozivom na Znanstveni institut, ki s svojo komisijo za ocenitev vojne škode ni brezbrizen za te spomenike. Ker pa je zgubljena pogosto za vselej vsaka sedanja prilika za študij in nepokvarjeno ohranitev teh spomenikov, katero bi danes zamudili, bi predlagal, da se določijo za pooblaščenec, ki potujejo in te vrste spomenike obiskujejo predvsem zgodovinarje, če ne že umetnostne zgodovinarje dr. F. Šijančca, dr. St. Mikuža in E. Cevca in Antona Demšarja, ki kaže pravo vnemo za tako delo, se zde za ta namen posebno priporočljivi. Kot vodilo za njih delo naj bi se uveljavilo:

1. da vodilne stavbenike pri teh delih opozore na zgodovinsko karakterološke posebnosti in značilnosti posameznih stavb in z njimi pretrsejo tehnične načine, s katerimi je mogoče zgodovinski značaj najboljše ohraniti,

2. da napravijo opis sedanjega stanja in ga deponirajo pri spomeniškem uradu,

3. da sedanje stanje in važnejše posameznosti, freske, štukature, boljše pohištvo, slike itd. fotografirajo,

4. da se v kočljivih slučajih na kratek način sporazumejo s Spomeniškim uradom, ki utegne imeti že v polpreteklosti ugotovljene kake posebne želje ali navedbe.

Medtem je Komisija za ugotovitev škode na kulturno zgodovinskih predmetih Slovenije že ugotavljala tudi škodo na gradovih, popisovale pa so jo tudi okrajne komisije. Vendar so te komisije v prvi vrsti ocenjevale škodo na gospodarskem inventarju, pri ocenjevanju stavb pa niso ločevale grajskih stavb od gospodarskih pritikin. Zato je poročal predsednik Okrožne podružnice v Novem mestu za ugotovitev škode na kulturno zgodovinskih predmetih tov. Bogo Komelj, da popisi okrajnih komisij niso zanesljivi, in poslal dopolnjen seznam požganih gradov z območja trebanjskega in novomeškega okraja. Seznam gradov z imeni lastnikov ter oceno škode na stavbah in inventarju zajema še Rakovnik, Mirno, Dob, Lanšprež (ta je bil le delno poškodovan), Hmeljnik, Stari grad, Otočec, Pogance, Zalog, Breitenau, Bajnof, Ruperčvrh, Sotesko, Prežek.

Tudi arhitekt Marjan Mušič, ki je tedaj delal na Ministrstvu za gradnje, je v začetku oktobra poročal vodji zavoda dr. Franu Šijanču o Turjaku in Ribnici. Restavracija Turjaka ni v celoti izvedljiva, so pa poedini deli, ki jih je po svoji arhitekturni lepoti in kulturno historičnem poudarku možno ohraniti in sicer Dalmatinovo kapelo, oba okrogla stolpa, vmesni trakt s stropnim plastičnim dekorjem ter kapelo ob glavnem vhodu. Od vsega ostalega izluščiti vse plastično in arhitekturno gradivo in ga inventarizirati in shraniti. Ob ribniškem gradu poudarja vhodno partijo in da na mestu gradu predvidevajo kulturni center. Naslednje Mušičevo opozorilo zadeva še druge dolenske gradove, in sicer Otočec, Stari grad, Gracarjev turn, Vrhovo, Prežek, Sotesko in Žužemberk, hkrati s poročilom o gradovih opozarja tudi na regulacijo Novega mesta. Po Mušičevih navodilih je zavod opozoril NO Turjak, naj se loti popravila strehe nad kapelo, material naj bi nabavili s pomočjo prebivalstva. NO Turjak je odgovarjal, da nima denarja za kakšne večje ukrepe.

Naposled pa je prišlo še do tako imenovanega anketnega sestanka v zvezi z gradovi 14. decembra 1945 na Ministrstvu za prosveto. Poleg šefa odseka za umetnost in muzeje pri ministrstvu za prosveto dr. Staneta Mikuža, v. d. ravnatelja Zavoda za zaščito kulturnih spomenikov dr. Frana Šijančca, univ. prof. dr. Franceta Steleta, zastopnika zbirnega centra Čora Škodlarja in zastopnice

gradbenega odseka pri MNO ing. Šukljeto so se sestanka udeležili še predstavniki Ministrstva za gradnje (ing. arh. M. Mušič), Ministrstva za kmetijstvo (ing. I. Lapajne), Ministrstva za gozdarstvo (ing. Rajner), Ministrstva za socialno politiko (dr. Brenčič), Ministrstva za narodno zdravje (dr. Reja), Ministrstva za notranje zadeve (dr. Marc) in Ministrstva za trgovino in oskrbo in turizem (ing. arh. Mesar).

Po pozdravnem nagovoru je povzel besedo ravnatelj Zavoda dr. Šijanec:

Zavod za zaščito kulturnih spomenikov v Sloveniji je kot prevzemnik bivšega Spomeniškega urada dolžan, da nudi vsem kulturno in umetnostno zgodovinsko važnim gradovom Slovenije po zakonu zajamčeno spomeniško zaščito. To jamstvo je prevzel zavod v skladu z zakonom o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti DFJ z dne 3. julija 1945, z uredbo ministrstva za prosveto NVS z dne 27. avgusta 1945 in z vsemi ostalimi uredbami zvezne vlade FLRJ. Vprašanje spomeniške zaščite in zagotavljanje obnovitvenih sredstev je zadobilo še poseben pomen v sedanjih poveljnih prilikah, ko je potrebna skrajna izraba gospodarskih sil in kar najbolj ekonomična štedljivost pri uporabljanju materialnih sredstev države. Silne rane, ki jih je zasekala pretekla vojna v življenju naših narodov, so vidne tudi na kulturnem področju, zlasti še na kulturni posesti in narodni imovini, ki z njo upravlja naša ljudska oblast in o kateri odločajo preko nje ljudske množice same. Celokupno skrb nad upravljanjem kulturno pomembnih premičnin in nepremičnin je prevzela v svoje roke v imenu naroda in njegove osvobodene domovine ljudska oblast sama, tj. Narodna vlada Slovenije, najvišja naredbodajna in upravna oblast ljudstva samega.

Zato je danes naša posebna dolžnost, da se z vsemi silami zavzemamo, da naši kulturno zgodovinski spomeniki, priče slovenske zgodovine in priče snovanja preteklih rodov ne propadejo in da jih pravočasno zavarujemo pred nadaljnjimi poškodbami. Izven dvoma je, da predstavljajo tudi gradovi, arhitekturni spomeniki fevdalni dob, v kolikor so zgodovinsko in umetnostno pomembni, važen dokumentaren material naše preteklosti, ono gradivo, v katerem se zrcalijo ekonomske, socialne in politične razmere zgodovinskih razdobj razvoja naših ljudskih množic. Z njimi je v nemajhni meri povezana usoda slovenskih ljudskih množic v oni dobi, ki ne pomeni samo suženjstva, hlapčevanja in izkoriščanja s strani privilegiranih stanov, temveč prikazuje tudi od časa do časa pozitivne sile rasti in krepitve slovenske ljudske zavesti v smeri splošnega kulturnega napredka in borbe za osvoboditev izpod oblasti germanizatoričnih fevdalnih izkoriščevalcev. Omenim naj neizbrisno mogočne napore kmečkih puntov, dobo reformacije XVI. stoletja, ko so bili s Trubarjem, Bohoričem in Dalmatinom položeni prvi temelji slovenske književnosti, dobo prosvetljenstva in prepore, da ne omenjam iz ožjega umetniškega področja še očarljivih prič najzgodnejšega slovenskega slikarstva, ciklov srednjeveškega stenskega slikarstva, fresk in vsega drugega, kar presega naš okvir zgolj bežnega naštevanja.

Z isto pravico kakor hranimo pričevanja ljudskega ustvarjanja meščanskega XIX. stoletja od romantike do moderne, čuvamo stavbarske spomenike srednjeveških dob stoletij fevdalizma in postanka prvih slovenskih mest in trgov, z isto pravico do obrambe in proučevanja zgodovinskega gradiva, kakor gre slehernemu kulturnemu narodu. Spomeniško varstvo je tako v Sovjetski zvezi, kakor pri zahodnih narodih, da se spomnimo npr. zaščite ruskih gradov, cerkva in podobnih spomenikov ali francoskih gradov in katedral na zavidanja vredni višini. Zato je naša skrb, da ne zaostajamo v tem pogledu za drugimi kulturnimi narodi in da posvetimo prav danes, ko narekuje dejstvo izročitve slovenskih gradov upravam ljudske oblasti in vprašanje njih spomeniške zaščite, vso potrebno pažnjo izgradnji sredstev take zaščite. V to svrhu bo treba izdajati sporazumne ukrepe, ki naj bodo plod vzajemnega sodelovanja vseh prizadetih organov in predstavnikov naše uprave.

Sl. 6 Prvi ravnatelj republiškega zavoda za spomeniško varstvo dr. Fran Sijanec (leta 1951 v Vipavi po odkritju spominske plošče dr. Francetu Mesesnelu)

Fig. 6 The first Director of the Republic Institute for the Monument Conservation, Dr. Fran Sijanec (at Vipava, in the year 1951, after unveiling a memorial tablet in honour of Dr. France Mesesnel)

Dosedanje izkušnje so pokazale, da so napake, nerednosti in pomanjkljivosti, na katere smo naleteli v posameznih primerih naše prakse zgolj posledica nezadostne koordinacije sil in plod nesistematskih posegov v upravo kulturne zaščite. Izogniti s emoramo v bodoče samovoljnih posegov in ukrepov z vso potrebno strogoostjo, zato je na drugi strani nujno potrebno, da seznaniijo vse vstopnje naših oblasti z določbami naše državne spomeniške zakonodaje. Vse višje državne oblasti in ustanove, ministrstva in okrožni narodnoosvobodilni odbori naj upoštevajo zaščito slovenske kulturne dediščine v zavesti, da vелеvajo ljudski in državni interesi najzgodnejše delovanje upravnih organov tudi v zadevi spomeniškega varstva, da je treba v našem primeru sporazumevanja in enotnega nastopa že pri najnižjih upravnih enotah, zlasti pri posameznih krajevnih odborih na deželi. Naši zaupniki so po zakonu in uredbi deležni vse potrebne podpore ljudskih oblasti, ministrstva vseh resorov pa so zainteresirana, da uredi vprašanja prevzema in uporabljanja gradov v skladu s potrebami naše države. Vse stroške naše javne uprave se baviijo danes

z nujnimi problemi pridobitve novih ustreznih prostorov. Zavod za zaščito kulturnih spomenikov jih bo podpiral s svoje strani z vsem potrebnim razumevanjem, odveč je poudarjati, da je vprašanje namestitve, porazdelitve, in racionalne uporabe prostorov najaktualnejše važnosti, seveda ne na škodo interesov zaščite ljudske kulturne imovine in njene spomeniške zaščite.

Najvažnejša in osrednja točka našega današnjega anketnega sestanka je sestava registra ali seznama gradov z ozirom na stopnjo uporabnosti, možne obnove in event. potrebne celokupne spomeniške zaščite. Poslednja obsega dvojje možnosti: 1) grad se v celoti proglasi kot spomeniško zaščiten objekt in ne preda praktičnim svrham oziroma praktičnim ustanovam, 2. grad se delno ali v celoti zaščiti in obenem izroči praktičnim ustanovam posameznih resorov.

Zatem je povzel besedo predstavnik Ministrstva za gradnje in referent za arhitekturo in urbanizem ing. arh. Marjan Mušič, ki je govoril o stanju gradov na Dolenjskem:

Vloga gradov se je tekom narodno osvobodilne borbe temeljito spremenila. Zgrajeni v dobi fevdalizma, so bili nosilci tedanjih naprednih tokov v razvoju človeške družbe, dokler ni njihova moč s pojavom kapitalizma začela pojemati. Zadnji ostanki nekdanj mogočnih fevdalcev, ki so imeli še nedavno v posesti večino naših gradov, so se kot izraziti reakcionarji povezali s fašizmom in so bili kot nazadnjaški in parazitski element uničeni ali pognali z naše zemlje. Oblast delovnega ljudstva je dokončno obračunala z njimi in jim iztrgala zadnje korenine, ki so jih še vezale z našo zemljo. V narodnoosvobodilni vojni prebujene ljudske množice so uresničile sen kmečkih puntarjev, ki svojih ciljev pred 400 leti radi osamljenosti niso mogli doseči.

Velika domovinska vojna, oplojena s pridobitvami osvobodilne borbe, je zadnjim izrodkom fevdalizma zlomila hrbtenico. Gradovi so bili zadnjič v zgodovini utrjene postojanke reakcije, ki jih je val nacionalne revolucije pregazil. Danes so postali ti stoletni stiskalci last slovenskega ljudstva.

Zlomljen je stari sistem, ki je ugnetal delovnega človeka, poraja se nova doba, ki postavlja vsako dejanje, vsako stvar na svoje mesto po vrednosti, po svoji pomembnosti. Tudi pogled na našo zgodovino se je temeljito spremenil. Če priznamo za osnovo razvoja človeške družbe, ki je gibalo zgodovine, produkcijske odnose, potem smo postali imuni do vseh recidivnih pojavov, potem nam tudi gradovi kot tvorba fevdalizma ne morejo biti več nevarni. Temelji nove dobe so trdno postavljeni, nanje oprti razvoj gre svojo jasno začrtano pot, sodelovanje najširših ljudskih plasti pa daje zagotovilo, da se staro nikdar več ne povrne.

Gradovi so last države, so last ljudstva. Obravnavati jih moramo kot zgodovinske pomnike, kot krajeve lepote poudarke, kot arhitekturne umetnine. Naša zrelost nam velevala, da smo pravični do umetnin poprejšnjih stoletij, da skrbno negujemo našo slikarsko in kiparsko prošlost, da vodimo račune o naši arhitekturni tradiciji. Naša arhitekturna prošlost se zrcali v zasnovah naših mest, kjer je ohranila trdoživost cestne mreže in parcel vse v današnje dni prvotni urbanistični koncept, zrcali se v naših mestnih in vaških hišah, v cerkvah in končno v naših gradovih. Njih arhitektura je bila za tedanji čas zelo napredna, posebno v dobi renesanse, ko je privabila v naše kraje renesančne arhitekte, ki so zgradili večino naših gradov. To so edini kulturni spomeniki renesanse pri nas, saj so naša mesta in cerkve, ki so nastajale tedaj na periferiji gospodarskih dogajanj, tičala še globoko v gotiki in so šele dosti kasneje odprla vrata na stežaj baroku.

Najpomembnejši so gotovo gradovi na Dolenjskem. Večina na njih je v takem stanju, da bodo skoro postali prave razvaline in ne bo niti prilike, da bi izdali o njih potrebno strokovno monografijo, ki je doslej nimamo. Vseh teh gradov ne bo možno niti delno obnoviti; prevelike so naloge obnove naše izmučene dežele, našega uniče-

nega gospodarstva, pretehtne so naloge načrtne izgradnje naše domovine. Zato nikakor ne sme biti kriterij pri obnovi gradov le oskoprni arheološki, da moramo namreč vse, kar je staro obnoviti; poudarek na kulturi, tj. zgodovinski in umetnostni kvaliteti je tisti, ki nas naj vodi.

Pri današnjih velikih potrebah ekonomije, je gotovo zelo važen poudarek uporabnosti gradov. Vsi oni gradovi, ki imajo poleg svojih kulturnih kvalitet tudi ostale predpogoje, kakor postavim zdravo in sončno lego, povezanost s prometom itd. naj bodo, kolikor je to mogoče, uporabljeni, vendar naj ne bo edino ta kriterij odločilen pri obravnavi restavracije. Saj se kot tehniki v polni meri zavedamo, da je nemogoče s pridom preurediti grad, ki je zrastel na povsem drugačni funkciji, za potrebe sedanosti, še manj bodočnosti. Zasilna preureditev je spričo pomanjkanja tovrstnih zgradb upravičena, vendar naj ne postane pravilo.

Gradove, ki imajo v sebi vse predpogoje za obnovitev, bomo dodeljevali kulturnim namenom in namenom kolektivne uporabe za dobo letnih mesecev; za stalno bivanje v raskavih zimskih meescih gradovi ne prihajajo v poštev. Mnogo teh gradov tudi ne bo mogoče v celoti obnoviti; preveč so uničeni, predragocena bi bila restavracija in bi grešili, ker bi odvzemali sredstva obnovi našega podeželja. Zato bo potrebna od slučaja do slučaja zelo individualna presoja. Pregledati bo treba vsak objekt zase, ugotoviti in preceniti po stopnji uničenja vse tisto, kar je kulturno pomembno. Na tej osnovi bo izvršen restavracijski načrt, ki bo prikazal obseg in način obnove. Vsega tega hkrati in takoj ne bo mogoče izvršiti, marsikaj bo treba odložiti na kasnejši čas. Nujno so pa potrebni takojšnji okvirni restavracijski načrti, ker je potrebno zasilno obvarovati pred razpadanjem vse tiste dele, ki jih bomo v okviru teh načrtov nekoč obnovili.

Na osnovi teh načelnih vidikov podajam kratko in nepopolno poročilo o stanju gradov na Dolenjskem. Nepopolno zato, ker sem si mogel zgolj površno ogledati le tiste gradove, ki so ležali ob mojih službenih potezah v zvezi z regulacijskimi posegi na našem podeželju.

TURJAK: Požgani in delno porušeni Turjaški grad uničuje sedaj že tretja zima. Njegova arhitekturna kompozicija obstoji iz štirih traktov, ki oklepajo v sredi prostora štirioglato dvorišče; na stikih traktov so obrambni stolpi, v diagonalni korespondirata »nova« in »stara«, tako imenovana Dalmatinova kapela. Prvi opazni zametki gradu segajo v dobo gotike, v renesansi je grad dobil svojo razsežno arhitekturo, v baroku pa poedine dopolnitve, okras in inventar. Inventarja je danes le še malo, umaknil ga je v Italijo pobegli lastnik še pred razrušenjem. Razsežni grad je neenakomerno poškodovan. Medtem ko je vzhodni trakt, ki je bil izpostavljen neposrednemu težkemu obstreljevanju, tako zelo poškodovan, da pri uvidevni presoji njegova restavracija ne prihaja v potev, je predvsem del južnega trakta z glavnim vhodom in povsem nepoškodovano »novo kapelo« ter ves zahodni trakt s stroknimi splastikami in slikarskim okrasom v glavnem le požgan in govore za njegovo restavracijo vsi tehtni razlogi. Prav posebej pa velja to za tako imenovano Dalmatinovo kapelo z gotskimi stenski freskami, kjer je konservatorski poseg nujen, če nečemo, da že sedaj močno poškodovane in od vlage načete freske povsem ne propadejo. Odločiti se je nemudoma, posebej glede restavracije kulturno in umetnostno pomembne kapele; v slučaju odločitve po restavraciji so potrebne takojšnje najnujnejše mere za stabiliziranje v izogib propadanja arhitekture in fresk; če pa do restavracije ne pride, je potrebno izvršiti grafični pošnetek kapele in kar je glavno, strokovnjaško posneti s sten freske in jih na varnem deponirati. V nobenem primeru pa ne sme ostati pri sedanjem stanju. Od vsega ostalega, kar verjetno ne prihaja za restavracijo v poštev, je treba izluščiti vse plastično in arhitekturno gradivo, ga inventarizirati in shraniti. Pohištvo, v kolikor ga je še ostalo, ne predstavlja sicer posebne vrednosti in je deloma demolirano, deloma pa tudi že močno preperelo, vendar je potrebno vrednejše primere shraniti v suhem

in varnem prostoru. Ni mogoče ugotoviti, koliko vrednega je bilo že doslej odnešenega. Vemo le to, da se vedno češče pojavljajo že poznani predvojni in novi povojni špekulanti, ki vohajo v teh predmetih vrednost in ne čutijo nikjer pravega gospodarja ne čuvarja.

Grad je pomemben po svoji arhitekturi, po svoji legi in po svoji zgodovini, prav posebej v zvezi z našo reformacijo in končno po zmagoviti borbi naših brigad, ki so v njem zdrobile oboroženo moč združene reakcije. Radi vseh teh dejstev je delna restavracija gradu vsekakor utemeljena.

SOTESKA: Soteški grad je pomemben po svoji lepi, sončni legi in po svoji enoviti renesančni arhitekturi z notranjim prostranim arkadnim dvoriščem. Grad je požgan in razen južnega vhodnega trakta že močno razkrojen. Menda se za njegovo obnovo zanima Gozdarsko ministrstvo. Restavracija je v vsakem oziru utemeljena, saj je grad v letnih mesecih sredi lepe krajine ob zgornjem toku mlade živahne Krke, ki se vije po sočnih tokavih, uporabljev za vse v poštev prihajajoče namene (okrevališča, letovišča, kongresi itd.). V slučaju, da ne bi prišlo do restavracije celotnega gradu, bi na vsak način kazalo grad vsaj delno restavrirati in poedine obnovljene dele medsebojno povezati v vrtni arhitekturi. Poglavlje zase so grajski vrtovi, ki so ohranjeni z vso bogato vrtno arhitekturo.

OTOČEC: O lepoti krajine in gradu bi bilo odveč izgubljeni besede, saj je ta predel Krke s svojimi stoterimi otočki, na čigar največjem stoji grad, vreden, da se ga v celoti zaščiti kot naravni spomenik. Jedro gradu sega vsaj v gotiko, njegovo bogato in lepo arhitekturo pa mu je dala renesansa. Grad je požgan, njega zapadni del se zaradi trhljenih pilotov pogreza. Po nalogu prosvetnega ministrstva bo gradbeni oddelek Novomeškega okrožja izdelal načrte za obnovo gradu, ki naj bi bil preurejen v muzej in galerijo Dolenjskega. Kolikor mi je bilo mogoče presoditi iz levega brega Krke — oba mostova sta namreč porušena — bi restavracija gradu zahtevala takojšen tehnični poseg pri zavarovanju razgaljenih zidov, še posebej zato, ker je bilo poslopje že dve zimi izpostavljeno vremenskim neprilikam. Nadaljnji tehnični posegi pred restavracijo so prekritje gradu in izmenjava trhljenih pilotov.

STARI GRAD: Poleg Gracarjevega turna morda eden najstarejših dolenjskih gradov. Grad leži na južnem robu gričevja ob boku Trške gore na krasnem sončnem položaju. Grajsko jedro je štirioglati stolp, ki datira verjetno iz romanike; ostali arhitekturni kompleks je renesančen. Danes je grad, prav kot ostali požgan in na njem gloda čas. Kolikor ne bi prišla v poštev obnova gradu v celoti, priporočam obnovo najstarejšega stolpa, katerega je treba čimprej prekriti z nizko šatorasto opečno streho. Z ozirom na svojo izredno in zdravo lego, ter na krajinski poudarek, bi bilo kljub vsemu dobro premisliti, preden bi opustili misel na obnovo, saj bi grad v letnih mesecih s pridom služil novim nalogam.

GRACARJEV TURN (Tolsti vrh): Gracarjev turn ali Tolski vrh leži v območju Gorjancev blizu Št. Jerneja in je eden najlepših in najprikupnejših slovenskih gradov. Grad je tesno povezan z našo kulturno zgodovino preko Janeza Trdine, ki ga je z lastnikom Rudežem družilo iskreno prijateljstvo, utrjeno na svobodoljubju in slavijanstvu. Prav tako je grad povezan s spominom na pokojnega Franceta Mese snela, ki se je z vso vnemo trudil, da mu odkrije vse doslej skrite lepote in je prav njegova zasluga, ga so bile tik pred vojno odkrite in renovirane renesančne freske v starem stolpu. Jedro gradu sega verjetno v dobo romanike, zorel je v gotiki, a končno obliko z intimnim arkadnim dvoriščem je dobil v renesansi. Grad je požgan, vendar je v boljšem stanju kot prejšnji, ker se lastnica gradu, Rudeževa vdova trudi, da zaustavi nenehno propadanje. Grad se bo v celoti obnavljal s privatno iniciativo, potrebna pa bo pomoč. Lastnica je zaenkrat dala prevleči razgaljene vrhnje stropove z bitumenom. Najstarejši del gradu, stolp, je nujno potrebno takoj prekriti, da bodo ostali ohranjeni vsaj fragmenti nedavno odkritih in restavriranih renesančnih fresk.

VRHOVO: Na restavracijo požganega gradiča Vrhovega ni misliti. Kakor je poznano, je bila v gradu najpopolnejša Carniolica, ki je menda še v Grazu, kamor

je bila umaknjena. Pomenila bi veliko znanstveno obogatitev naše univerzitetne biblioteke.

PREŽEK: Prav v okrilju Gorjancev stoji trdno iz kamna zidan in neometan Prežek. Arhitektura gradu je izredno enostavna, nič več kot kubično telo. Restavracija gradu bi bila enostavna, treba pa je čim preje obnoviti streho ali pa vsaj zasilno prekriti razgaljene zidove. Grad bi bil uporaben za vsakršne namene, saj je v njegovi neposredni okolici poleti in pozimi enako lepo. Restavracija pa je prav posebej utemeljena v kulturno zgodovinskem poudarku, ko je v časih lastništva Andreja Smoléta prihajal v goste naš Prešeren.

ŽUŽEMBERK, MOKRONOG, RIBNICA, KOSTANJEVICA: Žužemberški, Mokronoški, Ribniški in Kostanjeviški grad predstavljajo poglavje zase, ker so tesno povezani z regulacijo naselij samih. Žužemberški grad, ki je razpadel že pred vojno, je sedaj v svojem gornjem ustroju povsem uničen. V zvezi z regulacijskim načrtom Žužemberka se je pojavila misel, da bi se spodnji ustroj gradu, ki je ohranjen, tlakoval v višini ceste; na tej razsežni ploščadi, ki Žužemberku manjka, bi bil postavljen kulturni center, s povsem funkcionalno arhitekturo umetniških kvalitete; vsaka formalna naslonitev na arhitekturo gradu bi bila pogrešna.

Približno isto je z Ribniškim gradom. Porušeni grad naj bi se odstranil, na njegovo mesto pa postavil prav tako kulturni center, ki bi se ga dalo povezati s preostalim zanimivim grajskim fragmentom na vhodni strani ob Rinži z obema lepima kamnitima mostovoma.

Prav isto je z Mokronoškim gradom, ki se ga skuša na enak način vključiti v nov regulacijski načrt.

Kostanjeviški grad je od samega kraja bolj oddaljen, vendar bo v regulacijskih perspektivah, ki slone na oživiljeni gospodarski intenzivnosti kostanjeviškega bazena, nastalo novo mesto Kostanjevica ob srednjeveškem jedru prav med gradom in sedanjim mestom, za kar govori zdrava in sončna lega. Spričo tega je povsem upravičena in utemeljena obnova gradu, ki po svojem mogočnem arkadnem dvorišču učinkuje prav monumentalno.

Stanje ostalih dolenjskih gradov po dobljenih informacijah:

Ohranjeni: Struga, Graben, Grm, Šrajbarjev turn pri Leskovcu, Bogenšperk, Škrljevo, Lanšprež, Zapuže in Kot v Mirnski dolini.

Požgani, vendar z možnostjo obnove: Boštanj pri Grosupljem, Klevevž, Mirna.

Požgani, kjer restavracija ne pride v poštev: Zalog (Breitenau), Ruperč vrh, Hmelnik, Poganci, Kočevje, Bajnof, Rakovnik in Dob v St. Ruperški dolini.

Za ostale gradove manjkajo podatki.

Po tem referatu se je razvila živahna razprava. Prvi je spregovoril prof. Stele in predlagal, da se sestavi komisija, ki bi ugotovila sedanje stanje gradov. Priporočil je, da bi stanje ponazorili s fotografiranjem, ker monografij o naših gradovih sploh nimamo. Konkretno pa je npr. predlagal, da snamejo vsaj stenske slike iz gradu Križ pri Kamniku in iz mokronoškega gradu.

Predstavnik Ministrstva za trgovino in oskrbo je poročal, kakšni so turistični interesi za te gradove. Tujsko-prometni odsek se zanima za podrobnejše stanje gradov in njihovo lego, ker namerava v teh gradovih ustanoviti letovišča, hotele, okrevališča, zlasti pa so za to zainteresirane sindikalne organizacije, ki bi gradove lahko uporabile za okrevališča, seveda če bosta kraj in lega temu primerna.

Predstavnik Ministrstva za gozdarstvo je povedal, da je imelo ministrstvo do 1. decembra v upravi okrog 50 gradov:

na območju ljubljanskega okrožja: Planina pri Rakeku (požgan, lahko se z gradovi 14. decembra 1945 na Ministrstvu za prosveto. Poleg šefa odseka za ga obnovi), Snežnik pri Ložu (ohranjen), Germače pri Litiji (požgan), Slatna pri Litiji (požgan), Goričane pri Medvodah (ohranjen), Turjak (požgan), Kolovec pri Radomljah (požgan), Bistra pri Borovnici (ohranjen), Radovljica (ohranjen), Rogenšperk pri Litiji (ohranjen), Črni potok pri Litiji (ohranjen), Bornov grad pri Trziču (požgan) in grad pri Sv. Ani nad Trzičem (požgan);

na območju novomeškega okrožja: Soteska (požgan), Pogance (požgan), Hmeljnik (požgan), Bajnof (požgan), Stari grad pri Novem mestu (požgan), Otočec (požgan), Prežek pod Gorjanci (požgan), Mirna (požgan), Klevevž (požgan), Lanšprež (še ohranjen), Kočevje (požgan), Predgrad (požgan), Kostanjevica — samostanski kompleks (požgan), Pišce (še ohranjen), Mokrice (ohranjen), Planina (požgan), Boštanj pri Sevnici (požgan), Loka pri Zidanem mostu (ohranjen), Hotemež pri Radečah (ohranjen), Impolca pri Krškem (ohranjen);

na območju celjskega okrožja: Nazarje (požgan), Gornji grad (požgan), Jurklošter (požgan), Podsreda (ohranjen), Podčetrtek (ohranjen), Rogatec (ohranjen), Slovenske Konjice (ohranjen), Kozje;

na območju mariborskega okrožja: Guštanj pri Prevaljah (ohranjen), Hrastovec (ohranjen), Vurberk pri Ptuju (požgan), Josipdol na Pohorju (požgan), Negova (ohranjen), Tišina pri Murski Soboti (ohranjen), Fala (ohranjen), Slovenska Bistrica (ohranjen).

Ministrstvo namerava zadržati pod svojo upravo od naštetih naslednje: Snežnik, Goričane, Bistro, Bogenšperk, Črni potok, Bornov grad. Sv. Ano nad Trzičem, Turjak, Soteska, Pišce, Mokrice, Planino, Nazarje, Podsreda, Podčetrtek, Rogatec, Guštanj, Josipdol, Negovo, Tišino, Falo in Slovensko Bistrico.

Predstavnik Ministrstva za kmetijstvo je povedal, da so zainteresirani samo za nekaj gradov za svojo upravo, pač pa za vsa gospodarska poslopja. Bizeljski grad so izločili iz svoje oskrbe in predlagajo, da ga prevzamejo pesniki in književniki.

Ministrstvo za zdravje v glavnem ni zainteresirano za gradove. Prevzeli bi samo grad Begunje, kjer bi začasno uredili bolnico za umobolne.

Tudi Ministrstvo za notranje zadeve ni imelo kakih interesov.

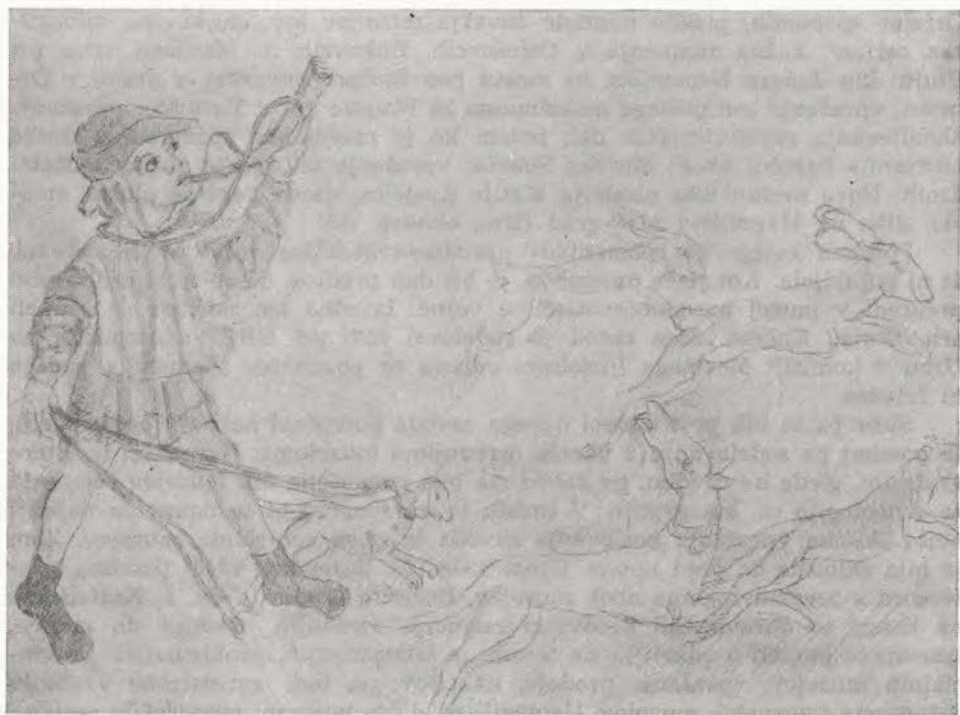
Predstavnik Ministrstva za socialno politiko pa je povedal, da imajo začasno v posesti pet gradov: Smlednik, Predvdor, Črnce, Kozje in Slivnico, vendar samo zaradi sile razmer.

Predstavnik narodne imovine je povedal, da oni sploh niso zainteresirani za lastništvo, pač pa za to, da se gradovi razdelijo uporabnikom.

Predsedstvo Narodne vlade Slovenije pa je z dopisom sporočilo, da sta v njegovi upravi grad Brdo pri Kranju in grad Bled s Pristavo.

Dr. Mikuš je končal razpravo s predlogom, da je potrebna še nadaljnja koordinacija med ustanovami in interesenti.

Vprašanje reševanja naših gradov je bilo torej sproženo že v prvih mesecih po osvoboditvi in je že tedaj začelo zoreti v poznejše akcije načrtnega konserviranja najbolj ogroženih arhitektur. Posledica tega sestanka je bilo bržčas tudi naročilo, ki ga je dobil okrožni odsek za gradnje v Novem mestu, naj popiše in prefotografira vse gradove na območju okrožja. Pregledani so bili: Soteska, Žužemberk, Turjak, Ortnek, Ribnica, Kočevje, Predgrad ob Kolpi, Vinica, Črnomelj, Gradac, Krupa, Pobrežje, Pogance, za druge (Otočec, Stari grad, Hmeljnik, Mokronog) pa je poročilo temeljilo na že znanih podatkih.

Sl. 7 C. Skodlar, risba po danes snetih stenskih slikah v mokronoškem gradu, nastala 1945 ob obhodu spomenikov s prof. dr. Steletom

Fig. 7 C. Skodlar, A drawing, made after the today demounted wall paintings in Mokronog Castle, on the occasion of visiting monuments, in company of Prof. Stele

18. decembra je bil na Ministrstvu za gradnje na pobudo ravnatelja Borisa Orla sklican podoben anketni sestanek o obnovi kmečkih domov. Ta sestanek je ugotovil najprej potrebo po zavarovanju krajevnih in pokrajinskih značilnosti kmečke hiše, poleg tega pa tudi skrb za načrtovanje sodobnega kmečkega stavbarstva v duhu novih socialnih in ekonomskih potreb.

Sicer pa se je praktično varstvo, kolikor je bilo sploh možno, še vedno omejevalo na klasične kategorije kulturnih spomenikov. Do konca leta je zavod sam ali pa s svojimi zaupniki interveniral v številnih primerih, bodisi s predlogi, mnenji, sodelovanjem na lokacijskih razpravah ali pa že tudi s konkretno zavarovalno akcijo: Ljubljana: ogled prostora za barako srednje tehniške šole na Mirju, podpora za preložitve velesejma iz Tivolija in predlog, da se Tivolski park zakonsko zavaruje; Štepanja vas: popravilo zvonika; Turjak: intervencija zaradi strehe nad Dalmatinovo kapelo; Sv. Peter nad Begunjami: popravilo strehe; Preserje: ugotovitev stanja spomenikov; Jezero pri Podpeči: Sv. Tomaž na Planinici; Lož; Vrhnika; Maribor: popravila v gradu in v stolnici in ugotovitev stanja mestnih utrd, Alojzijeve cerkve, frančiškanske cerkve, cerkve sv. Magdalene, Kalvarije in Slomškove kapele na pokopališču; Celje: intervencija za popravilo opatijske cerkve, odkritje slik v stari grofiji in predlog za odkrivanje, predlog za nove muzejske prostore v stari grofiji; Ptuj: muzej,

Orfejev spomenik, plačilo nagrade čuvarju mitrejev tov. Gojkoviču, minorit-ska cerkev; kužna znamenja v Osluševcih, Bukovcih in Mestnem vrhu pri Ptuj; kip Janeza Nepomuka na mostu pod Borlom; inventar v gradu v Ormožu; vprašanje zemljiškega maksimuma za Ptujsko goro; Turnišče: vprašanje nadaljevanja restavracijskih del, potem ko je madžarska spomeniška služba odstranila baročni obok; Murska Sobota: vprašanje muzeja in zbirke v Rakičanih; Novo mesto: hiša pisatelja Matije Kastelca, usoda napisne plošče, stenske slike na Magoličevi hiši, grad Grm, obnova itd.

Posebna kategorija spomenikov narodnoosvobodilne vojne se neposredno še ni pojavljala. Kot je že omenjeno, je bil dan predlog, da se ljubljanski grad preuredi v muzej narodnoosvobodilne vojne. Izvedbo teh načrtov so zaupali arh. Borisu Kobetu. Sam zavod je sodeloval tudi pri žiriji za spomenik na Urhu v komisiji Mestnega ljudskega odbora za postavitev spomenika padlim in žrtvam.

Sicer pa so bili prvi meseci novega zavoda posvečeni notranji organizaciji, še posebej pa sodelovanju z obema osrednjima muzejema, Narodnim in Etnografskim, glede na uredbo, po kateri sta bila ravnatelja teh muzejev referenta za arheologijo oz. etnografijo. V smislu te uredbe naj bi se ugotovila najnujnejša skupna vprašanja poslovanja zavoda in obeh centralnih muzejev. Zato je bila sklicana še pred novim letom 1946 (20. decembra 1945) posebna konferenca s predstavnikoma obeh muzejev, Borisom Orlom in dr. J. Kastelicem, na kateri so obravnavali predvsem razmerje osrednjih muzejev do zavoda, izmenjavo poročil o odkritjih na terenu in izkopavanjih, problematiko provincialnih muzejev, vprašanje prodaje, nakupov, pa tudi spremembe v stanju inventarja slovenskih muzejev. Ugotovili so, da so potrebni topografski registri, ki jih vodi zavod zaradi evidence in pregleda kot osrednja spomeniška ustanova. Poročila zaupnikov o najdbah je zavod v prepisih pošiljal prizadetima muzejema. Čimprej naj bi tudi ugotovili najbolj primerne sheme za enotno vodene kartoteke po vsej Sloveniji. Izdelati bi bilo treba pravilnik k Uredbi o zavodu, imenovati strokovne referente (po določitih Uredbe) in izdelati osnutek muzejskega zakona s pravilnikom. Naposled so sklenili, da je treba uvesti redne sestanke ravnateljev zavoda in osrednjih muzejev.

Zavod je tudi izpopolnjeval mrežo okrožnih in okrajnih zaupnikov. Do imenovanja zaupnikov (po uredbi naj bi jih imenovalo Ministrstvo za prosveto) so sodelovali v okrožju Ljubljana: dr. Fr. Stele, ing. arh. M. Mušič, Čoro Škodlar, Tone Ljubič, ing. Ciril Jeglič; za okrožje Maribor: Franjo Baš, dr. Alojzij Osterc, Anton smodič, Miro Kokolj, prof. Vilko Novak, za okrožje Celje: Anton Stupica, prof. Fran Kotnik, Jakob Soklič, prof. Ivan Mlinar, dr. Pavel Strmšek, Zorko Kotnik, Ciril Ravbar, prof. Franjo Krušič, Maks Sekirnik, za okrožje Novo mesto: ing. Herman Hus, Leopold Cigler in kasneje Bogo Komelj.

Kot restavratorja sta po navodilih zavoda delovala na terenu prof. Maks Kavčič v Mariboru in Peter Železnik v Ljubljani.

PONATISI

Slovenski poročevalec l. 6 št. 3 z dne 27. januarja 1945

Odlok Predsedstva SNOS-a o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov

Predsedstvo SNOS-a je sprejelo sledeči odlok o zaščiti knjižnic, arhivov, umetniških, kulturnih in zgodovinskih spomenikov, znanstvenih in umetniških, zbirk in prirodnih znamenitosti, ki bo objavljen v prihodnjem Uradnem listu:

Člen 1.

Vse knjižnice, vsi arhivi, umetniški, kulturni in zgodovinski spomeniki, znanstvene in umetniške zbirke in prirodne znamenitosti, last kogarkoli, spadajo pod posebno zaščito slovenske narodne oblasti.

Člen 2.

Odsek za prosveto pri Predsedstvu SNOS-a se pooblašča, da ob sodelovanju Znanstvenega instituta pri Predsedstvu SNOS-a preko okrožnih, okrajnih in krajevnih narodno osvobodilnih odborov izda vse oblastne ukrepe, ki so potrebni, da se v členu 1. naštetih stvari zaščitijo pred poškodbo ali, kolikor so že poškodovane, po možnosti postavijo v prejšnji stan in zaščitijo. Odseku za prosveto, ob sodelovanju Znanstvenega instituta, pripada tudi vrhovno nadzorstvo nad izvrševanjem teh ukrepov.

Člen 3.

Glede po tem odloku zaščitene stvari, ki jih ne upravljajo organi slovenske narodne oblasti, je izvesti zaščito donosno postavitev v prejšnji stan po možnosti sporazumno z lastniki teh stvari ali, če so ti odsotni, z njihovimi zastopniki. Vsi organi slovenske narodne oblasti so dolžni nuditi pri tem vso po okolnostih potrebno pomoč.

Člen 4.

Vsi organi slovenske narodne oblasti, ki bi zagrešili zamudno ali malomarno izvedbo teh zaščitnih ukrepov, so v primeru, če zaradi te zamudnosti nastane ali se poveča škoda, razen disciplinsko še odškodninsko in kazensko, a tudi privatniki, lastniki zaščitene stvari, kazensko odgovorni. Kazen je denarna od 100 do 10.000 Lit. Sodbe izrekajo okrajna narodna sodišča, v katerih okolišu ima krivec svoje bivališče. V primerih velike malomarnosti morajo sodišča glede stvari, ki so privatna (nedržavna) last izreči tudi brezodškodninsko razlastitev v korist slovenske narodne skupnosti.

Člen 5.

Ta odlok dobi obvezno moč z objavo.

Komentar ob ponatisu odloka SNOS z dne 27. 2. 1945 v Slovenskem poročevalcu z dne 15. maja 1945 (št. 19):

ZAŠČITA KNJIŽNIC, ARHIVOV IN KULTURNIH SPOMENIKOV

Ob odloku Predsedstva SNOS-a

Ker je v pretekli dobi bilo uničenih mnogo knjižnic in dragocenega arhivskega materiala, važnega bodisi za starejše dobe ali še posebej za dobo narodno osvobodilne borbe, je bil odlok Predsedstva SNOS-a nujno potreben. Razumljivo je, da se v času vojaških operacij uniči mnogo v čl. 1. naštetih predmetov, vendar bi se bilo mnogokrat poškodovanju ali uničenju mogoče izogniti. Res je, da so vojaški cilji prvenstve-

ni, vendar je v okviru mej, ki jih dopuščajo vojaški vidiki, treba gledati, da se izognemo vsakemu nepotrebnemu uničevanju knjižnic in drugih kulturno važnih predmetov.

Med zaščitene predmete je treba prišteti vse javne in zasebne knjižnice, arhive občin, okrajnih glavarstev, sodišč, arhive z zemljiškimi knjigami, arhive vseh ostalih uradov in ustanov; dalje okupatorske in domobranske in civilne arhive (italijanske, nemške in madžarske, kakor tudi dnevno časopisje, letake, brošure, tiskovine itd.); prav tako je dolžnost vseh naših vojaških in političnih oblasti, da varno hranijo vse svoje akte, dopise, poročila; posebno pažnjo je treba obračati na starejšo partizansko literaturo iz prvih časov osvobodilne borbe, ki je danes že redka in posebno dragocena (listi, letaki, proglesi, zapiski in dnevniki partizanov); dalje je potrebno paziti, da se ne poškodujejo ali celo uničijo predmeti umetniške ali zgodovinske vrednosti (zgradbe, kipi, slike, razni zgodovinsko važni predmeti, narodopisno zanimivi predmeti in še obstoječe zasebne in javne znanstvene in muzejske zbirke).

Ukrepe oblastnega značaja, nanašajoče se na odlok in vsa pojasnila ter navodila bo izdajalo ministrstvo za prosveto s sodelovanjem Znanstvenega instituta. Prav tako bo ministrstvo za prosveto s sodelovanjem Znanstvenega instituta imelo vrhovno nadzorstvo nad izvrševanjem teh ukrepov.

Arhivi, registrature in tekoči akti, uradni dopisi, proglesi itd., bodisi bivših in sedanjih oblasti, so izredno važni zgodovinski vir za slovensko narodno zgodovino. Ne gre tu le za važne akte, ki se nanašajo na velike politične dogodke, gre tu nasprotno tudi za dokumente, ki zadevajo krajevne razmere vsakega našega, tudi podeželskega kraja. Zato je treba čuvati zlasti naše občinske in župnijske arhive in uradne knjige.

Posebno važnost je treba polagati zlasti na akte in dokumente okupacijskih oblasti, arhive naših domačih izdajalcev, h katerim je treba prišteti vse letake, tiskovine, oglase, pozive, dalje njihovo zasebno korespondenco, dnevnike, zapiske, fotografije in podobno. Vse naštetu je za nas velike politične in pravne važnosti. Zato imajo naši sovražniki interes, da te dokumente, ki jih kompromitirajo, uničijo. Za bodočega zgodovinarja naših narodno osvobodilnih borb pa je vse naštetu nepogrešljivo gradivo.

Še večjo vrednost imajo za zgodovinarja vsi spisi in dokumenti, uradni akti, dopisi, zapiski, korespondenca, dnevniki itd. naših vojaških edinic, političnih oblasti in posameznih borcev, aktivistov pa tudi zasebnikov. Isto velja za vso partizansko literaturo od letakov do listov in knjig, ki jih je treba zbrati in skrbno čuvati. Zlasti pa je treba paziti na danes že tako redko literaturo od začetka naše narodno osvobodilne borbe do jeseni 1943. Marsikaj je shranjenega, za kar vedo le redki posamezniki. Znanstveni institut ima na osnovi odloka z dne 12. 3. 1944. dolžnost, da zbira in shranjuje po dva primerka od vsake publikacije, ki je izšla v okviru narodno osvobodilnega gibanja na osvobojenem ali neosvobojenem ozemlju ter bila namenjena javnosti. Prav tako nastaja pri našem Znanstvenem institutu zbirka arhivalij, nanašajočih se na narodno osvobodilno borbo od prvih početkov dalje. Zato je potrebno, da vsakdo, ki ve za tak shranjen material, o tem obvesti Znanstveni institut, ali pa sporoči imena in sedanje bivališče oseb, ki zanj vedo, da bo na ta način v ugodnih razmerah ves ta material mogoče takoj zbrati.

Ponovno opozarjamo, da so vsi navedeni predmeti arhivske zbirke in knjižnice, zlasti okupatorskih oblasti, njih organizacij, ali posameznikov, kakor tudi knjižnice itd. naših narodnih izdajalcev in tujih fevdalcev skupna narodna last in se zato nikdar ne sme zgoditi, da bi kdorkoli razumel tako, da vsakdo lahko poljudno raznaša in uničuje dobrine, o katerih odloča le naša narodna oblast. Če se danes zanimamo za knjižnice in arhive tujerodnih graščakov in podobnih ljudi, tega ne delamo v njihovem interesu, ampak zato, ker se zavedamo, da so ti predmeti le del naše narodne imovine.

Z dnem popolnega osvobojenja nastopi za vse v odloku zaščitene predmete nova doba. S pomočjo naših oblastnih organov se bo zaščita praktično izvedla na vsem strnjem slovenskem ozemlju. Pred našim narodno osvobodilnim gibanjem in pred prihodnjimi rodovi smo dolžni, da varujemo in ohranimo vse stvari, ki spadajo pod odlok za njihovo zaščito. Storit moramo vse, da bomo pomagali ohraniti prevažno gradivo, ki bo potrebno za verno sliko in za obračun s preteklostjo.

Znanstveni institut. Preds. SNOS

Ur. l. DFJ št. 10-124/45 z dne 6. 3. 1945 — slov. ponatis v Posebni prilogi Ur. l. SNOS št. 7 z dne 9. 6. 1945

Odlok

o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin

1. člen

Vsi predmeti umetniškega in znanstvenega značaja: stavbe zgodovinske in umetniške važnosti, javni spomeniki, kipi, slike, knjižnice in arhivi državnih in bivših samoupravnih ustanov, znanstvene zbirke, muzeji in podobno spadajo pod državno zaščito.

Predmeti kulturno-zgodovinske važnosti, ki so se, na kakršen koli način pridobljeni, nahajali na dan razglasitve tega odloka v privatni lasti, se ne smejo prenesti iz države niti s prodajo ali zameno niti kot darilo ali volilo.

Upravo nad predmeti, navedenimi v prvem odstavku tega člena, prevzamejo prosvetna oblastva posameznih federalnih edinic.

2. člen

Štabi Narodno osvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije zaščitijo takoj po prihodu v osvobodjeni kraj predmete, omenjene v 1. členu tega odloka, a nadziranje in poslovanje z njimi poverijo strokovnim močem v sporazumu s pristojnimi prosvetnimi oblastvi.

3. člen

Stavbe, v katerih se nahajajo predmeti umetniškega in znanstvenega značaja, starine, arhivi, knjižnice, muzeji in drugi kulturni spomeniki se ne smejo uporabljati v nikake druge namene.

Izjemno se smejo take stavbe uporabiti za vojaške potrebe, če je to neodložljivo. V takem primeru ukrenejo vojaška oblastva v sporazumu z najbližjimi prosvetnimi oblastvi vse potrebno, da se predmeti, ki se nahajajo v stavbah, popolnoma zavarujejo.

4. člen

Osebe, ki bi kvarile ali raznašale predmete, omenjene v 1. členu tega odloka, bodo kaznovane po predpisih, predvidenih za uničevanje državne lastnine.

5. člen

Izvedba tega odloka se nalaga prosvetnemu poverjeništvu Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije, da v sporazumu s prosvetnimi oblastvi posameznih federalnih edinic predpiše podrobnejše odredbe za čuvanje in zaščito kulturnih spomenikov in starin.

6. člen

Ta odlok stopi v veljavo z dnem razglasitve.

Beograd 20. februarja 1945.

Predsednik

Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije:

Maršal Jugoslavije

Josip Broz-Tito l. r.

Prosvetni poverjenik:

Edvard Kocbek l. r.

Ur. l. DFJ, št. 54-498/45 z dne 31. 7. 1945 — slovenski ponatis v Posebni prilogi Ur. l. SNOS, št. 29 z dne 25. 8. 1945.

Na predlog ministrskega sveta demokratske federativne Jugoslavije in na podlagi člena 4. odloka o vrhovnem zakonodajnem in izvršilnem narodnem predstavniškem zboru Jugoslavije kot začasnem organu vrhovne narodne oblasti v Jugoslaviji izdaje predsedništvo Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije naslednji

zakon

o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti demokratske federativne Jugoslavije

Člen 1.

Vsi nepremični in premični kulturno-zgodovinski, umetniški in etnološki spomeniki ter naravne znamenitosti zoološkega, botaničnega, geološko-paleontološkega, mineraloško-petrografskega in zemljepisnega značaja se smejo postaviti pod državno zaščito ne glede na to, komu pripadajo ali v čigavi posesti so.

Člen 2.

Za to zaščito se ustanavlja »Vrhovni institut za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti« s sedežem v Beogradu, ki je pod nadzorstvom ministra za prosveto zvezne vlade.

Federalne vlade osnujejo lastne federalne zavode za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti pod nadzorstvom federalnega ministra za prosveto.

Člen 3.

Vrhovni institut za zaščito sme na podlagi predloga pristojne federalne ustanove za zaščito priznati lastnost spomenika ali lastnost naravne znamenitosti za predlagano nepremičnino ali premičnino. V tem primeru določi Vrhovni institut za zaščito meje neposredno zaščitene nepremičnine in meje okolice, za katero velja omejitev tega zakona.

Ako je nepremičnina ali premičnina, ki se postavlja pod zaščito, last zveznih ali federalnih oblastev, mora odločbo o zaščiti odobriti zvezna ali federalna vlada.

Odločba o zaščiti stopi v veljavo z dnem objave v Uradnem listu demokratske federativne Jugoslavije.

Hkrati z odločbo, po potrebi pa tudi prej, zahteva Vrhovni institut za zaščito pri nepremičninah vpis v zemljiške knjige. Proti odločbi Vrhovnega instituta ima prizadeta stranka pravico pritožbe na ministra za prosveto zvezne vlade, čigar odločba je dokončna.

Člen 4.

Nepremični in premični kulturno-zgodovinski, etnografski in umetniški spomeniki, ki se postavljajo kot taki pod državno zaščito, se ne smejo razkopavati, premeščati, predelovati, restavrirati, dozidavati ali rušiti brez poprejšnjega dovoljenja federalnega zavoda za zaščito.

Prav tako se nepremični in premični spomeniki naravnih znamenitosti zoološkega, botaničnega, geološko-paleontološkega, mineraloško-petrografskega in zemljepisnega značaja, ki se kot taki postavijo pod državno zaščito, ne smejo urejati, odkopavati, zbirati, ubijati, trgati, lomiti ali kakor koli uničevati brez poprejšnjega dovoljenja federalnega zavoda za zaščito.

Člen 5.

V mejah, določenih za nepremičnine po členu 3. tega zakona, je prepovedana vsakršna gradnja ali kakršna koli izprememba oblik terena brez poprejšnjega dovoljenja federalnega zavoda za zaščito.

Člen 6.

Premični zaščitni spomeniki se ne smejo odsvojiti, zastaviti ali odpeljati v inozemstvo brez poprejšnjega dovoljenja federalnega zavoda za zaščito.

Člen 7.

Vse nepremičnine kakor tudi tiste premičnine, ki lastniku ne rabijo pri njegovem znanstvenem delu, se smejo radi uspešnejšega znanstvenega preiskovanja razlastiti proti odškodnini v višini njihove prometne vrednosti.

Člen 8.

Kadar tako veleavajo znanstveni razlogi, so pristojne ustanove za zaščito pooblašene vršiti znanstvene poskuse, izkopavanja in eksperimente tudi na tistih nepremičninah države in zasebnikov, ki v tistem trenutku še niso postavljene pod državno zaščito v smislu tega zakona.

To svojo pravico smejo ustanove za zaščito prenesti tudi na druge znanstvene ustanove ali znanstvene delavce.

Lastniku takih nepremičnin se da odškodnina v višini dohodkov, navedenih v zadnji davčni prijavi za tisto nepremičnino, z obvezo, da se bo nepremičnina po končanem znanstvenem delu vrnila v uporabno stanje ali lastniku dala ustrezna odškodnina.

Člen 9.

Ako ravna jo lastnik ali druge fizične ali pravne osebe v nasprotju s členom 4. tega zakona, pa nastane zato na zaščitenem spomeniku kaka škoda, ga morajo na svoje stroške po navodilih federalnega zavoda za zaščito vrniti v prejšnje stanje ali povrniti škodo.

Ob ponovni prekršitvi člena 4. tega zakona se sme zaščiteni spomenik prisilno razlastiti in dati lastniku samo odškodnina v višini njegove vrednosti.

Ob namernem poškodovanju zaščitenega nepremičnega spomenika ali nedovoljene odsvojitve, zastavitve ali izvoza zaščitenega premičnega spomenika v inozemstvo se sme spomenik s sodno odločbo odvzeti lastniku v korist države brez odškodnine.

Kdor prekrši določbe člena 5. tega zakona, je na zahtevo in po navodilih federalnega zavoda za zaščito dolžan ob svojih stroških porušiti zgrajene objekte in teren vrniti v prejšnje stanje.

Člen 10.

Pristojne ustanove za zaščito so pooblašene izvrševati po svojem preudarku ob državnih stroških vsa dela, ki so potrebna za popravilo in vzdrževanje zaščitenega spomenika.

Člen 11.

Kdor koli trguje s premičninami kulturno-zgodovinskega, umetniškega ali etnološkega značaja ali z naravnimi znamenitostmi zoološkega, botaničnega, geološko-paleontološkega, mineraloško-petrografskega in geografskega značaja, je dolžan s posebnim dopisom ponuditi federalnemu zavodu v odkup vsak posamezni predmet, preden ga dá v prodajo.

Člen 12.

Vse premičnine kulturno-zgodovinskega, umetniškega in etnografskega značaja ter naravne znamenitosti, ki se po objavi tega zakona izkopljejo ali na kak drugačen način odločijo od zemlje, vzdignejo iz vode ali najdejo pri znanstvenih izkopavanjih in preiskovanjih za račun države ali z dovoljenjem federalnih zavodov za zaščito, postanejo državna last.

Člen 13.

Vsakršno strokovno fotografsko ali pa filmsko snemanje z notranje strani, merjenje in risanje zaščitenega premičnega ali nepremičnega spomenika je brez dovoljenja federalnega zavoda za zaščito prepovedano.

Člen 14.

Lastnik zaščitenega nepremičnega spomenika uživa za zaščiteni predmet od dneva proglasitve odločbe o zaščiti davčno olajšavo v višini 50 % pa do popolne oprostitve.

Predlog za višino davčne olajšave pošlje federalni zavod za zaščito pristojnim oblastvom.

Člen 15.

Vse nepremične ali premične spomenike, odvzete ali razlaščne v državno korist po predpisih tega zakona, upravlja pristojni federalni zavod za zaščito.

Člen 16.

Odločbo o razlastitvi in odločbo o odškodnini lastnikom spomenikov v smislu členov 7., 8. in 9. tega zakona ter odločbo o odvzemu v smislu tretjega odstavka člena 9. izda pristojno okrožno narodno sodišče na predlog ali zahtevo prizadetih strank, na predlog federalnega zavoda za zaščito ali na predlog Vrhovnega instituta za zaščito.

Proti odločbi okrožnega narodnega sodišča imajo stranke pravico pritožbe na višje sodišče, čigar odločba je dokončna.

Člen 17.

Okrožni narodni odbori so dolžni čimprej obvestiti federalni zavod za zaščito o vsakem predmetu znanstvenega ali kulturno-umetniškega značaja ali naravne redkosti, ki je ali se najde na njihovem območju. Kontrolo nad tem vrši federalni zavod za zaščito.

Člen 18.

Za prekrške proti predpisom členov 4., 5., 6., 9., 11. in 13. tega zakona se sme storilec kaznovati z denarno kaznijo. V hujših primerih se sme storilec kaznovati tudi s kaznijo odvzema prostosti do enega leta.

Za postopek o teh prekrških je na prvi stopnji pristojno okrajno narodno sodišče, na drugi in končni stopnji pa okrožno narodno sodišče.

Člen 19.

Natančnejše določbe za izvrševanje tega zakona in določbe o ustroju Vrhovnega instituta za zaščito predpiše minister za prosveto zvezne vlade, določbe o ustroju federalnih zavodov pa federalni ministri za prosveto.

Člen 20.

Ko stopi ta zakon v veljavo, preneha veljati odlok o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin, ki ga je izdal Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije dne 20. februarja 1945, Uradni list DFJ z dne 6. marca 1945, št. 10.

Ta zakon stopi v veljavo z dnem objave v Uradnem listu demokratske federativne Jugoslavije.

Beograd dne 23. julija 1945.

Predsedništvo Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije

Tajnik:

M. Peruničić s. r.

Predsednik:

Dr. I. Ribar s. r.

Ur. l. SNOS in Nar. vlade Slovenije št. 33-232/45 z dne 8. 9. 1945

Uredba

ministrstva za prosveto

o ustanovitvi zbiralnih centrov za kulturno-zgodovinske predmete

Člen 1.

Na osnovi zakona o zbiranju, čuvanju in razdelitvi knjig in drugih kulturno-zgodovinskih predmetov z dne 24. maja 1945, na osnovi pravilnika o prenosu poslov državne uprave narodnega imetja iz pristojnosti ministrstva za industrijo in rudarstvo v pristojnost ministrstva za prosveto DFJ z dne 25. julija 1945 ter na osnovi navodil za ustanovitev in poslovanje zbiralnih centrov z dne 31. julija 1945 se ustanovi Federalni zbiralni center za kulturno-zgodovinske predmete pri ministrstvu za prosveto v Ljubljani za vse območje Slovenije.

V Mariboru, Celju in Novem mestu se pri tamkajšnjih okrožjih ustanovijo okrožni zbiralni centri za kulturno-zgodovinske predmete.

Federalni zbiralni center opravlja hkrati dolžnosti okrožnih zbiralnih centrov za ljubljansko okrožje in okrožno mesto Ljubljano.

Člen 2.

Federalni zbiralni center ima naslednje referate:

1. umetniško-muzejski referat;
2. knjižni referat;
3. arhivski referat;
4. muzikalni referat, in
5. splošni referat (splošno pisarno).

Okrožni zbiralni centri so organizirani na enak način, vendar s to razliko, da se glede na manjši obseg poslov združi več posameznih referatov. Hkrati imajo okrožni zbiralni centri po potrebi svoje pooblaščenice pri posameznih okrajih.

Kolikor so te posle opravljali Komisija za ugotovitev škode na kulturno-zgodovinskih predmetih Slovenije in ostali organi, jih predajo Federalnemu zbiralnemu centru in okrožnim zbiralnim centrom.

Člen 3.

Federalni zbiralni center vodi predsednik, ki ga imenuje minister za prosveto.

Njemu pomagajo referenti za umetnost, znanost in glasbo iz oddelka za kulturo pri ministrstvu za prosveto in vodja zavoda za varstvo spomenikov.

Vsi ti tvorijo vodstvo Federalnega zbiralnega centra.

Kot posvetovalni organ je vodstvu v pomoč posvetovalni odbor, ki ga sestavljajo: načelnik za ljudsko prosveto v ministrstvu za prosveto, ravnatelj Državne založbe Slovenije, predsednik Komisije za ugotovitev škode na kulturno-zgodovinskih predmetih Slovenije, ravnatelj Narodnega muzeja, Narodne galerije in Univerzitetne biblioteke, direktor Znanstvenega instituta in ravnatelj Centralnega arhiva, kakor hitro bo ta ustanovljen, in po potrebi nadaljnji člani, ki jih na predlog posvetovalnega odbora pritegne vodstvo Federalnega zbiralnega centra.

Člen 4.

Osebe Federalnega zbiralnega centra in vodje okrožnih zbiralnih centrov imenuje minister za prosveto na predlog predsednika Federalnega zbiralnega centra.

Pomožno osebje za okrožne zbiralne centre imenuje na predlog vodje okrožnega zbiralnega centra prosvetni oddelek okrožja v sporazumu s predsednikom Federalnega zbiralnega centra.

Pomožno osebje za okrožne zbiralne centre imenuje na predlog vodje okrožnega zbiralnega centra prosvetni oddelek okrožja v sporazumu s predsednikom Federalnega zbiralnega centra.

Osebe mora biti izbrano iz vrst strokovnjakov, ali če teh ni, drugih prosvetnih delavcev.

Člen 5.

Z vsemi kulturno-zgodovinskimi predmeti v območju Slovenije, ki so postali državna last po odloku AVNOJ-a z dne 21. novembra 1944, razpolaga v skladu z zakonom, pravilnikom in navodili, navedenimi v čl. 1., izključno Federalni zbiralni center s svojimi okrožnimi centri. Kdor koli bi samovoljno razpolagal s kulturno-zgodovinskimi predmeti, jih jemal, raznašal ali uničeval, bo kaznovan po predpisih, v katerih so določene kazni za uničevanje državne lastnine.

Člen 6.

Ta uredba velja od dneva objave v »Uradnem listu«.

Ljubljana 25. avgusta 1945.

Minister za prosveto:
Dr. Ferdo Kozak s. r.

Ur. l. SNOS in Nar. vlade Slovenije št. 37-268/1945 z dne 22. 9. 1945.

Uredba

ministrstva za prosveto o ustanovitvi in ustroju »Zavoda za zaščito in znanstveno proučevanje spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije«

Člen 1.

Na podlagi členov 2. in 19. zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti DFJ z dne 23. julija 1945 se ustanavlja za območje federalne Slovenije »Zavod za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije« s sedežem v Ljubljani.

Člen 2.

Zavod deluje po predpisih zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti DFJ in te uredbe pod nadzorstvom ministra za prosveto.

Člen 3.

Naloga zavoda je, da raziskuje, znanstveno proučuje, registrira in spomeniško-upravno nadzira vse nepremične in premične kulturno-zgodovinske, umetnostne in etnološke spomenike ter prirodne znamenitosti zoološkega, botaničnega, geološko-paleontološkega, mineralno-petrografskega in zemljepisnega značaja na ozemlju federalne Slovenije, bodisi da so na mestu postanka, porabe ali najdišča, bodisi da bo v muzejih, galerijah in zbirkah,

da stavi Vrhovnemu institutu za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti v Beogradu predloge za priznanje lastnosti spomenika ali lastnosti prirodne znamenitosti za spomeniško pomembne nepremičnine ali premičnine,

da nadzira nepremičnine in premičnine, kulturno-zgodovinske, etnografske in umetnostne spomenike, postavljene pod državno zaščito, da bi jih nestrokovnjaško ne razkopavali, premeščali, predelovali, restavrirali, dozidavali ter da bi jih brez njegove odobritve ne rušili,

da skrbi za to, da bi nepremičnih in premičnih prirodnih spomenikov in znamenitosti zoološkega, botaničnega, geološko-paleontološkega, mineralno-petrografskega in zemljepisnega značaja, za katere je proglašena državna zaščita, nestrokovnjaško ne urejali, odkopavali in zbirali ter da bi jih brez njegovega dovoljenja ne ubijali, trgali, lomili ali kakor koli uničevali,

da izdaja dovoljenja za gradnje ali kakršne koli spremembe oblik terena v mejah, določenih za zaščito priznanega spomenika ter da v primerih prekršitve določbe člena 5. zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti DFJ odreja na stroške lastnika rušenje tam zgrajenih objektov, da se teren povrne v prejšnje stanje,

da izdaja dovoljenja o odsvojitvi, zastavitvi ali izvozu v inozemstvo zaščiteneh premičnih spomenikov,

da daje navodila, kako vzdrževati, popravljati, restavrirati in dozidavati vse vrste z zakonom o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti DFJ zaščiteneh spomenikov, da nadzira izvrševanje teh navodil in kako morajo lastniki ter druge fizične ali pravne osebe, ki povzročijo škodo na kakem zaščitenem spomeniku, spraviti spomenik v prejšnje stanje ali povrniti škodo,

da po svoji uvidevnosti izvaja na državne stroške vsa dela, ki so potrebna za popravila in vzdrževanje zaščenega spomenika,

da izdaja dovoljenja za znanstvena izkopavanja in preiskovanja ter da jih nadzoruje,

da izdaja dovoljenja za strokovno fotografsko ali filmsko snemanje znotraj zaščiteneh spomenikov ter za merjenje in risanje zaščenih premičnih ali nepremičnih spomenikov,

da predlaga pristojnim oblastvom višino davčne olajšave za lastnika zaščiteneh nepremičnih spomenikov v smislu člena 14. zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti DFJ,

da upravlja vse nepremične ali premične spomenike, odvzete ali razlašene v državno korist po predpisih zakona o zaščiti kulturnih spomenikov ali prirodnih znamenitosti DFJ,

da stavi okrožnim narodnim sodiščem predloge za razlastitev ali odškodnino lastnikom spomenikov v smislu členov 7., 8., 9. in 16. zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti DFJ,

da nadzira, ali narodni odbori izvajajo določila člena 17. zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti DFJ, da namreč zavod obveščajo o predmetih znanstvenega ali kulturno-umetnostnega značaja ter prirodnih redkosti, ki so ali ki so bili najdeni na njihovem območju,

da vodi register spomenikov, postavljenih pod državno zaščito, ki so na ozemlju federalne Slovenije.

Člen 4.

Zavodu za zaščito kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije načeljuje ravnatelj urada; postavi ga minister za prosveto iz vrst akademsko z doktoratom građuiranih strokovnjakov iz umetnostne zgodovine ali prazgodovine in arheologije, ki so se že uveljavili v spomeniško-konservatorskem poklicu. Ravnatelj opravlja hkrati referat svoje stroke.

Člen 5.

Ravnatelju so dodeljeni pomočnik, eden ali več kustosov ali asistentov, častni strokovni referenti, intendant pisarniško osebje in tehnični pomočniki.

Pomočnik ravnatelja se izbira iz vrst akademsko građuiranih »tehnikov-arhitektov«, umetnostnih zgodovinarjev, prazgodovinarjev ali arheologov po službeni starosti strokovnega osebja na zavodu. Tehnik-arhitekt opravlja posle tehnične konservacije in varstvenega urbanizma.

Kustosi ali asistenti se izbirajo iz vrst akademsko građuiranih tehnikov-arhitektov, umetnostnih zgodovinarjev, prazgodovinarjev ali arheologov. Kustosi in asistenti opravljajo referate svojih strok; častno zavodu dodeljeni referenti za spomeniške stroke, ki niso zastopane v uradu s stalnimi strokovnimi močmi, se imenujejo na ravnateljev predlog iz vrst direktorjev ali kustosov narodnega (kulturno-zgodovinskega) etnografskega in naravoslovnega muzeja v Ljubljani. Intendant je šef pisarne in se izbere iz vrst pravnikov upravnih strok, rešuje tudi pravna vprašanja spomeniškega varstva. Za pisarniško osebje veljajo načela, po katerih se izbirajo pisarniške moči. Tehnični pomočniki zavoda se izbirajo predvsem iz vrst risarjev, fotografrov in laborantov po akademični oziroma polni strokovni kvalifikaciji.

Člen 6.

Vse stopnje narodne oblasti morajo v svojem področju podpirati prizadevanja zavoda. Okrožni narodni odbori ga morajo vrh tega v smislu člena 17. zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti DFJ tudi v najkrajšem roku obveščati o vsakem predmetu znanstvenega ali kulturno-umetnostnega značaja ali prirodne redkosti, ki je ali ki se najde na njihovem območju.

Da se prepreči nepopravljiva škoda na urbanističnih in krajevnih lepotah in zanimivostih, so gradbene oblasti glede na določila členov 4. in 5. zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti DFJ dolžne pritegniti k reševanju urbanističnih vprašanj in načrtov zavod ali od njega pooblaščenega strokovnjaka-zaupnika.

Člen 7.

Po predlogu zakona bo zaradi zanesljivejšega nadzorstva nad zaščitnimi spomeniki minister za prosveto imenoval za vsak okraj vsaj po enega zaupnika iz vrst domačih strokovnjakov ali ljubiteljev umetnosti, zgodovine ali narodopisja.

Člen 8.

Funkcija zaupnikov je častna. S to službo združene dejanske izdatke jim porne zavod iz svojih sredstev.

Člen 9.

Dolžnost zaupnikov je opazovati spomenike svojih okrajev, opozarjati krajevne oblasti ali zavod na nevarnosti, ki grozijo spomenikom in na nova odkritja, poleg tega pa opravljajo posebne, od zavoda zaupane jim naloge.

Člen 10.

Uradnikom zavoda in drugim nameščencem spomeniške uprave je prepovedano imeti privatne zbirke z zbirateljskih področij, ki so predmet zaščite po zakonu o zaščiti spomenikov z dne 23. julija 1945, zbirati take predmete za zasebnike ali posredovati nakupe.

Člen 11.

Natančnejše odredbe o ustroju in poslovanju zavoda bo po potrebi predpisal minister za prosveto s sodelovanjem zavoda s posebnim pravilnikom ali navodili.

Člen 12.

Novo ustanovljeni Zavod za zaščito in znastveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije prevzame pisarno, knjižnico, arhiv in študijsko zbirko spomeniškega (konservatorskega) urada v Ljubljani, čigar delo preneha, osebje pa dobi ustrezajoče funkcije v novem zavodu.

Člen 13.

Ta uredba velja od dneva objave v »Uradnem listu«.
Ljubljana dne 27. avgusta 1945.

Minister za prosveto:
dr. Ferdo Kozak l. r.

Ur. l. DFJ št. 88-843/45 z dne 13. 11. 1945

Po 19. členu zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in narodnih znamenitosti Demokratske federativne Jugoslavije predpisujem

pravilnik

za izvajanje zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratske federativne Jugoslavije

1. člen.

Za nepremične odnosno premične kulturno-zgodovinske, etnografske in umetniške spomenike v smislu 1. člena zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in narodnih znamenitosti morajo veljati:

1. predzgodovinske naselbine; 2. gomile, tumuli, pokopališča, grobovi; 3. studenci, vodovodi, vodnjaki, »amani« (turška topla kopališča), kanalizacijske naprave; 4. ceste mostovi, mejniki; 5. sarkofagi, nagrobniki, hrami, kulturna mesta; 6. rudniki, rudarske naprave; 7. naselbine; 8. trgi in pristanišča; 9. trdnjave, gradovi, mesta, obkopi, obzidja; 10. javne in zasebne zgradbe, bivališča in zavetišča; 11. arhitektonski deli; 12. kiparska dela vseh tehnik; 13. slikarska dela vseh tehnik; 14. knjige v rokopisih, listine, pisma, zapiski, napisi, arhivalije; 15. tiskane knjige, tiskana grafika, geografske, geološke in druge karte, grafikoni, bankovici, znamke; 16. kovano in lito železo; 17. filigran in njegove vrste; 18. kovani denar, grbi, pečati, znaki, medalje, odlikovanja; 19. emajl, steklo, kristalno steklo; 20. vojaška, cerkvena, meščanska in narodna oblačila; 21. razne tkanine; 22. čipke, vezi; 23. usnjeni izdelki; 24. keramika; 25. intarzije; 26. nakit, amuleti (talismani); 27. lesorezi; 28. glazbila; 29. pohištvo; 30. obrtniški pribor, obrtne delavnice, znanstveni pribor, laboratoriji znanstvene in praktične vrste; 31. orožje in orodje; 32. posoda; 33. zbirke predmetov, ki

posamezno morda tudi nimajo znanstvene, zgodovinske, etnografske ali umetniške vrednosti, zbrani pa predstavljajo kulturni dokument; 34. predmeti in mesta, ki so zvezana s kakim zgodovinskim dogodkom ali osebnostjo, ali so posebnega estetičnega, znanstvenega odnosno turističnega pomena.

2. člen.

Za nepremične odnosno premične naravne znamenitosti zoološkega, botaničnega, geološko-paleontološkega, mineraloškega, petrografskega in geografskega značaja v smislu 1. člena zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratske Federativne Jugoslavije veljajo:

1. jame, jamski nakit, jamski organski svet;
2. redko in izjemno lepe tvorbe termomineralnih vod po toplicah in rudnih najdiščih;
3. redke grozivne in denudacijske oblike v reliefu;
4. deli rudnih najdišč, izjemno važni v znanstvenem in vzgojnem pogledu;
5. važnejša najdišča fosilij;
6. izjemno zanimivi izviri in vreli (ponikalnice in pod);
7. ležišča redkih mineralov in sten;
8. tereni, predeli, področja;
9. deli terenov: rudniki, globeli (grape), vrtače, stene, bloki itd.;
10. endemični in reliktni gozdovi, grmovje, planinski pašniki, stepe, vodni bazeni in podobno;
11. gozdovi, grmovje, planinski pašniki, stepe, vodni bazeni in podobno, redki v znanstvenem, prosvetnem, gospodarskem, kulturnem zdravstvenem in v drugih pogledih;
12. primerki organskega sveta;
  - A) rastlinski svet: drevje, grmovje, kopenska in sladkovodna zelišča, morsko rastlinstvo na določenih odsekih;
    - a) endemične in reliktnne rastline;
    - b) redke rastline;
    - c) rastline, važne v znanstvenem, prosvetnem, gospodarskem, zdravstvenem, estetičnem in v ostalih pogledih;
  - B) živalski svet: vretenčarji in mehkužci;
    - a) endemične in reliktnne živali,
    - b) redke živali,
    - c) živali, važne v znanstvenem, prosvetnem, gospodarskem, zdravstvenem, estetičnem in v ostalih pogledih.

3. člen.

Razen predmetov navedenih v 1. in 2. členu tega pravilnika, veljajo za kulturno-zgodovinske, etnografske in umetniške spomenike ter naravne znamenitosti v smislu 1. člena zakona o zaščiti vsi tisti premični in nepremični predmeti, za katere federalni instituti ali vrhovni institut ugotovijo, da so pomembni za znanost ali umetnost.

4. člen.

Za izvajanje odločb o zaščiti in vseh ukrepov in omejitev, ki jih določajo zakon o zaščiti in uredbe, pravilniki, navodila, naredbe, odločbe, razpisi in podobno, ki so izdani po omenjenem zakonu, skrbje organi zaščite.

Organi zaščite so nadzorni in strokovni.

5. člen.

Nadzorni organi zaščite so: a) krajevni narodni odbori; b) rajonski narodni odbori; c) okrajni narodni odbori; č) okrožni narodni odbori.

6. člen.

Dolžnosti nadzornih organov zaščite predpišejo pristojna federalna oblastva sporazumno z vrhovnim institutom in federalnim institutom za zaščito.

Dokler se ne izdajo taki pravilniki, morajo nadzorni organi zaščite sodelovati s strokovnimi organi, odzvati se njihovim zahtevam, izvajati njihove naredbe, razpise, navodila in podobno.

7. člen.

Strokovni organi zaščite so:

a) vrhovni institut za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratske Federativne Jugoslavije;

b) Federalni zavodi za zaščito kulturnih spomenikov in federalni zavodi za zaščito naravnih znamenitosti;

c) tiste znanstvene ustanove, ki jih pristojna federalna oblastva po svojih potrebah in zvezna oblastva po svojih splošnih potrebah pooblastijo, da se smejo baviti z zaščitno službo.

Pristojnost teh ustanov zaščite in njihov odnos do matičnih ustanov federalnih institutov odnosno do vrhovnega instituta določi s pravilnikom pristojni prosvetni minister federalne vlade odnosno prosvetni minister zvezne vlade.

8. člen.

Prosvetni ministri federalnih vlad morajo v treh mesecih po objavi tega pravilnika ustanoviti zaradi izvajanja zaščite v njihovih edinicah tako federalne institute za zaščito kulturnih spomenikov, kakor tudi federalne institute za zaščito naravnih znamenitosti.

Če je ustanovitev teh ustanov iz katerih koli razlogov trenutno nemogoča, morajo pristojni ministri pooblastiti ustrezne strokovne, znanstvene ustanove (akademije, muzeje, institute, univerze itd.), da smejo opravljati službo zaščite kakor določa zakon in ta pravilnik.

9. člen.

Predlog, da se določene nepremičnine odnosno premičnine kulturno-zgodovinskega, etnografskega in umetniškega značaja ali naravne znamenitosti proglase za zaščitene, daje federalni institut za zaščito kulturnih spomenikov odnosno federalni institut za zaščito naravnih znamenitosti.

10. člen.

V smislu 4. odstavka, 3. člena zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratske Federativne Jugoslavije vpišejo pristojna narodna sodišča na zahtevo pristojnega federalnega inštituta za zaščito v zemljiške knjige obremenitve, ki potekajo iz odredb čl. 4 in 5, zakona o zaščiti.

11. člen.

Odločbo o zaščiti je dostaviti lastniku, upravitelju, odnosno skrbniku in ostalim osebam, ki imajo kake pravice na zemljišču, na katerem je zaščiteni predmet.

12. člen.

Če lastnik, imetnik, upravitelj odnosno skrbnik misli, da je z odločbo, po kateri je njegovo imetje proglašeno za zaščiten spomenik, in da omejitve, ki potekajo iz te odločbe groze zmanjšati ali uničiti gospodarsko vrednost in koristnost njegovega imetja, sme v smislu 4. odstavka 3. člena zakona o zaščiti vložiti prosvetnemu ministrstvu zvezne vlade prošnjo, naj se odloča razveljavi.

Lastniki imajo prav tako pravico zahtevati odškodnino za vso tisto škodo, ki bi zaradi omejitev po zaščiti utegnili nastati v njihovem gospodarskem razpolaganju z zaščitenim imetjem.

O vseh teh zahtevkih odloča vrhovni institut.

13. člen.

Federalni zavod za zaščito mora pri sestavljanju predlogov za davčno olajšavo zaščitenega predmeta v smislu 14. člena zakona o zaščiti imeti pred očmi možnost nadaljnjega gospodarstva izkoriščanja predmeta. Če je zaščita taka, da ima za posledico tudi določene omejitve pri ravnanju s predmetom, ki morejo vplivati na kapaciteto njegovega gospodarskega izkoriščanja, predložijo federalni instituti za zaščito davčno olajšavo sorazmerno zmanjšanju gospodarske koristnosti.

14. člen.

Ustanove za zaščito smejo predložiti postavitev skrbnika kot zakonitega upravitelja zaščitene predmeta.

15. člen.

Federalni instituti za zaščito morajo na zaščiteni predmet ali poleg njega na pripravnem kraju postaviti objavo v kateri je določena lastnost zaščite in so navedene vse omejitve, ki veljajo v zvezi s to lastnostjo za zaščiteni predmet.

16. člen.

Dovoljenja po 4. členu zakona o zaščiti dajejo federalni instituti, ko prejmejo od vrhovnega instituta mišljenje o tem predmetu.

17. člen.

Znanstvene skupine in posamezniki, ki žele vršiti znanstvena raziskovanja na ozemlju zunaj svoje federalne edinice, predložijo prijavo teh del vrhovnemu institutu. O taki prijavi odloči vrhovni institut po mišljenju, ki ga prejme od pristojnega federalnega instituta za zaščito ali od kake druge pooblaščenega zaščitne ustanove za devne federalne edinice.

18. člen.

Federalni zavodi in vrhovni institut so pooblaščen nadzorovati izdelavo reprodukcij zaščitene predmetov, ki so namenjene tržišču.

19. člen.

Vrhovni institut za zaščito in federalni zavodi za zaščito so pooblaščen, da smejo po potrebi za usposabljanje strokovnega kadra za zaščito ustanoviti posebne tečaje.

20. člen.

Federalni institut za zaščito in ustanove iz točke e) 7. člena tega pravilnika morajo celotno organizacijo svojega poslovanja imeti v skladu z navodili vrhovnega instituta zaradi enotnosti v metodah poslovanja.

21. člen.

Tujinski znanstveni delavci, skupine in ustanove ne smejo vršiti terenskih znanstvenih raziskovanj na ozemlju Demokratske Federativne Jugoslavije brez posebnega dovoljenja vrhovnega instituta za zaščito. V dovoljenjih je treba izrecno navesti, katere predmete odnosno terene smejo raziskovati in kakšna dela smejo na njih vršiti, a razen tega morajo natančno označiti obveznosti, ki so jim postavljene.

Tako dovoljenje da vrhovni institut, ko poprej zasliši pristojni federalni institut za čigar ozemlje je zaproseno dovoljenje.

22. člen.

Ta pravilnik velja od dne objave v Uradnem listu Demokratske federativne Jugoslavije.

Beograd, 7. novembra 1945.

Prosvetni minister
Vlad. Ribnikar, l. r.

Ur. 1. DFJ št. 88-842/45 z dne 13. 11. 1945.

Po 2. in 19. členu zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Demokratske federativne Jugoslavije predpisujem

pravilnik

o pristojnosti in organizaciji vrhovnega instituta za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti

1. člen

Naloga vrhovnega instituta je:

1. da koordinira delo zaščite v vsej državi;
2. da obvaruje kulturne pridobitve naših narodov in naravne znamenitosti naših pokrajin uničenja in nestrokovnega upravljanja.

2. člen

Da bi izpolnil dane mu naloge, opravlja vrhovni institut tele posle:

1. določa obrazce vprašalnih pol za podatke o zaščiti;
2. pripravlja navodila za zbiranje podatkov v zvezi z izvajanjem predpisov o zaščiti in z izvajanjem nadzorstva;
3. določa obrazce kartonov za kartoteko zaščite;
4. vodi kartoteko predmetov, zaščitenih po 1. členu zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratske federativne Jugoslavije;
5. vodi kartoteko predmetov, ki so stavljeni pod omejitve 5. člena v zvezi s 3. členom zakona o zaščiti;
6. vodi kartoteko kulturno-zgodovinskih, umetniških in etnoloških predmetov in naravnih znamenitosti na ozemlju Demokratske federativne Jugoslavije, ki niso pod zaščito, a predstavljajo znanstveno, umetniško ali turistično vrednost;
7. vodi kartoteko znanstveno in umetniško zanimivih predmetov, ki so v tujini, pa so delo naših znanstvenikov, umetnikov ali mojstrov, ali so nastali na našem etničnem prostoru;
8. vodi zbirko mavčnih odlitkov, kopij in posnetkov zaščitenih predmetov v državi in znanstveno in umetniško zanimivih predmetov, ki so v tujini, pa so delo naših znanstvenikov, umetnikov ali mojstrov, ali so nastali na našem etničnem prostoru;
9. izdaja odločbe o zaščiti v smislu 2. in 3. člena zakona o zaščiti;
10. izdaja odločbe o zaščiti v zvezi s 3. in 5. členom zakona o zaščiti;
11. vodi evidenco o znanstvenih preiskovanjih na terenu in koordinira terensko znanstveno delo med federalnimi edinicami;
12. odloča o dovoljenjih za delo na terenu in za znanstvena izkopavanja tujih znanstvenikov v skladu z 21. členom uredbe za izvajanje zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratske federativne Jugoslavije;
13. vodi propagando za zaščito in daje navodila za njeno organizacijo in izvajanje;
14. dovoljuje obnovitvena in konservatorska dela takih predmetov, ki niso v muzejih ali njim podobnih ustanovah. S poslovnikom bo predpisano, katere predmete bodo smeli federalni inštituti obnavljati in konservirati brez dovoljenja vrhovnega inštituta;
15. vodi kartoteko znanstvenih raziskovanj na ozemlju Demokratske federativne Jugoslavije po vrstah in po federalnih edinicah;
16. vodi kartoteko znanstvenih raziskovanj naših znanstvenikov in znanstvenih skupin v tujini;
17. organizira državne in mednarodne znanstvene kongrese v zvezi z vprašanji zaščite;
18. pazi na način upravljanja razlaščenih ali odvzetih nepremičnin v smislu 15. člena zakona o zaščiti;
19. nadzoruje izdelavo reprodukcij zaščitenih predmetov, ki so namenjeni za tržišče;
20. izdaja letopis zaščite in druge publikacije, ki jih ima za potrebne;
21. vse ostale posle, ki so z obstoječimi zakonskimi odredbami odrejeni ali bodo z novimi zakonskimi predpisi dodeljeni vrhovnemu inštitutu.

3. člen

Delo vrhovnega inštituta se organizira in izvaja:

1. po svetih;
  - a) svetu strokovnjakov za sociološke znanosti,
  - b) svetu strokovnjakov za naravoslovne znanosti;
2. po odborih;
3. po laboratorijih in delavnicah.

4. člen

O vprašanjih zaščite, ki so v zvezi z zakonom o zaščiti, s pravilnikom za izvajanje zakona o zaščiti in z ostalimi odredbami, ki bodo po navedenem zakonu izdane, dajete sveta obrazložene predloge, po katerih ravnatelj vrhovnega instituta izdaja odločbe.

5. člen

Svet strokovnjakov za sociološke znanosti sestavljajo član za zgodovino, član za etnologijo, član za arheologijo, član za zgodovino umetnosti, član za arhitekturo, član za pravna vprašanja in člani strokovnjaki prizadetih zveznih ministrov.

Svet strokovnjakov za naravoslovne znanosti sestavljajo član za zoologijo, član za botaniko, član za geologijo in paleontologijo, član za mineralogijo in petrografijo, član za geografijo, član za arhitekturo, član za pravna vprašanja in člani strokovnjaki prizadetih zveznih ministrstev.

6. člen

Osebe vrhovnega instituta se deli na strokovno, administrativno, tehnično in pomožno.

Med strokovno osebje spadajo: ravnatelj, člani svetov, strokovnjakov, strokovni referenti in asistenti.

Med administrativno osebje spadajo pisarji, zvaničniki in strojepisci.

Med tehnično osebje spadajo preparatorji, restavratorji, kopisti fresk, fotografii, strokovni mojstri in strokovni delavci.

Med pomožno osebje spadajo služitelji.

7. člen

Osebe vrhovnega instituta imenuje prosvetni minister zvezne vlade.

Za ravnatelja more biti imenovana oseba, ki se je s svojim znanstvenim delom posebno izkazala v vprašanjih zaščite.

Za člane svetov strokovnjakov morejo biti imenovane osebe, ki so z znanstvenim delom posebno izkazale v ustrezni stroki.

Za strokovne referente morejo biti imenovane osebe, ki imajo fakultetno izobrazbo v ustrezni stroki in so se izkazale z delom v svoji stroki.

Za asistente morejo biti imenovane osebe, s fakultetsko izobrazbo za ustrezno stroko.

Pisarji morajo imeti dovršeno srednjo šolo.

Zvaničnik in strojepisci morajo imeti dovršeno sedemletno šolanje.

Tehnično osebje mora imeti ustrezne strokovne kvalifikacije.

8. člen

Asistenti in tehnično osebje se izberejo po razpisu.

9. člen

Prosvetni minister zvezne vlade sme članom svetov strokovnjakov določiti posebne nagrade.

10. člen

Organizacijo dela vrhovnega instituta predpisuje s poslovníkom ravnatelj vrhovnega instituta z odobritvijo prosvetnega ministra zvezne vlade.

11. člen

Ta pravilnik velja od dne objave v »Uradnem listu«.

Beograd, 7. novembra 1945.

Prosvetni minister,
Vlad. Ribnikar, l. r.

»VSE ŽIVLJENJE SEM BIL KONSERVATOR...«

Emilijan Cevc

Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta

UDK

"I WAS A CONSERVATOR ALL MY LIFE..."

Prof. France Stelè (1886—1972) je bil prvi in najuglednejši slovenski konservator; to službo je opravljal od prve nastavitve 1913 (kot deželni konservator za nekdanjo Kranjsko) s presledkom prve svetovne vojne (1914—1919) do leta 1938 (zdaj kot konservator za celo Slovenijo). Tudi ko je prevzel katedro za umetnostno zgodovino na Univerzi v Ljubljani, ni izgubil stika s konservatorskim delom, v katerem je poslej sodeloval kot svetovalec, večkrat pa tudi še kot aktivni sodelavec. Posebno je treba poudariti tudi njegovo prizadevanje za ureditev spomeniške zakonodaje. — Kot učenec dunajskega profesorja Maksa Dvořáka je vseskozi sledil načelom Rieglove in Dvořákovre reforme spomeniškega varstva, dasi je prvotno strožje pravilo »Konservirati, ne restavrirati!« po drugi vojski prilagodil principom F. Forlatija. Prvo izhodišče Steletove konservatorske zavesti je zasidrano že v kmečkem svetu, iz katerega je izšel, in iz doživetja spomeniško zelo bogate rodne vasi Tunjice pri Kamniku. Ta vraščenost v podeželje ga je tudi kot konservatorja nenehno vabila na raziskovalne poti po vsej slovenski domovini. Spomenike je doživljal v ambientalni povezavi. Kot odličen poznavalec spomeniškega gradiva, domačega in tujega, je utrdil slovensko umetnostno zgodovino in posebno poudaril geografski položaj slovenske

Profesor France Stelè (1886—1972) was the first and the most prominent Slovene conservator. He carried out this job from his first appointment in 1913 (the provincial conservator for the former Carniola), with a break during the First World War (1914—1919) up to 1938 (at that time being the conservator for Slovenia as a whole). After his taking charge of the chair for History of Art in the University of Ljubljana, too, he did not discontinue his contacts with the conservation work, collaborating therein as an adviser, and quite often still as an active collaborator. There should be particularly emphasized his efforts, made for regulating the conversation legislation. — Being a student of Professor Max Dvořák, Vienna, he was thoroughly following the principles of Riegl's and Dvořák's reform of monument protection, in spite of his adapting the originally more rigorous rule "To preserve, and not to restore!", after the year 1945, to the principles put forward by F. Forlati.

The first starting-point of Stelè's conservation consciousness was rooted in the rural world from which he had originated and from his experiencing the monumentally very rich surroundings of his native village, Tunjice in the neighbourhood of Kamnik. This rootedness in the countryside, too, was incessantly inviting him as a conservator to make researches all over his Slovenian fatherland. He was experiencing the monuments in their connection with the surroundings. Being an excellent connoisseur of the monument materials, both domestic and foreign, he affirmed the Slovene history of art, especially emphasizing the geographical situation of the Slovene art in the narrower and in the broader European sphere. His life theme, too, the

umetnosti v ožjem in širšem evropskem prostoru. Tudi njegova življenjska tema, študij srednjeveškega stenskega slikarstva na Slovenskem, je najtesneje povezana s konservatorsko prakso. Znal pa je pravično presojati in varovati spomenike vseh dob in družbenih plasti, tudi etnografske, arheološke in tehnične. Posebno skrb je posvečal tudi urbaniškim in ruralnim kompleksom. Razen tega je zapustil velikansko zbirko terenjskih zapiskov in fotografij, velika pa je tudi njegova objavljena znanstvena žetev. Ugled je užival tudi v mednarodnih krogih (bil je dopisni član Mednarodnega komiteja za spomenike pri UNESCO). S spomeniškim varstvom je bil povezan do zadnjega diha, tako da je upravičeno smel zapisati »Vse življenje sem bil konservator...«

study of the mediaeval wall painting in Slovenia, was most closely linked with the conservation practice. He, on the other hand, was able to justly estimate and protect the monuments belonging to any periods or social layers, also the ethnographical, archaeological, and technical ones. His special attention was paid also to urban and rural complexes. Besides, his legacy includes a huge collection of field work recordings and photographs, and there are a lot of his published works. He had a reputation in the international circles as well (being a corresponding member of the International Monument Committee, sponsored by the UNESCO). He was linked to the monument conservation until his death so that he had a perfect right to put down "I was a conservator all my life..."

Uredništvo je želelo, naj bi orisal podobo dr. Franceta Steleta — konservatorja. Eno pa je želeli in drugo željo izpolniti. Kako naj namreč v kratkem članku povem kaj več od tega, kar je povedal že dr. Stelè sam v svojih konservatorskih spominih in v zgodovinskih pregledih našega spomeniškega varstva? Nadrobnejša in kritična razčlenitev Steletovega konservatorskega dela, osvetljena v zgodovinskih situacijah in v luči razvoja spomeniških načel in metod, bi terjala kar celo knjigo, ki je še ne moremo napisati, dasi bi bila zelo potrebna in koristna.

Razumljivo je, da gledamo njegovi učenci v dr. Steletu predvsem nepozabnega akademskega učitelja. Njegovo konservatorsko delo smo doživljali le vzporedno, saj se je to s prevzemom umetnostnozgodovinske stolice na univerzi uradno končalo. V resnici pa je bil Stelè z njim povezan dobesedno do groba. Tudi ob univerzitetnih predavanjih, še prav posebno pa ob nepozabnih seminarskih vajah, smo živo občutili, da je bila profesorjeva znanstvena in pedagoška praksa neločljivo povezana s spomeniškim varstvom. Ko sem ga leta 1936 prvič v življenju srečal — bilo je v Ptuj — sem nekako podzavestno slutil, da uteleša njegovo delo velik del tistega, kar sem spoštoval kot naše kulturno bogastvo, in ko sem ga doživel ob predavanju o crngrobski freski Sv. Nedelje v mali dvorani Filharmonije, se mi je zazdelo, da se med strokovne stavke in v patino stoletij vpleta dihanje domačega človeka in njegove zgodovine. Če ima umetnostnozgodovinska govorica tudi svoje dialekte — in bržčas jih ima! — potem je beseda dr. Steleta vedno ohranila spomeniškovarstveni naglas. Kajti navsezadnje: če hočemo o naši umetnostni preteklosti govoriti, moramo najprej varovati njene priče, spomenike, ki so prvo izhodišče umetnostnozgodovinskega dela.

Na čelo svojih konservatorskih spominov v X. letniku Varstva spomenikov je dr. Stelè zapisal, da konservator »nascitur, non fit«. Vsaj zanj ta trditev v polni meri velja, saj mu je bila konservatorska služba dobesedno stvar srca, ne samo razuma. V istem članku je sam pokazal na korenine te zavzetosti; zasedrana je bila v tleh kmečke domačije, kjer je že kot otrok nezavedno sprejemal lepoto rodne pokrajine in njenega kulturnega bogastva: mehko vzva-

Sl. 1—2 Prof. dr. Stele kot maturant in kot akademik

Fig. 1—2 Prof. Stele as a graduate from the grammar-school and as a university student

lovani tunjški griči, nad njimi višine Kamniških planin, sredi njihovih zelenih pobočij kristal Sv. Primoža, umetnostnega spomenika, ki je bil otroku sanjski romarski cilj, mlademu konservatorskemu adeptu torišče prve strokovne zmage, sivolasemu učenjaku pa živa zakladnica spominov. Leto ali dve pred smrtjo ga je obiskal zadnjikrat; ni se mogel ločiti od slovesnega poznogotskega prostora in od fresk, ki so bile že v drugo srečno restavrirane po njegovih nasvetih. »Naj se poslovim,« je rekel, »morda sem danes zadnjikrat tukaj...« Res, bilo je zadnje slovo. — Za streljaj nad domačo hišo: iskriva baročna melodija tunjške župne cerkve sv. Ane, ki v ponosni ljudski zavesti tekmuje z rimskimi arhitekturami. Onkraj hriba Komenda. V Kamniku, kamor je Steleta popeljala pot v ljudsko šolo, skrivnostni Mali grad z ukleto grofično. Pa ljudske povedke in pesmi, spomini na Turke in Francoze, izročilo deda Tomoža, ki je imel uročeno puško. Domačijstvo, izročilo, umetnost — ohranjati, ohranjati! Slutnja, da gre za večnostne priče. A ko je še kot gimnazijec po Štrekljevi vzpodbudi nabiral ljudsko blago po domači okolici, ni »Francelov France« še prav nič mislil na umetnostno zgodovino in še manj na konservatorstvo in tudi tedaj, ko je nameril korake na Dunaj na univerzo in malo pozneje pred umetnostnozgodovinsko katedro profesorja Maksa Dvořáka, je imel še drugačne načrte.

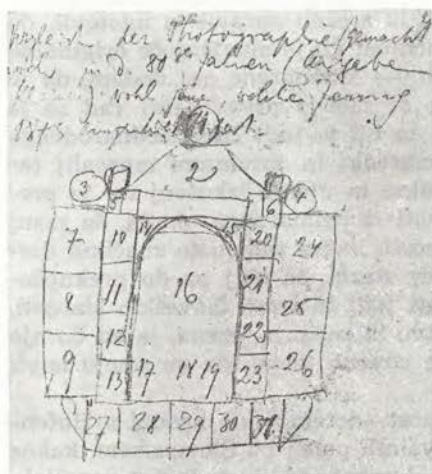
Prva skrivnost Steletove konservatorske usmerjenosti je pogojena z vraščenostjo v domači svet. Od rojstnega kraja se je ta razširil na vso slovensko domovino; vsako njeno pokrajino je intimno, celo pesniško doživel in občutil

njene posebne ambientalne vrednote. Pridružila se je zavest o zgodovinskem izročilu naroda. Nato se je obzorje raztegnilo na tuje dežele. (Med vojsko ni trpel samo z bolečino ljudi, marveč tudi z ranjenimi spomeniki, domačimi in evropskimi.) Umetnosti ni pojmoval kot izolirano, zgolj relativno estetsko kreacijo, marveč kot otroka spremenljivih pokrajinskih in zgodovinskih razmer in kot slavospev človeka, ki so ga ti oblikovali; v njej je iskal človekov odgovor na uganke sveta in odmev sožitja med ljudmi. Vablivo bi bilo zasledovati, kako se mu je zgodovinski pogled razširjal od tradicionalnega ozračja Kamnika na doživetje Kranja v gimnazijskih letih in od slovenskega obzorja do slovanske širine ob navdušenem branju Sienkiewiczevih romanov, pa spet, kako se je srečal s prvimi zbiralci starin. Nenehno radoveden, je hotel kar največ spoznati. Kakšen pečat je vtisnilo v to zorenje svetovljansko ozračje cesarskega Dunaja! Inštitut za avstrijsko zgodovinsko raziskovanje mu je utrdil zgodovinsko metodo, matematična nadarjenost mu je narekovala moder premislek. Ni dobrega konservatorja brez zgodovinske izobrazbe, ne učenjaka brez racionalne kontrole.

To je nekaj prvin, ki so odločale o spoznanju spomeniških vrednot, niso pa mogle izoblikovati tudi spomeniškovarstvene metode. Stara je odmirala, nova je pod Rieglovim in Dvořákovim vodstvom doživljala prvo prakso in preizkušnjo. Mar se bomo čudili, da je vsemu stalo ob strani tudi nekaj romantične navdušenosti? Čisti racionalizem ne more vzgojiti dobrih konservatorjev niti opravičiti spomeniškega varstva samega. Zgodovinskim idealom 19. stoletja se je pozneje pridružil še ekspresionizem. Tudi Steletu je odprl oči za idejno-estetske vrednote, za izraz, ne samo za videz spomenikov in za njihovo samo zgodovinarsko dokumentarnost. Hkrati pa se mu je utrjevala zavest o slovenskem kulturnem in zgodovinskem prostoru in o njegovi posebni vlogi v evropski umetnostni geografiji.

Ni bilo treba posebnih ukazov niti posebne službene legitimacije, da se je Stele že kot študent napotil z notesom v roki na pot po ožji domovini in se lotil popisovanja spomenikov ter pregledovanja arhivskega gradiva; med zadnjim so ga posebno pritegnili zapiski škofa Tomaža Hrena, ki so polni umetnostnozgodovinskih podatkov, umetnostnozgodovinski registri iz ljubljanskega šentpeterskega župnijskega arhiva pa so se mu izoblikovali kar v seminarsko nalogo. Doktorska disertacija, ki mu jo je nasvetoval prof. Dvořák, je Steleta še bolj približala slovenskemu spomeniškem gradivu. To je bila obdelava srednjeveških stenskih slikarij na Kranjskem, ki naj bi vzporedno dopolnila raziskavo koroškega srednjeveškega slikarstva, ki se mu je posvetil Paul Hauser. To delo se je Steletu razraslo v življenjski študijski program in se najtesneje naslonilo tudi na njegovo poznejšo spomeniško prakso. Bilo pa je zelo srečno izbrano, kar se je zajedlo v jedro naše spomeniške posesti in iz svoje osrednosti vabilo ne samo k osvetlitvi starejše in mlajše slikarske umetnosti, marveč tudi k študiju naše srednjeveške arhitekture.

Sprva je imel prof. Dvořák z učencem, ki mu je zelo prirasel k srcu, posebne načrte. V skladu s specializiranim delovnim programom ga je hotel pridržati v Avstrijskem inštitutu za varstvo spomenikov in ga usposobiti za muzealno usmerjeno službo, za kontrolo odtujenih in izginulih umetnin. S tem je bila povezana tudi prva konkretna naloga, ki jo je Steletu naložil: pregledal naj bi bil znani Hofenski oltar, ki je zapuščinsko prešel v muzej v Bregenzu, in ugotovil njegovo stanje, predvsem pa, kaj je na oltarju še originalnega, kaj

Sl. 3-5 Iz zapiskov o Hofenskem oltarju (16. II. 1913)

Fig. 3-5 From Dr. Steele's recordings about the Hofen Altar (February 16th, 1913)

17. 13. 44 mm
 16. Hand
 17. 4
 18. 4
 19. 4
 20. Der Mann im Schriftband
 der gezeichnet. Dort steht gelblich an Platz
 Nr. 10., die gelblich hier fehlt in d.
 Bauzeichnung:

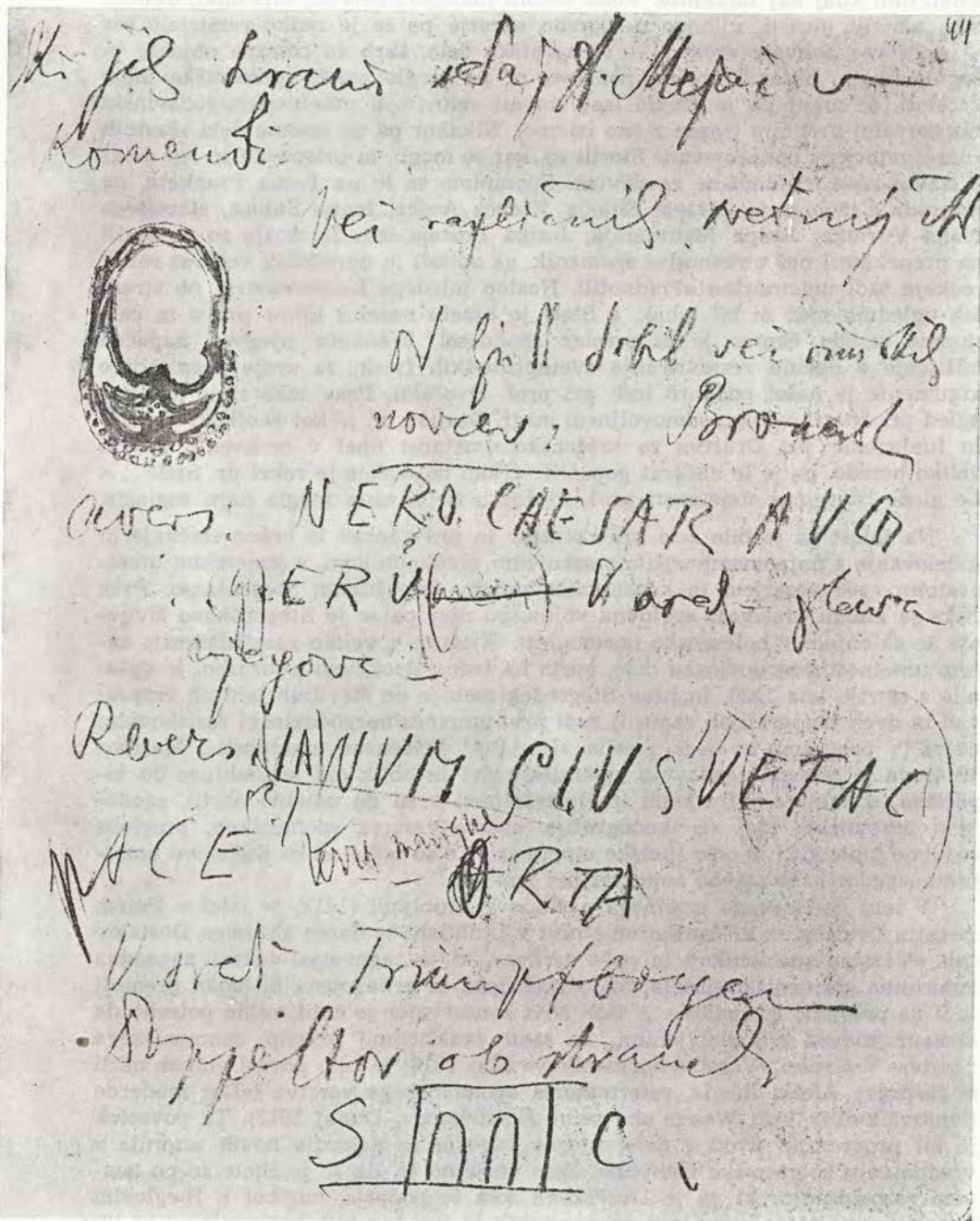
ponarejenega. Stelè je nalogo v februarju 1913 srečno opravil in ugotovil, da so mnogi detajli oltarja le mavčni odlitki, medtem ko je manjkajoče originalne kose našel v nekaterih Münchenskih zbirkah. — Mimogrede naj dodam, da je ta muzealna aktivnost Steleta tudi pozneje še močno privabljala; rad se je ukvarjal s problemom ponarejenih umetnin in bil je tudi član mednarodnega muzejskega združenja, ki je bedelo nad ponaredki in tatvinami muzealij ter izdajalo tudi strogo zaupno glasilo. Iz te prakse in njenih izkušenj ter iz prepričanja, da spomenikov ne smemo odtujevati iz primarnega okolja, še manj pa iz dosegljive kontrole ter splošne dostopnosti, izvira tudi tisto značilno Stelletovo nerazpoloženje do različnih zbirateljev starin, še bolj pa do prekupčevalcev z njimi. Znal je sicer modro presojeti tudi to stran človeških slabosti, a kadar se je sprevrgla v strastno zbirateljstvo in ropanje terena, je bil do nje neizprosna. Za muzealce in konservatorje je izrecno terjal, da ne smejo imeti zasebnih zbirk.

Takoj po vrnitvi iz Münchna in naravnost »detektivski« zgodbi s Hofenskim oltarjem srečamo Steleta že na raziskovalnih poteh po Slovenskem, kakor da bi ga v tujini zažejalo po domačih vaseh. V nekaj tednih ga je pot popeljala v Studenice, v Trebelno, na grad Luknjo pri Novem mestu, v Stari trg pri Ložu, v Košano na Krasu, v Železnike, Komendo, na Pusti grad pri Radovljici in še v okolico Velikovca. Občutek imamo, kakor bi hotel z enim zamahom zajeti najznačilnejša slovenska okolja: štajersko in dolensko, notranjsko in kraško, gorenjsko in koroško. Zraven si zapisuje rimske najdbe, stara gradišča in staroslovenska grobišča, preiskuje Glavarjevo knjižnico, prebira arhivalije ... Vse ga priteza in zapiski napolnijo velik zvezek, v katerem ne manjka tudi kritičnih pripomb o praksi amaterskih častnih konservatorjev.

Resno pojmovanje umetnostnozgodovinskega poklica je torej Steleta že zgodaj usmerjalo v spomeniško delo. Zavedal pa se je, da je prvi korak do dobro izpeljane spomeniške službe nadrobna evidenca spomenikov in ugotovitev njihovega stanja. Hotel je varovati vse, kar ima zgodovinsko ali umetniško vrednost in ni se ograževal niti proti arheologiji niti proti etnografiji. Varovanje spomeniške posesti mu je bilo pravi kategorični imperativ. Seglo je tudi do širšega varstva okolja, za čigar spremembe je bil zelo občutljiv. Kršitev skladnosti med umetnino in ambientom ga je bolela tudi tedaj, kadar tega ni povedal z javno besedo — in obžalovati moramo, da je to besedo kdaj pa kdaj zmolčal.

A vrnimo se k začetkom!

Z odlokom z dne 12. junija 1913 je bil mladi dr. France Stelè kot »ekspozirani praktikant« dunajske Centralne komisije za varstvo spomenikov predstavljen v Ljubljano. Postal je prvi *poklicni* konservator za nekdanje Kranjsko, delokrog pa se mu je razširil tudi na Koroško. Mlademu umetnostnemu zgodovinarju je moralo biti nekako tako kakor stavbarju, ki so ga čez noč postavili kot odgovornega na gradbišče med napol oklesane kamne in razsuto opeko, a ima v pomoč le priučene zidarje, manjka pa tudi pravega načrta. Zato pa ni manjkalo kritičnih nadzornikov. Ti so spremljali delo novega konservatorja kot naklonjeni svetovalci — med temi je bil prvi sam prof. Dvořák — a tudi kot vsevedni in nezaupljivi opazovalci. Zadel je ob vrsto »častnih konservatorjev«, šolanih, pa tudi samouških ljubiteljev, s kakršnimi si je pomagala Centralna komisija že pred Rieglovo reformo in še tudi po njej. Priznati moramo, da je bil to zelo poraben in zanesljiv aparat, dasi se je v njem

Sl. 6 Iz zapiskov, nastalih 18. marca 1913 v Komendi
 Fig. 6 From Dr. Stele's recordings, made at Komenda, March 18th, 1913

lahko tudi kdaj kaj zataknilo. Vmes so bili muzejski delavci, umetniki, duhovniki, učitelji, juristi, njihovo strokovno obzorje pa se je redko razširjalo čez — sicer vse pohvale vredno — topografsko delo, skrb za izbrane objekte in popularizacijo posamičnih spomenikov, ni pa moglo zajeti spomeniške ideje v celoti, še manj pa je moglo izoblikovati celovitejši umetnostnozgodovinski raziskovalni program (razen z eno izjemo). Nikakor pa ne smemo dela »častnih konservatorjev« podcenjevati! Storili so, kar so mogli, in prispevali so lep delež k stavbi naše umetnostne zgodovine. Spomnimo se le na Ivana Franketa, na Konrada Črnologarja, Mateja Sitarja, Franca Avsca, Ivana Šubica, starejšega Ivana Vurnika, Josipa Mantuanija, Josipa Dostala itd. Ti možje so opozorili na prenekateri naš umetnostni spomenik, ga opisali in opredelili, večkrat rešili, redkeje tudi umetnostno ovrednotili. Nastop mladega konservatorja ob strani teh uglednih mož ni bil lahak, a Stelè je kmalu našel z njimi pravo in celo skupno besedo, čeprav je na primer spodnesel Franketu njegovo napačno mišljenje o načinu restavriranja svetoprismoških fresk; za svoje prepričljive argumente je našel podporo tudi pri prof. Dvořáku. Prav tako si je pridobil ugled pri estetsko dokaj samovoljnem msgr. Dostalu, ki je kot škofijski kancler in funkcionar pri Društvu za krščansko umetnost imel v cerkvenih krogih veliko besedo, pa je le večkrat popustil: »Tako bo, kakor je rekel dr. Stelè...« Le glede liturgične umetnosti prof. Plečnika zlepa nista mogla najti soglasja.

Na žalost pa je bilo zelo kratkotrajno in pravzaprav le bežno srečanje in sodelovanje z najpomembnejšim strokovnim predhodnikom, s štajerskim umetnostnim zgodovinarjem in konservatorjem dr. Avguštinom Stegenškom. Prve stike je kmalu pretrgala svetovna vojna, po njej pa se je Stegenškovo življenje že sklanjalo v bolezensko onemoglost. Njegovo z veliko razgledanostjo začeto umetnostnozgodovinsko delo, oprto na trdno strokovno izobrazbo, je ugasnilo s smrtjo leta 1920. In prav Stegenšek nam je ob številnih tehničnih razpravah in dveh topografijah zapustil tudi prvi umetnostnozgodovinski raziskovalni načrt (v programu svojega glasila »Ljubitelj krščanske umetnosti«, Maribor 1914); ta je obsegal zgodovino umetniških del in oblik (od arhitekture do kiparstva, slikarstva s freskami in ilustracijami vred do umetne obrti), zgodovino umetniških idej in ikonografije, načela varstva spomenikov, preglede sodobne umetnosti in celo ljudske umetnosti. To so bili tudi za Steletovo umetnostnozgodovinsko stavbo nepogrešljivi temelji.

V letu Steletovega uradnega nastopa v Ljubljani (1913) je izšel v Petem izvestju Društva za krščansko umetnost v Ljubljani še danes aktualen Dostalov spis »Varstvo spomenikov in naše cerkve«, ki je zagovarjal takrat napredna konkretna spomeniška načela; malo razširjena in prilagojena bi lahko prenesli tudi na posvetne spomenike. A tudi novi konservator je čutil nujno potrebo, da seznani javnost s poglobljenimi, ne samo praktičnimi principi spomeniškega varstva. V članku »Varstvo spomenikov« (Čas 1914) je zato povzel glavne misli iz razprave Aloisa Riegla, reformatorja spomeniškega varstva (»Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen und seine Entstehung«, Dunaj 1913). Ta povzetek je bil programski uvod v delo, njegov zagovor in nakazilo novih smernic v vrednotenju spomeniške dediščine. Zelo verjetno je, da se je Stelè že po lastnem razpoloženju, ki ga je Dvořákova šola še podprla, nagibal k Rieglovim temeljnim načelom o značaju zgodovinskih in umetnostnih spomenikov, ki jih ne cenimo samo zaradi njihovih zgodovinskih (spominskih) vrednot, marveč tudi zaradi umetniških (sedanjostnih, subjektivnih), dasi sta oba momenta na

Sl. 7-8 Gotski sv. Jurij z Gabrske gore pri Litiji — dr. Steletova fotografija in (spodaj) del zapiskov

Fig. 7-8 The Gothic St. George from Gabrska gora near Litija — a photo by Dr. Stele and (below) his recording the find

15. V. 1913 Fara od Kriz pri Litiji
podoba sv. Jurija oploščena cerkev
polej cerkve M. Džije. Nad vhoda
na južni strani v prazdnici 16. 7. 3.
 Lepo zelo zapuščen altar iz
 druzge pol. XVII. stol. Ripa sv. Jurija
 gotski delaj, okras
 2. Ulte XV. 7. 1. Reta alter
 Rychronie ca 80 cm vis
 Voll von Sprünge. Ufwas Wurm
 Hiding. Ka eine Neipolychrom. nist

videz težko združljiva. Zaradi modernega, razvojnega pogleda so vse zgodovinske dobe enakovredne, zato pa se mora tudi spomeniško varstvo razširiti na vse spomenike brez omejitve na čas in skupino. Ni pa mogoče določiti kakih splošno veljavnih meril za njihovo presojo, marveč moramo vsak primer reševati individualno. Predvsem pa moramo spomenik ohranjati tak, kakršnega smo prejeli od zgodovine, z vsemi sledovi, ki jih je življenje na njem zapustilo; smemo mu samo podaljšati obstojnost. Spomenik preteklosti ni naša neomejena last; je last skupnosti in zato z njim ne smemo razpolagati samovoljno; skrbeti moramo zanj in ga nepokvarjenega izročiti prihodnjim rodovom. In h koncu je pisec pribil, da mora biti spomeniško varstvo avtoritativno, da torej o spomeniku in njegovi vrednosti in ohranitvi (ter načinu ohranitve) odloča samo strokovni konservator, ne pa lastnik ali varuh spomenika ali kakšen drug nestrokovni forum. — Poljudneje je spomeniško prakso razložil in zgovorno ilustriral še v drugem članku z istim naslovom (DS 1914), iz katerega naj citiram odlomek, ki kaže, s kakšnimi predsodki se je moral bojevati tedanji konservator (in kakršni tudi današnjemu niso prihranjeni):

»V cerkvi sv. Jurija na Gori v svetokriški fari za Litijo smo našli lepega poznogotskega sv. Jurija, okrog 90 cm visok lesen kip s sledovi stare slikarije, a v zelo zapuščenem stanju. Slikarija je večji del od lesa odpadla, les kaže velike razpoke in več manjših reči je odlomljenih, med drugim ima celo nos odbit. Kip je moral biti prav lep, ko je bil še popoln, vsaj ostanki so zelo dragoceni. Stal je v čednem baročnem oltarju iz 17. stoletja; a cerkovniku se je zdel tako grd, da ga je vzel iz oltarja in postavil v okno. Z zasmehom ga je kazal vsakemu obiskovalcu cerkve, češ, kako je razbit, kaj takega vendar ne spada v cerkev. Kaj je storiti z njim? Za cerkev tak, kot je sedaj, res ni, sam na sebi je pa zgodovinsko neizmerno dragocen spomenik, ker iz te dobe na Kranjskem nimamo skoraj nič ohranjenega; ima pa tudi precejšnjo materialno vrednost, ker se po delih te dobe zelo povprašuje. Spomeniško varstvo uveljavi v tem primeru ekskluzivno historično stališče: ohraniti v tem stanju kot je sedaj z vsemi podrobnostmi in pomanjkljivostmi, samo obvarovati pred nadaljnjim razpadom. Mesto, kjer bo kip edino varen pred tatovi ali pred nerazumevanjem, ki bi ga lahko pokvarilo, je škofijski muzej; tam naj se varuje in razstavi.« (Prim. str. 61!)

Za trenutek je bil kip rešen — prešel je v zbirko Škofijskega muzeja. Tedaj pa je zvedel zanj sam najvišji pokrovitelj Centralne komisije in torej Stelletov najvišji šef — nadvojvoda Franc Ferdinand, ki je strastno zbiral na svojem gradu Konopište prav stare kipe viteza sv. Jurija. Kdo ve, v kakšno zadrego bi bil prišel konservator, ki se je upiral kip poslati v protektorjevo zbirko, če bi ne bili posegli vmes usodni sarajevski streli? — Danes je kip shranjen v zbirkah Narodne galerije kot zelo pomembna domača kiparska umetnina iz časa okoli 1460.

Zelo redki so bili objekti, ki bi jih bil dr. Stelè zavrnil kot spomeniško popolnoma nepomembne. Klasicifiranju spomenikov po njihovi pomembnosti in kvaliteti se je upiral ter take naloge sprejemal le v skrajni sili, ker se je zavedal, da so take rešitve nevaren, dvorezen meč. So spomeniki, ki imajo popolnoma ljudski, že etnografski značaj, in so pokrajine, v katerih prav ta značaj prevladuje — ter je zato miljejsko nepogrešljiv in dragocen. Do vseh stilnih dob je hotel biti pravičen in do vseh pokrajinskih značilnosti. Res je njegova prva ljubezen veljala srednjeveškemu stenskem slikarstvu, prav tako pa je

Sl. 9 Raziskovalec naših srednjeveških fresk l. 1925 na Vrzdencu

Fig. 9 The researcher in our mediaeval frescoes, in the year 1925, at Vrzdenc

imel odprte oči za priče drugih umetnostnih vrst in stilov in tudi tehniških objektov ni izključeval iz svojega varovalnega obzorja. Kakor ni priznaval meja med ljudmi — ne družbenih in ne nacionalnih — tako je cenil tudi umetnine vseh časov in dežel. Umetnostni razvoj je sprejemal kot celovit proces, ki se odvija po posebnih zakonih in povezuje posamične pokrajine tudi mimo postav krvi in jezika. Pač pa je znotraj teh poskušal zaslutiti tiste prvine, ki naj bi bile posebno značilne za umetnost slovenskega ozemlja. A k temu se bomo še povrnili.

Naravna bistrost in razumnost sta mu pomagali, da je znal vse svoje delo sintetično uskladiti in ga speljati čez brzice časov z veliko širino duha in s toplo človeško neposrednostjo, ki se je le redkokdaj morala zateči v polemičnost, a še ta se je ogibala večjim ostrinam. Res pa je tudi, da se je moral v spome-

niški praksi večkrat zatekati tudi h kompromisom, če je hotel rešiti, kar je bilo mogoče. To je bilo v času brez prave spomeniške zakonodaje lahko razumljivo; pot ni bila idealna, a vsaj za silo rešilna. Če je bila spomeniška služba celo v dneh Avstroogrške mnogokrat otežkočena, dasi je imela protektorja v sami vladarski hiši, je bila še težja v stari Jugoslaviji, ki spomeniškega zakona ni imela, in so vse mogoče intrige pripomogle, da ga tudi ni nikoli sprejela. Tisti, ki se je zanj najbolj trudil, je bil prav dr. Stelè. Tako se je dogajalo, da sta reševala spomenike le osebni konservatorjev ugled in strokovnost in pomoč nekaterih kulturnih javnih delavcev in muzealcev, kar je prišlo še posebej do izraza pri varstvu profanih spomenikov in urbanističnih kompleksov. Dasi se ni nikdar sprijaznil z meščansko miselnostjo, so bila Steletu naša mesta zelo pri srcu. Občudoval je njihove zgodovinske urbanistične strukture, dragocene arhitekturne detajle, obsojal pa divje posege v mestna jedra, ki so se sklicevali na cenene fraze napačno razumljenega napredka. Dolga leta je kot predsednik gradbenega odbora varoval kulturno podobo Ljubljane — rešiti je ni mogel.

Nekdanjo prakso častnih konservatorjev je ohranil tudi dr. Stelè, le da v obliki spomeniških zaupnikov. Ti so bili na terenu njegove »oči in ušesa«. Po njih je bil konservator povsod navzoč. Z opustitvijo te prakse je spomeniška služba občutno ohromela in izgubila tudi lokalno moralno zaledje.

Za urejeno spomeniško varstvo je potrebna najprej kar najpopolnejša evidenca spomenikov. Občudovati moramo Steletovo vnemo, s katero je izrabil sleherni trenutek za obisk terena. Šele ko pregledujemo na videz suhoparne uradne dnevnike z navedbami terenskih poti, vidimo, kako velikansko delo je opravil — in to v času, ko je bil navezan v glavnem na vlak, na voz s konjsko vprego in na lastne noge. »Konservator mora biti nenehno na poti«, je mnogokrat zabičeval svojim učencem. Nikoli ni mogel razumeti umetnostnih zgodovinarjev — kaj šele konservatorjev — ki si v najlepšem letnem času privoščijo dopust. Sam takega oddiha sploh ni poznal ali pa ga je našel v terenskem delu in popotovanju: v značilni obleki, z oprtnikom na rami (v njem pa težo fotografskega aparata in velikih steklenih plošč!), s črno pelerino, s palico v roki in s popotnim notesom v žepu (kolikokrat najdemo na listih teh notesov sledove dežja) je prehodil vso Slovenijo, znotraj in zunaj njenih političnih meja. Tako je nastala bogata dokumentarna fototeka današnjega Republiškega zavoda za varstvo spomenikov, tako (s prepisi terenskih notesov) kartoteka spomenikov istega zavoda in Umetnostnozgodovinskega inštituta pri SAZU, ki nosi Steletovo ime. Več ko 130 takih notesov je ohranjenih; popisani so z značilno, večkrat težko razberljivo pisavo, in porisani z naglimi skicami tlorisov in drugih detajlov. Danes so že dragocen umetnostnozgodovinski vir, saj se je stanje marsikje spremenilo, propadli so spomeniki, arhivi... Ti notesi so temelj našega spomeniškega in znanstvenega dela. Sprva je porabljaj velike zvezke, pozneje pa je, najbrž po Mantuanijevem zgledu, segel po priročnejši, žepni obliki notesa. Mikavno je zasledovati, kako se je spočetka še bojeval s slovenskimi izrazi in opisi; pod vplivom nemške šole so mu silile v pisanje še nemške formulacije in besede, zraven pa je koval porabne domače izraze, od katerih je nekatere prevzel kar iz ljudskih ust, kakor na primer srečni termin »zlati oltarji« ali gotski posnetek »na ajdovo zrno« itd. Na moč natančni pa postanejo zapiski zlasti v trenutku, ko se je Stelè znašel pred gotskimi freskami; tedaj je večkrat na druge detajle kar malo pozabil ali jih odpravil bolj na kratko.

Sl. 10 Topografski zapiski. Pri Sv. Petru v Malečniku l. 1939
Fig. 10 Recording, in the year 1939, at the St. Peter's Church at Malečnik

Po vzoru za svoj čas zgledne avstrijske umetnostne topografije je hotel obogatiti tudi slovensko umetnostnozgodovinsko stroko s takimi deli: sestavil je odlično topografijo kamniškega sodnega okraja, ki je dosedaj še nobena od redkih naslednic ni prekosila.

Že prvi meseci Steletovega konservatorskega delovanja, so bili na moč plodni. Razen Kranjske je zajelo njegovo delo tudi Koroško, kjer se je uveljavil z zglednim restavratorskim posegom na freskah v Millstattu. Tedaj pa je vse načrte pretrgala svetovna vojska, ki je Steleta poslala na fronto v Galicijo. Njegovo uradno mesto je spet prevzel častni konservator Ivan Franke. Dr. Stelè je že septembra 1914 prešel v rusko ujetništvo, doživel v nenehnem domotožju — pa tudi študijskem izpopolnjevanju, kolikor so le dopuščale razmere — Sibirijo in nato odisejado vračanja v domovino čez Kitajsko, Japonsko in Ameriko ter Pariz. V domovini, tedanji Kraljevini SHS, kamor se je vrnil leta 1919, ga je že čakalo delo: takoj je prevzel vodstvo novega spomeniškega urada, ki je skrbel za vse tedanje svobodno slovensko ozemlje.

Ne bom ponavljal, kar je o tem že napisanega v Steletovih lastnih konservatorskih spominih, in ne našteval in ocenjeval spomeniških akcij, ki jih je opravil v 18 letih tega službovanja. Marsikaj tega je razvidno tudi iz na videz drobnih konservatorskih zapiskov in poročil, ki jih je sproti objavljaval v Zborniku za umetnostno zgodovino. Hkrati s temi pa je v različnih periodikah objavljaval tudi širše, monografske izsledke svojega znanstvenega študija, ki je bil integralni sestavni del njegove spomeniške prakse. K temu moramo prišteti še številna predavanja in vodstva na izletih, s katerimi je populariziral našo umetnost in spomeniško varstvo.

To so bili plodni trenutki slovenske umetnostne zgodovine. Delo je bilo modro razdeljeno med katedro za umetnostno zgodovino na univerzi, ki jo je vodil prof. Izidor Cankar, in med Spomeniški urad za Slovenijo (pozneje za Dravsko banovino); bistrili so se pogledi, ki so usklajali program in vsebino oblikujoče se Narodne galerije, ki naj bi bila hram vseh dosežkov slovenske umetnosti in ne samo modernega časa, kakor so hoteli tedanji likovni umetniki. Velika zunanja manifestacija novega koncepta slovenske umetnostne zgodovine je bila leta 1922 velika zgodovinska razstava slovenskega slikarstva kot skupni plod Cankarjeve organizacijske domiselnosti ter Steskovich in Steletovih praktičnih ugotovitev. Zbornik za umetnostno zgodovino je bil hkrati tudi glasilo spomeniškega varstva in Narodne galerije, izdajalo pa ga je Umetnostno-zgodovinsko društvo kot koordinator vseh tedanjih strokovnih prizadevanj. Vse to je dalo malo teoretiziranja, zato pa več klenega zrnja stvarnih rezultatov in spoznanj.

Priznati moramo — v vsem tem delovnem zamahu je bilo nekaj tistega romantičnega nadiha, ki je lasten vsakemu pionirskemu času in ki ga je pri nas krepil tudi nacionalni poudarek po prve osvoboditvi, ko je bilo treba utrditi tudi zgodovinsko slovensko identiteto. V likovni umetnosti je bilo treba najprej odpraviti zastareli predsodek, ki smo ga podedovali od tujih gospodarjev, češ da je vsa naša starejša umetnost ali nemška ali italijanska. Trditev je bila še nevarnejša, ker so se je oprijeli tudi zastopniki likovnih umetnikov, hoteč le svojemu času in sebi zagotoviti legitimacijo prave slovenske umetnosti; okoli te osi so se sukali tudi živi spori o novem konceptu Narodne galerije, pri katerih pa je avtoriteta Izidorja Cankarja vendarle pokazala pravo, na zgodovino oprto rešitev. Naloga, da to potrdi tudi z dokaznim umetnostnim gradivom, z umetninami, pa je ležala predvsem na ramenih konservatorja. Vsako Steletovo terensko potovanje je prineslo nova odkritja, vsak poseg v stare zidove je odprl nov odstavek o domači umetnostni preteklosti. Podoba naše starejše umetnosti se je vedno plastičneje oblikovala. Steletov spomeniški urad je po-

Sl. 11 V vojnem ujetništvu (Tara v Sibiriji l. 1917) s strokovnim tovarišem dr. Vojeslavom Moletom

Fig. 11 As prisoner of war (Tara, Siberia, 1917), with his professional colleague Prof. Vojeslav Moie, Ph. D.

stal prvi »inštitut« za raziskavo slovenske umetnosti. V njem se je zbirala tudi knjižnica, ki je razen konservatorske problematike obsegala predvsem dela, ki osvetljujejo našemu gradivu sorodno tematiko.

Seveda pa je bil položaj konservatorja tedaj precej drugačen od današnjega, saj ga ni zaviralo preveliko administrativno delo. Urad, ki je bil sprva kar na Steletovem stanovanju na Šempetrski cesti, se je (menda leta 1924) preselil v manjšo sobo v Narodnem muzeju, glavno torišče dela pa ni bilo v pisarni, marveč na terenu. Zelo dragocena pomoč so bili zanesljivi restavradorji, med katerimi naj omenim vsaj Mateja Sternena in Petra Železnika. Prav tako pa ne moremo zamlčati še neke psihološke silnice, ki je odločala pri Steletu. Ni bil zgolj konservator ohranjevalec, marveč konservator raziskovalec — gonilna sila pa je bila neutrudna radovednost. Priče umetnosti je treba odkrivati tudi zaradi novih spoznanj, ne samo zaradi strokovno izpeljane ohranitve.

Klasično pravilo Rieglove in Dvořákové Centralne komisije je bilo »Konservirati, ne restavrirati!« Iz tega je izhajal tudi dr. Stelè. Seveda pa je bilo naperjeno v prvi vrsti proti romantičnim psevdorestavracijam preteklosti, proti stilnemu purizmu in nekritičnemu vrednotenju posamičnih stilov in časov. Razumljivo pa je, da je bila ta deviza le okvirno vodilo in ne neizprosni zakon; mnogokrat se je morala ukloniti konkretnim situacijam in življenju. Zlasti je

njeno absolutnost ovrgla druga svetovna vojska s svojimi strahotnimi razvalinami in uničenji umetnostnih spomenikov, kar je sprožilo nadvse aktualen problem obnove. Tudi dr. Stelè je čutil, da staro geslo ne zadošča več, pa se je oprijel tistega, ki ga je formuliral Forlati: »Ne obnavljati, pač pa restavrirati!« Formula je dovolj ohlapna in celo v navideznem nasprotju z dunajsko, saj dopušča celo svoj čas tako zavračano anastilozo; vendar je Forlati hotel le »z vsemi sredstvi ohraniti staro brez podiranja in vnovičnega pozidavanja in vse s pripomočki moderne tehnike nevidno utrditi, iz starega materiala pozidati podrti in budno paziti, da dodano ne potvarja domnevne starine ter se obnovljeni spomenik prezentira samo po svojem lastnem, četudi okrnjenem estetskem potencialu.« (Stelè). Do kakšnih dilem je Steleta pripeljalo dunajsko načelo, kaže njegov poskus reševanja in prezentacije samostanske cerkve v Kostanjevici na Krki, kjer je del arhitekture očistil do zgodnjegotskega jedra, drugi del pa ohranil še v baročni preobleki. Rešitev je bila torej kompromisna, zgodovinsko dokumentarna (po stilni — in po spomeniško razvojni stopnji), estetsko pa le delno zadovoljiva.

Drugo, v jedru zdravo in realno načelo je bilo: če že zaradi nujnih vzrokov moramo odstraniti nekaj starega, naj to nadomesti le *kvalitetnejše* novo delo. To načelo je bilo prirojeno menda največ zaradi Plečnikovih posegov v urbanistično tkivo ali v ureditev starejših stavb, zato naše spomeniške posesti ni oškodovalo, marveč le obogatilo. (Na tem mestu pa naj omenim, da bi bilo zelo vabljivo nadrobneje preučiti tisti malce elegično uglaseni premik od arhitekta Ivana Vurnika, ki ga je Stelè v prvih letih zelo podpiral, k Plečniku, ki je prvega zatemnil.)

In še nečesa ne smemo pozabiti: dunajski študij je povezal dr. Steleta z vrsto kolegov, s katerimi je ohranjal strokovne in prijateljske stike vse življenje. Med temi so bili tudi nekateri sosednji konservatorji, kakor npr. Antonio Morassi v Trstu in drugi. Sodelovanje s koroškimi (ki ga je vodil najprej Otto Demus in pozneje Walter Frodl) in s tržaškimi konservatorskim uradom je bilo plodno in koristno na vse strani ter je prediralo vse politične meje.

Lahko rečemo, da je bilo Steletovo življenje in umetnostnozgodovinsko delo nenehno povezano s konservatorsko problematiko in odgovornostjo. Ta zveza se ni pretrgala s trenutkom, ko je 10. oktobra 1938 izročil vodstvo spomeniškega urada dr. Francetu Mesesnelu in prevzel kot naslednik prof. Izidorja Cankarja univerzitetno stolicco za umetnostno zgodovino. Časov sile so dr. Steleta pozneje celo vnovič poklicale na pot aktivnega konservatorja: med drugo vojsko in v dneh po osvoboditvi. Dne 7. oktobra 1944 je sprejel ponudbo celovškega konservatorja dr. W. Frodla, da komisarično prevzame vodstvo spomeniškega urada. Varnost dr. Mesesnela je bila namreč zaradi njegove znane pripadnosti osvobodilnemu gibanju v Ljubljani ogrožena in dr. Frodl ga je hotel rešiti tako, da ga je pritegnil k sebi na Koroško. To je bil plemenit poskus rešitve, na žalost pa se je iztekel v tragičen konec; domači izdajalci so našli dr. Mesesnela tudi na Koroškem in pretrpel je mučniško smrt prav na pragu svobode. Med prijateljskim »pregnanstvom« pa je še vseskozi spremljal delo ljubljanskega spomeniškega urada, kjer dr. Stelè kot začasni upravitelj ni napravil nobenega koraka, ne da bi bil o tem obvestil legalnega konservatorja in dobil tudi njegovo pritrdilo. Tudi po osvoboditvi je vodil spomeniški urad do 26. oktobra, ko ga je izročil v roke novega ravnatelja dr. Frana Šijanca.

»Vse življenje sem bil konservator ...«

Sl. 12 Na strokovni
ekskurziji l. 1957
v Kopru (zraven
sedi dr. Melitta
Pivec-Stele, od-
lična poznavalka
spomeniških
knjižnic)

Fig. 12 On an excursion
at Koper, in
the year 1957
(sitting near Dr.
Stele is his wife,
Dr. Melitta Pi-
vec-Stele, the
eminent wri-
ter about our
monumental
libraries)

Umetnostni spomeniki so bili dr. Steletu začetek in izhodišče znanstvenega dela, njihova pravična ocenitev in uvrstitve v tek razvoja umetnostnega življenja pa zaželeni cilj — s poudarkom na njihovi pričevalnosti v kulturnem profilu Slovenije, a mimo tega tudi v njihovem položaju v evropski umetnosti. In ne nazadnje: bili so mu priče duhovne povezave med ljudmi.

V trenutku, ko je nastopil drugo dobo svojega dela kot univerzitetni profesor, je smel upravičeno poudariti: »Ne prihajam iz študijske sobe, kjer bi bila delovna miza preobložena s teorijami o znanstvenem delu in njega metodah, ampak naravnost iz življenja in naše lepe narave, kjer mi je bila umetnost petindvajset let zvesta in neizčrpno zanimiva spremljevalka. Odkrila mi je marsikaj, kar bi ostalo kabinetnemu učenjaku za večno zakrito. Upam, da to mojemu novemu delokrogu ne bo v škodo...« (Gotske dvoranske cerkve v Sloveniji, ZUZ XV, 1938, 3).

Praksa, ki ga je spremljala kot konservatorja, ga je vodila tudi kot učitelja, mu narekovala znanstveno metodo ter ga varovala pred spekulativnimi

Sl. 13 Prof. dr. Stele je vseskozi sledil tudi sočasnim dogajanjem: na razstavi G. A. Kosa v Celju l. 1969

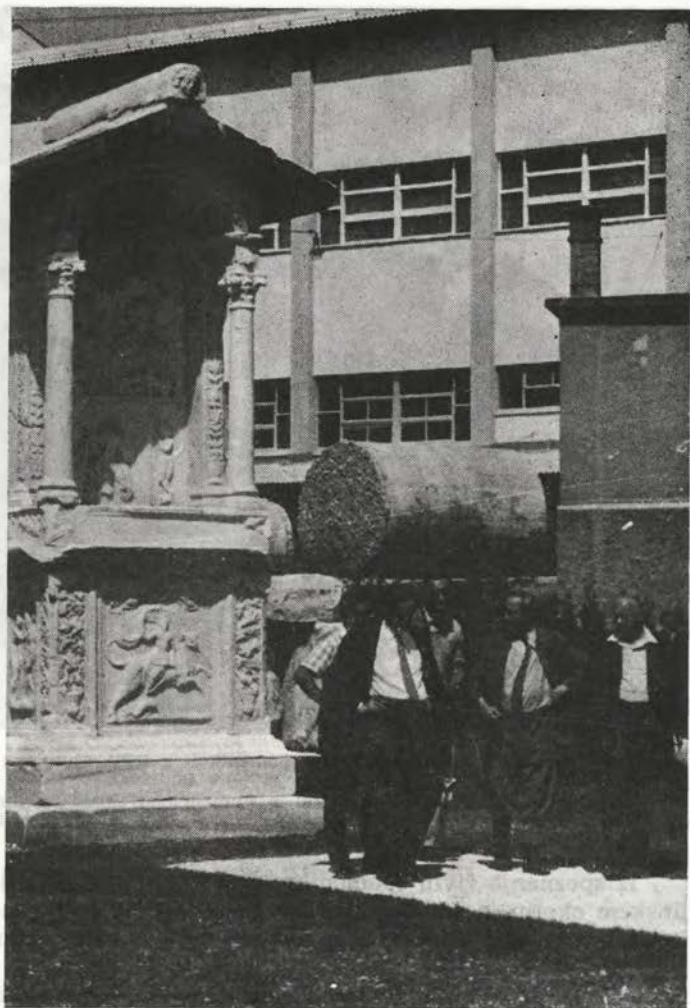
Fig. 13 Continuously accompanying the actual happenings in art too: at the exposition of the works of G. A. Kos, at Celje, in 1969

stranpotmi, ki bi bile v tistih dneh za slovensko umetnostno zgodovino še neplodne. Kazala mu je trdno oporišče v spomeniškem gradivu. Odklanjal je vse prenačljene poskuse in abstraktna razmišljanja, prepričan, da je v stroki preveč konkretnih nalog in da moramo najprej te rešiti.

Iskal je odgovorov na vprašanja o slovenski umetnosti. Doživljal je umetnine v pokrajinskem okviru in v utripu zgodovine, iz katere smo izšli in v kateri živimo. Doživljal je resnično vstajenje naše starejše umetnostne kulture, pokopane dotlej v pozabo in celo v prezir. Doživljal je vnovično rojstvo umetnin, ki so človeškim očem nekoč ugasnile pod plaščem ometov. Danes si le težko zamislimo navdušenja ob prvem oživljanju teh ustvarjalnih ognjev. Spregovoril je kamen, zapele so stenske slikarije, stari mojstri so se luščili iz anonimnosti. Impresionistični čas študijskih let je Steletu odprl oči za optične likovne prvine, ekspresionizem po prvi vojski mu je razkrival idejno-izrazne vrednote umetnin, dasi po tej poti ni šel za svojim učiteljem Dvořákom do tistega obrežja, kjer se umetnostna zgodovina prelije v zgodovino duha in kamor je prišel tudi Izidor Cankar. Zato nam je Cankar srečno utrdil stilno teo-

Sl. 14 (str. 71) Zvesti sodelavec spomeniške službe poleti 1960 v Sempetru pred koncem tamkajšnjih del (takratni ravnatelj republiškega zavoda Edo Turnher, prof. dr. Stele, vodja izkopavanj prof. dr. Josip Klemenc, na levi za ravnateljem Turnherjem takratni konservator za arheološke spomenike Slovenije in sedanji ravnatelj Narodnega muzeja dr. Peter Petru)

Fig. 14 In 1960 just before the end of the conservation works at Sempeter (the then Director of the Republic Institute, Edo Turnher, Prof. Stele, Ph. D., and the head of the excavation work Prof. Josip Klemenc, Ph. D., on the left, the then Conservator for the archaeological monuments of Slovenia, at present Director of the National Museum, Peter Petru, Ph. D.)

retične temelje umetnostne stroke, zasidrane v širokem zahodnoevropskem svetu, Stelè pa je sredi evropske katedrale postavil domačnostno, za nas pomembno in tudi za svet interesantno stavbo slovenske umetnostne dediščine, o kateri nekaj desetletij poprej še sanjali nismo. Med prvimi si je zastavil vprašanje: »Kaj je v naši umetnosti slovenskega?« Vprašanje, ki je bilo razumljivo v dneh, ko smo v prvem dihu svobode tudi v likovni umetnosti hoteli najti svojo resničnost. Treba jo je bilo odkriti mimo trditev, da smo bili vedno narod zaslužjenih in brez lastne umetnosti. Danes komaj razumemo, kaj je pred več ko petdesetimi leti pomenila trditev, zapisana v »Orisu zgodovine slovenske umetnosti« (v knjigi 1924), da moramo »frazo, da Slovenci nimamo lastne umetnosti, prav tako položiti definitivno ad acta, kakor smo to napravili z drugo, sorodno krilatico, ki se je glasila, da nimamo zgodovine...«

Sl. 15—16 Na obisku naših kulturnih spomenikov z RTV Ljubljana (s tov. Brečo Kovič) leta 1971: str. 72 — v Stični, str. 73 — v Bodeščah
 Fig. 15—16 On the visits of our cultural monuments, arranged by the Radio-Television of Ljubljana (Brečo Kovič), in 1971: page 72 — at Stična, page 73 — at Bodešče

Iz spoznanja živih spomenikov in njihovega doživetja v prvinskem pokrajinskem okolju je nastal »Oris« — temelj poznejšega umetnostnozgodovinskega raziskovanja, ki mu tudi danes ob poglobljeni vednosti ne moremo odreči spoštovanja. Morda se je malce preveč oprl predvsem na osrednjo Slovenijo in zaslutil več »slovenskih« karakteristik v umetnosti, kot jih ta v resnici razkriva, je pa pristen izraz svojega časa in navdušenih iskanj naše resničnosti, hkrati pa je tudi prvi poskus periodizacije naše umetnostne preteklosti.

Spočel pa se je na konservatorskih poteh.

In samo iz temeljitega poznanja domovine in njenega spomeniškega patrimonija je lahko pognala Steletova umetnostnogeografska metoda, ki naše gradivo porabno vključuje v evropski okvir in mu odreja v njem pravo mesto. Do klasičnih formulacij je dozorela predvsem v opredelitvi geografskega položaja našega srednjeveškega stenskega slikarstva, v študijah o umetnostni vlogi Ljubljane ter v karakterizaciji primorskega umetnostnega deleža.

S prevzemom univerzitetne stolice se dr. Stelè konservatorskemu delu ni odpovedal. Skrbno je spremljal in z nasveti podpiral njegov nadaljnji razvoj, se veselil novih uspehov in se sam ob njih bogatil. Teren ga je še vedno nenehno privabljal in njegovo sodelovanje je bilo nepogrešljivo, kadar je bilo treba organizirati in poglobiti slovensko in jugoslovansko spomeniško službo

ali zastopati spomeniška načela pred domačini in mednarodnimi forumi. Ni bil samo trajni svetovalec slovenskih spomeniških zavodov, osrednjega in regionalnih, marveč tudi zveznega v Beogradu, sourednik in eden pobudnikov njegovega glasila Zbornik zaštite spomenika kulture ter dopisni član Mednarodnega komiteja za spomenike pri UNESCO. S kakšnim veseljem se je udeleževal konservatorskih pohodov, na katere so ga vabili njegovi učenci, katerih mnogi zavzeto nadaljujejo učiteljevo delo. Na takih poteh je ves oživel in med oddihi v prijazni podeželski gostilni so vreli iz njega najrazličnejši spomini — tudi taki, anekdotični, kako so ga imeli ljudje za čarovnika, ko je zlezal pod črno pregrinjalo fotografskega aparata ali kako so ga pograbili orožniki, misleč, da je tisti cerkveni tat, ki se izdaja za muzealca in odnaša umetnine in katerega je bil malo poprej sam naznanil, no, celo za potepuškega razbojnika so ga nekje imeli, pa za slikarja, ki »mala« svetnike...

Ne dolgo pred smrtjo ga je povabil kolega Milan Železnik na ogled nekatereh novih odkritij v Selški dolini. Tudi jaz naj bi bil zraven, a sem bil na žalost zadržan. Zvečer, takoj po vrnitvi domov, mi je profesor ves navdušen telefoniral: »Škoda, da nisi šel zraven... To je bilo res pravo konservatorsko potovanje... kakor nekoč...«

Mislim, da ga je to zadnje konservatorsko doživetje spremljalo kot poslovilna pesem vse zadnje dni življenja.

NEKAJ O ZAMETKIH IN ZAČETKIH
VARSTVA NARAVE V SLOVENIJI

Stane Peterlin

Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo

UDK 719:502.7(497.12)(091)

SOMETHING ABOUT THE ORIGINS
AND THE BEGINNINGS
OF AN ORGANIZED NATURE
CONSERVATION IN SLOVENIA

Zametkom varstva narave na ozemlju Slovenije sledimo od Ilirskih provinc (1809—14) prek obdobja Avstro-Ogrske do prve svetovne vojne. Leta 1888 so bili izločeni iz gospodarskega izkoriščanja kočevski pragozdovi (305 ha) kot predhodniki današnjih naravnih rezervatov. Ob koncu prejšnjega stoletja so bili po posameznih deželah sprejeti prvi predpisi o varstvu ogroženih rastlinskih in ptičjih vrst.

Začetek organiziranega varstva narave predstavlja spomenica Muzejskega društva za Slovenijo leta 1920. Pobudo zanjo je dal F. Seidl (1856—1942) že leto poprej. Dve izmed zahtev spomenice sta bili kmalu uresničeni: leta 1922 so bile zavarovane ogrožene rastlinske in živalske vrste ter jame, leta 1924 pa je bila za dobo 20 let zavarovana Dolina Triglavskih jezer. V tem času je bil posebno aktiven A. Šivic (1879—1963). Osamljen je ostal poskus Savinjske podružnice SPD, ki je leta 1940 odkupila zemljišča v Logarski dolini in na Okrešlju z namenom, da ustanovi narodni park.

Služba za varstvo narave je bila institucionalizirana šele leta 1946 v okviru Zavoda za spomeniško varstvo Slovenije, stalno zasedena pa je od leta 1955. V tem obdobju izstopa osebnost A. Piskernik (1886—1967). Leta 1961 je bilo ob-

The origins of the nature conservation in the territory of Slovenia have been traced from the Illyrian Provinces (1809 to 1814) on through the period of Austria—Hungary up to the First World War. In the year 1888 the primeval forests of the Kočevje area (305 hectares) were eliminated from the economic exploitation, being the predecessors of the nature reserves of today. At the end of the century some provinces enacted legal provisions concerning the menaced species of plants and of birds.

The beginning of an organized nature conservation represented the memorandum written by the Museum Society of Slovenia in the year 1920. It was initiated by F. Seidl (1856 to 1942) in the preceding year. Two out of the claims contained in the memorandum were met soon: in the year 1922 there were protected the menaced species of plants and of animals, as well as the caves, and in the year 1924 was protected, for a period of 20 years, the Triglav Lakes Valley. A particular activity during that period was shown by A. Šivic (1879 to 1963). There has remained isolated the attempt, purchasing plots of land in the Logarska Valley for the purpose of establishing a national park there.

The service for nature conservation was institutionalized only in the year 1946 within the framework of the Institute of the Socialist Republic of Slovenia for the Monument Conservation, being permanently staffed, however, since the year 1955. An outstanding personality during that period was A. Piskernik (1886 to 1967). In the year 1961 there was renewed the protection of the Triglav

novljeno zavarovanje Doline Triglavskih jezer kot »Triglavski narodni park«. S sprejetjem zakona o varstvu narave leta 1970 se je končalo pionirsko obdobje varstva narave.

Lakes Valley as the "Triglav National Park". Through the enactment of the Law on the Nature Conservation in the year 1970, there was finished the pioneer period of the nature conservation.

Ob jubilejih se zavemo, da nismo od danes, da imamo korenine, in smo na to ponosni. Ob takšnih priložnostih navadno začnemo brskati po arhivih in iskati zanimivosti iz preteklosti — kdo ve, če ne tudi zato, da bi bila naša dejanja videti pomembnejša. Takšni sprehodi v zgodovino pa so poučni predvsem za nas same. Opozorijo nas, da je vse naše uspehe omogočil tudi trud predhodnikov. V starih dokumentih najdemo marsikakšno dragoceno, pa pozabljeno pobudo. Še več: če smo dovolj kritični in pripravljeni, da si priznamo resnico, bomo v marsikateri svoji ideji ali pobudi našli sledove kakšne drobne misli iz preteklosti, ki nas je neopazno okužila in smo si jo nevede prisvojili.

Konservatorska dejavnost izhaja iz preteklosti in deluje za prihodnost. Zato v svojem času navadno ni bila nikoli posebno popularna. To spoznanje nas ohrabljuje v trenutkih malodušja — zanje pa je v varstvenem poklicu dovolj priložnosti — in nas navdaja z zavestjo, da opravljamo pomembno družbeno poslanstvo. Če vemo, da so pobude, ki so bile pred petdesetimi leti za sodobnike nerealne, danes uresničljive in splošno sprejete, potem so tudi današnji »blazni« predlogi morda vendarle utemeljeni v potrebah prihodnosti.

Danes smo še daleč od tega, ko bi lahko dejali, da poznamo zgodovino slovenskega varstva narave. Raztresena je po prispevkih Antona Šivica, Angele Piskernik, Viktorja Petkovška in drugih, predvsem pa še v neurejenih in slabo znanih arhivih Muzejskega društva, Prirodoslovnega društva Slovenije in Zavoda SR Slovenije za spomeniško varstvo. Tudi ta zapis ne prinaša novih spoznanj, ampak povzema samo že kolikor toliko znana dejstva.

ZAMETKI VARSTVA NARAVE NA SLOVENSKEM

V naših krajih zasledimo prve pomembnejše praktične ukrepe za ohranitev narave v obdobju Ilirskih provinc (1809—1814). Francoske oblasti so osvežile pouk naravoslovja in mu dale večjo veljavo, lotile pa so se že tudi nekatere ukrepov za varstvo gozdov, ki so bili zlasti v obmorskih provincah (Istra, Primorje, Dalmacija) močno opustošeni.

Leta 1837 je za območje stare Avstrije izšel odlok, ki je določal kazni za uničevanje dreves in drevoredov ob cestah in poteh. V drugi polovici 19. stoletja so bili za naše kraje sprejeti predpisi, ki so postavili lov in ribolov na sodobnejšo podlago.

Prvo zavarovanje naših pragozdnih površin, ki so se v manjšem obsegu ohranile do danes, poznamo iz leta 1888. Veleposestnik in lastnik večine kočevskih gozdov K. Auersperg je tedaj izločil iz gospodarjenja deset ostankov pragozda s skupno površino 305 ha.

Leta 1892 je kranjska deželna vlada z okrožnico opozorila lastnike gozdov na varstvo tise, ki je postajala vse bolj redka. Nekako v tem času so zavarovali tudi prve ogrožene rastlinske vrste (na ozemlju dežele Štajerske so postavili

Sl. 1 Ferdinand Seidl
(1856—1942)

Fig. 1 Ferdinand Seidl
(1856—1942)

Fotografija iz
Letopisa AZU
v LJ., 1. knj., 1943

pod zaščito nekatere alpske vrste, leta 1902 pa so na Kranjskem zavarovali planiko in Blagayev volčin.

Prvi pravi primer načrtnega vzgajanja gozdarskih strokovnjakov v duhu varstva narave pa poznamo pri nas iz leta 1909, ko je L. Dimitz predaval v Trzinu o gozdni estetiki in varstvu naravnih redkosti.

Še preden so v Parizu leta 1902 podpisali mednarodno konvencijo o varstvu koristnih ptic, so imele že vse slovenske dežele predpise, ki so zagotavljali varstvo ptic. Leta 1910 je izšel skupen državni zakon. Dunajsko ministrstvo za kmetijstvo je leta 1914 izdalo navodilo za inventarizacijo naravnih spomenikov v državnih in zakladnih gozdovih ter za varstvo redkih živali in rastlin v njih. Žal je izbruh prve svetovne vojne preprečil uresničitev tega načrta.

V času, ko so snovali prve narodne parke v Evropi, zasledimo podobne pobude tudi pri nas. Najbolj zgodnji predlog za ustanovitev takšnega varstve-

nega parka pri nas je celo starejši od prvega evropskega parka. Leta 1908 je A. Belar predlagal zavarovanje Doline Triglavskih jezer. Začele so se priprave za izvedbo tega načrta, ki pa jih je prehitela prva svetovna vojna.

ČAS MED OBEMA VOJNAMA

Sodeč po pobudah, ki jih ugotavljamo na Slovenskem v času tik pred začetkom prve svetovne vojne, so bile tako kot drugod po Evropi tudi pri nas razmere že zrele za združitev razdrobljenih prizadevanj v novo, organizirano obliko varstva narave. Izbruh vojne in razpad Avstro-Ogrske je za nekaj let pretrgal obetavne začetne poskuse, ki pa so po nastanku Jugoslavije zaživeli z novo močjo. Občutek svobode in sproščen narodni polet sta v prvih letih nove države ustvarila ugodno ozračje za nadaljevanje prejšnjega dela. Še več: iz združenih sil se je v razmeroma kratkem času rodilo organizirano gibanje za varstvo narave.

Na občnem zboru Muzejskega društva 28. aprila 1919 je F. Seidl sprožil pobudo za »ohranitev prirodnih spomenikov in ..... prirodnin« in glavne zahteve, ki naj bi jih predložili vladi, izoblikoval v štirih točkah: pravna ureditev lova in ribolova, dosledno izvajanje predpisa o varstvu ptic, zavarovanje ogroženih rastlinskih vrst in ohranitev dela Ljubljanskega barja v nespremenjenem stanju.

Kolikor nam priča današnje še močno pomanjkljivo poznavanje zgodovine slovenskega varstva narave, moremo Ferdinanda SEIDLA (1856—1942) šteti za začetnika organiziranega varstva narave. Rodil se je v Novem mestu v družini trgovca, čigar oče se je priselil iz Češkega. Univerzo je končal v Gradcu, njegovo prvo delovno mesto pa je bilo na meščanski šoli v Krškem. Od tam je šel na gimnazijo v Gorico, kjer je nasledil leta 1887 umrlega Frana Erjavca. V Gorici je ostal do začetka prve svetovne vojne, ko je zaprosil za upokožitev. Preselil se je v rojstno Novo mesto in tam ostal do smrti.

Seidl je bil v svojem času eden najpomembnejših slovenskih naravoslovcev in eden zadnjih polihistorjev, ki je poleg geologije enako dobro poznal tudi meteorologijo, seizmologijo in botaniko. Bil je priznan strokovnjak, zato so mu ponujali profesuro na novo ustanovljeni ljubljanski univerzi (ki jo je pa zaradi skromnosti in bolehnosti odklonil) in je bil dopisni član Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti v Zagrebu ter Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. Njegovo znanstveno, publicistično in vzgojno delo je danes že pravilno ocenjeno. Presenetljivo pa je, da nobena biografija niti Seidlov lastni življenjepis ne omenja njegovega deleža pri začetkih slovenskega varstva narave. Mogoče je bila to le krajša epizoda v njegovem širokem naravoslovnem delovanju ali pa se njemu samemu in ocenjevalcem njegovega dela ni zdela vredna omembe. Kakorkoli že, danes vemo, da je iz Seidlove pobude nastala leta 1920 spomenica, ki je — brez pretiravanja — temeljni kamen našega varstva narave.

Odsek za varstvo prirode in prirodnih spomenikov, ki je bil ustanovljen leta 1919 v okviru Muzejskega društva v Ljubljani, je 20. januarja 1920 predložil tedanji slovenski vladi spomenico z zahtevami za zavarovanje ogrožene narave. Ta dokument smo doslej že večkrat omenjali in povzemali iz njega posamezne misli. Za to priložnost pa se nam zdi primerno, da ga ponatisnemo v celoti.

Odsek za varstvo prirode in prirodnih spomenikov.

Spomenica,

ki jo je predložil odsek za varstvo prirode in prirodnih spomenikov 20. januarja 1920. pokrajinski vladi za Slovenijo v Ljubljani.

Skoraj vse kulturne države so uvidele potrebo ohranitve prirodnih spomenikov in so v ta namen ustanovile same ali pomagale ustanoviti z večjimi denarnimi prispevki ali z odstopom zemljiških kompleksov prirodovarstvene parke (rezervate, Naturschutzparke), kjer uživa vse živalstvo in rastlinstvo popolno varstvo, dalje ustvarile zakone za absolutno varstvo gotovih živali in rastlin, tipičnih za dotične pokrajine ali izpostavljenih uničenju ter končno neposredno ali posredno po družtvih za varstvo prirode poučevalo ljudstvo, da se omeji zatiranje tudi onih živali in rastlin, ki jih zakon imenoma ne ščiti.

Da je tudi v naši državi, ki prednjači ostalim evropskim državam tako v florističnem kakor v favnističnem in geološkem oziru, nujna potreba v enakem smislu započeti resno delo, oteti znanstvenemu raziskovanju, kar se še oteti da, je jasno, ako se hočemo obraniti sicer opravičenemu očitku nekulturnosti in ne pojmovanja važnosti prirodnega varstva.

Z namenom, koristiti znanstvu in obenem dvigniti ugled naše države, se je v področju Muzejskega društva za Slovenijo osnoval poseben odsek za varstvo prirode in prirodnih spomenikov v Jugoslaviji, obstoječ iz naslednjih znanstvenikov in strokovnjakov: gimn. ravnatelj *dr. Stanislav Beuk*, sodni nadsvetnik *Anton Bulovec*, profesor *Ivan Franke*, tehnik *Josip vitez Gorup*, nadgeometer *Alfons pl. Gspan*, notar *Mate Hatner*, odvetnik *dr. Ivan Lovrenčič*, muzej. ravnatelj prof. *dr. Jos. Mantuani*, profesor *Alfons Paulin*, v. šol. nadzornik *dr. Leopold Poljanec*, fin. nadsvetnik *dr. Janko Ponebšek*, profesor *dr. Gvidon Sajovic* in prof. *Ferdinand Seidl*. Ta odsek je v svojih sejah svojemu delu zarisal točen načrt, katerega glavni deli so ti-le:

I. Ustanovijo naj se alpski, sredogorski (gozdni) in barski varstveni parki po zgledu enakih parkov v drugih državah.

II. Potom zakona naj se prepove pokončavanje redkih ali za naše kraje tipičnih ter znanstveno znamenitih živali in rastlin. Strogo naj se pazi, da se izvršujejo določila lovskega in ribarskega zakona ter zakona z dne 20. julija 1910, dež. z. št. 27 o varstvu ptic.

III. Podzemeljske jame z interesantno jamsko favno in floro naj se postavijo pod nadzorstvo; vstop vanje naj se dovoli samo v znanstvene svrhe.

IV. Zainteresirati je najširšo javnost za varstvo prirode sploh.

Sl. 2 Faksimile Spomenice Odseka za varstvo prirode pri Muzejskem društvu iz leta 1920 (str. 79—85)

Fig. 2 The facsimile of the Memorandum submitted, in 1920, by the Section for the Nature Protection of the Museum Society (see pp. 79—85)

Za dosego stavljenih si smotrov potrebuje odsek v prvi vrsti naklonjenosti vlade, ki bi obstajala v tem, da se odseku dovolijo primerna denarna sredstva za nakup ali zakup zemljišč, oziroma da se odstopijo za njegove namene zemljiški kompleksi, ki so državna last.

Sicer je sklenil odsek, da se preustroji v posebno društvo za varstvo prirode, kakor so taka društva tudi po drugih državah, ter pobirati od društvenikov denarne doneske za dosego svojih namenov, toda na ta način bi se izvršitev stavljenih nalog preveč zavlekla ali sploh ne dosegla svojega namena popolnoma. Zadeva je nujna in ne prenese nikakega odlašanja, kajti skoraj vse, kar hočemo otepi pogina, je prav blizu svojega groba.

Kako si podpisani predstavljajo konkretno izvršitev svojega načrta, naj se razbere iz naslednjih pojasnil k gorenjim točkam:

Ad I. A. 1.) Vlada naj da odseku, oziroma društvu za varstvo prirode na razpolago posestvo barona Friderika Borna v občini Sv. Ana pod Ljubeljem. To posestvo meri 1334:1747 *ha*. Njiv 1:5321 *ha*, travnikov 37:8562 *ha*, vrta 0:2472 *ha*, pašnikov 76:9626 *ha*, planin 49:3516 *ha*, gozda 653:5690 *ha*, 47 a stavbe in 444 *ha* neplodnega sveta.

Za alpski varstveni park je posebno pripravno, kajti:

- a) obsega vsakovrstni alpski svet, na katerem bi se moglo vse alpsko živalstvo in rastlinstvo prosto razvijati;
- b) bi se dal z malimi stroški prirediti alpski botanični vrt;
- c) ima naravne meje, je vsled tega razen po javni cesti in 2—3 stezah za nepoklicance skoraj nedostopno ter tvori nekakšno zemljiško enoto;
- č) je v višino 1400 *m* po dobro nadelani poti dostopno tudi takim znanstvenikom, ki niso turisti;
- d) ni daleč od železnice ter ima že pripravna poslopja za stanovanja uslužbencev in prenočišča obiskovalcev.

Posestvo je last inozemca in bi se ob izvršitvi agrarne reforme prav lahko dobilo v državno last. V skrajnem južnem delu je okoli 400 *ha* velik gozd, ki bi se dal brez škode pravemu namenu posestva tako izkoriščati, da bi se krili vsi upravni in večina drugih stroškov, ki bi jih zahtevalo urejeno varstvo prirode v naših okrajih.

Kot visoko-planinski alpski park prideta še nadalje v poštrev:

2. V Kamniških Planinah vse neplodno ozemlje ob glavnem slemenu od Babe pri Kamniškem sedlu do Velikega Vrha.

Meje, ki bi se pred ustanovitvijo parka še natančneje določile, bi sledile približno obsegu neplodnega ozemlja od Babe pri Kamniškem sedlu do vrha Konja, odtod bi segale v dolino Lučanske Bele, vključivši tu majhen del visokoležečega gozda, potem čez Lastovec, Dleskovec na Veliki Vrh in odtod ob vznožju severnih strmin nazaj do Kamniškega sedla.

Del tega ozemlja spada v politični okraj Kamnik in je last Kamniške korporacije, ostali del pa leži v političnem okraju Gornji Grad in je last graščine Gornji Grad ljubljanske škofije, parcela št. 418. Le majhen del od Ojstrice do Velikega Vrha, parcela št. 419, z 68 *ha* 26 *a*, je last zasebnosti. Ta parcela bi se prikupila ali z drugim graščinskim svetom zamenjala.

Razlogi, ki govore za ustanovitev naravnega parka v Kamniških Planinah, so: 1.) Mogočna višina do 2400 *m*. 2.) Velezanimiva alpska favna in flora, ki

reprezentira tu znatno število posebnih vrst, kakoršnih drugod ne najdemo. 3.) Imenitna geotektonska zgradba. 4.) Ugodna lega sredi naše domovine.

3.) Dolina Sedmih jezer pod Triglavom. Ta park naj bi obsegal na južni strani steno Komarčo, odtod bi šla meja proti zapadu do vrha Kola (2001 m), zapadno in severno mejo bi tvoril glavni gorski greben, ki je svoj čas mejil Kranjsko od Kola do Kanjevca (2568 m). Vključivši ves masiv Kanjevca, bi obsegal ta park visoko planoto Hriberce do sedla, ki vodi v Kotličce, Mišelsko glavo (2448 m), nadalje Veliko Tičarico (2320m), Malo Tičarico in greben čez Kopico (2091 m) do Komarče.

To ozemlje je velepomembno v geotektonskem, geološkem, paleontološkem, zoološkem in botaničnem oziru. Alpska favna in flora sta razvili tu celo množico posebnih vrst in variant, ki drugod niso zastopane.

Pred leti je predlagal prof. Albin Belar, podpiran po Nemškem Planinskem Društvu, to ozemlje za alpski park osrednji vladi na Dunaju.

Ker je očitni kompleks last verskega zaklada, uresničenje tega načrta ne bi našlo težav. Ovirala bi ga le morebitna neugodna določitev državnih mej, ker bi varstveni park neposredno ob meji na tujo državo ne imel zaželenega pomena.

Ad B. Za sredogorski (gozdni) varstveni park naj se določijo:

1.) Pragozd kneza Windischgraetza nad Lokanjo pri Oplotnici, železnica Konjice; 2.) deli Kočevskih gozdov in 3.) vrh Snežnika.

Ad 1.) Windischgraetzov pragozd naj ostane še nadalje neizkoriščen pragozd, ki postane s tem varstveni park.

Ad 2.) V Kočevskih gozdih naj se nadalje popolnoma varujejo tisti deli, ki so ostali doslej po naročilu posestnika Karla Auersperga v svrhu ohranitve prvotnega značaja nedotaknjeni. Ti deli so: V Gotenici del revirja Karlshütten z 28·90 ha in del revirja Merleinsraut s 36·85 ha; na Friedrichsteinu del revirjev Kočevje in Masern z 21·24 ha; v Hornwaldu del revirjev Steinwand z 96·14 ha in del revirja Scherenbrunn s 47·78 ha, nadalje 3·471 km dolg in 100 m širok pas ob takozvanem Brennosteigu. — Razentega obstoja nalog, ohraniti pri sekanju gozda vsa posebno velika ali čudovito zrasla drevesa, bodisi z okolico vred, bodisi posamezna kot spominska drevesa. Varovana pred sekiro so tudi okolišča gozdnih studencev. Natančno lego navedenih krajev in njih izmero je razvideti iz kart v Auerspergovem gozdnem uradu v Kočevju.

Ad 3. Na Snežniku, ki je velepomemben zato, ker se tu zadevajo alpska, kraška in mediteranska flora ter prehajajo druga v drugo, naj se določi za varstveni park ozemlje od vrha do višine 1300 m, ako, oziroma kadar bo to dopustila ureditev državnih mej.

Ad C. Za barski varstveni park je na vsem Barju edino še pripraven prostor (povsod drugod sta izsuševanje in kultura povsem izpodrinila barski značaj) pod hribčkom Grmec. Ta prostor je oddaljen od Ljubljane 1½ ure, od Laverce ½, od Babne gorice ¼ in od Iga-Studenca 1½ ure; leži v kat. občini Rudnik, skoraj ob kat. meji občine Studenec, oziroma Karlovsko predmestje, na parcelah št. 2032 in 2033. Ti parceli, spadajoči k zemljišču vl. št. 77 kat. občine Rudnik, sta zemljejnizična lastnina Marije Babšek, po-

sestnice iz Babne gorice št. 2 in se na tem delu,* kjer naj bi bil barski park, še nista poljedelsko izkoriščali, oziroma na tem prostoru še nikdo ni sveta na ta ali drug način užival.

Začetkoma je popolno z značilnim barskim mahovjem in drugimi rastlinami pokrit prostor, za tem pa grmičevje, gosta jelševina. Prvi prostor je pripraven za mahove in višje rastline, drugi pa za mal umeten bajer in gnezdišča barskih ptičev, zlasti škurhov.

Parcela 2032 je 2 bon. vrste ter meri 31 a 54 m, čisti donos 2 K 08 h, parcela 2033 je 2 bon. vrste ter meri 72 a 36 m s čistim donosom 4 K 78 h. Kupila bi se cela parcela št. 2032, od parcele št. 2033 pa le en del. Izsuševanje bi bilo po mnenju izvedencev izključeno in ohranitev barskega značaja zagotovljena, ako bi se za slučaj potrebe napravil iz kakih 3—400 m oddaljene lšce primeren jarek; stroški za to bi bili prav neznatni, ker so tu deloma taki jarki že izkopani in bi jih bilo treba le popraviti in zvezati.

Po mnenju krajevnih cenilcev bi znašala vrednost sveta na ha ali 1.737 oral 300 K in bi lastnica ta svet gotovo radovoljno prodala, zlasti ako se ji obrazloži nameravana znanstvena uporaba; posestnici ta prostor sedaj itak ne daje nobenega užitka.

Na tem prostoru bi se dale ohraniti sledeče barske rastline, ki jim sicer prej ali slej preči popolni pogin: *Utricularia vulgaris* Lehm., *minor* L., *Drosera intermedia* Hayne, *rotundifolia* L., *Darcinium oxycoccus* L., *Andromeda polifolia* L., *Castalia alba* L., *Nuphar luteum* L., *Calla palustris* L., *Hydrocharis morsus ranae* L., *Lemna trisulca* L., *minor* L., *Spirodela polyrrhiza* L., *Sparanium erectum* L., *minimum* Fr., *simplex* Huds., *Potamogeton crispus* L., *perfoliatus* L., *natans* L., *pusillus* L., *lucens* L., *Ludwigia palustris* L., *Hottonia palustris* L., *Myriophyllum verticillatum* L., *spicatum* L., *Hippuris vulgaris* L., *Ranunculus aquatilis* L., *circinatus* Sibth., *lingua* L., *Acorus calamus* L., *Hydrocotyle vulgaris* L., *Carex Davalliana* Sm., *Godenoghii* Sai., *gracilis* Curt., *limosa* L., *pseudocyperus* L., *vesicaria* L., *flava* L., *rostrata* Stokes, *Oederi* Retz ter različni mahovi in praproti, posebno še znameniti *Nephrodium cristatum* L., *spinulosum* Muell.

Tudi barski ptiči: race, povodne piške in orjaški škurh bi imeli tu nekaj zavetja.

Ad II. Vlada naj zagotovi potom zakona absolutno varstvo razen onim živalim, ki jih varujejo lovski zakon, oziroma naredbe deželne vlade za Slovenijo z dne 25. decembra 1919, št. 827, ribarski zakon in zakon o varstvu koristnih ptic z dne 20. julija 1910, dež. zak. št. 27, še sledečim živalim in rastlinam:

a) Živali: 1.) Sesalci: Kozorogi, divji kozel *C. cretensis* in *C. ibex* L., marmotica ter jelen in medved v dopustnem številu v Kočevskih gozdih: kočevski medved ni nič nevaren in jeleni ne napravljajo nobene škode.

2. Ptiči: Vir ali velika uharica (*Bubo bubo* L.), sokol selec (*Falco peregrinus* Tunst.), rjasti škarnjak (*Milvus milvus* L.), konstanjasti škarnjak (*Milvus korschun* Gmel.), ribji orel (*Pandion haliaetus* L.), belorepec (*Haliaetus albicilla* L.), sršenar (*Pernis apivorus* L.), kraljevi orel (*Aquila melanaetus* L.), planinski orel (*Aquila chrysaetos* L.), klinčak ali ruski orel (*Aquila pomarina* Brehm.), mišar (*Buteo buteo* L.), kocasta kanja (*Archibuteo lago-*

pus Br.), rjavi lunj (*Circus aeruginosus* L.), pepelasti splinec (*Circus cyaneus* L.), lunj dolgorepec (*Circus macrourus* Gm.) lunj beloritec (*Circus pygargus* L.), orehar (*Nucifraga caryocatactes* L.), krokar (*Corvus corax* L.), siva čaplja (*Ardea cinerea* L.), rjava čaplja (*Ardea purpurea* L.), čapljica (*Ardetta minuta* L.), bobnarica (*Botaurus stellaris* L.), in kvakač (*Nycticorax nycticorax* L.),

3.) Popolno varstvo naj uživa tudi želva sklednica (*Emys orbicularis* L.), zastopnica družine želv na našem barju, za domačo favno zelo interesantna, a zelo redka, morda že zatrta plazilka. Nadalje varujmo tudi vse kuščarje (kuščar, martinčki, slepič) in vse vrste krastač (pri nas predvsem navadna in zelena krastača), ker so za poljedelstvo in vrtnarstvo neprecenljive važnosti.

4.) Brezvretenčarji: Razen vseh jamskih hroščev, pajkovcev in mehkužcev, ki so več ali manj vsi znameniti in jih zato ne naštevamo z imeni, naj se varujeta hrošča planinski kozliček (*Rosalia alpina* L.), in orjaški krešič (*Procerus gigas* Creutz). Prepovedano naj bo jih loviti, prodajati in izvažati, kakor se je to doslej godilo in zaradi česar so postali mnogi že prav redki. Istotako naj se ščiti metulj apolon (*Parnassius apollo* L.), ki je v Kamniških planinah, kjer je letal še pred 6 leti v obilnem številu, popolnoma zatrt. Redek je postal tudi že v Karavankah, v Triglavskem pogorju in na Kumu. Lovili so ga domačini in tujci. Nekateri manj izobraženi entomologi, ki so imeli žal več smisla za kupčijo kakor za pravo znanstveno delo, so izvažali leto za letom velike množine tega metulja, ki je pravi kras naših planin.

Varuje naj se tudi kranjska čebela kot naravni spomenik, dokler ne izide nov čebelarski zakon, ki naj zadošča potrebam varstva te pasme. Na Kranjskem in sosednjem delu Koroške se je razvila tekom stoletij posebna pasma vrste *Apis mellifica* L., ki ima stalne bistvene lastnosti in ki jo znatno razlikujejo in tudi odlikujejo od vseh drugih krajevnih pasem. S prirodoisnega in narodnogospodarskega stališča je potrebno, da se kranjska pasma ohrani. Nevarnost, ki preti tej pasmi, ne obstoji v tem, da bi se čebelarstvo v naših krajih opustilo, marveč le v tem, da bi se ta pasma ne pomešala s krvjo drugih pasem in bi izgubila na ta način svoje specifične vrline. Zato naj se prepove uvoz živih čebel in matic v kraje, kjer je doma kranjska čebela. Ker se naša pasma najbolj množi (roji), tudi potrebe po uvozu ni, tudi če bi se čebelarstvo še tako razširilo.

- b) *Rastline*: 1. *Gentiana lutea* L. 2. *Gentiana symphyandra* Murb. 3. *Gentiana froelichii* Hladn. 4. *Nigritella nigra* L. 5. *Nigritella angustifolia* (rubra) Wettst. 6. *Cypripedium calceolus* L. 7. *Daphne blagayana* Freyer. 8. *Daphne cneorum* L. 9. *Daphne striata* Tratt. 10. *Eryngium alpinum* L. 11. *Viola cornuta* L. 12. *Peucedanum ostruthium* L. 13. *Ilex aquifolium* L.

Prepovedano bodi pod strogo kaznijo te vrste trgati, ruvati, prodajati.

Ad 1 in 2. Ti visokostebleni svišči so postali skrajno redki. Lovci, pastirji in drugi kopljejo in prodajajo lekarnam mogočne korenine teh prekrasnih rastlin.

Ad 3. Ta nizki svitlomodri krasni svišč raste edino v Kamniških planinah, in tudi tam je že precej redek.

Ad 7, 8, 9, 13. Teh lepih in znamenitih rastlin se potrga in proda na ljubljanskem trgu neverjetne množine. Preti jim pogin.

Ad 10. Ta veličastna rastlina raste samo na Črni prsti in še tam je redka.

Ad 12. Ta znamenita rastlina raste samo na Begunjski, kamor jo hodijo trgati Nemci iz Gradca, Dunaja in drugod. Težko jo bo ohraniti, če jo ne bo varoval zakon.

Ad 6. Ta najkrasnejša kukavica se je v Kamniških planinah že po večini zatrla. Gozdarji, lovci in drugi jo prodajajo na debelo; preti ji polen pogin.

Zaradi kontrole naj bi se obrt nagatilcev (preparatorjev) koncesijonirala; nagatilci bi morali voditi zanesljive seznamke vseli živali, ki jih prejmejo v prepariranje.

Ad III. Jame, špilje naj pridejo v državno last in v oskrbo odseku (društvu) za varstvo prirode in prirodnih spomenikov, ki bo vohode najbolj znamenitih zavarovalo in dovoljevalo vstop le v znanstvene svrhe.

Jamska flora, posebno pa favna se je v zadnjem času močno izkoriščala v posebno-dobičkarske namene, tako da preti mnogim interesantnim in za naše kraje specifičnim tipom raznih vrst popoln pogin. Po živalicah, ki se jih sicer ne dobi nikjer na svetu, so zaslovene naše jame v znanstvenem svetu; dokaz nekulturnosti bi bilo, če ne bi hoteli ali mogli ohraniti teh živalic znanstvu. To pa je mogoče le tedaj, če zabranimo nabiranje v kupčijske svrhe, kar se je žal doslej pogostno dogajalo. Nemoteno so prihajali razni tujci in sistematično ugonabljali našo jamsko favno. Pa tudi nekateri manj naobraženi domačini so izropali marsikako jamo popolnoma in za majhen dobiček prodajali to znanstveno dragoceno blago tujim trgovcem.

Ad IV. Odsek hoče razširiti svoje delovanje po celi kraljevini, potem predavanj in tiska pridobiti čim več članov in prijateljev. Posebej bo poizkušal pridobiti vse učiteljstvo in duhovništvo za svojo stvar, da pride zanimanje za varstvo prirode in umevanje potrebe varstva v najširše sloje. Za te in za varuhe zakona (orožnike, gozdne orožnike, lovske čuvaje, tržne nadzornike itd.), pa tudi za razumnike sploh se bo izdal tiskan seznam s podobami vseh onih rastlin in živali, ki naj uživajo varstvo. V svoj delokrog hočemo pritegniti tudi vsa turistična društva, lovske družbe in podobne združitve, dobre spise o varstvu prirode in negovanju živali in rastlin pa spraviti v primerne, mladini in doraslim pristopne časopise ter v šolske knjige.

Nadzorstvo in znanstveno vodstvo rad parki in jamami bi imel odbor, ki bi bil v stalni zvezi z Muzejskim društvom, v znanstvenem oziru pa bi bili parki v zvezi z ljubljanskim vseučiliščem ter v svrhe znanstvenih raziskovanj temu kakor tudi vsem drugim visokim šolam ter znanstvenim institutom na razpo-

lago. Obenem bi služili za izpopolnjevanje muzejskih zbirk, za dobavljenje potrebnega materiala šolam in posameznim raziskovalcem tudi v inozemstvo.

Ustanovitev varstvenih parkov in ureditev varstva gotovih živali in rastlin potom zakona sta torej v znanstvenem pogledu eminentne važnosti. Gotovo je vredno, da jih vlada podpira v največji meri in uvaža stavljenе predloge. Osnovo vsemu bi tvorilo posestvo barona Friderika Borna in bi zaguralo dosego ciljev, ki stremimo za njimi. S tem, da bi prepustila vlada Bornovo posestvo za varstveni park ter v isti namen določila ostala predlagana ozemlja, bi se sicer odrekla dohodkom, ki bi jih mogli dajati v teh ozemljih ležeči gozdi ali v zakup dana lovišča, toda vsi ti dohodki bi bili razmeroma majhni in malenkostno izgubo na državnih dohodkih bi popolnoma odtehtal ugled države, ki si ga pridobi v znanstvenem svetu s tem, da omogoči kulturno delo prirodnega varstva.

V Ljubljani, dne 20. januarja 1920.

Dr. St. Beuk,

kot t. č. predsednik Odseka za varstvo prirode Muz. dr. v Ljubljani.

V današnjem žargonu bi dejali, da je bila spomenica iz leta 1920 naš prvi nacionalni program za varstvo narave. V času nastanka je bil to dokument, ki se enakovredno uvršča med sorodne drugod po Evropi. Njeno dolgoročno programsko vrednost in pretehtanost kaže že dejstvo, da so šla po tej poti skoraj vsa kasnejša prizadevanja za ohranitev narave in da so mnoge zahteve še danes aktualne in — neizpolnjene.

Med najbolj prizadevnimi in zaslužnimi sodelavci varstva narave v času med obema vojnama je bil gozdarski inženir Anton ŠIVIC (1879—1963), čeprav njegovega imena ne najdemo med sestavljalci spomenice. Rojen je bil na Brezjah na Gorenjskem, diplomiral je leta 1902 na Dunaju. Od leta 1906 pa vse do upokojitve je bil v državni gozdarski službi na najvidnejših položajih. S to srečno okoliščino ter sposobnostjo organiziranja, pa svojo temeljitostjo in vestnostjo je Šivic vtisnil vsej naši gozdarski stroki med obema vojnama močan pečat. Ne mislimo naštevati njegovih številnih zaslug za gozdarstvo in lovstvo, pač pa smo dolžni spregovoriti o njegovem delu za varstvo narave.

Sl. 3 Prvi lepak o zavarovanih rastlinah (iz l. 1924). Pripravil ga je (1922) ing. A. Šivic

Fig. 3 The first poster (1924) of the protected plants in Slovenia, prepared by A. Šivic, in 1922

Šivičevim prizadevanjem se moramo zahvaliti, da je ena od zahtev spomenice kmalu doživela pravno uresničitev. Leta 1922 sta bili uzakonjeni že leto prej sestavljeni in potrjeni uredbi o zavarovanju ogroženih rastlinskih in živalskih vrst ter o zavarovanju podzemeljskih jam. Naslednji velik uspeh, ki je spet v večji meri Šivičeva zasluga, je bila ustanovitev »Alpskega varstvenega parka« v Dolini Triglavskih jezer leta 1924. Žal je bilo trajanje zavarovanja pogodbeno omejeno na 20 let, izteklo pa se je ravno v vojnem času, ko ni bilo misliti na podaljšanje. Prav tako po njegovi pobudi so leta 1926 z lovskim zakonom zavarovali vse ptice pevke in še nekatere vrste vretenčarjev. Sodeloval je pri izdaji prvih domačih lepakov za popularizacijo varstvenih idej, s plodnim publicističnim delom je vzgajal in opozarjal na naravne dragocenosti domovine.

Sl. 4 Ing. Anton Šivic (1879—1963)
Fig. 4 Eng. Anton Šivic (1879—1963)

Fotografijo nam je posodil
prof. AGU Pavel Šivic

Ko je leta 1940 zapustil aktivno gozdarsko službo, se je še bolj posvetil varstvu narave. Imenovan je bil za namestnika predsednika za novo ustanovljenega posvetovalnega odbora za varstvo narave pri banovinski upravi. Že je kazalo, da bomo kmalu dobili organizirano naravovarstveno službo, ko je leto zatem izbruhnila druga svetovna vojna.

Kmalu po osvoboditvi najdemo Šivica kot sodelavca novo ustanovljenega referata za varstvo narave pri Zavodu za spomeniško varstvo Slovenije. Sodeloval je pri pripravi vseh zavarovalnih aktov, ki so bili izdani do leta 1953, ko je dokončno zapustil referat in svoja zadnja, še vedno plodna leta življenja spet posvetil gozdarski stroki.

Leta 1934 je bilo ustanovljeno Prirodoslovno društvo v Ljubljani. V njegovo okrilje je nato prešel del Muzejskega društva: odsek za varstvo prirode.

Sl. 5 Savinjska podr. SPD je pred 2. svetovno vojno označila ozemlje, ki ga je odkupila in namenila za narodni park, z modro-belimi emailiranimi tablam

Fig. 5 The Savinja Branch of the Slovene Alpine Society marked, in the years preceding the Second World War, the lands purchased and destined for the national Park, with blue-white enamel tablets

Njegov prvi načelnik je bil Stanko Beuk, na tem položaju ga je kasneje nasledil Valter Bohinec, malo pred začetkom vojne pa Jože Lazar. Med sodelavci in člani odseka najdemo vrsto znanih imen, kot so Jovan Hadži, Vladimir Kapus, Fran Kos, Avgust Munda, Edvard Pajnič, Viktor Petkovšek in drugi. Odsek se je ukvarjal z raznimi najbolj živimi vprašanji varstva narave: dajal je predloge za spremembo zakonodaje s področja varstva rastlinstva, živalstva in jam, dajal je mnenja k osnutkom pravnih aktov in je nasploh aktivno sodeloval z gozdarskim odsekom banovinske uprave, ki mu je načeloval Anton Šivic. Skupaj s Slovenskim planinskim društvom so si prizadevali za ureditev statusa Alpskega varstvenega parka in za njegovo razširitev, v načrtu pa so imeli tudi izdajanje poljudnih knjig o varstvu ogroženih rastlin in živali.

Zanimiva, vendar osamljena je ostala akcija Savinjske podružnice Slovenskega planinskega društva v Celju. Le-ta je namreč 12. aprila 1931 odkupila od ljubljanske škofije 426 hektarov visokogorskega sveta med Planjavo, Kamniškim sedlom, Tursko goro, Savinjskim sedlom, Mrzlo goro in Okrešljem z namenom, da bi bil to zameetek narodnega parka Logarska dolina—Okrešelj. To je bilo prvo ozemlje pri nas, ki je bilo odkupljeno za javno rabo in za zavarovanje. Vloga, ki so jo pobudniki nato poslali banovinski upravi konec leta 1940, zaradi izbruha vojne ni bila obravnavana.

Leta 1938 je izšla državna uredba o narodnih parkih, ki naj bi dala podlago za razglašanje in upravljanje narodnih parkov. V njej so bili predvideni državni in banovinski posvetovalni odbori za varstvo narave. Naslednje leto so izšli tudi predpisi o sestavi in delu teh odborov. V Sloveniji je predlog za člane odbora pripravilo Prirodoslovno društvo, imenoval pa ga je ban 27. januarja 1940. Ni nam znano, ali je zaradi bližajoče se vojne sploh začel delovati. Odboru je predsedoval ban, njegov namestnik pa je bil Anton Šivic.

Bežni pregled razvojne poti našega varstva narave pa ne bi bil popoln, če ne bi omenili tudi epizode v medvojnem obdobju. Kmalu po ustanovitvi Prirodoslovnega muzeja leta 1944 je bila kot naslednica banovinskega posvetovalnega odbora imenovana posvetovalna delovna skupina za varstvo narave kot organ okupatorjeve uprave v Ljubljanski pokrajini, njen sedež je bil pri Prirodoslovnem muzeju. Ta institucija pa je bila mrtvorojen otrok. Preden je mo-

ODREDBA o zavarovanju redke flore

1. člen.

Ne smajo se trgati, ručiti, prodajati, ponujati v nakup in izvažati te rastline:

1. kaskadski ali rumeni svišč (*Gentiana lutea* L. et var. *symphyandra* Wrb.),
2. Fröblichov svišč ali Fröblichov svišč (*Gentiana Fröblichii* Hladn.),
3. panonski svišč (*Gentiana pannonica* Scop.),
4. Giusjev svišč (*Gentiana Giusi* Pers. et Song.),
5. Stierberger kimske ali resasti kimske (*Dianthus Stierbergii* Simb.),
6. opojna zlatica (*Hemunculus thora* L.),
7. črna murka (*Nigella nigra* L.),
8. rdeča murka (*Nigella rubra* Hladn.),
9. lepi čevčeti ali lepi čevčeti (*Gypsophila alba* L.),
10. Blagajev volčin ali izalica (*Daphne Blagayana* Przew.),
11. dišeči ali blagajevski volčin ali izalica (*Daphne genkwa* L.),
12. prgasti volčin (*Daphne striata* Tratt.),
13. javorčinski ali javorčinski volčin ali volčin korn (*Daphne laureola* L.),
14. planinska metina (*Eryngium alpinum* L.),
15. kranjski jęglic (*Primula carniolica* Juzc.),
16. lepi jęglic ali avrikelj (*Primula auricula* L.),
17. dolgocevetni jęglic (*Primula longiflora* Bth.),
18. Zoisova rjavelica (*Viola Zoisii* Wulf.),
19. rdeča vijolica (*Viola carnea* L.),
20. Zoisova zvončica (*Gentiana Zoisii* Wulf.),
21. nesarki silj ali cesarski korom ali jętkarica (*Pseudanemone nemorosa* L.),
22. planika ali ošnica ali pešnica (*Leontopodium alpinum* Cass.),
23. kranjska bučka (*Scopolia carniolica* Juzc.),
24. Knapkova bučka (*Scopolia Knapkiana* Bartsch.),
25. srednja rožica (*Dracopis intermedia* Hayn.),
26. okrepčelastna rožica (*Dracopis rotundifolia* L.),
27. beli planinski mak (*Papaver Sedulteri* Kern.),
28. rumeni planinski mak (*Papaver Kernerii* Hayn.),
29. friglavska roza (*Potentilla frida* L.),
30. jętkarica (*Dichamnus albus* L.),
31. rdeči dežan (*Hieracium siliolum* [Scop.] Reckb.),

32. reismarinka (*Andromeda polifolia* L.),

33. rjavli šled (*Rhododendron ferrugineum* L.),
34. dišeči šled (*Rhododendron hirsutum* L.) — leda samo na Golovnjem, Notranjem in v Zasavju,
35. rdeči zvončki (*Corallia Matthioli* L.),
36. madrenčica (*Linaria alpina* [L.] Mill.),
37. ružnati kaskaj (*Scorzonera rosea* W.K.),
38. zlati jabolko (*Lilium martagae* L.),
39. zlato jabolko (*Lilium carnioleum* Benth.).

2. člen.

Na rastline, navedene v 1. členu, ki so stigljene na zasebnih vrtovih, se ta odredba ne nanaša, vendar se mora njihov izvor dokazati s potrditvijo domačega kraljevskega ljudskega odbora.

3. člen.

V znanstveno namene sme Zavod za varstvo in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije dovoliti izjemo od izdane prepovedi o trganju v 1. členu navedenih rastlin.

4. člen.

Javni nadzorstveni organi, posebno pa gozdno in lovsko varstveno nadzorni in organi, ki jim je poverjena izredna nadzorstvo, se dolžni, da nadzirajo izvajanje te odredbe. Krivice te odredbe morajo kaznovati priključeno okrajnemu javnemu tožilstvu, jim odvzeti rastline, ki so v njihovih rokah, in zapleniti orodja, s katerimi je bilo kaznivno dejanje izvršeno. Prav tako so pooblašteni, da nadzirajo izvajanje te odredbe in legitimirajo krivice registrirani gorski rezevalci in vodniki FZS.

5. člen.

Prestopki te odredbe so kaznovani po 18. členu splošnega zakona o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih redkosti z globo do 25.000 din; v hujših primerih pa s priložnim delom brez odvzema prostosti.

Za postopek v prvi stopnji so pristojna okrajna sodišča.

6. člen.

Ta odredba velja od dneva objave v Uradnem listu LRS.

Minister za prosveto LRS:

LIDIJA ŠENTJURČ s. r.

Ljubljana, dne 27. maja 1947.

(V št. 9071/3.)

(Uradni list LRS: z dne 1. junija 1947, šte. 23 pod točko 138 na str. 158 in 159, in 7. julija 1947, šte. 10 pod točko 141 na str. 105.)

Sl. 6 Lepak o zavarovanju redke flori (1947). Barvno podobo nekaterih zavarovanih rastlin je naslikal arh. Vlasto Kopač

Fig. 6 A poster with a list of the protected rare flora (1947). The coloured illustration of some of the plants has been painted by arch. Vlasto Kopač

gla dati praktične sadove, je odmrila skupaj z okupatorjevo oblastjo. Omenjamo jo zato, ker vendarle pomeni kontinuiteto v nastajanju stalne službe za varstvo narave. Iz povezave varstva narave s Prirodoslovnim muzejem se je kmalu po osvoboditvi rodila današnja republiška naravovarstvena služba.

PRVA POVOJNA LETA

Prezidij Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta je še pred koncem vojne, 27. januarja 1945, izdal odlok o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti. Pomen tega dokumenta je prikazan v drugih člankih te številke. Sledili so mu drugi zakonski predpisi, ki so utemeljili varstvo kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti ter postavili stalno varstveno službo v obliki Zavoda za varstvo in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti, ki je bil ustanovljen še tisto leto. V okviru omenjenega zavoda je leta 1946 začel delovati tudi referat za varstvo prirode, ki ga je po položaju vodil ravnatelj Prirodoslovnega muzeja, vendar delovno mesto ni bilo takoj zasedeno. 4. marca 1947 je bil za pomočnika referenta imenovan Anton Šivic, ki je takoj začel z delom in dejansko je ta datum tudi začetek sistematičnega povojnega dela.

Po vojni je z oživitvijo Prirodoslovnega društva začel z delom tudi njegov odsek za varstvo prirode, ki ga je spet vodil Jože Lazar. Vendar je bila njegova vloga — spričo stalne varstvene službe — zdaj nekoliko drugačna. Odsek in kasneje referat za varstvo narave se je preusmeril v vzgojno in popularizacijsko delo ter na strokovno podporo poklicni varstveni službi.

Če štejemo Seidla za pobudnika naravovarstvenega gibanja na sploh in če je bil Šivic njegov glavni nosilec v obdobju med obema vojnama, potem je za povojno obdobje najbolj zaslužna doktorica Angela PISKERNIK (1886 — 1967). Rojena v Lobniku nad Železno Kaplo na Koroškem je že zgodaj stopila na samostojno in samosvojo pot, ki ji kot Slovenki in ženski v tedanjih razmerah ni bila lahka. Študij biologije je končala leta 1914 na dunajski univerzi, kjer si je takoj za tem kot prva Slovenka pridobila tudi doktorski naslov. Bila je nekaj let asistentka v prirodoslovnem oddelku Narodnega muzeja v Ljubljani, nato je poučevala na gimnazijah v Ljubljani in Novem mestu. Nemci so jo leta 1943 odvedli v internacijo v Ravensbrück, po osvoboditvi pa je prevzela ravnateljstvo Prirodoslovnega muzeja Slovenije in nekaj kasneje (leta 1946) tudi vodstvo referata za varstvo narave.

Njeno strokovno, izobraževalno in publicistično delo je široko in mnogostransko ter je presegalo okvire naravoslovja. Posebej omenjamo le dve izdaji Ključa za določanje cvetnic in praprotnic, ki dolga desetletja ni imel naslednika.

Po upokojitvi (leta 1953) je začela aktivneje delovati na področju varstva narave. Leta 1955 je postala honorarna referentka za varstvo narave pri Zavodu za spomeniško varstvo Slovenije in s tem tudi prva poklicna sodelavka poznejšega oddelka. Leta 1954 je dala pobudo za ustanovitev Gorske straže, naše prve prostovoljne organizacije, ki je skrbela za varstvo ogroženih vrst. Največ truda je posvetila ustanovitvi Triglavskega narodnega parka (leta 1961), pozneje pa začela pripravljati gradivo za prvi zakon o varstvu nara-

Sl. 7 Dr. Angela Piskernik (1886 do 1967)

Fig. 7 Dr. Angela Piskernik (1886—1967)

Fotografija je iz arhiva
Prirodoslovnega muzeja
v Ljubljani

ve. Sodelovala je pri ustanovitvi zbornika Varstvo narave. Leta 1963 je zapustila Zavod za spomeniško varstvo. Njeno zadnje delo, pregled varstva narave v Jugoslaviji, je ostalo nedokončano.

Za zasluge na področju varstva narave je bila odlikovana z redom zaslug za narod z zlato zvezdo, tujina pa ji je dala priznanje s podelitvijo van Tienhovene nagrade.

Z Angelo Piskernik se je končalo pionirsko obdobje varstva narave, ki ga mogoče simbolizira sprejetje prvega zakona o varstvu narave (leta 1970), za katerega sta se ona in Anton Šivic prizadevala več deset let.

Tudi ta pregled končajmo v bližnji preteklosti in pustimo dogodke zadnjih dvajsetih let, ker smo se tudi sicer v pregledu povojne dobe ustavili samo pri najvažnejših mejnikih prvih let in pri osebah, ki jih ni več med nami.

LITERATURA

- Peterlin S., 1975: Varstvo narave in gozdarstvo. Gozdovi na Slovenskem: 84—96. Ljubljana.
- Peterlin S., 1975: Rezervatno varstvo v Sloveniji. Spominski zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani ob 100-letnici rojstva Frana Jesenka: 73—76. Ljubljana.
- Petkovšek V., 1974: Profesor Fran Jesenko in Triglavski narodni park. Proteus 36: 391—393. Ljubljana.
- Piskernik A., 1965: Iz zgodovine slovenskega varstva narave. Varstvo narave 2-3: 59—74. Ljubljana.
- Slovenski biografski leksikon, 1967, 10. zv., str. 270—272 (I. R.), Ljubljana.
- Slovenski biografski leksikon, 1971, 11. zv., str. 624—625 (Sevnik), Ljubljana.
- Šivic A., 1924: O starih gozdih na Dolenjskem. Šumarski list 11. Zagreb.
- Wraber T., 1969: Dr. Angela Piskernik: Varstvo narave 6: 5—11, Ljubljana.

Profesorica dr. Angela Piskernik
v Ljubljani

vr. Šobolevski je bil ustanovitelj zbornika Varstvo narave. Leta 1967 je za-
pustila Tiskovna družba za spomeniško varstvo. Njuno vodje dela prejel varstvo na-
rave v Ljubljani. Je ostala nedokazana.

Za varstvo na področju varstva narave je bila odločena s rednim zaslug na
narod s tako zvezo, tuje pa je bila priložnost s področja varstva narave.
nova nagrada.

Z. Angelo Piskernik se je končala študijska obdobja varstva narave.
ki na področju simbolizma sprejeto pravo tako, da v varstvu narave leta 1970
za katerega sta se ona in Anton Šivic prizadevala več deset let.

Tudi za prejel končano v bližnji prihodnosti in pustimo obdobje zadnjih
dvajsetih let, kar smo se tudi sicer v prihodnosti posvojeno dobe našli samo pri
največjih in najvišjih pravih let in pri osebah, ki jih ni več med nami.

RAZMIŠLJANJA O SPOMENIŠKEM VARSTVU OB NOVI USTAVI

Dinko Gregorin

Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo

UDK 351.853:342.4(497.12)»1974«

REFLECTIONS ON THE MONUMENT CONSERVATION IN THE LIGHT OF THE NEW CONSTITUTION

Spomeniško pravo v Jugoslaviji še nima tradicije, saj se je začelo oblikovati šele med in po drugi svetovni vojni. Od tedaj pa doživlja nagel razvoj, sicer brez potrebne teoretične obdelave in sistematike, kar je tudi značilno za vse začetke novih pravnih področij. Vsekakor je nova zvezna ustava in še posebej slovenska ustava iz leta 1974 izredno pomemben mejnik v razvoju spomeniškega prava. Nova slovenska ustava razglašja kulturni spomenik za dobrino splošnega pomena, ki uživa posebno družbeno varstvo tako, kot to velja za človekovo življenje najbolj pomembne naravne dobrine. Varovanje kulturnih spomenikov ni samemu sebi namen, spomeniki se varujejo zaradi zadovoljevanja duhovnih, družbenih in tudi individualnih potreb. Nova ustava ne vsebuje definicije kulturnega spomenika, dani pa so jasni okviri za zakonsko definicijo. V ustavi je že nakazan tudi sistem spomeniškega varstva. Tako imamo ustavne določbe, ki v poglavju svoboščin, pravic in dolžnosti človeka in občana določajo, da je vsakdo dolžan varovati kulturne spomenike. Republika skrbi za varstvo spomenikov s tem, da na tem področju z zakonom ureja tista razmerja, ki so skupnega pomena za delovne ljudi in občane v republiki, za neposredno izvrševanje zakona in s tem tudi za vzdrževanje kulturnih spomenikov pa skrbi občina. Delovni ljudje in občani v krajevni skup-

The monument law of Yugoslavia has not yet a tradition for it started its shaping only during and after the Second World War. From that time on, however, it has experienced a rapid development, it is true, without the necessary theoretical treatment and systematic manner, which is also characteristic of all the beginnings of the new legal spheres. Anyway, the new Federal Constitution and, in particular, the Slovene Constitution of the year 1947 represent an extraordinarily significant landmark in the development of the monument law. The new Slovene Constitution declares that a cultural monument is a good of a general interest, enjoying a special social protection in the manner as it is applied to the natural goods, most significant of the human life. The monument conservation is not a purpose to itself, monuments are preserved to meet spiritual, social and also individual needs. The new constitution does not offer a notion of cultural monument, there are given, however, clear frameworks for the notion to be enacted by the Law. The Constitution also indicates the system of the monument conservation. Thus, there are the constitutional provisions which, in the chapter relating to the freedoms, rights and duties of the man and citizen, lay down anyone's duty to protect cultural monuments. The Republic takes care of monument conservation through its enactment of the Law in this sphere, regulating those relationships being of a common interest to the working people and to the citizens in the Republic, of the direct complying with the Law, and thereby the Commune takes care also of the maintaining the monuments. The working people and citizens in a Local Community, as a self-managing

nosti kot samoupravni skupnosti pa odločajo o uresničevanju svojih skupnih potreb na področju varstva kulturnih spomenikov.

gement community, make decisions for meeting their common requirements in the sphere of the conservation of cultural monuments.

I.

Ne zaradi navade, temveč zaradi potrebe po boljšem in lažjem razumevanju pomena in vloge spomeniškega varstva v moderni družbi in še posebej v naši samoupravni družbi je treba opraviti vsaj kratek pregled zgodovinskega razvoja spomeniškega varstva v svetu, na naši celini in tudi v naši ožji domovini. Tukaj gre le za okvirni pregled, za bežen sprehod skozi zgodovinski razvoj spomeniškega varstva brez pretenzije na popolnost pregleda in brez analiziranja pogojenosti spomeniškega varstva v posameznih zgodovinskih obdobjih in v določenih družbenih sredinah. Vse drugo bi presegalo namen te razprave. Sicer gre za precej znan zgodovinski razvoj človekove dejavnosti, ki ga je več ali manj uspešno obdelalo že veliko piscev različnih strokovnih oziroma znanstvenih usmeritev. Pri tem pregledu se ne bomo spuščali v idejna, teoretična in znanstvena izhodišča, to bomo poskušali opraviti pri nadaljni obravnavi sistema varstva materialne kulturne dediščine oziroma družbenih vzrokov, ki to pogojujejo, in družbenih smotrov spomeniškega varstva.

O tem, kako daleč sega varstvo materialne kulturne dediščine, so mnenja različna, odvisno od tega, kaj razumevamo kot varstvo kulturnih spomenikov, bodisi glede predmeta ali vsebine in obsega in še posebej namena varstva. Ni vseeno, kaj nam pomeni pojem spomenik ali kaj želimo z njim označiti, ali samo arhitekturno dediščino ali tudi muzealije in vse do predmetov, ki nas na nekaj spominjajo, ali samo stvari, katerih varstvo je v javnem interesu, ali tudi stvari, ki jih varujejo lastniki v lastnem interesu kot rezultat gospodarjenja. Odgovor na zastavljeno vprašanje zavisi tudi od odgovora na to, kaj je varstvo spomenikov, ali odločanje o lastnih potrebah in o načinu zadovoljevanja teh potreb ali odločanje o potrebah drugih in tudi od tega, kdo opravlja dejavnosti, ki so potrebne za zadovoljitev teh potreb. Tako nekateri vidijo začetke spomeniškega varstva že v prazgodovinski dobi, ko je človek z rodbinskim čutom na primer varoval gomilo nad mrtvim sorodnikom, drugi vidijo začetek v rimski dobi v predpisu, ki prepoveduje rušitev ali poškodovanje starih stavb, ki so bile postavljene za javne potrebe ali okras, ali pa v nedotakljivosti kulturnih objektov, staroveških in srednjeveških cerkva, medtem ko tretji vidijo začetek spomeniškega varstva šele v času, ko je državna oblast s predpisi zavestno in organizirano začela varovati tiste predmete iz preteklosti, ki so imeli zgodovinski ali drug pričevalni pomen. Takšen primer je, denimo, odlok norveškega kralja Gustava Adolfa II. iz leta 1630, ki je že vseboval tudi predpis o inventarizaciji spomenikov.

Od druge polovice 18. stoletja, zlasti pa po francoski revoluciji, je v Evropi zaživel in se naglo širil javni interes za ohranjanje spomenikov, tako da je morala država s predpisi preprečiti propadanje in uničevanje prič preteklosti. V Franciji je to očitno pospešila revolucija, ki je povzročila nemalo škode na spomenikih, zaradi česar je imela Francija konec 18. stol. že več ali manj popoln pravni sistem in organizacijo varstva spomenikov. V naslednjem, 19. stoletju je že cela vrsta evropskih držav sprejela zakone o zaščiti spomenikov, ki so se kar vidno zgledovali po Lex Pacca iz leta 1820, zakonu, ki je že urejal

organizacijo varstva starin v cerkveni državi. Ta proces se je nadaljeval tudi v našem stoletju. V sredini tega stoletja in še zlasti po drugi svetovni vojni, ki je povzročila ogromno (tudi namerno) škodo materialni kulturni dediščini, so dale nekatere države varstvu spomenikov ali, pravilneje, kulturnozgodovinskim spomenikom tolikšen pomen, da so varstvo spomenikov dvignile na stopnjo ustavnosti. Za to obdobje je značilen izredno dinamičen razvoj mednarodnega spomeniškega prava, ki ima sicer svoje začetke že v tridesetih letih našega stoletja.

Tudi območje današnje Jugoslavije je doživljalo podoben razvoj. Država SHS je nastala iz dežel, ki so bile pred tem pod različno državno jurisdikcijo in je bilo tudi stanje v pogledu varstva kulturnih spomenikov različno. Neke zakonske ali druge predpise in organizacijo varstva spomenikov kot tudi tradicijo so imele pokrajine, ki so bile prej pod avstroogrsko monarhijo. Slovenija in Dalmacija, ki sta bili pod neposredno upravo Avstrije, sta imeli enak razvoj varstva spomenikov kot sama Avstrija; tudi tu je bila v veljavi avstrijska spomeniška zakonodaja, v Ljubljani, Pulju in Splitu so delovali pokrajinski konservatorski uradi. V Bosni in Hercegovini je bila v veljavi odredba o čuvanju historičnih spomenikov iz leta 1892. Za Hrvatsko in Slavonijo je veljala podobna uredba iz leta 1910, v Bački in Banatu pa je veljal madžarski zakon o zaščiti spomenikov iz 1881. leta. V Srbiji je bilo več poskusov uvedbe zakonskega oziroma pravnega varstva spomenikov; prva državna uredba o prepovedi uničevanja starih gradov in njihovih razvalin je bila iz leta 1844. Črna gora in Makedonija nista poznali predpisov o varstvu spomenikov.

Glede na to bi pričakovali, da bo v novi državi kaj hitro sprejet zakon o varstvu spomenikov, vendar se kljub mnogim poskusom in mnogim osnutkom zakonov to ni zgodilo. V tem času sta deželna vlada za Slovenijo in pokrajinska uprava v Splitu z odobrenjem ministra za prosveto v letu 1921 izdali kratki, skoraj identični uredbi o varstvu umetnin pred izvozom, ki sta ostali na območju nekdanje Jugoslavije edina povsem spomeniškovarstvena predpisa. Omeniti moramo še dva zakona, ki sta vsebovala tudi določbe o varstvu spomenikov in ki jima po krivici odrekamo pomen v razvoju spomeniškega prava. Zakon o gozdovih iz leta 1929 v paragrafu 121 pravi: »predmeti zgodovinske, znanstvene in umetniške vrednosti, naravne lepote in redkosti, ki se nahajajo v gozdu, se varujejo in vzdržujejo«. Za varstvo spomenikov je posebno pomemben gradbeni zakon, ki vsebuje predpise o varstvu umetnostnozgodovinskih naselij in stavb. Tako paragraf 24 določa, da bodo občine s posebno odredbo ugotovile, kateri deli naselja imajo zgodovinski ali umetniški pomen in katere stavbe imajo take lastnosti, da jih je treba varovati. Paragraf 25 pa že celo predpisuje, da je treba v ulicah ali na trgih, za katere je ugotovljeno, da imajo zgodovinski ali umetniški pomen, projektirati nove stavbe tako, da videz naselja ali ulice ne izgubi nič svoje zgodovinske ali umetniške vrednosti, ter da so prepovedani kakršnikoli posegi v zavarovane objekte brez poprejšnjega dovoljenja.

Druga svetovna vojna je spomenikom prizadejala veliko škodo. Nova ljudska oblast je že med NOV izdala prve predpise o varstvu materialne kulturne dediščine. V Sloveniji je predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta 27. januarja 1945 objavilo Odlok o zaščiti knjižnic in arhivov in kulturnih spomenikov. Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije pa je 20. februarja 1945 izdal Odlok o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin.

Nova Jugoslavija je 23. julija 1945 — dobra dva meseca po končani vojni — že sprejela prvi zakon o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti v zgodovini Jugoslavije. V naslednjem letu, 1946, je bil sprejet splošni zakon o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti in v skladu s tem so v naslednjih dveh letih sprejele vse republike svoje zakone. Kasneje so bili ti zakoni novi, spremenjeni in dopolnjeni. Zaradi ustavnih sprememb nimamo več zveznega zakona, področje varstva kulturnih spomenikov je v zakonodajni pristojnosti republik. Vzporedno z zakonodajo se je razvijala tudi spomeniška služba. Prvi republiški zavodi za spomeniško varstvo so bili ustanovljeni že v letu 1945. Sistem varstva kulturnih spomenikov ni omejen na zakon o varstvu kulturnih spomenikov, saj imamo zelo pomembne določbe še v drugih zakonih in predpisih, predvsem v zakonih, ki urejajo prostorsko in urbanistično planiranje. Tudi na področju ustavnosti smo doživeli nagel predelek spomeniškega varstva, posebno v republiških ustavah iz leta 1963 in v ustavnih zakonih obeh pokrajin iz leta 1969, ki že neposredno govorijo o varstvu kulturnih spomenikov. Vrh razvoja spomeniškega varstva pa je prinesla zvezna ustava iz leta 1974, ki je kulturne spomenike kot pomembne prvine človekovega okolja razglasila za dobrine splošnega pomena. To je analogno urejeno tudi v vseh republiških in pokrajinskih ustavah. Smo v času, ko se spomeniška zakonodaja republik in pokrajin usklajuje z ustavami, in zato pred novo pomembno fazo zakonodajnega razvoja spomeniškega varstva pri nas.

II.

Za trenutek se zadržimo še pri pregledu razvoja ustavnega in zakonodajnega razvoja spomeniškega varstva v novi Jugoslaviji do sprejetja novih ustav v letu 1974. Ta pregled nam bo omogočil lažje in morda tudi pravilnejše razumevanje spomeniškega varstva v luči nove ustave.

Prvi predpisi in zakoni o varstvu kulturnih spomenikov, ki jih je sprejela nova ljudska oblast že pred koncem vojne in neposredno po njej, še niso vsebovali definicije kulturnega spomenika, temveč so preprosto naštevali vrste spomenikov, kot npr. kulturni spomenik, kulturno-zgodovinski spomenik, umetniški spomenik, etnološki spomenik ipd. Definicijo kulturnega spomenika zasledimo šele v zakonu o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti v Ljudski republiki Sloveniji iz leta 1948. Po tem zakonu štejejo za kulturne spomenike premični in nepremični predmeti ali skupine predmetov, ki so zgodovinsko, arheološko, kulturno-zgodovinsko, umetniško, etnografsko ali sociološko pomembni oziroma domačijsko značilni, zlasti pa spomeniki NOB. Več ali manj podobna definicija je bila pozneje sprejeta v zvezni zakon in vse kasnejše republiške zakone o varstvu kulturnih spomenikov. Ta definicija zajema neverjetno širok obseg objektov, ki štejejo za kulturne spomenike, saj zahteva samo strokovno in ne tudi družbeno pomembnost. V kasnejših zakonskih definicijah se strokovni vrednosti pridružuje še pogoj, da je stvar zaradi take vrednosti pomembna za družbeno skupnost. Pozneje je zvezni zakon o varstvu kulturnih spomenikov intenziviral stopnjo pomembnosti za družbeno skupnost na stopnjo »posebnega pomena« za družbeno skupnost. Zanimivo je dejstvo, da republiški zakoni niso v celoti sledili definiciji kulturnega spomenika po zveznem zakonu. Pri tem so družbeno pomembnost v posameznih republikah različno stopnjevali. Nekateri republiški zakoni so se prilagodili zvezni definiciji, medtem ko so nekateri zahtevali le, da ima taka stvar »po-

men« za družbeno skupnost. Tako tudi slovenski zakon iz leta 1961 ne zahteva posebnega pomena za družbeno skupnost, ampak samo pomen za družbeno skupnost, kar je ostalo tudi po noveli iz leta 1965. To je zanimivo zaradi tega, ker slovenska ustava iz leta 1963 zahteva, da imajo spomeniki »poseben pomen« za družbeno skupnost. Sicer so v opisu kulturnih spomenikov med republiškimi zakoni in zveznim zakonom še nekatere razlike, ki pa v sami praksi niso imele večjega vpliva. Z novo zvezno ustavo ter z novimi ustavami republik in pokrajin iz leta 1974 je ustavna opredelitev kulturnega spomenika v vseh republikah enaka, povsod se zahteva, da ima stvar »poseben kulturni in zgodovinski pomen«.

Nadaljnja zanimivost v razvoju zakonodaje je tudi v tem, da so prvi zakoni varovali kulturne spomenike predvsem zaradi znanstvenega preučevanja in da se splošen kulturni pomen pojavi šele kasneje. V začetku je bil cilj varstva le fizična in neokrnjena ohranitev spomenika in se sorazmerno pozno pojavlja v namenu varstva, da kulturni spomeniki rabijo tudi zadovoljevanju kulturnih potreb družbene skupnosti. Vedno manj je govora o znanstvenem preučevanju priči preteklosti in vedno več se kulturnim spomenikom pripisuje le »kulturni« pomen, lahko bi rekli umetniški in estetski pomen, ki se nemalo-krat sprevrže v turistični pomen.

Sporedno s takim razvojem je šel tudi razvoj v pogledu pristojnosti na področju varstva kulturnih spomenikov in razvoj spomeniškovarstvenih organizacij. Prvotno je bilo razglašanje kulturnih spomenikov v izključni zvezni pristojnosti, in sicer deloma v pristojnosti strokovnih, deloma državnih organov. Kaj kmalu je prešlo v pristojnost republik. V prvi fazi je kulturne spomenike razglašal minister za prosveto, v drugi fazi pa je to prešlo v pristojnost okrajnih ljudskih odborov. V obeh fazah so organi oblasti razglašali kulturne spomenike na predlog zavoda za spomeniško varstvo. Zanimivo je še to, da se je za razglasitev nepremičnega kulturnega spomenika zahteval sporazumen predlog pristojnega okrajnega organa za spomeniško varstvo in pristojnega okrajnega organa za urbanizem. Okrajni urbanistični organ je imel pri varstvu kulturnih spomenikov zelo pomembno in z organom za spomeniško varstvo enakopravno vlogo.

V naslednji, tretji fazi so prešle vse upravne in oblastvene funkcije s področja spomeniškega varstva na zavode za spomeniško varstvo, ki so bili do tedaj izključno in samo strokovna služba, medtem ko je imel republiški zavod do tega trenutka še status znanstvenega zavoda. V tej fazi razvoja spomeniškega varstva so bili pristojni za razglašanje kulturnih spomenikov izključno zavodi za spomeniško varstvo. Varstvo kulturnih spomenikov je kot upravna in strokovna dejavnost v celoti prešlo na strokovno službo. Organi oblasti so obdržali le neznatne posamezne naloge. Skratka, spomeniško varstvo je prešlo v sfero strokovne službe. Morda bi lahko kot četrto fazo razvoja označili še ustanovitev kulturnih skupnosti po sprejetju ustavnih amandmajev v letu 1970. Vendar se s tem pristojnosti strokovne službe niso spremenile, spremembe so nastale predvsem v financiranju spomeniškovarstvenih dejavnosti ter v programiranju spomeniškovarstvenih akcij. Tako je tudi zatečeno stanje spomeniškega varstva ob sprejetju nove ustave, ko je treba zakon o varstvu kulturnih spomenikov uskladiti z novo ustavo.

III.

Pri razreševanju problemov sistema in organizacije spomeniškega varstva moramo izhajati iz naše socialistične družbene ureditve, katere temelj je družbenoekonomski položaj delovnega človeka v združenem delu, ki mu zagotavlja, da odloča o vseh zadevah družbene reprodukcije in s tem tudi o zadovoljevanju svojih osebnih in družbenih potreb.

• Iz teh teoretičnih izhodišč v ustavnih načelih izhaja tudi ustavna ureditev spomeniškega varstva v slovenski ustavi. V njej je izdelan celovit sistem spomeniškega varstva od pravic in dolžnosti človeka, delovnih ljudi in občanov v krajevni skupnosti, občini in republiki vse tja do opredelitve predmeta varstva in njegovega pomena oziroma razloga, zakaj in komu družba zagotavlja te dobrine.

Sleherno človekovo delovanje je usmerjeno v to, da zadovolji kako človekovo potrebo. Zadovoljevanje človekovih potreb pomeni proces, ki obsega odločanje o obstoju ali neobstoju potrebe in o načinu zadovoljitve potrebe. S tem pa potreba še ni zadovoljena, marveč je potrebna še dejavnost, ki neposredno zadovolji potrebo in ki jo sproži akt odločitve. Vse to velja tudi za kulturni spomenik, ki je prav tako dobrina kot vsaka druga stvar, ki je zmožna, da zadovolji človekove potrebe. Poleg dobrin za samo materialno eksistenco potrebuje človek tudi dobrine za zadovoljitev svojih duhovnih potreb in med slednje štejemo tudi kulturne spomenike.

Nekatere duhovne dobrine so pogoj za proizvodnjo neposredno uporabne dobrine, ki rabi za zadovoljitev človekove potrebe in obratno. Takih posrednih dobrin ne občuti posameznik, pač pa družba, zato govorimo po skupnih, družbenih potrebah in o zadovoljevanju družbenih potreb. Družbene potrebe so rezultat analize proizvodnega procesa in ugotovitve, da je treba ustvariti ali zagotoviti neko količino določenih dobrin. Nekaterih, zlasti duhovnih dobrin pa v sistemu tržnih odnosov ne moremo zagotoviti in zato družba zagotavlja take dobrine zunaj delovanja tržnih zakonitosti. V moderni družbi se zaradi večje soodvisnosti povečuje krog dobrin, ki jih mora zunaj delovanja tržnih zakonitosti oskrbovati družbena skupnost. Za oskrbo teh dobrin, dobrin, ki jih je treba napraviti dostopne vsem, so potrebna sredstva javne prisile s katerimi pa razpolaga le družba prek države.

Iz tega sledi, da je kulturni spomenik lahko neposredna dobrina, ki zadovoljuje individualno občutne potrebe posameznika, ali pa posredna družbena duhovna dobrina, ki je nujno potrebna v proizvodnem procesu, v katerem lahko uspešno deluje le procesu primerno kultiviran delavec samoupravljaec. Družba zagotavlja varstvo potrebnega števila in zvrsti kulturnih spomenikov skladno z ugotovljenimi družbenimi potrebami in svojimi ekonomskimi zmogljivostmi.

Varstvo spomenikov v duhu zakona je tedaj le del procesa zadovoljevanja osebnih in družbenih potreb po kulturnih spomenikih, je način zagotavljanja takih dobrin. Družbene potrebe po teh dobrinah ugotavljajo delovni ljudje in občani, organizirani v organizacijah združenega dela, samopravnih interesnih skupnostih, družbenopolitičnih skupnostih, družbenih organizacijah itd. Nosilec teh družbenih potreb je tedaj združeno delo.

Takšno urejanje sistema in organizacija varstva spomenikov nam zagotavlja, da ne bo prihajalo do deformacije odnosov na področju te družbene dejavnosti, da se dejavnost varstva teh dobrin ne bo odtujevala, lažja pa bo

tudi razmejitev, kaj spada v področje javne uprave in kaj v področje samouprave.

S tem prihajamo do sklepa, da pri »spomeniškem varstvu« ne gre samo za spomenike kot materialno danost, ampak gre predvsem za ljudi in njihove potrebe po teh specifičnih duhovnih dobrinah. Vsebina varstva so predvsem družbenoekonomska razmerja. Varstvo ni samemu sebi namen, končni cilj ali smoter varstva je zadovoljitev tistih družbenih in s tem tudi individualnih potreb, ki jih more zadovoljiti le dobrina posebne vrste — kulturni spomenik. Začeti in nehati moramo pri ljudeh, kulturni spomenik ni cilj, je le sredstvo za doseg cilja. Kulturni spomeniki so pod posebnim družbenim varstvom le kot redke in delovnim ljudem nujno potrebne dobrine, kot dobrine, ki so zmožne zadovoljevati določene družbene potrebe.

Kulturni spomenik je po novi ustavi in po marksistični teoriji kot povsem realna dobrina tudi ekonomska kategorija. Kulturni spomenik lahko obravnavamo samo kot dobrino, ki je prav tako predmet gospodarjenja kot vsaka druga dobrina. Fetišizacija te dobrine je posledica naši družbeni stvarnosti tujih ideologij in jo lahko primerjamo z odtujevanjem in elitizmom v kulturi.

Ne samo po naši ustavi ureditvi, temveč v vsakem pravnem redu uživajo dobrine pravno, družbeno varstvo. Pod družbenim varstvom so vse dobrine. Za kršitev pravnega varstva dobrin so predpisane celo sankcije, civilne in kazenske. Le nekatere dobrine zaradi svoje izjemne pomembnosti za družbo uživajo posebno varstvo. Če iz posebnega varstva izvzamemo dobrine, katerih pravni promet je posebej reguliran, potem uživajo varstvo predvsem tiste dobrine, katerih količina je dana in je ni mogoče povečevati s proizvodnjo, ter tiste dobrine, ki so dane v neomejenih količinah, ogrožena pa je njih kvaliteta. Take dobrine so največkrat tudi najpomembnejše prvine človekovega okolja.

To so tudi razlogi, da nova ustava razglša zemljišča, gozdove, vode, vodotoke, morja, morske obale, rude in druga naravna bogastva za dobrine splošnega pomena, ki uživajo posebno družbeno varstvo in se uporabljajo s pogoji in na način, kot ga določa zakon (102. čl.). Ta ustavna določba zasluži posebno pozornost, ker hkrati s temi naravnimi dobrinami v splošni rabi razglša za dobrine splošnega pomena tudi »nepremičnine in druge stvari posebnega kulturnega in zgodovinskega pomena«, medkatere je šteti tudi kulturne spomenike. Za vse dobrine splošnega pomena je podana ista stopnja družbenega interesa in vse te dobrine so pod posebnim enakim družbenim varstvom. Kulturnega in zgodovinskega pomena«, med katere je šteti tudi kulturne spomrudna in druga naravna bogastva ter dobrine v splošni rabi. To je tudi logična posledica ustavne pravice človeka do dostojnega življenja, katere bistveni sestavni del je tudi uživanje pridobitev kulture in doživljanje umetniških vrednot, kajti človek kot integralna osebnost potrebuje dobrine tako za svoje materialno kot tudi za svoje duhovno eksistenco.

Na kulturni spomenik moramo gledati kot na dobrino, ki je zmožna zadovoljevati človekove duhovne potrebe, in kot na prvino človekovega okolja. V tem je dan družbeni in tudi osebni interes za kulturni spomenik in v tem je razlog, da kulturni spomeniki uživajo posebno družbeno varstvo.

In končno, kaj je kulturni spomenik po novi ustavi? Najprej je treba opozoriti, da ustava uporablja različne izraze za označitev iste stvari: stvar, ki je posebnega kulturnega pomena (101. člen), objekti in območja, posebno

pomembne za narodnostni značaj Slovenije in za njeno zgodovino (temeljna načela, poglavje VII), kulturni spomeniki (241. člen). Kljub tej terminološki neenotnosti vemo, da z naštetimi termini vsakokrat misli na dobrino splošnega pomena iz 102. člena ustave, ki ima poseben kulturni in zgodovinski pomen in ki jo v dnevni praksi in zakonodaji imenujemo »kulturni spomenik«.

Ustavnega varstva ne uživajo vse dobrine kulturnega in zgodovinskega pomena, kot je to primer z ustavo še ne usklajeni zakon o varstvu kulturnih spomenikov iz leta 1961. Za dobrine splošnega pomena pod posebnim družbenim varstvom v smislu 102. člena ustave štejejo samo tiste nepremičnine in druge stvari, ki so posebnega kulturnega in zgodovinskega pomena. Ne zadostuje kakršenkoli kulturni in zgodovinski pomen, intenziteta mora doseči stopnjo posebnega pomena, da bi taka dobrina uživala posebno družbeno varstvo. S tem pa ni rečeno, da druge dobrine zgodovinskega in kulturnega pomena ne uživajo ustavnega in zakonskega varstva; uživajo pač splošno varstvo, kot vse druge dobrine, na katere se ne razteza posebno družbeno varstvo. Stopnja pomembnosti v definiciji kulturnega spomenika v 102. členu ustave ni naključna, na kar je sklepati tudi iz ustavnih načel v poglavju VII, da so »posebna skrb socialistične družbene skupnosti le tisti objekti in območja, ki so posebno pomembni za narodnostni značaj Slovenije in za njeno zgodovino«. Zahtevana intenziteta pomembnosti je tudi razumljiva, ker gre za kulturni spomenik, ki se razglaša za dobrino splošnega pomena, kar gotovo ne more biti katerakoli stvar kakršnegakoli zgodovinskega in kulturnega pomena. Slednje stvari tudi ne morejo uživati posebnega družbenega varstva, saj to pomeni omejitev rabe in razpolaganja z dobrinami, ki so namenjene za najširšo osebno in splošno rabo. Nobene praktične potrebe ni po taki ekstenzivnosti posebnega varstva, ki bi bilo tedaj skrajno zaviralno za celoviti družbeni napredek. Po drugi strani moramo upoštevati tudi ekonomsko zmogljivost družbe, ki ne zmore zadovoljiti prav vseh družbenih potreb. Posebno družbeno varstvo je pogojeno ali odvisno od intenzitete družbenega interesa, družbene potrebe in od ekonomske zmožnosti zadovoljiti ugotovljeno potrebo. Zaradi omejene ekonomske zmogljivosti pri zadovoljevanju potreb prihaja v ospredje vprašanje izbire med različnimi vrstami potreb in med potrebami iste vrste. S tem smo prišli do ugotavljanja družbenega interesa, ki je prvič splošno izražen že v »definiciji« kulturnega spomenika iz 102. člena ustave.

Doslej smo se zadrževali pri ugotavljanju, kaj je škodi za kulturni spomenik glede na intenziteto kulturnega in zgodovinskega pomena. Postavlja se vprašanje, kakšne vrste pomenov morajo biti podane oziroma ali sta kulturna in zgodovinska lastnost objekta kumulativni ali alternativni pogoj. Že večkrat citirana ustavna določila nas napotuje, da gre za kumulativni pogoj. Da bi bila neka stvar kulturni spomenik, mora imeti tako kulturni kot tudi zgodovinski pomen. V določbi 102. člena nove ustave je namreč zapisano, da so dobrine splošnega pomena »nepremičnine in druge stvari, ki so posebnega kulturnega in zgodovinskega pomena«. Torej kumulativni pogoj. Najbž to ni toliko praktičnega pomena, ker je pojmovno in v praksi težko ločevati kulturni pomen od zgodovinskega in obratno, če kot kulturo razumemo vsoto dosežkov najrazličnejših človekovih dejavnosti. Če obravnavamo »nepremičnine in druge stvari«, pomeni kultura v našem primeru celoto materialnih stvaritev človeške družbe. V praksi se čestokrat oba pojma celo združujeta v enoten pojem »kulturnozgodovinski« in ne redko govorimo tudi o kulturno-

zgodovinskih spomenikih in tako mislimo tudi tedaj, ko govorimo o kulturnih in zgodovinskih spomenikih. Objekt oziroma stvar, ki ima zgodovinski pomen, ima gotovo sočasno tudi kulturni pomen in narobe.

Ustava v 102. členu ne daje definicije kulturnega spomenika, v pogledu lastnosti določa le okvir. Če naj bi bila stvar kulturni spomenik, mora imeti kulturno in zgodovinsko lastnost. Glede na temeljno načelo v poglavju VII ustave, da so pod posebnim varstvom »objekti in območja«, posebno pomembna za narodnostni značaj Slovenije in njeno zgodovino«, bi kazalo, da so lahko spomeniki le predmet s kulturno in zgodovinsko lastnostjo, da je poudarek na njihovi zgodovinski pričevalnosti in da gre pri tem predvsem za potrebe znanstvenega raziskovanja družbenega razvoja človeštva in njihovo prosvetno in kulturno delovanje na ljudi. In kaj z objekti in tudi območji (kulturna krajina), ki imajo predvsem ali samo estetsko, turistično ali podobno vrednost? Čeprav bi bil odgovor na to vprašanje negativen, to še ni zaskrbljivo. Tako bi se po eni strani zožil pojem kulturnega spomenika, vrsta kot tudi število kulturnih spomenikov, kar bi bilo tudi razumljivo, ker ustava po drugi strani vključuje vso drugo materialno kulturno dediščino v človekovo okolje, tako da uživa varstvo v tem okviru. Po določbi 104. člena ustave sestavljajo človekovo okolje tako naravne kot tudi »z delom pridobljene vrednote«, ki uživajo tudi družbeno varstvo z namenom, da človeku zagotavljajo možnosti za delo, stanovanje, počitek, kulturo in rekreacijo. Tako vidimo, da je človekovo okolje sestavljeno iz več komponent; npr. delovno okolje, bivalno okolje, kulturno okolje itd. Razlika med kulturnimi spomeniki na eni strani in materialno kulturno dediščino v človekovem okolju na drugi strani je tudi v tem, da pogoje in način uporabe kulturnih spomenikov določa zakon in to varstvo izhaja neposredno iz zakona, medtem ko je druga materialna dediščina kot prvina človekovega okolja predmet urbanističnega in prostorskega planiranja. Tako bodo kulturni spomeniki manj izpostavljeni vplivu družbenega napredka zaradi specifičnosti družbenih potreb po kulturnih spomenikih, medtem ko je preostala materialna kulturna dediščina podvržena večjim spremembam in vplivom razvoja človekovega okolja. Materialna kulturna dediščina kot prvina človekovega okolja uživa družbeno varstvo s tem, da so vsi dolžni zagotavljati pogoje za njeno ohranitev in za njen razvoj, kar naj bi pomenilo, da se mora njen razvoj usklajevati z družbenim napredkom in z razvojem človekovega okolja. Za to dediščino je že v ustavi predpisana oblika in način varovanja: s prostorskimi plani, urbanizacijo in prostorsko ureditvijo. V slednjem primeru pa najbrž ne bi mogli več govoriti o klasičnem spomeniškem varstvu. Spomeniško varstvo naj bi bilo omejeno le na varovanje izredno pomembne materialne kulturne dediščine, na kulturne spomenike kot posebno pomembne priče preteklosti.

Nova ustava prinaša nekaj novega glede vrste stvari, ki so lahko kulturni spomeniki. Tu ni sprememb glede nepremičnih in premičnih kulturnih spomenikov. Spremembo je videti v temeljnih načelih ustave, kjer je govor o »objekti in območjih, ki so posebno pomembna za narodnostni značaj Slovenije in njeno zgodovino«. Po tem ustavnem načelu utegne biti kulturni spomenik tudi neko območje, kot bi temu rekli, »spomeniško območje«. Območje je lahko »prazen« prostor v naravi, na katerem se je odigral posebno pomemben zgodovinski dogodek, ali pa niz kulturnih spomenikov, ki kot celota in skupaj s prostorom pomenijo novo, spomeniško kvaliteto.

Seveda ne gre šteti za »nepremičnine in druge stvari« samo kulturne spomenike v smislu zakona o varstvu kulturnih spomenikov. »Druge stvari« tu pomenijo tudi arhivsko, muzejsko in galerijsko gradivo kakor tudi stare in redke knjige, ki so predmet varstva po zakonih o muzejih, arhivih in bibliotekah. Našteta gradiva imajo že v sedanji praksi in zakonodaji status kulturnega spomenika. 102. člen ustave ne omenja, da so tudi območja dobrine splošnega pomena. Že iz same ustavne določbe bi mogli sklepati, da 102. člen ustave zajema tudi območja, ki jih je treba prištevati k nepremičninam. Po drugi strani ima ta ustavna določba namen varovati posebno pomembne »priče preteklosti« in je tedaj med te priče treba prištevati tudi območja kot tiste »nepremičnine in druge stvari, ki imajo poseben kulturni in zgodovinski pomen«. Za tako razlago imamo oporo ne samo v logični interpretaciji določbe 102. člena nove ustave, temveč tudi v poglavju VII temeljnih načel ustave, ki izrecno govori o varstvu spomeniških območij. Temeljna načela ustave so »podlaga in smer za razlago ustave in zakonov«, kot to stoji zapisano v XII. poglavju temeljnih načel. Določbo 102. člena ustave moramo torej razlagati z uporabo temeljnih načel ustave.

V novi ustavi ni pojasnjeno, kaj je »dobrina splošnega pomena«. Lahko sklepamo, da je to za zdravo in varno človekovo življenje nujno potrebna dobrina ter gre za dobrine, ki so dane in jih ni mogoče proizvajati, možno jih je le zagotavljati, da so na razpolago prav vsem delovnim ljudem in občanom. Prav slednje bi opravičevalo »splošni pomen«. Splošno je tisto, kar velja za večino, je vsem skupno za razliko od »posebnega«, ki pomeni manjšino nasproti splošnemu ali izjemo od splošnega. Sedaj lahko rečemo, da je v duhu 102. člena nove ustave razumeti kot dobrine splošnega pomena tiste dobrine, ki so pomembne ali morda celo posebno pomembne za vse ljudi, za velikanško večino prebivalcev na območju, na katero se razteza teritorialna veljavnost ustave. Dobrina ne more biti splošnega pomena v smislu 102. člena ustave, če ima pomen le za ožji krog ljudi po teritorialnem ali personalnem načelu, kot npr. dobrina, ki je pomembna samo za določeno naselje oziroma vaščane določene vasi ali samo za pripadnike določenega združenja, društva.

Za kulturne spomenike po ustavi bi tedaj lahko šteli samo tiste »nepremičnine in druge stvari«, ki so splošnega pomena za republiko kot najširšo družbeno skupnost, tiste objekte in območja, ki so »posebno pomembni za narodnostni značaj Slovenije in za njeno zgodovino«. Ustava ne določa, kaj so dobrine, ki imajo splošen pomen za občino, to lahko določa le statut občine kot skupni dogovor delovnih ljudi in občanov, kot pravni predpis najvišje vrste v občini. Kategorizacija kulturnih spomenikov na podlagi območne pomembnosti ne bi bila opravičljiva, zato nima ustavne podlage. Stopnjevanje posebne pomembnosti prav tako ne bi imelo svojega praktičnega in verjetno tudi ne teoretičnega pomena, mutandis mutandi velja isto tudi za stopnjevanje »posebnega družbenega varstva« kot varstvenega režima.

Taka interpretacija »dobrine splošnega pomena« je verjetno pravilna, za to imamo oporo tudi v 331. členu nove ustave, ki sicer ne govori o dobrinah, pač pa o »zadevah«, ki so splošnega pomena za republiko. V tej določbi je »splošen pomen« identičen s tistim iz 102. člena ustave in ne gre za vsebinsko, temveč le za opisno razliko. Ali drugače povedano: zadeve dobrin splošnega pomena za republiko so po ustavi z zakonom določene zadeve, ki so bistvenega pomena za uresničevanje pravic in dolžnosti republike.

Zadeve splošnega pomena so torej tiste, ki jih republika ureja z zakonom, so tista razmerja, ki so skupnega pomena za delovne ljudi in občane v republiki.

Dobrine splošnega pomena in zadeve splošnega pomena za republiko moramo ločevati od zadev posebnega družbenega pomena. Pri zadevah posebnega družbenega pomena je poudarek na intenziteti družbenega interesa glede na družbeno dejavnost. Vsaka družbena dejavnost je za družbo potrebna, nekatere izmed teh dejavnosti pa imajo za družbo še poseben pomen.

Kadar ustava govori o splošnem pomenu za republiko in o posebnem družbenem pomenu, ima to vedno posledico, da si država pridržuje neke posebne pravice, ki so predvsem v tem, da taka razmerja ureja z zakonom in da je upravno nadzorstvo občinskih organov širše kot sicer. Pooblastila republiških organov so v takih zadevah širša. V zadevah posebnega družbenega pomena so državi na voljo določena pravna sredstva, da zagotavlja uresničitev posebnega družbenega interesa (kar velja tudi za občino) s tem, da predpiše pogoje in način opravljanja takih zadev, čeprav praviloma to sodi v sfero samoupravnega delovanja.

Dobrina splošnega pomena bi utegnila imeti še en pomen. Neka nepremičnina ni kulturni spomenik zaradi svoje praktične, funkcionalne vrednosti, temveč je kulturni spomenik zaradi svojih posebnih kulturnih in zgodovinskih lastnosti; ta vidik priča, da je kulturni spomenik kot sicer materialna danost v bistvu le duhovna dobrina. S kulturnim spomenikom zadovoljujemo duhovne potrebe. Po ustavi se varuje zgodovinska pričevalnost nekega objekta, ki sicer zahteva tudi fizično vzdrževanje, vendar ne zaradi tega, da bi v takem objektu npr. stanovali, temveč, da bi z njegovo pomočjo spoznali razvoj človeške družbe in po teh spoznanjih usmerjali njen nadaljni razvoj. Prav kulturni in zgodovinski pomen je pomembna ekonomska sestavina vrednosti (cene) objektov ali stvari. Kot materialna dobrina lahko pripada posamezniku zaradi zadovoljevanja njegovih materialnih potreb, kot duhovna dobrina pa lahko pripada samo družbi kot celoti zaradi zadovoljevanja družbenih duhovnih potreb. Tako bi izhajalo tudi iz določbe ustave, da pravična odškodnina ne more obsegati rente, ki ni rezultat lastnikovih vlaganj. Podobno ureditev pozna tudi mednarodna konvencija o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine, ki pravi, da ima ta dediščina pomen splošne dediščine vse mednarodne skupnosti, ne da bi prizadela lastninske pravice. Ustava zagotavlja človeku in delovnim ljudem pravico uživanja pridobitev kulture in doživljanje umetniških vrednot, ki je bistven sestavni del človekove pravice do dostojnega življenja. Ta opredelitev izključuje možnosti zasebnega prisvajanja te duhovne dobrine. Pri tem je morda opozoriti še na zanimivo dejstvo, da je zvezni zakon o varstvu spomenikov iz leta 1946 izrecno določal, da je znanstvena in estetska vrednost kulturnih spomenikov splošna ljudska dobrina.

Verjetno ni treba še posebej poudariti, da je kulturni spomenik v smislu 102. člena nove ustave in zakona o varstvu kulturnih spomenikov pravna kategorija. Pravna kategorija je zato, ker pravo določa, kaj je škodi za kulturni spomenik. Zaradi tega kulturni spomenik kot pravna kategorija ni identičen s kulturnim spomenikom kot strokovno kategorijo. To izhaja iz prednjih razmišljanj, ko smo že govorili, da objekt s kulturnimi in zgodovinskimi lastnostmi še ni kulturni spomenik v smislu ustave in zakona in da je taka last-

nost samo značilna za kulturni spomenik, ki mu pa tega pečata ne da strokovni izvedenec, temveč družbena skupnost preko države.

Ko bomo razmišljali o definiciji kulturnega spomenika v novem zakonu, tudi ne bomo mogli iti mimo marksistične znanstvene misli, ki je temelj naše ustavne in ekonomske ureditve. Kulturnega spomenika predvsem ne smemo gledati v statičnem, negibnem stanju, kot se to nemalokrat pojavlja v praksi. Na kulturni spomenik moramo gledati s stališča dialektičnega gibanja: ima svojo zgodovino in preteklost in mora imeti tudi svojo zgodovino v prihodnosti, obravnavamo ga v medsebojni povezanosti z družbenim razvojem. Spomenika ne moremo nikdar obravnavati zunaj zgodovinskega razvoja.

Tudi za kulturne spomenike velja Engelsova misel, »da ne smemo pojmovati sveta kot kompleksa dovršenih stvari, marveč kot kompleks procesov, v katerih se dozdevno nespremenljive stvari prav tako kakor njih miselni odrazi v naši glavi, pojmi, nepretrgano spreminjajo s tem, da se porajajo in izginjajo, in sicer spreminjajo tako, da se pri vsej navidezni slučajnosti in kljub vsemu trenutnemu nazadovanju končno uveljavlja napredujoč razvoj«.

Že spredaj smo poudarili, da je varstvo spomenikov del procesa zadovoljevanja družbenih potreb po kulturnih spomenikih in način zagotavljanja teh dobrin. V naši samoupravni družbi je tedaj naloga države, da zagotovi ohranitev kulturnih spomenikov kot dobrin zaradi zadovoljitve ugotovljenih družbenih potreb. Zato se pravni prepisi v obliki zakona omejujejo predvsem na tiste norme, ki urejajo način ugotavljanja družbenih potreb in na način zagotavljanja teh dobrin, po drugi strani pa na način zadovoljevanja ugotovljenih družbenih potreb. Zagotovitev take specifične dobrine pomeni normativno urejanje razmerij med ljudmi, da bi se take dobrine zavarovale pred poškodbami in uresničenjem ter da so dostopne vsem članom družbene skupnosti zaradi zadovoljitve družbenih potreb. V področje državne prisilne oz. zakona pa ne sodi neposredno zadovoljevanje potreb, samo preučevanje kulturnih spomenikov zaradi preučevanja razvoja človeške družbe, samo izvajanje tehničnih varstvenih ukrepov in podobno; vse to sodi v sfero samoupravnega delovanja, samega gospodarjenja s temi dobrinami. Zaradi tega je varstvo spomenikov v smislu zakona ožje od siceršnjega varstva in vzdrževanja. Varstva spomenikov v smislu zakona ne bi mogli razlagati ekstenzivno. Zaradi zadovoljevanja svojih osebnih in skupnih potreb in interesov se delovni ljudje združujejo v samoupravne interesne skupnosti ali druge samoupravne organizacije in skupnosti. Predmet zakona so le pravna razmerja med ljudmi, prepovedi in zapovedi, postopek ugotavljanja družbenih potreb in izbire med različnimi potrebami, odločanje o načinu zadovoljevanja potreb, pogoji in način zagotavljanja posebnega družbenega interesa pri neposrednem zadovoljevanju družbenih potreb, pri upravljanju tiste družbene dejavnosti, ki neposredno zadovoljuje to vrsto družbenih potreb. Pri tem družbeni organi potrebujejo pomoč strokovno tehnične uprave, ki jo lahko dajejo predvsem spomeniškovarstvene organizacije. Tudi na področju te družbene dejavnosti mora biti mesto za samoupravno sporazumevanje in družbeno dogovarjanje.

Novi zakon bo moral izhajati iz temelja družbenoekonomske ureditve in družbenopolitičnega sistema po novi ustavi, ki poleg vsega vsebuje že kar celoviti sistem spomeniškega varstva. Že določba 102. člena ustave ugotavlja, da se z zakonom določa pogoj in način uporabe kulturnih spomenikov. V sistemu ustavnega spomeniškega varstva ne smemo prezreti v poglavju svo-

boščin, pravic in dolžnosti človeka in občana določbe, da je vsakdo dolžan varovati kulturne spomenike. Ustava nadalje določa pravice in dolžnosti, ki jih imajo na področju spomeniškega varstva krajevne skupnosti kakor tudi občine in republike. V okviru z ustavo in zakoni določenih pravic in dolžnosti republika skrbi za varstvo kulturnih in zgodovinskih spomenikov, kar se izraža v tem, da z zakonom ureja razmerja, ki so skupnega pomena za delovne ljudi in občane na področju varstva kulturnih in zgodovinskih spomenikov. Skladno z določbo 329. in 331. člena nove ustave, da zakone neposredno izvršujejo občinski organi, 186. člen ustave določa, da delovni ljudje in občani v občini skrbijo za varstvo in vzdrževanje kulturnih in zgodovinskih spomenikov ter spomeniških obeležij. Torej je skrb za vzdrževanje kulturnih spomenikov v pristojnosti občine. Razmejitev pristojnosti med republiko in občino je v ustavi dovolj jasno nakazana.

Medtem ko občina še opravlja funkcije oblasti, tega ni več v krajevni skupnosti, ki je samoupravna organizacija delovnih ljudi in občanov zaradi uresničevanja določenih skupnih interesov in potreb. Skladno s tem določa 73. člen ustave, da v krajevni skupnosti delovni ljudje in občani odločajo o uresničevanju svojih skupnih interesov in o opravljanju nalog ter o solidarnem zadovoljevanju skupnih potreb med drugim tudi na področju varstva kulturnih in zgodovinskih spomenikov, pri čemer se s samoupravnim sporazumevanjem in na druge načine povezujejo z organizacijo združenega dela, s samoupravnimi interesnimi skupnostmi ter z drugimi samoupravnimi organizacijami in skupnostmi, ki so zainteresirane za sodelovanje in dolžne sodelovati pri zadovoljevanju teh interesov in potreb ter opravljanju nalog.

Tako lahko povzamemo, da republika z zakonom ureja samo tista razmerja, ki so skupnega pomena za delovne ljudi in občane na področju varstva kulturnih spomenikov, občina pa neposredno skrbi za varstvo in vzdrževanje kulturnih spomenikov, medtem ko delovni ljudje in občani v krajevni skupnosti na področju varstva kulturnih in zgodovinskih spomenikov neposredno odločajo o uresničevanju svojih skupnih interesov, o zadovoljevanju svojih skupnih potreb.

Nova ustavna ureditev spomeniškega varstva se torej bistveno razlikuje od sedanje zakonske ureditve. Pred družbenopolitičnimi skupnostmi in drugimi samoupravnimi skupnostmi kakor tudi pred spomeniškovarstvenimi organizacijami je zato zelo odgovorna naloga: dejavnost spomeniškega varstva je treba uskladiti z novo ustavo in z novimi družbenoekonomskimi odnosi.

KAKO VAROVANJE ARHEOLOŠKIH SPOMENIKOV V PRETEKLOSTI USMERJA SEDANJA PRIZADEVANJA

Iva Mikl Curk

Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo

UDK 719:930.26(497.12)(091)

HOW THE CONSERVATION OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS IN THE PAST DIRECTS THE PRESENT EFFORTS

Sestavek opozori na objavljene historiate spomeniškega varstva in arheološkega raziskovanja v Sloveniji in iz njih samo v osnovnih potezah zbere smernice, po katerih so posamezne dobe ravnale. Opozori na smernice v sedanjem ravnanju. Nato pa pregleda arheološke spomenike Slovenije po geografskih področjih in opozori, na kaj bo kje treba posebej paziti.

The article calls attention to the published historical accounts of the monument conservation and of the archaeological research made in Slovenia, gathering from them, in the fundamental outlines only, the principles on which the individual periods were guided. The authoress calls attention to the guiding principles followed at present. Then she surveys the archaeological monuments of Slovenia according to the geographical areas, calling attention to what should be in particular taken into consideration at the individual places.

Leta 1912 je postal profesor Stele deželni konservator za Kranjsko. Da bi se pomudili ob tem dogodku, ki pomeni začetek samostojne spomeniške službe za slovensko ozemlje, in hkrati počastili spomin profesorja Steleta, je uredništvo v tej številki našega časopisa želelo zbrati nekaj sestavkov o zgodovini varovanja spomenikov pri nas. Za področje arheologije tu nima smisla ponavljati že dobro opisanega historiat samega raziskovanja Slovenije in varovanja njenih spomenikov, povzeti pa želimo glavna vodila, ki so to varovanje v preteklosti usmerjala, nato pa nekoliko nakazati, kaj ta preteklost zahteva od nas.

Odnos do materialnih ostalin preteklosti je v človeški družbi, seve enako kot vse ostalo, vedno povezan s stopnjo razvoja, ki jo ta družba doseže. Mnogokrat je tesno povezan s kulturnimi predstavami, a zdi se, da je že rimska država dosegla stopnjo, ki ji je narekovala, da so vsaj nekatere vrste spomenikov obravnavali tako kot danes — rimska zakonodaja je varovala stare mestne stavbe, in sicer jih je varovala zaradi njihove starosti in, rekli bi, zgodovinske vrednosti.¹ Tak odnos se je vedno spet obnavljal. Okrepil pa se je s humanizmom, ko je postal osnova vsemu sodobnemu prizadevanju za preučevanje in varovanje, in sicer predvsem prav na področju arheoloških spomenikov. Tudi na naših tleh moremo naštetih nekaj primerov dokumentira-

¹ P. Petru v Antične grobnice v Sempetru, Katalogi in monografije 10, Ljubljana 1972, 20.

nja arheoloških spomenikov (razumljivo, v duhu časa, predvsem epigrafskih in utrdbenih starin), dokumentiranja, ki je do neke mere tudi varstveno dejanje, saj nam je ohranilo podobo arheološkega spomenika v nekem časovno določenem, sedaj že zelo odmaknjenem obdobju.² Kako je bila spomeniška služba organizirana od tudi za naše kraje veljavnih začetkov državne skrbi za starine po letu 1812, je pregledno napisal že F. Baš.³ Če si ta pregled dopolnimo še z nekaj zapisi o zgodovini arheološkega raziskovanja,⁴ je pred nami dovolj gradiva za to, da moremo povzeti glavna vodila za varstvo arheoloških spomenikov v preteklosti.

V zgodnjem 19. stoletju se je varstvo arheoloških spomenikov seveda omejevalo predvsem na zbiranje arheološkega gradiva, sprva za cesarske, vse močnejše pa tudi za lokalne muzejske zbirke, in na zbiranje in vse bolj tudi objavljanje podatkov o ugotovljenih in potencialnih najdiščih takih predmetov. Pot od predmeta do zanimanja za najdišče je že sama po sebi kratka, to še toliko bolj, saj ne moremo trditi, da bi bilo prebivalstvo kadarkoli skozi zgodovino pozabilo na prisotnost ruševin iz davnih časov, vsaj npr. na tleh velikih rimskih mest. Zaradi čisto preprostega dejstva, da velikih rimskih kamnov ni mogoče prevažati daleč, je dobilo z dekretom dvorne pisarne iz leta 1828 prvo uradno osnovo tudi varovanje arheološkega spomenika na mestu najdbe ali blizu njega. Ta dekret je namreč zahteval, da morajo stare obdelane kamne vzditi v bližnje cerkve in druge stavbe trajnega značaja in jih tam čuvati. Ta dekret je bistveno vplival na varstvo našega lapidarijskega gradiva, čeprav so tudi korenine takega vzdizavanja, ki je dobilo zdaj še varovalni smoter, globoke.

Morda je najtrajnejša posledica prizadevanj leta 1853 ustanovljene Centralne komisije na Dunaju dejstvo, da je zelo skrbela za tisk zapazanj in poročil in da se je zavedala velikega pomena vzgoje prebivalstva. Naše poznavanje arheološke podobe slovenskega prostora bi bilo brez znamenitih MZK, kot jim navadno pravimo (Mitteilungen der Zentralkommission, tri serije med leti 1854 in 1918), bistveno okrnjeno. Pa tudi smernice komisije za delo konservatorjem in korespondentom so vsebovale vse, kar še danes sodimo, da je naloga spomeniškega varstva. To pomeni, da so si prizadevali za čimboljše razvide spomenikov, so skušali preprečiti rušenja vseh vrst in torej seve tudi arheoloških spomenikov ter priporočali in skrbeli, da naj pride drobno gradivo v javne zbirke. Vse bolj je avstrijska spomeniška služba nameščala za konservatorje strokovnjake, državna oblast pa ji je pripomogla k pomoči gradbenih upravnih služb. Naše ozemlje se je že ob koncu preteklega stoletja seznanilo s prezentacijo arheološkega spomenika »in situ«. W. Gurlitt je po izkopavanju poskrbel za zaščitno lopo nad 1. mitrejem v Hajdini pri Ptujju. Princip te prezentacije še danes, kljub zelo primitivni izvedbi, vzdrži vsako strokovno kritiko.

² R. Ložar, ZUZ 17, 1941, 107 ss, J. Šašel v *Claustra Alpinum Iuliarum*, Fontes, Katalogi in monografije 5, Ljubljana 1971, 50 ss.

³ F. Baš, *Varstvo spomenikov (VS)* 5, 1953-54, 13 ss.

⁴ R. Ložar o. c., S. Gabrovec, *Argo* 10/1, 1971, 35 ss, pa tudi T. Knez, *Novo mesto v davniini*, Maribor 1971, 13 ss, J. Orožen, *Zgodovina Celja in okolice I*, Celje 1971, F. Baš, ČZN XXVIII, 1933, 242 ss, Curk-Tomanič, *Poetovio — Ptuj*, Zbornik razprav. Maribor 1969 (Ptujski zbornik 3), 7 ss.

Po prvi svetovni vojni je skrb za spomenike preteklosti v dobršni meri gradila na avstrijskih osnovah, tudi na teritoriju Slovenije, ki je pripadel Italiji. Zakonska opora za varstvo spomenikov je bila, kot je opozoril tudi F. Baš,⁵ morda prav, kar zadeva varstvo nepremičnih arheoloških spomenikov, nekoliko problematična in strokovno sporna. Konkretno delo pa je dalo trajne rezultate, npr. z zavarovanjem rimskega zidu na Mirju v Ljubljani ali s konservacijo limesa na tedaj italijanskem teritoriju. Med pomembne akcije, katerih pozitivnega vpliva na varovanje spomenikov se morda ne zavedamo vedno, moramo gotovo šteti tudi začetek objavljanja na terenskem delu osnovane arheološke karte.⁶ Prizadevanje zoper prodajo in izvoz mecklenburške zbirke pa ni obrodilo sadu.⁷

Vsa ta več kot stoletna tradicija v varstvu spomenikov in izkušnje iz preteklosti so bile temelj za varovanje arheoloških spomenikov po osvoboditvi. Posebna služba za varovanje arheoloških spomenikov je bila ustanovljena takoj, od leta 1956 dalje pa ima tudi stalne strokovne sodelavce. Zakoni o varstvu kulturnih spomenikov⁸ in zakon o urbanističnem planiranju usklajajo načela arheološkega raziskovanja tudi pri nas z mednarodnimi normami, preprečujejo divje kopanje, varujejo slučajne najdbe in določajo pravno varstvo arheoloških najdišč ter usmerjajo način gospodarjenja s takimi zemljišči.

Zrcalo gibal in prizadevanj v sami strokovni službi je naš časopis. Po eni strani si je prizadevala organizirati čimboljši stik s terenom⁹ in si s sodelovanjem pri zbiranju gradiva za arheološko karto Slovenije skušala dobiti tudi kar najbolj popoldne osnove za razvide nepremičnih in premičnih arheoloških spomenikov.¹⁰ Nadalje je skušala čimbolj dokumentirati dogajanje z objavljanjem poročil o najdbah itd.¹¹ Posredovala je pri vrsti gradbenih posegov (med katerimi je prav, da omenimo dela v Ljubljani ali skupno akcijo leta 1958 ob gradnji ceste Ljubljana—Zagreb posebej). Nekaj prezentiranih arheoloških spomenikov opozarja na arheološko dediščino naše dežele in med temi moramo posebej omeniti Sempeter, dela na limesu in v Emoni kot tista, katerih metodološke osnove so dokumentirane tudi v tisku.¹² Sčasoma se bo verjetno tudi v praksi ugodno odražal vpliv razvida spomenikov, pripravljenega za potrebe prostorskega planiranja in opremljenega z oznako vrednosti in načina varovanja za posamezne kraje, kjer so arheološki spomeniki.¹³ Ob vseh teh akcijah, ki so bile plod tako potreb kot tudi nenadnih spodbud, je spomeniška služba skušala zgraditi tudi metodološke osnove, ki naj bi usmerjale pravno in praktično varstvo in bi bile tudi prilagojene specifičnim potrebam ob našem gradivu. Fiksirana metodologija je še toliko bolj važna, ker je varovanje arheo-

⁵ F. Baš, VS 5, str. 30.

⁶ J. Klemenc in B. Saria, Archäologische Karte von Jugoslawien, Blatt Zagreb, Blatt Rogatec in Blatt Ptuj, Zagreb 1936, 1938 in 1939.

⁷ R. Ložar, GMDS 15, 1934, 5 ss.

⁸ Izšli l. 1948, 1961, s spremembami leta 1965, 1967 (zakon o urbanističnem planiranju).

⁹ V. Šribar, VS 6, 1955, I. Mikl Curk, VS 10, 1965, 160 ss.

¹⁰ P. Petru, VS 8, 1962, 59 ss in 87 ss.

¹¹ VS, vsi letniki, izčrpnejša poročila po letniku 7.

¹² Npr. P. Petru, VS 10, 1966, 131 ss, J. Klemenc ibid. 145 ss, L. Plesničar ibid. 150 ss, M. Slabe, VS 11, 1967, loss, A. Valič, ibid. 13 ss.

¹³ P. Petru, 13-14, 1970, 9 ss.

loških spomenikov v veliki meri odvisno od strokovnjakov, ki ne delajo v spomeniški službi, pa tudi od nestrokovnjakov.

Vse naštetu do danes opravljeno delo nam že omogoča, da lahko gledamo na arheološko spomeniško dediščino v Sloveniji kot na celoto in dokaj jasno skiciramo, za kaj si predvsem želimo prizadevati. Kot smo že rekli, naj povzete tega nadaljuje naš sestavek. Osnova za tak prikaz je seve kartografska obdelava, pri kateri označimo vsak kraj, kjer so arheološki spomeniki, z znakom za njihovo vrednost (I.—III. kategorija) in z znakom za način varovanja (1. do 3. režim).¹⁵

Če sledimo karti od zahoda proti vzhodu, ugotovimo, da označuje Slovensko Primorje predvsem vrsta arheoloških spomenikov, ki omogočajo slediti zgodovinskemu konfliktu med civilizacijo notranjosti in civilizacijo Sredozemlja, in sicer najprej ob koncu železne dobe, potem pa spet ob koncu antike. Zato si moramo na tem ozemlju prizadevati, da bi mogel strokovnjak dobiti kar največ podatkov o situaciji v arheoloških najdiščih tega ozemlja, in sicer o situaciji, kakršna je v najdiščih danes (naj si namreč še tako prizadevamo, bo v prihodnje še slabše ohranjena). Poskrbeti pa moramo tudi za to, da bo naš obmorski prostor ohranil v nespremenjeni podobi vsaj nekaj najznačilnejših višinskih gradišč, dokazov dogajanja v železni dobi, da bo mogoče vsaj optično zaznati otoška jedra treh obmorskih mest in bo konserviranih nekaj za neposredni obalni pas in rečne doline značilnih rimskih stavbnih enot pa tudi zanimive zgodnj srednjeveške arhitekture. Vse kraško območje označuje dokaj veliko število delno še čudovito ohranjenih železnodobnih gradišč. To mesto v pokrajinski podobi jim mora ostati, poleg tega pa moramo vestno spremljati vsa zemeljska dela in zaščitno izkopavati povsod, kjer si le obetamo stroki koristnih podatkov. Primeren način varovanja za gradišča in njihovo večkrat tako markantno podobo v pokrajini je, da zavestno gojimo in favoriziramo kulture, ki jih narekujejo že pedološke razmere — travnike in gozdove. Kar smo ugotovili za Kras, moremo reči tudi za vse območje Pivke. Posebej pa moramo opozoriti na kraških tleh številna jamska najdišča, tudi s številnimi paleolitskimi sledovi, pretežno že zavarovane naravne spomenike, kjer morata ostati notranjost in bližnja okolica nespremenjeni. Vipavsko dolino in zaledje Gorice zaznamuje poleg več pomembnih višinskih prazgodovinskih postojank, za katere je treba reči spet isto, kot za tiste na Krasu, tudi nekaj obsežnih gradbenih spomenikov iz rimskega časa, ki so zgodovinsko izredno pomembni. Med njimi si bržkone delita prvenstvo Ajdovščina in Sv. Pavel nad Vrtovinom (kjer je verjetno najstarejša še stoječa arhitektura na Slovenskem). Konservacija vidnih ostankov teh spomenikov nam mora biti kljub delu, ki je že opravljeno,¹⁶ slej ko prej pomembna naloga. V dolini Soče moramo skrbeti za to, da ostane v današnji podobi prav tako nekaj sledov železnodobnih naselij, brez dvoma pa je treba s prezentacijo v sodobni izgradnji naselja opozoriti na osrednjo arheološko postojanko tega ozemlja, Most na Soči. Nekaj

¹⁴ Npr. I. Mikl-Curk, VS 15, 1972, 15 ss, T. Knez ibid. 19 ss, M. Slabe ibid. 21 ss, P. Petru ibid. 27 ss in opombi 12 in 13.

¹⁵ I. Mikl-Curk, VS 12 12, 1969, 9 ss. Gradivo so v dobršni meri tudi letna poročila konservatorjev in arheologov ter obravnave nekaterih arheoloških obdobij na Slovenskem, npr. sestavki F. Osoleta, S. Gabrovca, P. Petruja in J. Kastelica v Arheološkem vestniku 15-16, 1964-65 in gradivo s kolokvijev Slovenskega arheološkega društva objavljeno v AV, letnikih od 17 do 26.

¹⁶ P. Petru, VS 10, 131 ss.

najdb z obrobja opozarja na prostor med Koritnico in Sočo (praznina arheološke karte bi tu utegnila biti še nekoliko navidezna) — vsi arheološki spomeniki s tega območja bodo tudi v prihodnje zaslužili posebno pozornost zaradi povezav čez to ozemlje, ki so bile zlasti živahne v železni dobi in še bolj v zgodnjem srednjem veku.

Gosta naselitev Bohinja in Bleda v železni dobi in v zgodnjem srednjem veku pa zahteva, da bomo intenzivnemu kultiviranju tega prostora v sedanjosti sledili dovolj učinkovito z zaščitnimi izkopavanji, slediti pa moramo tudi že načrtani poti prezentacij. Blejskemu otoku se mora kot jasno spoznavna pomembna arheološka točka pridružiti tudi npr. Ajdovski gradec v Bohinju ali Gradec nad Sv. Janezom. Verjetno bo potrebnih še precej zaščitnih izkopavanj in konservacija najznačilnejših stavbnih sledov (na način ureditev v Rodinah in Mostah pri Žirovnici) na ravninskem predelu med Žirovnico in Kranjem. Smotno bo tudi skrbeti za to, da okoli Vrbe in Lesc ostanejo travniki povsod, kjer so, ker so tako najboljše zavarovane gomilne tvorbe tam okrog. Zlasti pa mora paziti spomeniška služba na zgodovinsko zelo zanimive poznoantične višinske postojanke po južnem vznožju in pobočjih Karavank od Ajdine nad Potoki prek Pivke pri Naklem pa do gradišča nad Bašljem ali tudi nad Šmartnim pri Cerkljah. Na Sorškem polju moramo varovati gomilna grobišča in prezentirati rimsko vilo v Žabnici, v okolici Škofje Loke pa ohraniti nekaj višinskih točk v prvotni podobi. Veliki zgodovinski pomen Kranja pa terja, da z nekaj prezentacijami arheoloških sledov tudi v sodobni zazidavi mesta zaznamujemo njegovo vlogo.

V vsej ljubljanski okolici, tja do Kamnika, Trojan, Vrhnike, Grosupljega in Iga pa bo živahna gradbena dejavnost terjala zelo veliko zaščitnih izkopavanj, vloga Ljubljane, Vrhnike, Trojan in Magdalenske gore pri Šmarju od železne dobe pa vsaj do konca antike pa še prezentacijo najznačilnejših ostalin. Višinske postojanke Žalostna gora, Log pri Brezovici, Šišenski hrib, Magdalenska gora in Gradišče nad Pijavo gorico pa gradišče nad Sostrim, morajo ohraniti svojo sedanjo podobo v prostoru.

Podobno obravnavo nam nalaga pomen postojank na Tržišču pri Cerknici, Ulaki pri Starem trgu pri Ložu in na Križni gori. Konservirati najbolj opazne sestavine in vzdrževati sedanje stanje¹⁷ je treba na največjem gradbenem objektu preteklosti na slovenskem prostoru in skupnem skoro vsemu dosedaj opisanem področju: poznoantično zaporno zidovje na naravnih prehodih med Robom, Benetami, Prezidom, Verdom, Hrušico-Colom in Grahovim ob Bači.

Za Dolenjsko moramo zaradi izredno gostih arheoloških najdišč posebej skrbeti. Gradbeni dejavnosti moramo slediti, v pokrajini pa morajo ostati nespremenjena gradišča in gomilna grobišča med Višnjo goro in izvirom Krke, Kostanjevico, Mokronogom in Leskovcem pri Krškem. Raziskovanja, tu mislimo seveda predvsem na zaščitna izkopavanja, bodo gotovo še mnogo dodala k poznavanju rimske dobe, zlasti pa zgodnjega srednjega veka na vsem tem ozemlju. Sledove pomembne rimske točke Praetorium Latobicorum bi morala sodobna ureditev Trebnjega primerno vključiti.

Prostor med Litijo, Vačami, Trojanami, Laškim in Krškim bo zahteval morda zaščitna izkopavanja na nekaj manj mestih zato pa toliko večjo pozornost vidnim sledovom pomembnih naselbin in oporišč iz železne dobe in pozne

¹⁷ Ibid.

antike, kot so gradišče ali boljše gradišča in grobišča na Vačah, gradišča v zaledju Litije ali pa Ajdovski gradec nad Vranjim pri Sevnici. O pomenu Krškega polja v arheoloških dobah mora pričati ureditev Drnovega pa zavarovane Velike Malence. Gradbene posege tu in okoli Brežic tja do Dobove in Mokric pa bodo morale zvesto spremljati zaščitna izkopavanja na mnogih krajih.

Na Bizeljskem in v Obsotelju bomo morali po zaščitnih izkopavanjih s prezentacijo predstaviti antične in zgodnesrednjeveške stavbne ostaline, kot so npr. v zadnjem času jasno ugotovljene na Svetih gorah. Savinjska dolina s Celjem bo spričo goste poselitve zlasti v pozni železni dobi, rimskem in zgodnesrednjeveškem času in zaradi živahne gradbene dejavnosti sedaj zahtevala še slej ko prej mnogo zaščitnih izkopavanj pa nadaljnjo skrb za pomembne komplekse Šempetra in zlasti Celja. Pomembne paleolitske postojanke, tudi visoko v gorah, kot so Potočka zijalka, Mokriška jama ali Špehovka, moramo samo ohraniti take, kot so. Čim manj spremenjene morajo ostati tudi višinske postojanke iz prazgodovine okrog Slovenskega Gradca, sledove rimskega Colatia v Starem trgu pa bi bilo treba vsaj nakazati v sodobni stavbni ureditvi kraja. Vse vzhodno Pohorje označujejo zelo zanimiva gradišča iz pozne železne dobe pa tudi iz antike in antični kamnolomi. Gradišča seveda morajo ohraniti svojo sedanjo podobo v pokrajini. V okolici Šentjurja je gotovo najpomembnejši Rifnik z bogatimi arheološkimi najdbami. Do konca raziskan in urejen bo mogel predstaviti zlasti dogajanje v naših krajih po koncu antike. Prostor med Konjicami, Slovensko Bistrico in Šmarjem pri Jelšah zaznamujeta precej gosta rimska kmečka poselitve in dobro ohranjena cestna trasa. Zato bodo tudi tu potrebna zaščitna izkopavanja, v samem Šmarju pa bi bilo treba prikazati nekaj stavbnih ostalin tudi s prezentacijo.

V arheološki dediščini okolice Maribora gre prvenstvo verjetno vzdrževanju gradišča in gomilnega grobišča na Pošteli v sedanji podobi, pa verjetno tudi zaščitni raziskavi in prezentaciji vsaj nekaj rimskih stavbnih ostalin v okviru ureditve okolice Betnave. Številne stare in nove arheološke najdbe okoli Maribora pa terjajo skrbno spremljanje vseh gradbenih del. Isto velja za Dravsko polje s Ptujem. Tu bi morali poleg že davno konserviranih in prezentiranih mitrejev in nove ureditve turnirskega prostora na gradu srečati v mestni podobi še katero od konserviranih in dobro ohranjenih rimskih ostalin. Sistematična zaščitna izkopavanja pa morajo omogočiti sodobno dograditev mesta in obenem rešiti izpovedno vrednost bogatih arheoloških starin. Po Slovenskih goricah je treba varovati številna in zanimiva gomilna grobišča, in sicer spet tako, da skrbimo za ohranjanje gozdov, kjer so še, ker tako ohranjamo prvotno konfiguracijo tal. Seveda moramo tudi tu računati na zaščitna izkopavanja. Prazgodovinski nasip naselja v Ormožu, tako star in dobro ohranjen kot malokje v Evropi, mora ostati še naprej značilnost mestne podobe v Ormožu, nedotaknjena pa naj ostane tudi odlično ohranjena rimska cestna trasa med Humom in republiško mejo pri Preseki. Arheološke dobe, se zdi, Halozam niso vtisnile posebnega pečata.

Vse, kar smo rekli za Dravsko polje in Slovenske gorice, pa moramo ponoviti Prekmurje, ki je bilo v vseh arheoloških dobah gosto naseljeno in kjer vrh tega kontinuiranost arheoloških naselij seže verjetno še visoko v srednji vek, pa se potem prekine, torej nekoliko drugače kot v slabše prehodnih krajih.

Tudi v Gorjancih in Beli Krajini je zelo mnogo pomembnih arheoloških spomenikov, katerih starost seže nazaj do mlajše kamene dobe. Vsi bodo terjali zaščitna izkopavanja, ob morebitnih posegih, posebno značilne, kot so Podzemelj ali Rožanec pri Črnomlju pa Mihovo na Gorjancih, pa bo treba urediti in jih tudi primerno vključiti v podobo sodobne Vinice, Črnomlja in morda tudi Metlike.

Seveda smo v tem pregledu mnogo izpustili in poenostavili, saj to ni in ne more biti navodilo za ravnanje v vsakem posameznem primeru. Če pa smo z njim vsaj okvirno mogli predstaviti naša hotenja in tako opozoriti na zahteve iz varstva arheoloških spomenikov vse, ki bi jih to utegnilo zanimati, če nam je uspelo nakazati uporabnost gradiva, ki je kot osnova za varstvo spomenikov že na voljo, potem lahko rečemo, da je večletno delo naše strokovne službe doseglo svoj namen.

IZ DELOKROGA KONSERVATORJA-ARHEOLOGA
V OBČINSKEM ZAVODU

Marijan Slabe

Ljubljana, Ljubljanski regionalni zavod za spomeniško varstvo

UDK 351.853.085(497.12-3):930.26

FROM THE FIELD OF ACTIVITY
OF A REGIONAL CONSERVATOR-
ARCHAEOLOGIST

Pojem konservator arheolog je pravzaprav v Sloveniji šele povojna pridobitev. Njegov delokrog označuje vsebinska pestrost, ki jo nalaga kompleksna strokovna in upravna naloga dela. S številnimi nalogami, ki izhajajo iz določil obstoječe spomeniške zakonodaje, se neposredno vključuje v družbeno stvarnost. Zaradi pomanjkanja strokovnega kadra je treba v dani situaciji izvedbo določenih spomeniških akcij vezati tudi na obstoječe sorodne arheološke ustanove. Posebno pozornost pa je treba v bodočnosti posvetiti tudi strokovni izobrazbi strokovnjakov na zavodih, zlasti pa vzgoji novega spomeniškega kadra.

As a matter of fact the notion of a conservator-archaeologist has been in use in Slovenia only in the post-war period. His field of activity is characterized by the variety as to the contents, being imposed by a complex technical and administrative task of the work. With his numerous tasks, laid down under the provisions of the existing monument legislature in force, he is directly included in the social reality. Owing to lack of technical personnel, the performing of certain monument projects should be, in the situation as it is, linked also to the existing similar archaeological institutions. A special attention should be in the future paid also to technical training of the specialists at the institutes, and in particular to the education of a new monument personnel.

Pojem konservator-arheolog je v Sloveniji pravzaprav šele povojna pridobitev.¹ V prejšnjem obdobju so bili arheološki spomeniki pogostokrat v oskrbi nearheologov, ki so jih tudi ocenjevali, zlasti pa ohranjevali po načelih, ki niso bila vedno povsem arheološko spomeniška. Vidno vlogo v varovanju teh spomenikov so igrali seveda Centralna komisija, kasneje Spomeniški urad, zlasti pa takratni muzeji oziroma zbirke in razna društva ljubiteljev starin, ki jih lahko imenujemo tudi reševalne postaje. Njihovi člani oziroma kustosi-arheologi, teh je bilo zelo malo, so posegali tudi v prezentacijo nepremičnega arheološkega spomenika (kakor v spomeniško varstvo nasploh) in trkali na dušo kulturne javnosti, da bi ohranili ponekod vsaj najpomembnejše od tistega, kar se je našlo. Ponekod so si pri varovanju arheoloških najdb pomagali tudi z zaupniki, kar pa se iz različnih vzrokov ni vedno obneslo.

¹ Nikakor ga ne smemo »enačiti« s konservatorjem oziroma zaupnikom-dopisovalcem, ki ga je vpeljala dunajska centralna komisija, čeprav lahko prav tu iščemo začetke konservatorske arheološke službe na naših tleh.

Prav gotovo bo nekoč treba napisati še kaj o konservatorjih in dopisovalcih v okviru dunajskega centra in njihovem delu oziroma metodah pri reševanju in varovanju arheološkega gradiva. (Glej: F. Baš, Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti, Varstvo spomenikov V, 1953-54, 13 ss.)

Posledica pomanjkanja strokovnjakov na terenu in nezadovoljiva spomeniška zakonodaja sta bila med drugim tudi širjenje in bogatenje zasebnih zbirk in preprodaja arheološkega gradiva. Varovanje arheoloških spomenikov je kazalo izredno porazno sliko in ni odveč poudariti, da se negativnosti nekdanjih obdobj še danes kažejo v taki ali drugačni obliki.

Zlasti so bile ogrožene nepremične arhitektonske arheološke ostaline. Te so se tudi redkeje prezentirale in situ (npr. dva mitreja v Ptuj, del svetišča v Celju, rimski zid v Ljubljani, nekaj obcestnih kamnov, več pa nagrobnikov in drugih kamnitih kosov, pozneje vzdanih v zidove največkrat sakralnih stavb oziroma shranjenih v muzejskem depozitu). Drobnost gradivo se je morda večkrat ohranilo, kolikor pa ga niso takratni varuhi spomeniške dediščine pravočasno rešili, se je zaradi pomanjkanja evidence na terenu, kot rečeno, pozneje nemalokrat izgubilo v rokah preprodajalcev in nenazadnje tudi v takratnih muzejskih depozitih, kjer leži precej gradiva brez potrebne dokumentacije.

Vzroke za tako neurejeno in izredno neučinkovito varovanje arheoloških spomenikov je iskati v končni fazi v takratnih družbenih razmerah, v katerih ni bilo mogoče razviti sistematične arheološke dejavnosti.

Ob tem seveda ne smemo prezreti dotedanje dejavnosti referata za varstvo arheoloških spomenikov, ki ga je vodil J. Kastelic in ki predstavlja začetno sistematično arheološko spomeniško službo na Slovenskem.

Zato poudarek na začetku ni fraza, marveč dejstvo, ki je bilo celo še nekaj let v naši družbi nepremostljivo. S prihodom arheologov neposredno v spomeniško delo so se stvari počasi pričele premikati tudi na tem arheološkem področju. Leta 1956 smo dobili prvega konservatorja-arheologa,² leta 1964 ga je dobil tudi že regionalni zavod in do danes je število naraslo že na pet ljudi.

Razumljivo je, da je počasna rast arheološkega konservatorskega kadra v neposredni zvezi tudi z razvojem njihovega dela in širjenjem njihovih prizadevanj in načel med stroke, ki so že delovale na tem polju. Vendar smemo danes že ugotoviti, da je ravno arheološka spomeniškovarstvena dejavnost zavzela v spomeniškovarstveni službi eno izmed najvišjih mest, tako po sistematičnosti dela, kot po sami aktivnosti in ne nazadnje po privzemanju najsoodnejših konservatorskih metod.³ Pri tem ne gre prezreti, da so bili ti uspehi

² Dr. Vinko Šribar je zasedel mesto konservatorja na Zavodu za spomeniško varstvo SRS l. 1956. Njegovo mesto je prevzel l. 1959 dr. Peter Petru, ki pa je bil leta 1970 izvoljen za ravnatelja v Narodnem muzeju v Ljubljani. Širjenje in večanje arheološke konservatorske dejavnosti pa je zahtevalo še dodatno nastavitve na isti ustanovi. Leta 1965 se mu je pridružila dr. Iva Curk, ki je do takrat delovala kot kustos Pokrajinskega muzeja v Ptuj. Leta 1972 je bil nameščen kot konservator za arheologijo še Davorin Vuga.

Zavod za ureditev stare Ljubljane je prvi regionalni zavod, ki je že leta 1964 vključil v spomeniško delo tudi arheologa (M. Slabe). Leta 1973 sta se mu pridružila še Zavod za spomeniško varstvo Gorica (Nada Osmuk) in Zavod v Mariboru, ki je namestil arheologinjo Miro Strmčnik-Galič.

Zavodi v Kranju, Piranu in Celju, kljub večkratnim urgencam arheološke spomeniške službe in načelom, ki jih je sprejela Skupnost zavodov za spomeniško varstvo, doslej še niso izpopolnili svoje strokovne dejavnosti z arheološkim strokovnjakom.

³ Seveda pa je v celotnem arheološkem spomeniškem udejstvovanju treba še nadalje poglobljati sistematičnost dela, ki se ne bo odražala samo v enotnem snovanju in izvajanju arheoloških spomeniških nalog, marveč v enovitosti kompleksnega razvoja te spomeniškovarstvene veje nasploh.

tudi neposredna posledica sodelovanja in odprtosti arheološke konservatorske službe z drugimi sorodnimi ustanovami, med njimi v prvi vrsti muzeji itd.

Uspešnost delovanja konservatorja v regionalnem okviru pa ni odvisna samo od realizacije njegovega temeljnega sistematičnega dela, marveč še od vrste drugih dejavnikov. Predvsem je treba poudariti, da so arheologi-konservatorji prihajali v spomeniške zavode med zadnjimi, če ne zadnji, in da so morali in morajo iz raznih vzrokov nemalokrat upoštevati tradicijo posameznih dejavnosti v tej službi. Zato je bil arheolog konservator pogosto prisiljen podrežati, vsaj v začetku, svoje načrte že ustaljenim in utečenim programom zavoda. Vendar moramo reči, da se je kljub raznim strokovnim problemom že tudi v razmeroma mladi regionalni spomeniškovarstveni službi skristalizirala osnova njenega splošnega delovnega programa in se oddaljila od neposrednih, večkrat ne dovolj konstruktivnih vplivov; ta sloni, razumljivo, na opravljanju nalog, ki jih določa Zakon o varstvu kulturnih spomenikov in ki jih imenujemo temeljna dejavnost.⁴

Ta temeljna dejavnost vključuje vsebinsko več med seboj različnih, po bistvu in smiselnosti pa nedeljivih enot. Med najpomembnejše spada delo arheologa-konservatorja v vlogi strokovno upravnega organa oziroma delavca v »javni službi«. S tem so povezane vse bolj številne izdaje strokovnih mnenj oziroma navodil, soglasij, odločb o začasni ustavitvi del na zaščitelih področjih, odločb o kulturnih spomenikih (teh ni malo, saj je treba izdati za vsa zemljišča, ki imajo arheološke ostaline, posebno odločbo lastniku in pristojnim organom) in drugih upravnih ukrepov, pridobivanje sredstev za zavarovalna dela na arheološkem terenskem spomeniku itd., ki se neposredno dotikajo zavarovanih območij. S tem pa so v neposredni zvezi ogledi in nadzor na terenu samem.

Nadalje smemo uvrstiti sem tudi vse bolj zaželeno in nikdar dovolj poglobljeno sodelovanje z upravnimi službami, sveti, raznimi komisijami bolj ali manj strokovne ali upravne narave, npr. pri regionalnem in ožjem urbanističnem programiranju, pri korekturah teh programov in sprejemanju drugih splošnih aktov, ki posredno ali neposredno posegajo v spomeniško področje itd.⁵ Vse pomembnejša postaja neposredna zveza z najrazličnejšimi občinskimi dejavniki od upravnih do turističnih, katerih delo se pogosto vpleta v program posameznega zavoda.⁶

Ob tem je regionalni konservator dolžan skrbeti za uveljavljanje spomeniškovarstvenih načel tudi tako, da posveča vse večjo pozornost popularizaciji spomeniškega varstva in skrbi za ohranjevanje arheoloških spomenikov tudi med drugimi občani. Zdi se mi potrebno omeniti zlasti močno vlogo, ki jo

⁴ Vključevanje arheološke konservatorske stroke v sedanjo, programsko ne vedno dovolj usklajeno spomeniško dejavnost, je bilo vsekakor vse prej kot lahko. Premajhno razumevanje za arheološko problematiko in s tem v zvezi tudi za zavarovanje arheološkega spomenika, je pogosto zaviralo hitrejši razvoj arheološke konservatorske stroke.

⁵ Pozornost je treba posvečati zlasti pravočasnemu sodelovanju pri izdelavi urbanističnih programov, idejnih projektov za posamezna zazidalna področja, mesta, vasi, krajine itd., pri gradnji novih cest oziroma njihovih rekonstrukcijah, napeljavi vodovodov, kanalizacije itd.

⁶ Izrazit primer je npr. sodelovanje pri programu gradnje novega turističnega centra na Blokah, kjer konservatorska služba sodeluje že od vsega začetka snovanja tega projekta in uspešno vključuje v program tudi svoje zahteve oziroma pogoje.

lahko odigra konservator-arheolog v vse bolj pomembni temeljni kulturni skupnosti, kjer se kaže, vsaj po izkušnjah sodeč, nemajhno zanimanje zlasti za arheološke spomenike.

Tu sem dolžan opozoriti na že omenjeno izredno pomembno vez, ki jo mora ustvariti konservator s pristojnimi muzejskimi delavci. Glede na trenutne možnosti moremo namreč pričakovati uspeh naše dejavnosti, govorim za arheološke spomenike, le v nenehnem in neposredno povezanem delu obeh strok (muzejske in konservatorske). Jasno je, da konservator-arheolog v današnji tako živahni gradbeni in urbanistični dejavnosti, ne more biti povsod prisoten oziroma opraviti vseh del, ki mu jih nalaga zakonodaja ter je zato primoran, da poskuša vpreči v največji meri vse strokovnjake, ki bi lahko sodelovali pri zaščitnem delu na posameznih arheoloških spomenikih, naj gre za samo zaščitno izkopavanje ali pa prezentacijo in podobno. Poudarjam, da osamitev konservatorja na terenu že vnaprej vodi v neuspeh.⁷

Zelo kvalitetna pomoč na terenu so tudi zaupniki, vendar kot poročevalci, ne pa izvrševalci zavarovalnih del na spomeniku, kar se včasih rado pojavi pri našem delu. Zato je konservator dolžan, da poskuša na terenu postaviti mrežo zaupnikov, ki pa jih mora že vnaprej jasno in primerno poučiti o njihovi vlogi in pravicah.

Doslej smo namreč tej pomožni sili, ki gradi svoje želje oziroma navdušenje za varovanje arheološkega spomenika predvsem na osnovi svoje notranje kulturne razgibanosti, posvečali vse premalo pozornosti. Uspešnost njihovega dela bomo zagotovili samo z občasnim strokovnim, vendar sistematičnim, lahko bi rekli pedagoško izpopolnjenim programskim prevzganjem, ki bi ga morali voditi konservatorji v širšem, vendar enotnem krogu.

Za opravljanje vseh teh del oziroma za učinkovito udejstvovanje pa je potrebno, da ima regionalni konservator-arheolog tudi primerno interno dokumentacijo; ta mora biti čim bolj sistematično urejena in jo je treba nenehno izpopolnjevati. Obsega pa prvenstveno: seznam vseh najdišč s kategorizacijo in režimsko stopnjo posameznega spomeniškega območja, potrebno foto- in drugo tehnično dokumentacijo (geodetski posetki itd.), ki služi npr. za izdelavo samega registra spomenikov, seznama spomenikov, izdelanega po posebnih predpisih za primer vojne, in sploh kakršnegakoli dokumenta ali študije o spomenikih na terenu. Seveda mora dokumentacija vsebovati tudi evidenco stanja posameznih spomenikov in posegov na spomeniku itd. Tu bi omenil, da si je LRZSV na podlagi izkušenj izdelal za vsako posamično občino tako imenovani elaborat Faze A, ki ima sicer še zgolj preventivni značaj, vendar pa je sočasno del predloga odloka o varovanju kulturnih spomenikov v urbanističnem programu posamezne občinske skupščine. Njegove kvalitete se danes odražajo na vseh poljih, naglasiti pa je treba, da se s takim elaboratom, oziroma z njegovim utekom v življenje, povečajo naenkrat tudi naloge konservatorja terenca in to ne v majhnem merilu, gotovo pa je tudi, da se le na tak način približuje končnemu cilju, da bo seznanjen z vsemi dogajanji, ki se tičejo spomeniškega varstva.

⁷ Seveda pa muzeji v okviru svojega delovnega programa npr. ne morejo planirati zaščitnih posegov na terenskih spomenikih, temveč edinole skupaj s pristojnim zavodom, ki je seznanjen z vso urbanistično in gradbeno politiko posamezne občine in zato lahko izdela okvirno programsko skico zaščitnih raziskovalnih posegov. Zlasti pa ima zavod večje možnosti, da pravočasno zagotovi zadostna finančna sredstva za zavarovanje terenskega spomenika itd.

Posebno poglavje v spomeniški dejavnosti pa so akcije z zaščitnimi raziskavami in objavo rezultatov ali spomeniškim nadzorom, pripravo in izdelavo studije za prezentacijo spomenika, njegovim konserviranjem in restavriranjem, (jasno je, da sodeluje pri tem z vsemi »pomožnimi« službami) oziroma skrb za njegovo ohranjenost in ustrezno stanje, itd. S tem v zvezi je konservator tudi dolžan, da proučuje vprašanja spomeniškega varstva, spremlja izsledke na področju teorije in prakse spomeniškega varstva, posebno kar se tiče najmodernejših zaščitnih ter prezentacijskih predstav in metod, da jih uvaja sam, ali pa po raznih, prav za to ustanovljenih komisijah, v neposredno realizacijo, in s tem ustvarja najugodnejšo klimo za razvoj spomeniškega varstva v okolju, kjer se giblje. Zato je treba posvečati tudi vse večjo skrb strokovnemu izpolnjevanju in usposabljanju vseh, zlasti pa mlajših strokovnjakov.⁸

Prav gotovo je, da nismo našeli vseh nalog in dolžnosti, ki se vežejo na delovno mesto konservatorja-arheologa, poskušali pa smo zajeti v glavnem vsaj bistvo njegove dejavnosti in podati s tega stališča tudi okvirni prikaz za sistematski pristop z uspešno in v precejšnji meri že preizkušeno metodo h konservatorskemu delovanju na nekem regionalnem zavodu. Saj lahko rečemo, da bi lahko vsako poglavje, ki smo se ga tu le dotaknili, oziroma le nakazali, obdelali v posebni razpravi; vrsto aktualnih problemov pa smo sploh izpustili (naj omenim npr. vprašanje vloge konservatorja in njegovih kompetenc pri varovanju prenosnega gradiva v muzejskih zbirkah, ali izpolnjevanje obveznosti, ki jih posamezni raziskovalec sprejme z odločbo o dovoljenju za arheološko raziskavo na nekem spomeniku itd.).

Morda naj ob koncu ponovno naglasimo že med tekstom izstopajoč problem, ki je stalno prisoten v tej mladi spomeniški veji in sicer pomanjkanje ustreznega arheološkega kadra. Nujno je, da se vnese v načrt perspektivnih nalog arheološke spomeniške dejavnosti, ki zajema iz leta v leto vse vidnejše in zahtevnejše mesto v naši družbeni strukturi, sistematična vzgoja in specialistično izpopolnjevanje spomeniških kadrov. Obstoječi šolski program iz objektivnih razlogov ne more posegati v globine spomeniške arheološke stroke in se mora največkrat zadovoljiti le z okvirnimi vprašanji, ki pa glede na današnjo razvito strokovno delo ne morejo zadovoljiti vseh potreb. Sistematični študijski program pa bi moral med drugim obvezno vsebovati tudi prakso v zavodih za spomeniško varstvo, ki je doslej izostajala. Upravičeno lahko poudarimo, da izostanek take prakse v marsičem odtuja mladega strokovnjaka od te spomeniške stroke, pravitako pa izpade tudi njegovo praktično spoznavanje področja, ki posega v zaščito, ohranjanje, prezentacijo ter vključevanje arheološkega spomenika v kulturni prostor.

Odpasti mora v bodoče nekdanja praksa, da se prične novinec »spomeniško zgrajevati« šele ob samem seznanjanju z delom v ustanovi. Nikakor ne sme biti več prepuščen bolj ali manj samemu sebi oziroma individualni iznajdljivosti, marveč mora biti ob vstopu na službeno mesto konservatorja ne samo strokovno primerno podkovan, marveč tudi seznanjen s praktičnim delom na terenu.

⁸ Danes lahko ugotavljamo, da se arheolog konservator zaradi pomanjkanja možnosti dopolnilnega šolanja pri nas ne more sistematično izpopolnjevati. Zato je ena izmed prihodnjih nalog spomeniške službe tudi čimprejšnja priprava programa, ki bo predvidel stalno strokovno rast konservatorja arheologa, ki je danes v zavodu prepuščen samemu sebi.

NEKAJ MISLI OB ROB NAŠI RESTAVRATORSKI PROBLEMATIKI

(7. maja 1975)

Ivan Bogovčič

Ljubljana, Zavod SRS za spomeniško varstvo

UDK 7.025.4(497.12)

SOME THOUGHTS IN CONNECTION
WITH OUR RESTORATION
PROBLEMS

Pričujoči članek govori o še vedno perečem vprašanju izboljšanja in krepitev restavracije v slovenskem prostoru. Ta problematika je prisotna že vrsto let, vendar je nastopil trenutek, ko je potrebno to dejavnost vzeti v reševanje s skrajno odgovornostjo in zavzetostjo vseh odgovornih činiteljev.

The present article deals with the still urgent question of improving and strengthening restoration in the Slovene sphere. The set of problems has existed for several years, but the time has come when it is necessary to start solving them with the utmost responsibility and interest of all the responsible factors.

Ob jubilejih ponavadi pišemo in govorimo le o uspehih, napredku ter drugih pozitivnih platih neke dejavnosti. Moj namen ni tak. O delu Oddelka za restavracijo Zavoda za spomeniško varstvo SR Slovenije je bil govor ob razstavi, posvečeni jubileju tega oddelka (razstavišče Arkade, Ljubljana, 10. do 24. maja 1972). O opravljenem delu je bilo pisano v Varstvu spomenikov XVI, ki je bilo posvečeno restavracijski dejavnosti zavoda (20 let oddelka, v resnici skoraj 22 let).

Namen članka je nakazati nekaj kritičnih misli o položaju in problematiki restavracijske dejavnosti na Slovenskem.

Za uvod bom citiral prvi odstavek iz Poročila o delu restavracijskega oddelka v Varstvu spomenikov IV, 1951-52. M. Šubic: »Zavod za spomeniško varstvo LRS je v drugi polovici leta 1950 ustanovil svoj restavracijski oddelk, ki je pričel po potrebnih pripravah in ureditvah z večjimi restavracijskimi deli v začetku leta 1951. Zamišljen je kot centralni republiški laboratorij za konservatorsko-restavracijsko raziskovanje. V njegovih delavnicah za restavriranje slik in plastik bi se restavrirale naše najpomembnejše umetnine, hkrati pa bi oddelk vodil restavracijska dela v delavnicah centralnih in provincialnih galerij in muzejev.«

To pomeni, da mineva 25 let restavracijskega oddelka. Četrto stoletje razvoja in kriz. Obdobja rasti in padcev. Nekaj zadnjih let oddelk bije boj za obstanek. Kot da bi morali 25 let po njegovi ustanovitvi braniti idejo o potrebi ter kvaliteta, ki jih stroka, povrhu vsega še v sestavi dejavnosti posebnega družbenega pomena, dobi le v združenem strokovnem delu, z uvajanjem sodobnih metod in sistema dela. Danes, ko je naša skupnost dosegla višjo raz-

vojno stopnjo, se teži, žal tudi v strokovnih krogih, za skoraj popolno privatizacijo te pomembne stroke.

Ali lahko prepustimo skrb za našo materialno kulturno dediščino posameznikom? Univerzumov naš čas ne pozna. Obdobje renesanse in njenih velikanov duha (s takratnim obzorjem) je zdavnaj minilo. Razvoj je prerasel zmogljivosti posameznika.

Restavratorska stroka je doživela v svetu v zadnjih letih, če ne desetletjih, nesluten razvoj. O tem nam govori tuja strokovna literatura in uspehi, ki jih dosegajo pri praktičnem delu. Seveda ne mislim s tem zanikati uspehov naših strokovnjakov (VS XVI.). Kje so vzroki?

Zopet bom uporabil del omenjenega poročila iz VS IV: »Nujno bo treba dobiti primerne in zadostne prostore ter potrebno opremo za delavnice, predvsem tudi veliko moderno stiskalnico za rentoilaze... kemijski in fizikalni laboratorij z rentgenskim aparatom, ultravijoličastimi in infrardečimi svetili, s specialnimi rumenimi in sodium žarnicami, skratka z napravami in pripomočki, s kakršnimi so opremljeni vsi napredni konservatorsko-restavratorski instituti v Evropi, če naj opravljajo svoje posle po sodobnih znanstvenih metodah.«

Po triindvajsetih letih lahko skoraj v celoti ponovimo to ugotovitev. Ni primernih delovnih prostorov, ni sodobne in zadostne opreme, ni strokovnjakov (zaposlenih), skratka smo še vedno nekje na začetku.

Poskušamo urediti naše vrste, jih preporoditi, razširiti z novimi kadri. Oddelek naj bi bil osrednja institucija (restavratorska) za območje SR Slovenije, ki bi skrbela za razvoj in napredek stroke ter za izvajanje večjih, zahtevnejših posegov na likovnih spomenikih. Ob tej ustanovi bi imel še vsak regionalni zavod za spomeniško varstvo, muzej ali galerija svojega strokovnjaka za skrb in redno nego lastnega fonda likovnih spomenikov ter za manjše posege. Ta organizacijska oblika restavratorske dejavnosti je bila sprejeta na seji Sveta skupnosti zavodov za spomeniško varstvo SR Slovenije (5. seja, 27. 12. 1973, tčk. 3). No, spremenilo se ni nič.

Pravzaprav skoraj nič. Pojavili so se namreč dvomi, če ne bi morda prišlo do monopolizma v dejavnosti. Vprašujem se, ali je monopolizem mogoč v dejavnosti posebnega družbenega pomena in ali je v naši skupnosti kaj takega sploh izvedljivo?

Zaradi takih dvomov naj pojasnim ideje koncepta osrednje institucije.

Gre za delo na območju zaključene celote (SR Slovenije). Gre za visoko strokovno in raziskovalno delo, ki je mogoče le v večji enoti, katera ima na razpolago primerne delovne prostore, sodobno opremo in sposobne strokovnjake. Za slikovito ilustracijo bom citiral del članka dr. I. Sedeja, ki je bil objavljen pod naslovom »Raziskovanje in restavratorstvo« v »Dnevniku«, 1. marca 1975. »... Doba obrtniških metod je zatonila. Nekoč je veljal za dobrega restavratorja (ohranjevalca in obnovitelja umetnin) le slikar, ki je znal »podoživeti« stil, v katerem je bila določena umetnina ustvarjena. Skratka, šlo je za dobre retušarje, ki so s tradicionalnimi materiali, na tradicionalen način obnavljali starine. Danes je drugače. Pri restavraciji pomembne slike ali freske bi moral sodelovati štab strokovnjakov — rentgenolog, tehnolog, kemik, fizik, restavrator, zgodovinar ali umetnostni zgodovinar, mikrobiolog itd. Rezultat naporov vseh teh strokovnjakov bi bil natanko popisani postopek za rešitev in končno tudi za predstavitev ogroženega predmeta (umetnine)...«

Če to sprejemamo kot zdravo načelo, menim, da je vsaka misel o monopolizmu neutemeljena. Končno gre tudi za programirano delo (posegi na kulturnih spomenikih). Programe pa moremo delati le, če vemo, da jih bo nekdo sposoben strokovno izvršiti. V sedanjem trenutku je razkorak med programiranjem in izvajanjem v neskladju, ker je (strokovno usposobljenih) restavradorjev z vsakim dnem manj zaposlenih. Naj pripomnim, da imamo v Ljubljani vzgojno institucijo za restavratsko-konservatorsko dejavnost (edino v SFR Jugoslaviji) v obliki podiplomskega študija na Akademiji za likovno umetnost. Do danes je obiskovalo ta študij 34 slušateljev. Od diplomantov je v službi na zavodih 5 strokovnjakov, v muzejih 2 ter galerijah 2. Nekaj jih je zunaj Slovenije: 1 v Skopju, 1 v Sarajevu, 1 v Limi (Peru) in 1 v Amsterdamu (Nizozemska). Razen dveh diplomantov, ki se z restavradorstvom ukvarjata kot svobodna umetnika, so vsi ostali zaposleni v prosveti, gospodarstvu ali drugje v kulturi. To so ugotovitve v trenutku, ko ima na drugi strani spomeniškovarstvena dejavnost krizo na področju restavradorstva. Spomeniškovarstvena dejavnost se pač zadovoljuje z začasnimi, zasilnimi (beri: nestrokovnimi, cenenimi) rešitvami. Človek ima včasih občutek, da je cilj mnogih v tej dejavnosti le formalno izpolnjevanje programov. Od časa do časa se pojavi kakšna akcija na spomenikih, ki presega te okvirje, vendar so to le izjeme, ki potrjujejo ustaljeno prakso. V škodo spomenikom!

Fizično ohranjanje spomenikov je drago in zamudno delo. Ugotovitev, ki ji načelno nihče ne oporeka. V praksi izzveneva nekoliko drugače. Na primer, dokumentiranje je skoraj vsakemu naročniku odveč, ker je po njegovem mnenju to razmetavanje denarja. Pomnimo, da je dokumentacija tisti del posega, ki je nepogrešljiv zapisovalec poteka, vseh ugotovitev med posegom, uporabljenih materialov, metod ter sistemov dela.

S tem ne nameravam načenjati akademske razprave o potrebnosti in nujnosti dokumentiranja. Nasprotno, to že vsi dojemamo in sprejemamo, vendar moramo proklamirano končno že tudi izvajati. Krivec gotovo ni izvajalec, ki je praviloma postavljen pred dejstvo: za toliko kvadratnih metrov slike imaš toliko denarja; sedaj pa ukrepaj. Seveda pri tem upoštevaj vse norme, predpise in kodekse ter pripelji barko z vso odgovornostjo zdravo in celo v pristan. Zavedaj se pač, da imaš opravka s spomenikom, se pravi z zapuščino nacionalne kulture, ki je zavarovana z ustavo, zakoni in še z mednarodnimi konvencijami. V praksi tako doživljamo položaj, ki je slabši, kot če bi popravljali oguljena vozila, potrošno blago, ki bo vzdržalo kvečjemu nekaj let nakar bo končalo na odpadu ali v topilnici. Mi bi pa morali v takih razmerah ohranjati spomenike rodovom zanamcev.

Kje je bistvo problema? Delo restavradorja je praktično nemogoče vnaprej oceniti. Ne dela, ne uporabljenih sredstev. Princip, ki velja v svetu je dokaj jasen. Predmet najprej razišči, šele potem delaj program, vendar takega, ki ga boš med delom prilagajal novim ugotovitvam. Še ena slikovita primerjava. Vozilo poznamo po vrsti, tipu, letniku, modelu. Poznamo točno njegove sestavne dele. S spomeniki ni tako. Ni serijskih spomenikov. Spomeniki so individualne stvaritve po tehnični in tehnološki plati. To je tudi ovira vsem vrednotenjem obsega dela in potrebnih materialnih sredstev. Pri normalno zastavljenem programu se delo (spomenik) najprej razišče, tako tehnika kot uporabljeni materiali ter vse poškodbe in bolezni, ki tako delo napadajo. Šele, ko je delo raziskano se lotimo izvedbe posega.

Pri raziskavah ne bi smeli skopariti s sredstvi, saj imamo pri tem dvakratno korist: pri izdelavi programa in ob spoznavanju naših spomenikov po tehnični in tehnološki plati.

V preteklih letih so bili storjeni poskusi raziskav materialov in tehnik zgradbe naših spomenikov, kar je sčasoma zopet zamrlo (zaradi neurejenosti razmer in odnosa do stroke), ostala je, kot pravi I. Sedej v že citiranem članku, le kozmetika spomenikov.

Zgolj kozmetika je slejkoprej razmetavanje sredstev, ker je večinoma le lepoten poseg, z zunanjimi efekti.

Jeseni 1975 je minilo sedem let od nastanka elaborata »Problematika restavracije v Sloveniji s predlogi za sanacijo«. 25. oktobra 1968. leta je bil taisti elaborat posredovan predsedniku Prosvetno-kulturnega zbora Skupščine Socialistične republike Slovenije. Odbor Izvršnega sveta za znanost, kulturo in prosveto je uvrstil elaborat na program 37. seje, dne 11. novembra 1968, pod točko 15.

Sedem let ni malo, posebno za to dejavnost ne. Oddelek za restavracijo je od takrat vztrajno nazadoval. Od osmih strokovnjakov (1968) jih šteje danes le še pet.

Pri raziskavah ne bi smeli skopariti s sredstvi, saj imamo pri tem dvakratno korist: pri izdelavi programa in ob spoznavanju naših spomenikov po tehnični in tehnološki plati.

V preteklih letih so bili storjeni poskusi raziskav materialov in tehnik zgradbe naših spomenikov, kar je sčasoma zopet zamrlo (zaradi neurejenosti razmer in odnosa do stroke), ostala je, kot pravi I. Sedej v že citiranem članku, le kozmetika spomenikov.

Zgolj kozmetika je slejkoprej razmetavanje sredstev, ker je večinoma le lepoten poseg, z zunanjimi efekti.

Jeseni 1975 je minilo sedem let od nastanka elaborata »Problematika restavracije v Sloveniji s predlogi za sanacijo«. 25. oktobra 1968. leta je bil taisti elaborat posredovan predsedniku Prosvetno-kulturnega zbora Skupščine Socialistične republike Slovenije. Odbor Izvršnega sveta za znanost, kulturo in prosveto je uvrstil elaborat na program 37. seje, dne 11. novembra 1968, pod točko 15.

Sedem let ni malo, posebno za to dejavnost ne. Oddelek za restavracijo je od takrat vztrajno nazadoval. Od osmih strokovnjakov (1968) jih šteje danes le še pet.

PO RAZVOJNI POTI LJUBLJANSKEGA REGIONALNEGA ZAVODA ZA SPOMENIŠKO VARSTVO

Marijan Slabe

Ljubljana, Ljubljanski regionalni zavod za spomeniško varstvo

UDK 719(497.12-3 Ljubljana)(061.6)

STAGES OF THE DEVELOPMENT OF THE REGIONAL MONUMENT CONSERVATION INSTITUTE OF LJUBLJANA

Zavod je nastal z združitvijo Zavoda za ureditev stare Ljubljane in Zavoda za spomeniško varstvo Ljubljana. Nastanek prvega (1957) je treba povezati s programom takratnega Gradbenega odbora ObLO Ljubljana Center za izvedbo sanacijskih akcij na spomeniškovarstvenem kompleksu Stara Ljubljana. Sčasoma razvije ta svojo dejavnost tudi v splošni projektivni delokrog, pridobi pa tudi (1962) spomeniški referat in prevzame spomeniško varstveno službo za celotno področje občine Ljubljana Center. Zavod za spomeniško varstvo Ljubljana pa se je razvil iz spomeniškega referata (1951), ki se štiri leta kasneje reorganizira v Odsek za spomeniško varstvo Tajništva za kulturo OLO Ljubljana. Tej periodi sledi 1962 naslednja razvojna stopnja, ko preide v Zavod za spomeniško varstvo Ljubljana, ki pokriva 15 občin.

Leta 1968 se združita oba zavoda s spomeniškim udejstvovanjem na dvajsetih občinskih teritorijih. 1975. leta je Zbor delavcev novega zavoda sprejel sklep o razdelitvi na dva TOZD, (projektivna in spomeniškovarstvena), kar naj bi se uresničilo v letu 1976.

The existing Institute has developed through uniting of the Institute for Old Ljubljana with the Institute for the Monument Conservation of the Ljubljana District. The origin of the former should be connected with the programme for carrying out sanitation operations in the complex of Old Ljubljana. In the course of time its activity was developed also into the general planning field, and taking over the monument conservation service for the entire area of the commune of Ljubljana-Centre. The Institute for the Monument Conservation of Ljubljana, on the other hand, developed from the monument section (in 1951), to be reorganized, four years later, into the Division for the Monument Conservation, of the Secretariat for Culture of the District People's Committee of Ljubljana. In 1962 this period was followed by the next stage of development through establishing the Institute for the Monument Conservation of Ljubljana, covering 15 communes.

In the year 1968 there were united the both Institutes carrying on monument activities in twenty communal areas. In the year 1975 the Workers' Assembly of the new Institute reached the decision on dividing into two Basic Organizations of Associated Labour (project making and monument conservation), to be materialized during the year 1976.

Namesto uvoda lahko takoj navedemo dejstvo, da je razvojna pot Ljubljanskega regionalnega zavoda za spomeniško varstvo oziroma pot do njegove sedanje organizacijske zgradbe v okviru slovenskega spomeniškega varstva ne samo specifična, temveč tudi precej nenavadna. Že samo dejstvo, da se je izoblikoval iz dveh zavodov, med njima enega z individualiziranim program-

skim delom, in prehojena pot ga prav gotovo uvrščata med institucije, katerih rast ni potekala povsem enovito.

Današnji zavod, s pogosto uporabljeno kratico LRZSV, je nastal iz Zavoda za spomeniško varstvo in Zavoda za ureditev stare Ljubljane. Po arhivu, ki je bil na voljo in ki sega do leta 1956,¹ bi mogli za slednjega danes že obnoviti zgodovino njegovega obstoja in rasti v naslednjem poskusu.

Stara Ljubljana, srednjeveško mestno jedro, ki so ga v celoti zavarovali že s pravilnikom mestne občine ljubljanske leta 1933 na podlagi tedanjega gradbenega zakona kot zgodovinski urbanistični spomenik, je dočakala konec vojne v nezavidljivih razmerah. Z razvojem družbenih potreb in družbe nasploh, pa se je pričela kmalu prebujati. Nenehni pritiski Terenske stanovanjske skupnosti Stare Ljubljane na družbene faktorje v letu 1954 in tudi že prej, zlasti pa na takratni Okrajni ljudski odbor Ljubljana, katerih cilj so bili popravilo ljubljanskega gradu in ureditev razmer v tej stavbi, obnova opornih zidov na grajskem pobočju, predvsem pa ureditev večjega števila stavb v sami stari Ljubljani, so vsekakor orali ledino in utirali pot posebni organizaciji, ki naj bi reševala ta prvorazredni spomeniški kompleks. Leta 1955 so bili v ta namen izdelani že tudi razni okvirni programi in predračuni, ki so se pa omejevali predvsem na izboljšave stanovanjskih prostorov in obnovo fasad.

Zelo zanimiv akt, ki kaže delovno zavzetost teh začetnih obdobj, je vsekakor Predlog odloka o gradbenem in komunalnem režimu za ureditev stare Ljubljane, ki je že ostro začrtal prvo mejo oziroma obseg stare Ljubljane, ki naj bi ga obravnavali po posebnem režimu, in dal tudi vsebino vzdrževanja.

S pojmom spomeniški kompleks Stara Ljubljana (del spomeniške Ljubljane) so zaznamovali tisti del mesta (podobno še sedaj), ki je bil v srednjem veku v mestnem obzidju in je še danes v glavnem ohranjen ter je v celoti kulturnozgodovinski spomenik, obsega pa: Študentovsko, Ciril-Methodovo, Ribjo, Ključavničarsko, Krojaško, Kleparsko, Gosposko, Židovsko, Salendrovo, Križevniško in Stiško ulico, Vodno in Židovsko stezo, Mestni, Gornji in Stari trg ter Grad, Jurčičev in Vodnikov trg, Cankarjevo in Gallusovo nabrežje ter Breg. Seveda pa je primeren spomeniškovarstveni režim zajemal še drugo spomeniško Ljubljano s spomeniški območji oziroma posameznimi spomeniki. Strokovna skrb za ta kompleks kot tudi za spomeniško Ljubljano nasploh je bila v rokah takratne Komisije za varstvo kulturnih spomenikov.²

Množica nalog in obveznosti, ki so se rojevale s pričetkom akcije za obnovo stare Ljubljane, je kmalu pokazala, da vsa takratna prizadevanja niso bila kos uspešnemu reševanju kompleksne problematike v Stari Ljubljani. Vse bolj je bilo očitno, da je treba to tako kompleksno problematiko spomeniškega fonda reševati sistematično. Ob tem smo dolžni ponovno poudariti pozitivno udeležbo stanovalcev v stari Ljubljani v reševanju nujnih vprašanj, ki se je manifestirala v konstruktivnih predlogih in zahtevah KS Stara Ljubljana. Pa tudi vplivi strokovne javnosti so bili eden glavnih povodov, da je Svet za stanovanjske zadeve ObLO Ljubljana-Center izdelal predlog za ustanovitev sklada za ureditev stare Ljubljane, za dotacijo iz stanovanjsko-komunalnega

¹ Arhiv, ki sem ga uporabljal pri tem opisu, je precej pomanjkljiv in poteka dogodkov večkrat ni mogoče z dokumenti natančneje ugotavljati.

² Takratni konservator je bil sedanji univ. prof. dr. N. Šumi Problemi spomeniškega varstva v Ljubljani v letih 1951 in 1952, VS IV, 53 ss; Spomeniško vprašanje v Ljubljani, VS V, 38 ss.

sklada za 1956. leto ter ustanovitev posebnega gradbenega odbora. Izhajal je iz stališča, da je treba stari del Ljubljane revitalizirati kot kulturno, zgodovinsko, poslovno in turistično središče, in sicer na osnovi načrtov, ki naj bi jih izdelala študijska komisija za Staro Ljubljano. Da bi dosegli ta cilj, pa je treba: zavarovati in ohraniti kulturnozgodovinske spomenike srednjeveške in baročne Ljubljane, posamezne detajle stavbnih objektov kot tudi celotni ambient Stare Ljubljane, poživiti ta mestni del trgovsko, poslovno in turistično s primerno zasedbo lokalov in adaptacijami, dvigniti stanovanjski standard stanovalcev; adaptirati pa po možnosti samo stanovanja v višjih nadstropjih (zaradi vlage in zraka naj bi sanitarna inšpekcija 50 stanovanj izločila iz uporabe).

Na 15. seji ObLO Ljubljana-Center so glede na ta predlog Sveta za stanovanjske zadeve sprejeli že naslednje sklepe: hiše, zgrajene pred 1925, ki so v družbenem upravljanju, so oproščene prispevka v sklad za zazidavo hiš, posebno oprostitev dosežejo hiše, ki so v družbenem upravljanju in spomeniško zaščitene, sklad za obnovo stare Ljubljane dobi 75 milijonov za ureditev itd. Ureditev stare Ljubljane so zaupali Svetu stanovanjske skupnosti ObLO Ljubljana-Center, operativno delo pa novo nastalemu Gradbenemu odboru. V grobem je bil načrtan širši in ožji program. Zadnji ni zajemal dela onkraj Ljubljaničnice (Gosposka, Salendrova, Križevniška in Židovska ulica in Novi trg), širši program pa je za celotno staro Ljubljano predvideval: popis stanja z načrti hiš ter s tedanjem zasedbo hiš in poslovnih prostorov; program funkcionalnega dela poslovanja celotnega preurejenega predela: izdelavo arhitektonskih načrtov preureditve stavb s predračunskim elaboratom, ekonomske ugotovitve itd.

Leta 1956 je ObLO Ljubljana-Center izdal še odločbo³ o ustanovitvi Gradbenega odbora za staro Ljubljano in o imenovanju članov, ki naj bi delovali v njem. Med osmimi člani, kolikor jih je štel to telo, je bil tudi konservator Mestnega muzeja.

Na 1. seji odbora so ugotovili njegov akcijski delokrog: vodil naj bi operativno in izvajal dela po predlogih že omenjene študijske komisije. Med drugimi nalogami naj omenimo samo pobudo za zainteresiranje raznih zbornic za lokale v tem delu mesta in vlaganje finančnih sredstev za preureditev lokalov. Pomemben je tudi predlog za namestitev posebnega inženirja pri svetu za stanovanjske zadeve, ki naj bi skrbel za izdelavo načrtov in za izvajalce ter nadziral opravljena dela in občasno skliceval gradbeni odbor. Na tej seji je podal poročilo o delu in smernicah spomeniškega varstva za kompleks stare Ljubljane tudi konservator N. Šumi.

Zaradi spoznavanja samega razvoja posegov v stari Ljubljani, naj navedemo tudi izhodišča, ki jih je dal poročevalec:⁴ »vzbuditi je treba staro Ljubljano iz omrtvelosti z obnovo in izpolnitvijo lokalov. Baročnim palačam je treba posvetiti posebno skrb in vanje naseliti predvsem kulturne ustanove. Staro mesto se mora obravnavati kot celota«.

Za doseg navedenih ciljev oziroma zastavljenega programa je Referat za spomeniško varstvo OLO Ljubljana do tedaj že organiziral številne meritve in izdelal arhitektonske posnetke, zlasti poslopij obgrajskega dela Ljubljane. Prevzel naj bi v prihodnje tudi organizacijo vseh meritev in projektov za staro

³ Odločba Ob LO Ljubljana-Center z dne 21. 12. 1956, št. 01/1-7685/1.

⁴ Navajam po ohranjenem zapisniku 1. seje Gradbenega odbora z dne 28. XII. 1956.

Ljubljano, ki morajo biti izdelani skladno s spomeniškiimi interesi. Med nalogami je bil tudi (to je narekovalo takratno stanje na tem območju) posnetek tedanjih komunalnih naprav. Stroške naj krije sklad Gradbenega odbora. K izvedbi tega programa je treba pritegniti tudi zbornice in turizem.

Prof. Mušič je s svojim razredom izdelal nekaj načrtov za arhitektonsko asanacijo stanovanj, prof. Kobe pa zrisal nekaj načrtov za obnovo zunanjščin. Predvidevali so tudi sanacijo dvorišč. V začetku leta 1957⁶ je bila vse močnejše opazna dejavnost arhitekta Kobeta, ki je na drugi seji Gradbenega odbora predložil in razložil študijo preureditve hiš Mestni trg 5, 22 in Stari trg 2, 4. Vse stavbe v stari Ljubljani, ki so v seznamu zavarovanih spomenikov (teh je bilo 97) — izdelal ga je Referat za spomeniško varstvo Ljubljana — bodo v duhu odloka oproščene plačevanja v sklad za stanovanjsko komunalno graditev.

Nekoliko kasneje⁶ je Referat za spomeniško varstvo že dokončal dokumentacijo za 27 hiš, tik pred zaključkom pa je bila tudi dokumentacija za več kot 50 stavb. Prav tako je bil opravljen grobi popis zasedbe lokalov v stari Ljubljani oziroma poslovnih prostorov. Prof. Kobe je že izdelal skice za preureditev 14 fasad, za gostilno Pod skalco, Stari trg 3 itd. V izdelavi je bil tudi situacijski načrt v merilu 1:500. Akcija je bila v širokem razmahu, to nam izpričuje tudi izdelava dokumentacije opornih zidov na grajski strmini in projektiranje razsvetljave. Razpisali naj bi tudi natečaj za projektiranje v stari Ljubljani, da bi se razširil krog projektantov. Rešili so tudi vrsto pravnih in drugih problemov v zvezi s staro Ljubljano.

Na četrti seji⁷ GO so se dokončno izkristalizirala tudi nekatera splošna vprašanja: Gradbeni odbor je operativni organ, odobravanje načrtov pa se v celoti prepusti študijski in revizijski komisiji OLO Ljubljana itd.

Vse delo gradbenega odbora in sploh dogajanja v stari Ljubljani je namreč že od leta 1955 spremljala tudi študijska komisija OLO Ljubljana (Kobe, Komelj, Kopač, Stele, Šumi), ki je strokovno pregledovala načrte in programe in s spomeniškega stališča ocenjevala predloženo dokumentacijo.

Gradbeni odbor je postal tudi upravitelj sklada za potrebe stare Ljubljane s svojim tekočim računom za izvedbo programa. Ustanovljen pa je bil še poseben operativni organ (spočetka z enim uslužbencem), ki naj bi bil opravljal tudi operativni nadzor itd. Ta je zastavil delo 4. 2. 1957 in v okviru svojih nalog izdelal tudi predlog za ustanovitev novega samostojnega zavoda s svojim lastnim akcijskim programom. S tem se je začel porajati Zavod za ureditev stare Ljubljane, katerega ustanovitev je potrdil ObLO Ljubljana-Center s sklepom 22. seje (26. 7. 1957).⁸ Naloge oziroma namen novega finančno samostojnega zavoda pa so bile naslednje:

— da vzdržuje, obnavlja in spreminja kulturnozgodovinske spomenike, stavbne objekte, komunalne naprave oziroma celotni videz stare Ljubljane v soglasju z organi, katerih naloga je skrbeti za zaščito kulturnih zgodovinskih spomenikov;

⁶ Zapisnik 3. seje Gradbenega odbora z dne 28. 3. 1957.

⁷ Zapisnik 2. seje Gradbenega odbora z dne 20. 2. 1957.

⁸ Iz zapisnika 4. seje Gradbenega odbora z dne 15. 5. 1957.

⁹ Odločba ObLO Ljubljana-Center z dne 26. 7. 1957, št. 02/1 (Glasnik OLO Ljubljana, št. IV/66, 23. avg. 1957) — Uradni vestnik Okraja Ljubljana.

— da poživi ta mestni del v trgovsko, poslovno in turistično živahnější del mesta.

Ta program je novoustanovljeni zavod izvajal le v projektantsko operativnem obsegu. Za spomeniško dejavnost je še nadalje skrbel obstoječi spomeniški organ. Delovno območje ZUSL je obsegalo samo ozemlje srednjeveške Ljubljane, tj. znotraj obzidja, porušenega konec 18. stoletja.

Ob ustanovitvi Zavoda za ureditev stare Ljubljane (ZUSL) imamo na njegovem delovnem področju naslednjo sliko:⁹ število hiš: 291, število prebivalcev v stari Ljubljani: 77.069, število gospodinjstev: 3032, število stanovanj: 2009, površina stanovanj v m²: 96.605, število poslovnih prostorov: 2080, površina poslovnih prostorov: 78.419 m². Poleg tega je tu še vrsta stavb s kulturno, versko in upravno vsebino. Gostota prebivalcev na ha je 700 ljudi.

ZUSL je od ustanovitve do poletja 1958 deloval na Rimski cesti 9, v podstrešnem prostoru, nato se je preselil na Stari trg 2/I. V letu 1959 je imel že 4 oddelke: za splošne in pravne zadeve, odsek za projektiranje in ekonomsko analizo, odsek za operativni nadzor ter računovodstvo. Od 22 programiranih je bilo zasedenih 13 mest. 9 je bilo rednih uslužbencev, drugi honorarni.

Iz poročila za leto 1959 je vidna vrsta operativnih sanacijskih del, ki jih je ZUSL opravil v stari Ljubljani. Ta so vse bolj rasla in doživljala razmah v bolj ali manj spomeniškovarstvenih delih. Zanimivo je, da je leta 1957 realiziral malo manj kot 8 milijonov din, 1961 pa že skoro 319 milijonov din.

Zavod je postajal vse aktivnejši: 1960 je v okviru obnove in sanacije stare Ljubljane sodeloval s forumom za varstvo kulturnih spomenikov, posvečal pozornost proučevanju izsledkov s področja stanovanjske in poslovne izgradnje, proučevanju in izdelavi urbanističnih in regulacijskih načrtov (študije in sanacije, projektantske storitve itd.). Sklepal je pogodbe za določene naloge s stanovanjskimi skladi, skrbel za pogodbeni prevzem del s strani drugih investitorjev, sodeloval z gradbeno operativo, vključeval pa še študij in izdelavo ekonomskih analiz in program razvoja gospodarskih dejavnosti. V poročilih je opaziti tudi nenehno skrb za izpopolnjevanje dokumentacije o stari Ljubljani.

S posebno odločbo je že ob ustanovitvi zavod dobil strokovni svet kot posvetovalni organ, ki je poleg tega povezoval zavod s spomeniškim referatom in drugimi zunanji dejavniki.¹⁰ Sicer pa se je ustanova, ki jo je vseskozi uspešno vodil gradbeni ing. Marijan Kolarič, vse bolj osamosvajala. In kot je mogoče razbrati že iz teksta, je ZUSL — po dveh letih delovanja — zadovoljil zakonske pogoje in dosegel odobritev za samostojno opravljanje in izdelovanje gradbenih projektov iz delokroga svoje ožje dejavnosti.¹¹

Spričo takratne situacije in široko zastavljenega programa pa zavod tudi poslej ni počival, ampak kmalu začel razširjati svojo dejavnost tudi prek meje Stare Ljubljane na drugo območje občine Ljubljana-Center.

Specifičnost zavodovih nalog je zahtevala tudi vse tesnejšo povezavo projektantske in operativne službe zavoda s spomeniško službo. Ta povezava pa naj bi bila v takratni situaciji najučinkovitejša v primeru, da bi vsi ti strokovnjaki delali skupaj, v okviru ene organizacije.

⁹ Po virih Zavoda za statistiko OLO Ljubljana, ki jih je posredoval ZUSL.

¹⁰ Odločba ObLO Ljubljana-Center 30. 8. 1958, št. 3/5-7257/1, reg. št. II-83/57.

¹¹ Odločba Sekretariata Saveznog izvršnog veća za Industriju FNRJ (št. 3510/2-58, 10. 10. 1958).

Zato je ZUSL že leta 1960 prišel z akcijo za sistemizacijo mesta konservatorja umetnostnega zgodovinarja, ki jo je 1962 tudi uresničil. V naslednjih dveh letih sta se mu pridružila še en umetnostni zgodovinar in arheolog (prvi regionalec v slovenski spomeniški službi). Da bi bili posegi zavoda na spomenikih tudi zadovoljivo strokovno ovrednoteni in funkcionalno usklajeni, je leta 1962 ustanovil nov poseben strokovni svet petih članov strokovnjakov in znanstvenih delavcev s področja arhitekture, umetnostne zgodovine in kulture.¹² Ta je deloval bolj ali manj nepretrgano vse do združitve obeh zavodov. Prav tako v tem letu se je preselil iz dotedanjega delovnega prostora na Starem trgu v novi objekt na Karlovški cesti 1. Vse bolj učinkovita dejavnost ZUSL je terjala tudi uradno potrditev razširjenega udejstvovanja.

Pri tem so mu pomagale tudi takratne okoliščine. Spričo nove spomeniške zakonodaje in reorganizacije spomeniške službe (Ur. l. LRS 26/61) je aprila 1962 prevzel tudi posle spomeniškega organa za celotno območje občine Ljubljana-Center. Spremenjena ustanovitvena odločba¹³ občine Ljubljana-Center z dne 2. 2. 1963 že upošteva nove okoliščine in dodeljuje ZUSL tudi funkcijo občinskega spomeniškega zavoda. S tem se je povečalo zavodovo delovno področje na vso občino Center in obseglo poleg primarnega spomeniškega območja, tj. srednjeveškega jedra, še druge spomeniške urbanistične enote in objekte. Na osnovi te odločbe je zavod lahko — seveda s pristankom pristojnih občinskih skupščin — opravljal spomeniškovarstvene posle tudi v drugih ljubljanskih občinah, medtem ko — to je še posebej pomembno — za svoje specializirane projektantsko-operativne storitve ni imel teritorialnih omejitev. V njegov delokrog spomeniške obravnave je torej sodil skoraj ves fond kulturnih spomenikov mesta Ljubljane ali skoraj vsa spomeniška Ljubljana z najpomembnejšimi spomeniško-urbanističnimi kompleksi, kot so poleg stare Ljubljane še Trg revolucije, Marxov trg, Prešernov trg, del šempeterskega predmestja itd.

V teh sklenjenih mestnih enotah in zunaj njih je bilo evidentiranih več kot 300 posameznih spomeniških objektov (stavbnozgodovinskih, kulturnozgodovinskih, spomenikov NOB in arheoloških terenskih območij). Konkretnne naloge ZUSL kot spomeniškega organa za občino Ljubljana-Center pa so bile tedaj naslednje:

registracija kulturnih spomenikov po določilih Zakona o registraciji kulturnih spomenikov (Ur. l. LRS 29/62), obdelava invest. teh. dokumentacije in sodelovanje pri urbanističnem programiranju, kjer to zahtevajo interesi spomeniškega varstva,

vzdrževanje spomeniškega gradbenega režima v zaščitenih urbanističnih kompleksih,

skrb za vzdrževanje in prezentacijo kulturnih spomenikov, popularizacija problematike spomeniškega varstva z razstavami, publikacijami itd.

ZUSL je vsestransko posegal v zaščito in revitalizacijo njemu spomeniško podrejenega področja z vseh gledišč. Ob tem naj omenimo le njegov program za revitalizacijo stare Ljubljane, akcijo za ureditev Ljubljanskega gradu (obsežne raziskave stavbe in okolice in izselitev stanovalcev), Karlovške ceste,

¹² ObLO Ljubljana-Center izda v ta namen odločbo T-02/62, 29. 3. 1962 o spremembi in dopolnitvi odločbe o ustanovitvi ZUSL.

¹³ Na predlog kolektiva ZUSL je ObLO Ljubljana-Center izdal odločbo o spremembah in dopolnitvah odločbe o ustanovitvi ZUSL. Glej Glasnik X. 11 (15. 2. 1963).

tržnice, Magistrata in drugih spomeniških objektov, sodelovanje pri GUP mesta Ljubljane v okviru zaščite spomeniškega fonda itd. Stara Ljubljana je dobivala »drugačno sveže in zdravo lice«. V zveznem merilu je postal ZUSL zanimiv primer za realistično in obenem strokovno utemeljeno obravnavanje zgodovinskih mestnih jeder. Problem stare Ljubljane je namreč lasten vsem mestom in krajem s kvalitetnejšim naselbinskim izročilom. Posebej pa je treba še poudariti, da se je razmerje do historičnih ambientov — do spomeniških objektov nasploh — v tem času že preusmeril od izključno kulturnega zanimanja in vrednotenja tudi na gospodarsko področje, ki pomeni povsod nepogrešljivo sestavino za turistični razvoj posameznega mesta oziroma kraja. To pa je še posebej podpiralo zavodove težnje in izhodišča oziroma govorilo v prid njegovi takratni programski politiki.

Kljub nenehnemu razvoju in marsikaterim priznanjem pa zavodu na slovenskih tleh s svojo specifično kadrovsko strukturo in sploh individualiziranim investicijskim in akcijskim programskim udejstvovanjem zaradi premajhnega razumevanja za njegovo usmerjenost ni uspelo, da bi bil dosegel svoje cilje. Nemajhno vlogo sta pri tem igrala pogosto nerazumevanje za zavodove napore pri osvojitvi predlaganega načina za pridobivanje sredstev za spomeniško akcijsko udejstvovanje in ne nazadnje tudi reakcija proti monopolnim silnicam, ki naj bi bile po mnenju nekaterih včasih izžarevale v zavodovem akcijskem poletu. Poleg tega je treba še poudariti, da so nezadostna finančna sredstva za obnovo spomeniških objektov, ki so se zlasti v zadnjih letih močno zmanjševala, vse bolj hromila projektivni oddelek, tako da ni mogel razvijati svojih prizadevanj za sanacijo stare in sploh spomenciške Ljubljane. Oporo je pričel iskati v razširjanju svoje dejavnosti, kar pa se je kasneje pokazalo kot nezadovoljiva rešitev v sklopu spomeniškega zavoda. Medtem ko je projektantska skupina zavoda programirala, projektirala in opravljala druge investicijske posle na spomeniško zaščiteneh objektih in kompleksih, je od 24. 11. 1966, ko je SO Ljubljana-Center na seji odobrila zavodu, da deluje z invest. tehn. dokumentacijo tudi za vse objekte visokih gradenj, zašla v splošno projektivno delovanje.

Na drugi strani pa je vse močnejšo vlogo dobivala sama spomeniška služba. Ta je vse bolj posegala v družbeno stvarnost in kmalu postala nezamenljiv oziroma nepogrešljiv člen v preobrazbi osrednje mestne občine. Vendar v taki obliki ni mogla doseči optimalnih možnosti za svoje specialistične obravnave, saj se je projektantsko delo iz objektivnih vzrokov do neke mere vse bolj oddaljevalo od spomeniškovarstvene narave dela.

S sklepom št. 010-024/68 z dne 23. 2. 1968 o prevzemu ustanoviteljskih pravic in dolžnosti do mestnih kulturnih ustanov je prešel ZUSL v pristojnost Mestnega sveta Ljubljane. Njegove naloge so se v zadnjih letih popolnoma izkristalizirale in nam v celoti kažejo tudi njegov obseg delovanja:

- proučuje vprašanja spomeniškega varstva in prezentacije kulturnih spomenikov,

- izvaja predpise o varstvu kulturnih spomenikov ter nadzoruje izvajanja ukrepov za varstvo kulturnih spomenikov,

- varuje in v sporazumu z imetniki vzdržuje in ureja spomeniške objekte in komplekse na območju občine Ljubljana-Center in s posebnim pristankom občinskih skupščin tudi na ostalem območju mesta Ljubljane,

— opravlja druge zadeve, ki so mu dane z zakonom o varstvu kulturnih spomenikov in z drugimi predpisi,

— skrbi za celoten videz stare in spomeniške Ljubljane in v sporazumu z lastniki oziroma imetniki vzdržuje stavbne objekte in komunalne naprave, jih sanira in konservira ter adaptira v skladu z zahtevami spomeniške zaščite in sanacijskega programa,

— skrbi za živahnjšo trgovsko, poslovno in turistično dejavnost stare Ljubljane,

— upravlja objekte, ki mu jih da v upravljanje družbenopolitična skupnost, delovna ali druga organizacija in objekte, ki jih sam pridobiva,

— s pomočjo svoje projektantsko-operativne službe lahko zavod programira, projektira in opravlja druge investicijske posle na spomeniško zaščiteneh objektih in kompleksih ter na objektih visoke gradnje nasploh.

Povsem drugačno razvojno pot pa je prešel Zavod za spomeniško varstvo Ljubljana. Kljub prizadevanjem, da bi se dokopal do arhiva te nekdanje ustanove, mi to ni uspelo, zato sem moral v nasprotju z obravnavo prejšnjega zavoda ostati pri okvirnem prikazu. Poudariti je treba, da pa večina mojih navedb (kot pri prej obravnavanem zavodu) sloni izključno na avtentičnem arhivskem gradivu oziroma so plod analiz tega materiala in le v manjši meri tudi razgovorov z nekaterimi tedanjimi delavci teh dveh ustanov.

Iz obrazložitve k predlogu za ustanovitev Zavoda za spomeniško varstvo okraja Ljubljana izvemo,¹⁴ da segajo korenine zavoda v leto 1951, ko je bil v okviru Mestnega muzeja v Ljubljani ustanovljen spomeniški referat. Konservatorske posle je opravljal v tem referatu le en uslužbenec — konservator.

Ob reorganizaciji upravne strukture takratnega ljubljanskega okraja se je leta 1955 referat za spomeniško varstvo razširil v Odsek za spomeniško varstvo v okviru Tajništva za kulturo OLO Ljubljana, katerega pristojnosti so obsegle poslovanje okrajne spomeniške službe. V prvih obdobjih se je število zaposlenih povečalo celo na 4 uslužbenice, pozneje pa se spet zmanjšalo le na dva: konservatorja umetnostnega zgodovinarja in konservatorja arhitekta (dr. N. Šumi in arh. V. Kopač). Takšno stanje je bilo tudi še v začetku leta 1961.

Razumljivo je, da je bilo delo na spomeniškem polju v tako pomanjkljivi zasedbi močno okrnjeno, čeprav je bil spočetka delokrog spomeniške dejavnosti takratnega spomeniškega foruma vezan le na mesto. Nikakor ne moremo obiti vloge, ki jo je odigral referat oziroma odsek, kar smo lahko opazili že v prejšnjih izvajanjih, pri posegih v spomeniško Ljubljano in predvsem v njen osrednji historični kompleks, staro Ljubljano. S številnimi strokovnimi analizami, elaborati in izdelavo spomeniškega inventarja je dal osnovne konservatorske smernice in merila za zavarovanje, obnovo oziroma revitalizacijo te spomeniške dediščine. Zanimivo je tudi, da so na njegovo pobudo v nekaterih občinah ustanovili posebne komisije za spomeniško varstvo. Delokrog teh komisij je določal sporazum z Odsekom za spomeniško varstvo OLO.

Seveda pa je bila med prvimi operativnimi nalogami, ki jih je referat pričel opravljati, odstranitev posledic druge svetovne vojne oziroma pospešeni napori za odstranitev zanemarjenosti na spomenikih oziroma spomeniških območjih. Začel je reševati nekaj najbolj ogroženih spomenikov na ozemlju svojega delovanja, predvsem nekaterih gradov in drugih pomembnejših stavb-

¹⁴ Dokument ZUSL 44/61.

nih kompleksov. Pozornost pa je posvečal tudi inventarizaciji in študiju spomeniškega gradiva na drugem njemu podrejenem področju. Močno je poglobil vezi z urbanistično dejavnostjo, saj je bilo treba izdelati osnove za uspešno preventivno varovanje kulturne dediščine (pokrajina, naselja zunaj Ljubljane, narodni parki, režimi za posamezne predele). Iz dneva v dan so se povečevali tudi upravno pravna dejavnost, nadzor nad posegi na spomenikih itd.

Z utemeljitvijo zakonskih predpisov Splošnega zakona o varstvu kulturnih spomenikov (Ur. l. FLRJ, št. 17/59) je referat izpadel iz upravnega delovanja OLO Ljubljana in je bil leta 1962 na podlagi sklepa ObLO Ljubljana-Vič-Rudnik in v soglasju s soustanovitelji: ObLO Ljubljana-Šiška, Ljubljana-Moste-Polje, Ljubljana-Bežigrad, Cerknica, Domžale, Grosuplje, Hrastnik, Kamnik, Kočevje, Litija, Logatec, Ribnica, Trbovlje, Vrhnika in Zagorje, ustanovljen Zavod za spomeniško varstvo Ljubljana,¹⁵ ki je dobil prostore v stavbi Mestnega muzeja. Za ravnatelja zavoda je bil imenovan arh. Vlasto Kopač, ki je poleg tega deloval aktivno tudi kot konservator za NOB spomenike itd., sicer pa so v zavodu delovali še trije konservatorji (umetnostni zgodovinar, etnograf, arhitekt).

Delo zavoda je še nadalje močno zavirala nezadostna zasedba konservatorskih delovnih mest. Njegova struktura in način poslovanja sta v svoji osnovi klasičen primer zavoda za spomeniško varstvo na Slovenskem z že dokaj ustaljenimi spomeniskovarstvenimi delovnimi nalogami oziroma programom. Občasno je pritegoval tudi zunanje sodelavce (npr. za arheologijo). Zavod je opravljal tudi vrsto akcij na grajskih objektih (Turjak, Otočec, Smlednik, Goričane itd.) in drugih spomeniških objektih in kompleksih. Poudariti smo dolžni tudi akcijo urejanja krajine na Veliki planini, ki je bila vsekakor močna spodbuda za nadaljevanje del v tej smeri.

Ne smemo tudi pozabiti, da je ta ustanova v marsičem orala ledino na spomeniskovarstvenem polju v omenjenih občinah in ustvarjala podlago in izhodišča, ki jih uporabljamo pri nadaljnjem poglobljanju te tako specifične in zahtevne kulturne dejavnosti.

Kulturna situacija in družbeni razvoj nasploh pa sta v letu 1968 zahtevala, da se zaradi splošne ekonomizacije in poenostavljanja nekaterih družbenih in kulturnih služb in ne nazadnje tudi uspešnejšega udejstvovanja spomeniške službe in vključevanja spomeniških načel v sodobni ritem človekovega udejstvovanja oba zavoda združita.¹⁶ V prehodnem obdobju od združitve do nastopa direktorja novega zavoda ing. Jugovca Otona sta bila vršilca dolžnosti direktorja arh. Vlasto Kopač in Marijan Slabe.

Ta združitev pa ni upoštevala znane specifičnosti Zavoda za ureditev stare Ljubljane, kar je vsekakor otežkočalo hitrejše stapljanje obeh ustanov. Vendar so začetna medsebojna neskladja, ki so bila predvsem organizacijske in deloma tudi strokovne narave, kmalu zamrla, saj je bilo nujno, da nova ustanova na združenem področju čimprej podredi svoje spomeniskovarstvene cilje potrebam in zahtevam, ki jih je narekoval takratni položaj na terenu, kakor tudi tedanjemu programu spomeniškega varstva nasploh. Skratka, s svojimi

¹⁵ Odločba št. 002-19, 15. 5. 1962 ObLO Ljubljana-Vič-Rudnik. Kasneje se prenesejo ustanovitelske pravice in dolžnosti s sklepom ObLO Ljubljana-Vič-Rudnik št. 022-4/68 z dne 18. 4. 1968 na MS Ljubljana.

¹⁶ Sklep o soglasju k spojitvi Zavoda za spomeniško varstvo in Zavoda za ureditev stare Ljubljane, izdal MS št. 010-057/68 z dne 22. 5. 1968.

takratnimi, zdaj združenimi delovnimi izkušnjami je morala čimprej ustvariti primerno in z vsemi družbenimi faktorji podprto realno osnovo za izdelavo dolgoročnega delovnega programa in svojega razvoja nasploh.

Kmalu se je pričelo vse bolj sistematično programsko delo, ki je dobilo svoje potrdilo v elaboratih faze A in v hitrem vkapljanju spomeniške službe na terenu oziroma v njenem uveljavljanju v družbeni stvarnosti. Program spomeniške dejavnosti pa ni mogel zadovoljiti iz raznih vzrokov dokaj razvitega projektivnega oddelka, kar je pripeljalo do tega, da so nekateri projektanti vse bolj posegali še tudi sedaj po delu nespomeniške narave.

Z novimi zakonskimi in drugimi pravnimi predpisi ter samoupravnimi sporazumi pa se je pokazalo za nujno potrebno, da je zbor delavcev v začetku leta 1975 sklenil, naj se zavod razdeli na dve TOZD. Med drugim bo imel vsak oddelek večje možnosti za poglobljanje samoupravnih načel kakor tudi za uspešnejši razvoj tistih programskih osnov, ki so neposredno vezane na vsak oddelek posebej.

Trenutno je v LRZSV zaposlenih 21 delavcev, od tega 9 konservatorjev (3 umet. zgodovinarji, 1 arheolog, 1 etnolog, 1 konservator za spomenike LR, 2 konservatorja projektanta, 1 operativec in 1 dokumentarist). V zadnjem času je spomeniškovarstveni oddelek razširil svojo dejavnost še s samostojnim referatom za varstvo narave (geograf). Projektivni oddelek pa šteje 5 projektantov, od katerih skrbi eden tudi za izdajo lokacijske dokumentacije za vikende. Zavod pokriva 20 občin (več kot tretjino Slovenije): 5 ljubljanskih, nadalje občine Vrhniko, Logatec, Cerknico, Ribnico, Kočevje, Grosuplje, Novo mesto, Brežice, Krško, Črnomelj, Metliko, Zagorje, Litijo in Škofjo Loko.

ZAVOD ZA SPOMENIŠKO VARSTVO MARIBOR

Andreja Volavšek

Maribor, Zavod za spomeniško varstvo

UDK 719(497.12-3 Maribor)(061.6)

THE REGIONAL INSTITUTE
FOR THE MONUMENT
CONSERVATION, MARIBOR

Članek opisuje razvoj leta 1959 ustanovljenega zavoda za spomeniško varstvo, ki je prvotno delal tudi za celjski okraj, zatem pa samo za mariborskega in soboškega. Poudarek članka je na pomembnejših akcijah zavoda v minulem razdobju, ki jih je kljub nezadostni zasledbi opravil že dolgo vrsto.

The institute has been founded in the year 1959 and has covered the then districts of Maribor, Celje, and Murska Sobota. In 1963 Celje got its own monument conservation service. The article stresses the most difficult and useful actions of the institute in the past years, carried out in spite of the many gaps in the staff.

1. Ustanovitev

Po osvoboditvi so opravljali spomeniškovarstveno službo na območju, ki ga danes pokriva Zavod za spomeniško varstvo Maribor, delavci Pokrajinskega muzeja v Mariboru kot zaupniki Zavoda za spomeniško varstvo SRS. Leta 1959 je bil ustanovljen Zavod za spomeniško varstvo Maribor z delovnim območjem mariborskega, murskosoboškega in celjskega okraja. Ko je celjski okraj leta 1963 ustanovil svoj zavod, je zavodu v Mariboru ostalo območje OLO Maribor in Murska Sobota, ki sta se leta 1963 združila. Po ukinitvi okrajnih ljudskih odborov je leta 1965 prevzela ustanoviteljstvo zavodu SO Maribor, druge občine nekdanjega mariborskega okraja (Lenart v Slovenskih goricah, Gornja Radgona, Murska Sobota, Lendava, Ljutomer, Ormož, Ptuj, Slovenska Bistrica, Ravne na Koroškem, Radlje ob Dravi, Dravograd in Slovenj Gradec) pa so soustanovitelji, ki so se s pogodbami zavezali, da bodo financirali zavodovo dejavnost. Sedež zavoda je v Mariboru.

2. Kadrovska zasedba zavoda

Zavod za spomeniško varstvo Maribor ima sistemiziranih 24 delovnih mest. Kadrovska rast zavoda pa je bila iz objektivnih razlogov počasna in še sedaj, ko ima zavod potrjeno primerno sistemizacijo, je zasedenih le 13 delovnih mest. Zasedba delovnih mest od ustanovitve do danes je bila naslednja:

Ravnatelji: prof. Bogo Teply 1. 4.—1. 11. 1959 (v. d.)

dr. Fran Šijanec 1. XI. 1959—18. I. 1964

Jože Curk 18. I. 1964—30. VI. 1965 (v. d. in ravnatelj)

Andreja Volavšek 30. VI. 1965—1. V. 1975 (v. d. in ravnatelj)

Janez Mikuž 1. V. 1975—

- Tajniki-računovodje:* Marija Müller 1. IV. 1959—1. 9. 1959
 Ružica Franko 1. 9. 1959—31. 8. 1971
 Anica Leskovar 1. 6. 1973—
- Blagajnik, administrator:* Nada Wutt 1. I. 1960—
- Snažilke:* Kristina Vidovič 1. 11. 1970—6. II. 1971
 Marija Vargazon 1. I. 1971—31. X. 1970
 Ljubica Majcen 8. II. 1971—19. III. 1973
 Neža Gabrovec 12. III. 1973—
- Konservatorji:* dipl. um. zgod. Jože Curk 1. 5. 1959—18. I. 1964
 dipl. um. zgod. Marjetica Simoniti 1. 10. 1960—30. 4. 1963
 naravovarstvenik Mirko Šoštarič 1. 6. 1964—
 dipl. um. zgod. Andreja Volavšek 1. 8. 1964—
 dipl. um. zgod. Maks Enci 11. 5. 1967—31. 12. 1967
 Milan Tominšek 15. 3. 1968—15. 3. 1969 (štud. um. zgod.)
 dipl. um. zgod. Peter Može 15. X. 1971—
 dipl. arheolog Marija Strmčnik 1. 7. 1973—
 dipl. um. zgod. Janez Mikuž 1. 9. 1974—1. V. 1975
 dipl. um. zgod. Andreja Vrišer 23. 9. 1974—31. 8. 1975
 arheolog Ivan Tušek 1. XI. 1975—
- Konservatorji-dokumentaristi:* dipl. um. zgod. Sonja Kos 1. XI. 1971—
- Restavradorji:* Avgusta Dolinšek 1. IV. 1959—1. 6. 1967
 Anton Blatnik 1. 9. 1960—1. 8. 1971
 Marjan Teržan 1. 12. 1969—
 akad. slikar rest. spec. Viktor Gojkovič 1. 12. 1973—
- Pomožna moč v rest. delavnici:* Nada Pernat 1. 6. 1961—30. 4. 1963
- Gradbeni tehniki:* Igor Cerkvenik 15. X. 1971—31. 12. 1974
 Marjan Podmenik 20. II. 1975—
- Leta 1960 je OLO Maribor imenoval za zavodovega stalnega zunanjega sodelavca višjega gradbenega tehnika Jožeta Požauka.

3. Dejavnost zavoda

Zavod za spomeniško varstvo Maribor že od svoje ustanovitve opravlja vse z zakonom predpisane naloge: evidentira in registrira kulturne in naravne spomenike in skrbi za njihovo vzdrževanje in obnovo. Ob minimalni kadrovske zasedbi, ko je bil ves zavod le nekoliko razširjena »uprava«, seveda ni bilo možno uravnoteženo sistematično delo na vseh področjih, saj so narekovale program dela nujne naloge in obnovitvena dela, za katera so bila na razpolago sredstva. Pa vendar je zavod z leti zbral precej gradiiva, ki vse bolj omogoča normalno spomeniškovarstveno dejavnost, delali smo pa tudi za obnovo in prezentacijo spomenikov.

3.1. Evidentiranje spomenikov

Zbrano je gradiivo za umetnostno topografijo celjskega okraja, za topografijo občin Ormož, Ljutomer, Gornja Radgona ter za mesta in trge na zavodovem območju.

Zavod je izdelal spomeniškovarstvene režime za posamezna naselja, ob tem pa je nastajala tudi evidenca spomenikov. V register kulturnih spomenikov Zavoda za spomeniško varstvo Maribor je vpisanih 620 kulturnih spomenikov.

Zavod je zbral oziroma naročil tehnično dokumentacijo najpomembnejših profanih in cerkvenih spomenikov na svojem območju, v zadnjih letih pa je v sodelovanju z murskosoboškim muzejem posnel tudi več etnografskih spomenikov v Pomurju, saj so ti zaradi opuščanja starih domačij še posebej ogroženi.

Od leta 1971 sodeluje zavod z UJV pri pripravi fotodokumentacije, ki je zaradi pogostih tatvin v cerkvah nujno potrebna obema službama.

3.2. Obnovitvena dela in akcije

Zavod je v okviru razpoložljivih sredstev vodil in nadzoroval več obnovitvenih akcij na najpomembnejših kulturnih spomenikih svojega območja. Kot nadaljevanje pred vojno pričete prezentacije mariborske stolnice so se leta 1960 začela dela na njeni zunanjščini, ki so bila končana leta 1972. Istega leta so se začela dela na ptujskogorski župni cerkvi, najprej na strehi in fasadah, nato v notranjščini. Dela je vodil Upravni odbor za kulturni spomenik Ptujsko goro, ki ga je imenoval ObLO Ptuj. Najkvalitetnejša oprema žal še vedno čaka na roke restavratorjev.

Leta 1962 je zavod pričel obnavljati župno cerkev v Martjancih. Popravili smo ostrešje, uredili drenažo, leta 1963 pa restavrirali freske Janeza Aquile v notranjščini. Zunanjščino smo obnovili letos.

Leta 1963 so bile obnovljene baročne stenske slikarije v dornavski graščini, v viteški dvorani v gradu v Slovenski Bistrici, v viteški dvorani mariborskega gradu (osrednja stropna slika, stranske slike in štukatura so bile obnovljene 1970) in baročne slikarije v župni cerkvi na Keblju. Večino tega dela je zavod zaupal akademskemu slikarju in restavratorju Viktorju Povšetju.

V tem času smo obnavljali tudi zunanjščino župne cerkve v Vuzenici; dela so se pričela že l. 1960 in je pri njih sodeloval ing. arh. Jaroslav Černigoj.

Leta 1965 smo s popravilom ostrešja in strešne kritine pričeli prezentacijska dela na stari župni cerkvi v Turnišču. Pozneje smo uredili opečna tla, restavriranje fresk, ki ga vodi rest. spec. Ivan Bogovčič, pa še teče. — Istega leta so se začela tudi obnovitvena dela pri Treh kraljih v Slovenskih goricah. Tudi ta še niso končana. Odkrivanje in restavriranje stenske poslikave vodi isti restavrator, restavriranje dvakrat preslikanega oltarja Marijine smrti pa restavrator specialist našega zavoda.

Leta 1965 so se nadaljevala restavratorska dela na gradu v Slovenski Bistrici. Odtlej se iz leta v leto nadaljujejo. Poleg restavratorjev ZSV SRS vodi zlasti pozlatarska dela restavrator naše delavnice.

Z odločitvijo, da bo pod Mariborom na Dravi zgrajen jez za hidroelektrarno HSD I, je zaradi predvidenega dviga vodne gladine Drave padla na spomeniško službo odgovorna naloga — izbojevati ohranitev pomembnejših kulturnih spomenikov v Pristanu. Vsega nam sicer ni uspelo rešiti (»Benetke« so, kljub ugodni rešitvi Vrhovnega sodišča SRS, porušili), rešili pa smo Vodni in Sodni stolp ter zavarovali minoritsko obzidje. Zavodu so v teh prizadevanjih najbolj stali ob strani dr. Sergej Vrišer, ing. arh. Branko Kocmut in v. g. tehnik Jože Požauko, ki je tudi napravil zahtevne načrte za dvig Vodnega stolpa ter izolacijo drugih dveh spomenikov. Pod vodstvom J. Požauka so Vodni stolp, težak ca. 1500 ton, leta 1968 dvignili za 2,60 m.

Leto pred proslavami 1900-letnice Ptuja (1968) se je v Ptujju začela večja akcija: obnova fasad meščanskih hiš. Ob tej priložnosti smo sondirali fasade

glavnih ptujskih ulic, vodili pa smo s sodelovanjem konservatorjev zavoda SRS tudi obnovo zunanjščine ptujske proštjske cerkve, ki je dala pomembne podatke o nastajanju tega spomenika.

Urbanistični program Maribora, ki je bil sprejet l. 1965, ni upošteval vseh zahtev spomeniškovarstvenega elaborata prof. Curka. Zaradi nesoglasij med ZSV in projektanti — urbanisti je Sklad za komunalo SO Maribor na predlog našega zavoda l. 1970 imenoval komisijo za uskladitev programa s spomeniškovarstvenimi interesi. Za predsednika komisije je bil imenovan dr. Sergej Vrišer. Komisija je spremljala nastajanje spomeniškovarstvenega reda za mesto Maribor, eden njenih največjih uspehov pa je ohranitev Slovenske ulice v Mariboru, ki je del historičnega mestnega jedra in je bila v programu predvidena za rušitev zaradi širjenja izpadnice za Koroško.

Leta 1970 smo nadaljevali obnovitvena dela, ki jih je začel izvajati ZSV SRS pred ustanovitvijo ZSV Maribor na romanski cerkvi v Domanjševcih. Ker smo se skupaj s strokovnjaki republiškega zavoda odločili za rekonstrukcijo, so se dela zavlekla do leta 1973.

Leta 1973 je bila najpomembnejša akcija obnovitev zunanjščine mariborskega gradu.

Leta 1974 smo nadaljevali s prezentacijo Špitalske cerkve v Slovenjem Gradcu tako, da služi za koncertne prireditve, in naročili revitalizacijski načrt za grad Betnavo.

V letu 1975 so najpomembnejše akcije: obnova zunanjščine ž. c. pri Lovrencu na Dravskem polju, ki je razkrila njene romanske začetke, obnova notranjščine ž. c. v Ormožu, ki je odkrila stenske slikarije iz več obdobij, ter spomeniškovarstvena valorizacija Ptuja (1. del — valorizacija ambientov).

3.3. Delo restavratorske delavnice

Zavod je ob svoji ustanovitvi prevzel od Umetnostne galerije restavratorsko delavnico z restavratorko vred. Pozneje je nastavljal še restavratorko-kiparja. Prva leta je izbiral spomenike za obnovo in spremljal delo strokovni sosvet, vodil pa je delo zavodov stalni sodelavec prof. Mirko Šubic.

Restavrirali smo: dela baročnih slikarjev Straussov (za razstavo), plastike za razstavo Barok na Slovenskem, dela iz depojev Umetnostne galerije, mariborskega in celjskega muzeja, gotske plastike za razstavo leta 1962 in opremo cerkvice sv. Duha v Slovenj Gradcu, štukaturo v gradu Štatenberg, štukaturno fasado nekdanje dominikanske cerkve v Ptuj, Florjanovo znamenje in gotske portale meščanskih hiš na Ptuj, kužno znamenje v Mariboru, baročno opremo raznih cerkva itd. Leta 1970 je zavodov restavrador izklesal in postavil Florjanov steber na Grajski trg v Mariboru, odkoder so ga ob koncu prejšnjega stoletja odstranili, ter restavriral prestavljeni gotški svetilnik in plastike iz fasadnih niš v nekaterih mariborskih meščanskih hišah. V naslednjih letih je restavriral več baročnih štukaturnih fasad v Mariboru, Veliki Nedelji itd. Opravljenih je bilo več akcij zastrupljanja lesene črvojedne cerkvene opreme. Zavodov restavrador-specialist je v letu 1974 napravil odlitek in postavil znamenje iz Gorišnice, snel fresko iz notranjščine sv. Vida v Dravogradu, letos pa odkril stensko slikarijo in restavriral novo odkriti gotški portal v župni cerkvi v Ormožu ter grajski vodnjak v Veliki Nedelji. Začel je restavrirati freske pri Bolfenku v Haložah.

3.4. Spomeniki NOB

Delovno mesto konservatorja za spomenike NOB je v zavodu še nezasedeno, vendar so zavodovi delavci sami ali s pomočjo strokovnjakov iz drugih ustanov ali komisij pri ZZB zbrali precej dokumentacije o spomenikih NOB. Restavratorji so restavrirali precej spominskih plošč, zlasti na območju mariborske občine, zavod pa je vodil tudi prezentacijska dela na partizanski bolnišnici Jesen, Sagadinovi domačiji v Srecah pri Makolah, na spomeniku talcem v sodnih zaporih v Mariboru, uredil za ogled pet prostorov gestapovskih mučilnic v Dravogradu itd., za OS Maribor pa je skupaj z Društvom arhitektov razpisal natečaj za novo postavitev obeležja v Volkmerjevem prehodu.

3.5. Arheologija

Prvega arheologa je zavod nastavil leta 1973. Od takrat do danes so bila med drugim opravljena zaščitna izkopavanja v Volkmerjevi ulici v Ptuj, na delu kompleksa rimsko-obrtniškega naselja (najdišče z bogatim naselbinskim gradivom, ugotovljeni dve gradbeni fazi, od katerih je starejša zelo dobro ohranjena z opečnim tlakom stanovanjske hiše in temelji zidov nekdanjih nadgradenj), nadzori oziroma zaščitna izkopavanja na Hajdini (posegi v bogate rimske naselbinske plasti z izsledki za topografijo antičnega Poetovia). Najlepši dokaz našega lastnega ustvarjanja je nedvomno letos odkrita rimska lončarska peč, ki nam predstavlja važno vejo keramične proizvodnje in je med drugim posebej važna za ugotavljanje gospodarske zgodovine naših krajev v antiki. Zaradi redkosti in dobre ohranjenosti jo bomo prezentirali na prostem.

3.6. Varstvo narave

Referat za varstvo narave ima zavod sistemiziran od leta 1964, od leta 1960 pa je naravovarstvenik sodeloval z zavodom kot zunanji sodelavec (častna funkcija). Svoje delo je zlasti posvetil gozdnim rezervatom (Pohorje, Rogaška gora, Cigonca), ugotavljanju rastišč redkih rastlin, zlasti na pohorskih šotnih barjih, na Rogaški gori in Boču (rjasti sleč, kopov svišč, vodni orešek, močvirski tulipan, navadni kamnokreč), ugotavljanju žarišč onesnaževanja zraka, vode in zemlje. Z anketo, ki jo je izvedel na šolah, je ugotovil število štokljinih gnezd in mladičev, evidentiral je stara drevesa in parkovne nasade na območju zavoda ter sodeloval pri ustanavljanju skupnosti za varstvo okolja SRS, Pomurja in Maribora.

To je kratek povzetek zgodovine zavodovega nastanka, rasti in konservatorskega dela. Povečano število zavodovih delavcev in zavodova dejavnost sta odsev skrbi naše družbe za kulturno dediščino. Z razvojem samoupravnih odnosov in ustanovitvijo samoupravnih interesnih skupnosti se je izboljšal materialni položaj zavoda ter njegova povezanost z uporabniki. Seveda pa bo potrebno še nadaljnje vztrajno delo, da bo spomeniškovarstvena zakonodaja v celoti realizirana in bo skrb za kulturne spomenike in kulturno krajino zaživila v zavesti slehernega človeka.

DELAVCI ZAVODA SR SLOVENIJE ZA SPOMENIŠKO VARSTVO V LETIH 1945—1975

Sestavila dr. Ivan Komelj in Vida Fatur

Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo

1945

UPRAVA: dr. Fran Šijanec, v. d. ravnatelja, službo nastopil 1. 10., pred
tem je bil predsednik Komisije za ugotavljanje škode na kulturnih
spomenik in predsednik Zbirnega centra za okrožje Celje
Stane Lenarčič, pravni referent in intendant
Boris Bačič, dipl. filozof
Janez Rosulnik, restavrator

ČASTNI REFERENTI: za arheologijo — dr. Jože Kastelic,
za etnografijo — Boris Orel
za varstvo prirode — dr. Angela Piskernik

1946

UPRAVA: dr. Fran Šijanec, v. d. ravnatelja
Stane Lenarčič, pravni referent in intendant
Valerija Tinta, administratorka
Janez Rosulnik, restavrator

ČASTNI REFERENTI: za arheologijo — dr. Jože Kastelic
za etnografijo — Boris Orel
za varstvo prirode — dr. Angela Piskernik

1947

UPRAVA: dr. Fran Šijanec, v. d. ravnatelja
Valerija Tinta, administratorka do 30. 9.
Marja Kobal, administratorka od 15. 9.
Tončka Končan, snažilka

STROKOVNA SLUŽBA: Ciril Velepich, kandidat filozofije, asistent kon-
servatorja od 1. 8.
Marijan Zadnikar, kandidat filozofije, asistent konservatorja
od 1. 11.
Zoran Kržišnik, kandidat filozofije, asistent konservatorja od
1. 11.
Janez Rosulnik, restavrator

VARSTVO NARAVE: ing. Anton Šivic, honorarno
dr. Angela Piskernik, honorarno — referent

ČASTNI REFERENTI: za arheologijo — dr. Jože Kastelic
za etnografijo — Boris Orel

1948

UPRAVA: dr. Fran Šijanec, v. d. ravnatelj (delovno razmerje preneha 31. 12, ko prevzame mesto direktorja Mestnega muzeja v Lj.)

Olga Maleš, računovodkinja

Marija Kobal, por. Zalta, administratorka

Vera Gričar, administratorka

Marija Del Cott, od 13/9 honorarno

Anton Zaviršek, služitelj, honorarno

Tončka Končan, snažilka, honorarno

STROKOVNA SLUŽBA: Ciril Velepich, asistent konservatorja

Marijan Zadnikar, asistent konservatorja

Janez Rosulnik, restavrator

VARSTVO NARAVE: ing. Anton Šivic, honorarno

dr. Angela Piskernik, hon. referent

ČASTNI REFERENTI: za arheologijo — dr. Jože Kastelic

za etnografijo — Boris Orel

za arhitekturo in urbanizem — ing. arh. Marijan Mušič, univ. prof.

za tehniške spomenike — Franjo Baš

za spomenike NOB — Janez Kramar

1949

UPRAVA: Edo Turnher, upravni ravnatelj

od 1. 1., dotlej na Republ. odboru Zveze borcev

Ivan Zgonc, računovodja

Marija Zalta, administratorka

Vera Gričar, administratorka

Marija Del Cott, honorarna

Anton Zaviršek, služitelj, honorarni

Tončka Končan, snažilka, honorarna

Aleksander Miljutin, šofer

Jože Zupančič, upravnik spomenikov NOB na Rogu

STROKOVNA SLUŽBA: Ciril Velepich, asistent konservatorja

Marijan Zadnikar, dipl. umetn. zgodov. konservator

dr. Franc Windischer, honor. dokumentalist

Janez Rosulnik, restavrator

VARSTVO NARAVE: ing. Anton Šivic, honorarno

dr. Angela Piskernik, hon. referent

ČUVAJI: Ana Kavš, oskrbnica Alpineta Julijana v Trenti

Ivan Jörri, oskrbnik Cankarjeve rojstne hiše na Vrhniki

Anton Čufar, čuvaj bolnišnice Franje pri Cerknem

ČASTNI REFERENTI: za arheologijo — dr. Jože Kastelic

za etnografijo — Boris Orel

za spomenike NOB — Janez Kramar

za tehniške spomenike — Franjo Baš

za arhitekturo in urbanizem — ing. arh. Marijan Mušič, univ. prof.

1950

UPRAVA: Edo Turnher, upravni ravnatelj
 dr. Anton Dremelj, pravi referent
 Ivan Zgonc, računovodja
 Marja Zalta, administratorka
 Vera Gričar, administratorka
 Marija Del Cott, honorarna do 31. 5.
 Tončka Končan, kurirka in snažilka
 Aleksander Miljutin, šofer
 Jože Zupančič, upravnik spomenikov NOB na Rogu

KONSERVATORJI: Ciril Velepich, asistent konservatorja
 Marijan Zadnikar, dipl. umetn. zgodovinar
 Ivan Komelj, dipl. umetn. zgodovinar
 Ivan Fabjan, referent za spomenike NOB
 dr. Fran Windischer, hon. dokumentalist

RESTAVRATORJI: Rudolf Berce, višji restavrator
 Anton Demšar, restavrator

VARSTVO NARAVE: ing. Anton Šivic, honorarno
 dr. Angela Piskernik, hon. referent

ČUVAJI: Ana Kavš, oskrbnica alpineta Julijana v Trenti
 Ivan Jörri, oskrbnik Cankarjeve r. h. na Vrhniku
 Frančiška Vovk, oskrbnica Prešernove r. h. na Vrbi
 Anton Čufar, čuvaj partiz. bolnišnice Franja pri Cerknem
 Ignacij Kužnik, čuvaj spomenikov NOB na Rogu

ČASTNI REFERENTI: za arheologijo — dr. Jože Kastelic
 za etnografijo — Boris Orel
 za spomenike NOB — Janez Kramar
 za tehniške spomenike — Franjo Baš
 za arhitekturo in urbanizem — ing. arh. Marijan Mušič, univ.
 prof.

1951

UPRAVA: Edo Turnher, upravni ravnatelj
 dr. Anton Dremelj, pravni referent in vodja pisarne
 Ivan Zgonc, računovodja
 Marja Zalta, administratorka
 Vera Gričar, administratorka (na bolniškem dopustu)
 Vida Fatur, administratorka
 Milan Kolar, ekonom
 Viljem Humar, šofer
 Tončka Končan, kurirka in snažilka
 Jože Zupančič, upravnik spomenikov NOB na Rogu

KONSERVATORJI: prof. Ciril Velepich, asistent konservatorja
 dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodov.
 prof. Ivan Komelj, umetn. zgodov.
 Ivan Fabjan, referent za spomenike NOB do 31. 8.
 Milan Lenarčič, referent za spomenike NOB od 4. 9.
 dr. Fran Windischer, hon. dokumentalist

VARSTVO NARAVE: ing. Anton Šivic, honorarno
dr. Angela Piskernik, hon. referent

RESTAVRATORJI: prof. Mirko Šubic, honor. vodja delavnice
Rudolf Berce, višji restavrator
Anton Demšar, restavrator
Adela Demšar, pom. moč
Rafael Nemec, akad. slikar
Josip Zadnikar, hon. pom. moč

ČUVAJI: Ana Kavš, oskrbnica alpineta Julijana v Trenti
Ivan Jörri, oskrbnik Cankarjeve r. h. na Vrhniki
Frančiška Vovk, oskrbnica Prešernove r. h. na Vrbi
Franc Bevč, čuvaj partiz. bolnišnice Franja pri Cerknem
Ana Mihelič, oskrbnica Župančičeve r. h. na Vinici
Ignacij Kužnik, čuvaj spomenikov NOB na Rogu

ČASTNI REFERENTI: za arheologijo — dr. Jože Kastelic
za etnografijo — Boris Orel
za tehniške spomenike — Franjo Baš
za arhitekturo in urbanizem — ing. arh. Marijan Mušič, univ.
prof.

1952

UPRAVA: Edo Turnher, upravni ravnatelj
dr. Anton Dremelj, pravni referent in vodja pisarne
Ivan Zgonc, računovodja
Vera Gričar, administratorica (na bolniškem dopustu)
Vida Fatur, administratorica
Milan Kolar, ekonom
Viljem Humar, šofer
Tončka Končan, kurirka in snažilka
Jože Zupančič, upravnik spomenikov NOB na Rogu

KONSERVATORJI: prof. Ciril Velepich, asistent konservatorja
dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
prof. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
Milan Lenarčič, referent za spomenike NOB
dr. Fran Windischer, hon. dokumentalist

VARSTVO NARAVE: ing. Anton Šivic, honorarno
dr. Angela Piskernik, hon. referent

RESTAVRATORJI: prof. Mirko Šubic, honor. vodja delavnice
Rudolf Berce, višji restavrator
Anton Demšar, restavrator
Adela Demšar, pom. moč.
Rafael Nemec, akad. slikar
Janez Kompoljšek, kipar
Josip Zadnikar, hon. pom. moč.

ČUVAJI: Ana Kavš, oskrbnica alpineta Julijana v Trenti
Ivan Jörri, oskrbnik Cankarjeve r. h. na Vrhniki
Frančiška Vovk, oskrbnica Prešernove r. h. na Vrbi

Ignacij Kužnik, čuvaj spomenikov NOB na Rogu
Franc Bevk, čuvaj partiz. bolnišnice Franja pri Cerknem
Ana Mihelič, oskrbnica Župančičeve r. h. na Vinici

ČASTNI REFERENTI: za arheologijo — dr. Jože Kastelic
za etnografijo — Boris Orel
za arhitekturo in urbanizem — ing. arh. Marijan Mušič, univ.
prof.
za tehniške spomenike — Franjo Baš

1953

UPRAVA: Edo Turnher, upravni ravnatelj
dr. Anton Dremelj, pravni referent in vodja pisarne
Ivan Zgonc, računovodja
Vida Fatur, administratorka
Milan Kolar, ekonom
Viljem Humar, šofer do 31. 10.
Ciril Kraševce, šofer od 1. 11.
Tončka Končan, kurirka in snažilka
Jože Zupančič, upravnik spomenikov NOB na Rogu

KONSERVATORJI: prof. Ciril Velepich, asistent konservatorja do 26. 3.
dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
prof. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
Milan Lenarčič, referent za spomenike NOB do 3. 10.
ing. arh. Milica Detoni, arhitekt-konservator
dr. Fran Windischer, hon. dokumentalist

VARSTVO NARAVE: ing. Anton Šivic, honorarno
dr. Angela Piskernik, hon. referent

RESTAVRATORJI: prof. Mirko Šubic, honor. vodja delavnice
Rudolf Berce, višji restavrator
Anton Demšar, restavrator
Adela Demšar, pom. moč
Rafael Nemec, akad. slikar do 21. 9.
Josip Lapuh, kipar
Josip Zadnikar, hon. pom. moč

ČUVAJI: Ana Kavs, oskrbnica alpineta Julijana v Trenti do 31. 12.
Ivan Jörri, oskrbnik Cankarjeve r. h. na Vrhniki do 31. 12.
Frančiška Vovk, oskrbnica Prešernove r. h. na Vrbi do 31. 12.
Ignacij Kužnik, čuvaj spomenikov NOB na Rogu do 31. 8.
Franc Bevk, čuvaj partiz. bolnišnice Franja pri Cerknem do 31. 12.
Ana Mihelič, oskrbnica Župančičeve r. h. na Vinici do 31. 12.

ČASTNI REFERENTI: za arheologijo — dr. Jože Kastelic
za etnografijo — Boris Orel
za arhitekturo in urbanizem — ing. arh. Marijan Mušič, univ.
prof.
za tehniške spomenike — Franjo Baš

1954

UPRAVA: Edo Turnher, upravni ravnatelj
 dr. Anton Dremelj, pravni referent in vodja pisarne
 Ivan Zgonc, računovodja
 Vida Fatur, administratorka
 Milan Kolar, ekonom
 Ciril Kraševac, šofer do 10. 4.
 Miha Benda, šofer od 26. 4.—14. 6.
 Peter Barle, šofer od 16. 7.—17. 9.
 Branko Lapornik, šofer od 8. 9.
 Tončka Končan, kurirka in snažilka
 Jože Zupančič, upravnik spomenikov NOB na Rogu do 24. 3.

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
 prof. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
 Darinka Židanik, referent za spomenike NOB
 prof. Vesna Dremelj, umetn. zgodovinar — honorarno
 ing. arh. Milica Detoni, do 28. 6.

VARSTVO NARAVE: ing. Anton Šivic, honorarno
 dr. Angela Piskernik, hon. referent

RESTAVRATORJI: prof. Mirko Šubic, honor. vodja delavnice
 Rudolf Berce, višji restavrator do 16. 1.
 Anton Demšar, restavrator
 Adela Demšar, pom. moč
 Josip Lapuh, kipar
 Tomaž Kvas, akad. slikar
 prof. Milan Železnik, umetn. zgodovinar
 Olga Rasberger, restavratorica od 1. 5.—31. 8.
 prof. Breda Vilhar, umetn. zgodovinar
 Izidor Mole, akad. slikar
 Marija Beltram, skladiščnica
 Josip Zadnikar, pom. hon. moč. do 28. 6.

ČASTNI REFERENTI: za arheologijo — dr. Jože Kastelic
 za etnografijo — Boris Orel
 za spomenike NOB — Janez Kramar
 za tehniške spomenike — Franjo Baš

1955

UPRAVA: Edo Turnher, upravni ravnatelj
 dr. Anton Dremelj, pravni referent in vodja pisarne
 Ivan Zgonc, računovodja
 Vida Fatur, administratorka
 Milan Kolar, ekonom
 Branko Lapornik, šofer do 29. 2.
 Tončka Končan, kurirka in snažilka

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
 prof. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
 prof. Vera Baloh, umetn. zgodov. — honorarna 16. 3.—31. 5.
 prof. Vesna Dremelj, umetn. zgodov. — honorarna

VARSTVO NARAVE: dr. Angela Piskernik, honorarno

RESTAVRATORJI: prof. Mirko Šubic, honor. vodja delavnice

Anton Demšar, restavrator

Adela Demšar, pom. moč

Josip Lapuh, kipar

Tomaž Kvas, akad. slikar

prof. Milan Železnik, umetn. zgodovinar

Izidor Mole, akad. slikar

Marija Beltram, skladiščnica

Ivan Pavlinec, rezbar

prof. Breda Vilhar, umetn. zgodov. — honorarno

ZUNANJI SODELAVCI: Vinko Šribar, za arheologijo

Boris Orel, za etnografijo

Marjetka Kastelic, za spomenike NOB

Franjo Baš, za tehniške spomenike

1956

UPRAVA: Edo Turnher, upravni ravnatelj

dr. Anton Dremelj, pravni referent in vodja pisarne

Ivan Zgonc, računovodja

Vida Fatur, administratorka

Milan Kolar, ekonom

Tončka Končan, kurirka in snažilka

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar

prof. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar

prof. Vesna Dremelj, umetn. zgodov.

VARSTVO NARAVE: dr. Angela Piskernik, honorarno

RESTAVRATORJI: prof. Mirko Šubic, honor. vodja delavnice

Anton Demšar, restavrator

Adela Demšar, pom. moč

Josip Lapuh, kipar

Tomaž Kvas, akad. slikar

prof. Milan Železnik, umetn. zgodovinar

Izidor Mole, akad. slikar

Marija Beltrame, skladiščnica

Ivan Pavlinec, rezbar

prof. Breda Vilhar, umetn. zgodov.

ZUNANJI SODELAVCI: Vinko Šribar, za arheologijo

Boris Orel, za etnografijo

Marjetka Kastelic, za spomenike NOB

Franjo Baš, za tehniške spomenike

1957

UPRAVA: Edo Turnher, upravni ravnatelj

dr. Anton Dremelj, pravni referent in vodja pisarne

Ivan Zgonc, računovodja

Vida Fatur, administratorka

- Milan Kolar, ekonom
 Tončka Končan, kurirka in snažilka
 KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
 prof. Ivan Komelj, umetn. zgodgov.
 prof. Vesna Dremelj, umetn. zgodov. do 30. 7.
 VARSTVO NARAVE: dr. Angela Piskernik, honorarno
 PROJEKTIVA: ing. arh. Jaroslav Černigoj
 ing. arh. Špelka Valentinčič
 RESTAVRATORJI: prof. Mirko Šubic, honor. vodja delavnice
 Anton Demšar, restavrator
 Adela Demšar, pom. moč.
 Josip Lapuh, kipar
 Tomaž Kvas, akad. slikar
 Izidor Mole, akad. slikar do 31. 1.
 Marija Beltram, skladiščnica do 28. 2.
 Emil Pohl, akad. slikar
 Miha Pirnat, akad. slikar
 prof. Milan Železnik, umetn. zgodovinar
 prof. Breda Vilhar, umetn. zgodov. do 30. 9.
 ZUNANJI SODELAVCI: Vinko Šribar, za arheologijo
 Boris Orel, za etnografijo
 Marjetka Kastelic, za spomenike NOB
 Franjo Baš, za tehniške spomenike

1958

- UPRAVA: Edo Turnher, upravni ravnatelj
 dr. Anton Dremelj, pravni referent in vodja pisarne
 Ivan Zgonc, računovodja do 31. 8.
 Vida Fatur, administratorka
 Milan Kolar, ekonom
 Tončka Končan, kurirka in snažilka
 KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
 prof. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
 VARSTVO NARAVE: dr. Angela Piskernik, honorarno
 PROJEKTIVA: ing. arh. Jaroslav Černigoj
 ing. arh. Špelka Valentinčič
 RESTAVRATORJI: prof. Mirko Šubic, honor. vodja delavnice
 Anton Demšar, restavrator
 Josip Lapuh, kipar
 Adela Demšar, pom. moč
 Tomaž Kvas, akad. slikar
 Emil Pohl, akad. slikar
 Miha Pirnat, akad. slikar
 Ivan Pavlinec, rezbar
 prof. Milan Železnik, umetn. zgodovinar
 ZUNANJI SODELAVCI: Vinko Šribar, za arheologijo
 Boris Orel, za etnografijo
 Marjetka Kastelic, za spomenike NOB
 Franjo Baš, za tehniške spomenike

1959

UPRAVA: Edo Turnher, upravni ravnatelj
dr. Anton Dremelj, pravni referent in vodja pisarne
Ivan Zgonc, računovodja
Vida Fatur, administratorica
Milan Kolar, ekonom do 3. 3.
Tončka Končan, kurirka in snažilka

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
prof. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
prof. Peter Petru, arheolog

VARSTVO NARAVE: dr. Angela Piskernik, honorarno

PROJEKTIVA: ing. arh. Jaroslav Černigoj
ing. arh. Špelka Valentinčič

RESTAVRATORJI: prof. Mirko Šubic, honor. vodja delavnice
Anton Demšar, restavrator
Josip Lapuh, kipar
Ivan Pavlinec, rezbar
Adela Demšar, pom. moč
Tomaž Kvas, akad. slikar
Emil Pohl, akad. slikar
Miha Pirnat, akad. slikar
prof. Milan Železnik, umetn. zgodovinar

ZUNANJI SODELAVCI: Boris Orel, za etnografijo
Marjetka Kastelic, za spomenike NOB
Franjo Baš, za tehniške spomenike

1960

UPRAVA: Edo Turnher, upravni ravnatelj
dr. Anton Dremelj, pravni referent in vodja pisarne
Ivan Zgonc, računovodja
Vida Fatur, administratorica
Tončka Končan, kurirka in snažilka

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
prof. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
prof. Peter Petru, arheolog

VARSTVO NARAVE: dr. Angela Piskernik, honorarno

PROJEKTIVA: ing. arh. Jaroslav Černigoj
ing. arh. Špelka Valentinčič

RESTAVRATORJI: prof. Mirko Šubic, honor. vodja delavnice
Anton Demšar, restavrator
Josip Lapuh, kipar
Ivan Pavlinec, rezbar
Adela Demšar, pom. moč
Tomaž Kvas, akad. slikar
Emil Pohl, akad. slikar
Miha Pirnat, akad. slikar
prof. Milan Železnik, umetn. zgodovinar
Zora Tuner, volonterka

ZUNANJI SODELAVCI: Marjetka Kastelic, za NOB spomenike
Franjo Baš, za tehniške spomenike

1961

UPRAVA: Edo Turnher, upravni ravnatelj
dr. Anton Dremelj, pravni referent in vodja pisarne
Ivan Zgonc, računovodja do 30. 9.
Hilda Janežič, računovodkinja
Vida Fatur, administratorica
Tončka Končan, snažilka in kurirka do 5. 4.
Pepca Živič, snažilka in kurirka od 1. 1.

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
prof. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
prof. Peter Petru, arheolog
prof. Jernej Šušteršič, etnolog
Zora Turner, dokumentalist

VARSTVO NARAVE: dr. Angela Piskernik, honorarno
prof. Stane Peterlin, biolog

PROJEKTIVA: ing. arh. Jaroslav Černigoj, do 31. 1.
ing. arh. Špelka Valentinčič

RESTAVRATORJI: prof. Mirko Šubic, honor. vodja delavnice
Anton Demšar, restavrador
Ivan Pavlinec, rezbar
Josip Lapuh, kipar do 20. 12.
Adela Demšar, pom. moč
Tomaž Kvas, akad. slikar
Emil Pohl, akad. slikar
Miha Pirnat, akad. slikar
Franc Kokalj, akad. kipar
prof. Milan Železnik, umetn. zgodovinar

1962

UPRAVA: Edo Turnher, upravni ravnatelj
dr. Anton Dremelj, pravni referent in vodja pisarne
Hilda Janežič, računovodkinja
Vida Fatur, administratorica
Pepca Živič, snažilka in kurirka
Jože Gorjup, fotograf

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
prof. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
prof. Peter Petru, arheolog
prof. Jernej Šušteršič, etnolog do 1. 12.
Zora Turner, dokumentalist

VARSTVO NARAVE: dr. Angela Piskernik, honorarno
prof. Stane Peterlin, biolog (pri vojakihi)

PROJEKTIVA: ing. arh. Špelka Valentinčič

RESTAVRATORJI: prof. Mirko Šubic, vodja pisarne, honorarno do 31. 3.

Anton Demšar, restavrador

Ivan Pavlinec, rezbar

Adela Demšar, pom. moč

Tomaž Kvas, akad. slikar

Emil Pohl, akad. slikar

Miha Pirnat, akad. slikar

Franc Kokalj, akad. kipar

prof. Milan Železnik, umetn. zgodovinar do 30. 10.

1963

UPRAVA: Edo Turnher, upravni ravnatelj do 11. 10.

prof. Marija Černigoj, ravnateljica

dr. Anton Dremelj, pravni referent in vodja pisarne

Hilda Janežič, računovodkinja

Vida Fatur, administratorica

Pepca Živič, snažilka in kurirka

Jože Gorjup, fotograf

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar

prof. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar

prof. Peter Petru, arheolog

prof. Štefan Eržen, umetn. zgodovinar

prof. Ivan Sedej, etnolog

Zora Turner, dokumentalist

VARSTVO NARAVE: dr. Angela Piskernik, honorarno do 1. 4.

prof. Stane Peterlin, biolog

PROJEKTIVA: ing. arh. Špelka Valentinčič, do 18. 3.

RESTAVRATORJI: prof. Štefan Eržen, umetn. zgodovinar, vodja delavnice

Anton Demšar, restavrador

Ivan Pavlinec, rezbar

Adela Demšar, ekonomka

Tomaž Kvas, akad. slikar

Emil Pohl, akad. slikar

Miha Pirnat, akad. slikar

Franc Kokalj, akad. kipar

Vladimira Zupan, akad. slikarka

1964

UPRAVA: prof. Mica Černigoj, ravnateljica

dr. Anton Dremelj, pravni referent in vodja pisarne

Hilda Janežič, računovodkinja do 30. 11.

Anica Tavčar, računovodkinja

Vida Fatur, administratorica

Pepca Živič, kurirka in snažilka

Jože Gorjup, fotograf

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar

prof. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar

prof. Peter Petru, arheolog
prof. Štefan Eržen, umetn. zgodovinar do 31. 3.
prof. Ivan Sedej, etnolog
Zora Tuner, dokumentalist
prof. Helena Menaše, urednica

VARSTVO NARAVE: prof. Stane Peterlin, biolog

PROJEKTIVA: ing. arh. Nataša Štupar-Šumi

RESTAVRATORJI: prof. Štefan Eržen, umetn. zgodov. in vodja delavnice
do 27. 2.

Anton Demšar, restavrator

Ivan Pavlinec, rezbar

Adela Demšar, ekonomka

Tomaž Kvas, akad. slikar

Emil Pohl, akad. slikar

Miha Pirnat, akad. slikar

Franc Kokalj, akad. kipar

Vladimira Zupan, akad. slikarka

Izidor Mole, vodja delavnice, akad. slikar od 16. 2.

Drago Hrvacki, akad. slikar, honorarno

1965

UPRAVA: prof. Marija Černigoj, ravnateljica

dr. Anton Dremelj, pravni referent in vodja pisarne do 31. 5.

Josip Hribernik, pravni referent

Hilda Janežič, računovodkinja do 15. 3.

Anica Tavčar, računovodkinja

Vida Fatur, administratorka

Pepca Živič, kurirka in snažilka

Jože Gorjup, fotograf

Sonja Gabrijelčič, blagajničarka in daktilografka

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar

prof. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar

prof. Peter Petru, arheolog

prof. Ivan Sedej, etnolog

Zora Tuner, dokumentalist

prof. Helena Menaše, urednica

dr. Iva Curk, arheologinja

VARSTVO NARAVE: prof. Stane Peterlin, biolog

PROJEKTIVA: ing. arh. Nataša Štupar-Šumi

Zvonko Juretin, tehnik

RESTAVRATORJI: Izidor Mole, akad. slikar, vodja delavnice

Anton Demšar, restavrator

Ivan Pavlinec, rezbar

Adela Demšar, ekonomka

Tomaž Kvas, akad. slikar

Emil Pohl, akad. slikar

Miha Pirnat, akad. slikar

Franc Kokalj, akad. kipar

Vladimira Zupan, akad. slikarka
Franc Novinec, akad. slikar
Momo Vuković, akad. kipar

1966

UPRAVA: prof. Marija Černigoj, ravnateljica
Josip Hribernik, pravni referent
Anica Tavčar, računovodkinja
Vida Fatur, administratorica
Sonja Gabrijelčič, blagajničarka in daktilografka
Pepca Živič, kurirka in snažilka
Jože Gorjup, fotograf

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
dr. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
dr. Peter Petru, arheolog
dr. Iva Curk, arheologinja
dr. Ivan Sedej, etnolog
prof. Helena Menaše, urednica in bibliotekarka
Zora Tuner, dokumentalist

VARSTVO NARAVE: prof. Stane Peterlin, biolog
prof. Rok Golob, geograf

PROJEKTIVA: ing. arh. Nataša Štupar-Šumi
Zvonko Juretin, tehnik

RESTAVRATORJI: Izidor Mole, akad. slikar, vodja delavnice
Anton Demšar, restavrador
Ivan Pavlinec, rezbar
Adela Demšar, ekonomka
Tomaž Kvas, akad. slikar
Emil Pohl, akad. slikar
Miha Pirnat, akad. slikar
Franc Kokalj, akad. kipar
Vladimira Zupan, akad. slikarka
Franc Novinec, akad. slikar
Momo Vuković, akad. kipar, do 1. 7.

1967

UPRAVA: prof. Marija Černigoj, ravnateljica
Josip Hribernik, pravni referent
Anica Tavčar, računovodkinja
Vida Fatur, administratorica
Sonja Gabrijelčič, blagajničarka in daktilografka
Pepca Živič, kurirka in snažilka do 30. 9.
Martina Momčilović, kurirka in snažilka
Jože Gorjup, fotograf

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
dr. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
dr. Peter Petru, arheolog

dr. Iva Curk, arheologinja
dr. Ivan Sedej, etnolog
prof. Helena Menaše, urednica in bibliotekarka
Zora Tuner, dokumentalist

VARSTVO NARAVE: prof. Stane Peterlin, biolog
prof. Rok Golob, geograf

PROJEKTIVA: ing. arh. Nataša Štupar-Šumi
Zvonko Juretin, tehnik

RESTAVRATORJI: Izidor Mole, vodja delavnice in akad. slikar do 23. 2.
Anton Demšar, restavrator
Ivan Pavlinec, rezbar
Adela Demšar, ekonomka
Tomaž Kvas, akad. slikar
Emil Pohl, akad. slikar
Miha Pirnat, akad. slikar
Franc Kokalj, akad. kipar
Vladimira Zupan, akad. slikarka do 30. 4.
Franc Novinec, akad. slikar

1968

UPRAVA: prof. Marija Černigoj, ravnateljica do 9. 8.
ing. Marijan Kolarič, direktor
Josip Hribernik, pravni referent do 30. 9.
Anica Tavčar, računovodkinja
Vida Fatur, administratorica
Sonja Gabrijelčič, blagajničarka in daktilografka
Martina Momčilović, kurirka in snažilka
Jože Gorjup, fotograf

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
dr. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
dr. Peter Petru, arheolog
dr. Iva Curk, arheologinja
dr. Ivan Sedej, etnolog
prof. Helena Menaše, urednica in bibliotekarka
Zora Tuner, dokumentalist

VARSTVO NARAVE: prof. Stane Peterlin, biolog
prof. Rok Golob, geograf

PROJEKTIVA: ing. arh. Nataša Štupar-Šumi
Zvonko Juretin, tehnik

RESTAVRATORJI: Franc Kokalj, akad. kipar
Anton Demšar, restavrator
Ivan Pavlinec, rezbar
Adela Demšar, ekonomka
Tomaž Kvas, akad. slikar
Emil Pohl, akad. slikar
Miha Pirnat, akad. slikar
Franc Novinec, akad. slikar do 5. 5.

1969

UPRAVA: ing. Marijan Kolarič, direktor
Anica Tavčar, računovodkinja do 30. 6.
Vida Fatur, administratorica
Sonja Gabrijelčič, blagajničarka in daktilografka
Martina Momčilović, kurirka in snažilka
Jože Gorjup, fotograf

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
dr. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
dr. Peter Petru, arheolog do 7. 10.
dr. Iva Curk, arheologinja
dr. Ivan Sedej, etnolog
prof. Helena Menaše, urednica in bibliotekarka
Zora Tuner, dokumentalist

VARSTVO NARAVE: prof. Stane Peterlin, biolog
prof. Rok Golob, geograf

PROJEKTIVA: ing. arh. Nataša Štupar-Šumi
Zvonko Juretin, tehnik

RESTAVRATORJI: Franc Kokalj, akad. kipar, vodja delavnice
Anton Demšar, restavrator do 29. 4.
Ivan Pavlinec, rezbar
Adela Demšar, ekonomka
Tomaž Kvas, akad. slikar
Emil Pohl, akad. slikar
Miha Pirnat, akad. slikar
Franc Novinec, akad. slikar do 5. 5.

1970

UPRAVA: ing. Marijan Kolarič, direktor
Anica Tavčar, računovodkinja do 30. 4.
Vida Fatur, administratorica
Sonja Gabrijelčič, blagajničarka in daktilografka
Martina Momčilović, kurirka in snažilka
Jože Gorjup, fotograf

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
dr. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
dr. Iva Curk, arheologinja
dr. Ivan Sedej, etnolog
prof. Helena Menaše, urednica in bibliotekarka
Zora Tuner, dokumentalist

VARSTVO NARAVE: prof. Stane Peterlin, biolog
prof. Rok Golob, geograf do 5. 1.
ing. arh. Franc Vardjan

PROJEKTIVA: ing. arh. Nataša Štupar-Šumi
Zvonko Juretin, tehnik

RESTAVRATORJI: Franc Kokalj, akad. kipar, vodja delavnice
Ivan Pavlinec, rezbar
Adela Demšar, ekonomka

Tomaž Kvas, akad. slikar
Emil Pohl, akad. slikar do 30. 4.
Miha Pirnat, akad. slikar
Ivan Bogovčič, akad. slikar
Momo Vukovič, akad. kipar

1971

UPRAVA: ing. Marijan Kolarič, direktor
Anica Tavčar, računovodkinja do 30. 4.
Jožica Rutar, računovodkinja
Vida Fatur, administratorica
Sonja Gabrijelčič, blagajničarka in daktilografka
Martina Momčilović, kurirka in snažilka
Jože Gorjup, fotograf

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
dr. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
dr. Iva Curk, arheologinja
dr. Ivan Sedej, etnolog
prof. Helena Menaše, urednica in bibliotekarka
Zora Tuner, dokumentalist

VARSTVO NARAVE: prof. Stane Peterlin, biolog
ing. arh. Franc Vardjan

PROJEKTIVA: ing. arh. Nataša Štupar-Šumi
Zvonko Juretin, tehnik

RESTAVRATORJI: Franc Kokalj, akad. kipar, vodja delavnice
Ivan Pavlinec, rezbar
Adela Demšar, ekonomka
Tomaž Kvas, akad. slikar
Miha Pirnat, akad. slikar
Ivan Bogovčič, akad. slikar
Momo Vukovič, akad. kipar

1972

UPRAVA: ing. Marijan Kolarič, direktor
Jožica Rutar, računovodja do 1. 6.
Peter Žunič, računovodja, honorarno
Vida Fatur, administratorica
Sonja Gabrijelčič, blagajničarka in daktilografka
Martina Momčilović, kurirka in snažilka
Jože Gorjup, fotograf

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
dr. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
dr. Iva Curk, arheologinja
prof. Davorin Vuga, arheolog
dr. Ivan Sedej, etnolog
prof. Helena Menaše, urednica in bibliotekarka
Zora Tuner, dokumentalist

VARSTVO NARAVE: prof. Stane Peterlin, biolog
ing. arh. Franc Vardjan
prof. Janez Gregori, biolog
PROJEKTIVA: ing. arh. Nataša Štupar-Šumi
Zvonko Juretin, tehnik
RESTAVRATORJI: Franc Kokalj, akad. kipar, vodja delavnice
Ivan Pavlinec, rezbar
Adela Demšar, ekonomka
Tomaž Kvas, akad. slikar
Miha Pirnat, akad. slikar
Ivan Bogovčič, akad. slikar
Franc Curk, akad. slikar
Momo Vukovič, akad. kipar

1973

UPRAVA: ing. Marijan Kolarič, direktor
Dinko Gregorin, pravnik
Marija Obreza, računovodkinja
Vida Fatur, administratorka
Sonja Gabrijelčič, blagajničarka in daktilografka
Martina Momčilović, kurirka in snažilka
Jože Gorjup, fotograf

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
dr. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
dr. Iva Curk, arheologinja
prof. Davorin Vuga, arheolog (pri vojakih)
dr. Ivan Sedej, etnolog
prof. Helena Menaše, urednica in bibliotekarka
Zora Tuner, dokumentalist

VARSTVO NARAVE: prof. Stane Peterlin, biolog
ing. arh. Franc Vardjan
prof. Rado Smerdu, biolog

PROJEKTIVA: ing. arh. Nataša Štupar-Šumi
Zvonko Juretin, tehnik do 30. 9.

RESTAVRATORJI: Franc Kokalj, akad. kipar, vodja delavnice
Ivan Bogovčič, akad. slikar, vodja delavnice
Ivan Pavlinec, rezbar
Adela Demšar, ekonomka
Tomaž Kvas, akad. slikar
Miha Pirnat, akad. slikar
Tomaž Perko, akad. slikar
Momo Vukovič, akad. kipar
Franc Curk, akad. slikar do 16. 7.

1974

UPRAVA: ing. Marijan Kolarič, direktor
Dinko Gregorin, pravnik, pomočnik direktorja
Marija Obreza, računovodkinja
Vida Fatur, administratorka

Sonja Gabrijelčič, blagajničarka in daktilografka
 Martina Momčilović, kurirka in snažilka
 Jože Gorjup, fotograf

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
 dr. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
 dr. Iva Curk, arheologinja
 prof. Davorin Vuga, arheolog
 dr. Ivan Sedej, etnolog
 prof. Helena Menaše, urednica
 Zora Tuner, dokumentalist

VARSTVO NARAVE: prof. Stane Peterlin, biolog
 ing. arh. Franc Vardjan
 prof. Rado Smerdu, biolog (pri vojakihi)
 prof. Marijan Ravbar, geograf

PROJEKTIVA: ing. arh. Nataša Štupar-Šumi

RESTAVRATORJI: Ivan Bogovčič, akad. slikar, vodja delavnice
 Ivan Pavlinec, rezbar
 Adela Demšar, ekonomka
 Miha Pirnat, akad. slikar
 Momo Vuković, akad. kipar

1975

UPRAVA: ing. Marijan Kolarič, direktor
 Dinko Gregorin, pravnik, namestnik direktorja
 Marija Obreza, računovodkinja
 Vida Fatur, administratorica
 Jelka Godec, tajnica
 Sonja Gabrijelčič, blagajničarka in daktilografka
 Martina Momčilović, kurirka in snažilka
 Magda Kostonjevec, snažilka
 Jože Gorjup, fotograf

KONSERVATORJI: dr. Marijan Zadnikar, umetn. zgodovinar
 dr. Ivan Komelj, umetn. zgodovinar
 dr. Iva Curk, arheologinja
 prof. Davorin Vuga, arheolog
 dr. Ivan Sedej, etnolog
 prof. Helena Menaše, urednica
 Zora Tuner, dokumentalist

VARSTVO NARAVE: prof. Stane Peterlin, biolog
 ing. arh. Franc Vardjan
 prof. Rado Smerdu, biolog
 Prof. Marijan Ravbar, geograf

PROJEKTIVA: ing. arh. Nataša Štupar-Šumi

RESTAVRATORJI: Ivan Bogovčič, akad. slikar, vodja delavnice
 Ivan Pavlinec, rezbar
 Adela Demšar, ekonomka
 Miha Pirnat, akad. slikar
 Momo Vuković, akad. kipar
 Ivan Fidler, akad. slikar

O DOKUMENTIRANJU - ABOUT THE DOCUMENTING

UVEDBA ENOTNEGA SISTEMA TOPOGRAFIRANJA ARHITEKTURE

Peter Fister

Ljubljana, Univerza, Fakulteta za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo

UDK 72.001.3

INTRODUCTION OF A UNIFORM SYSTEM OF TOPOGRAPHING ARCHITECTURE

Potreba po arhitekturni dokumentaciji, ki bi bila lahko širše primerljiva, je narokovala uvedbo posebnega sistema topografskih kartonov za arhitekturo. Raziskave možnosti in uporabnosti so trajale dalj časa, zadnji dve leti v okviru FAGG, Oddelka za arhitekturo. V letu 1975 je bil sprejet dokončni predlog kot dogovor za obliko arhitekturne dokumentacije na zavodih za spomeniško varstvo v SRS, nekaterih raziskovalnih ustanovah (SAZU, muzeji) in odd. za arh. geod. (FAGG) ter etnol. in umet. zgod. (FF) Univerze v Ljubljani, ki bodo študente seznanjali z načinom uporabe že v okviru rednega študijskega programa. V članku so navedene osnovne primerjave in izhodišča podobnih topografskih sistemov v svetu, priporočil Unesca ter že uveljavljeni načini arhitekturne grafike pri nas, ki so bili upoštevani pri oblikovanju enotnega grafičnega sistema. Podrobno so opisani posamezni listi, ki sestavljajo topografski karton (11 osnovnih in 2 pomožna), način vnašanja podatkov in risb ter njihovega vključevanja v enotni sistem slo-

The introduction of a special system of the topographical cards for architecture was required by the need for architectural documentation to be comparable also in a broader manner. The examinations of the possibilities of its use lasted for a longer time, during the last two years within the Faculty of Architecture, Construction and Geodesy, Department of Architecture. In the year 1975 there was accepted the final proposal as an agreement about the form of the architectural documentation at the monument conservation institutes in Slovenia, at the Slovene Academy of Sciences and Art, museums, as well as at the Faculty of Architecture etc. and the Faculty of Arts of the University of Ljubljana, to acquaint the students, during their curriculums already, with the methods of use. The article states the basic comparisons and starting-points of similar topographical systems in the world, the recommendations made by the UNESCO, as well as the already practised methods of the architectural graphics in this country, taken into consideration in shaping the uniform graphical system. There is a detailed description of the single sheets forming part of the topographical card (11 basic and 2 auxiliary ones), the method of entering the data and graphs, and their including in the uniform system of the Slovene architectural documentation. At the same time, there is also an explanation of the method of using the data thus gathered for

venske arhitekturne dokumentacije. Istočasno je razložen tudi način uporabe tako zbranih podatkov za vse strokovne profile, ki kartone uporabljajo. Posebej so navedene tudi izkušnje z uporabo kartonov, saj je bilo v letih 1974/75 poskusno topografiranih preko 300 arhitektur ter s tako zbranimi podatki izdelanih okrog 50 posameznih konservatorskih ali obnovitvenih načrtov ter večji načrt revitalizacije mestnega jedra (Tržič — načrt se izvaja). Še ne povsem rešljiv je problem interdisciplinarnosti. Težave so v prepočasnem odpiranju posameznih institucij in pa v posameznikom še ne dovolj poznanem dejstvu, da bo mogoče le s sodelovanjem doseči optimalne uspehe. Kot pojasnilo je priložen del topografske dokumentacije poljubno izbranega objekta ter predlog poenotenega grafičnega označevanja konstrukcij in materialov.

all the technical personnel using the cards. In particular there is stated also experience in using the cards, for in the years 1974 to 1975 there were topographed, in a way of trial, more than 300 architectural items, and on the bases of the data thus gathered there were prepared some 50 individual conservation or reconstruction plans and one bigger plan for revitalizing the old town of Tržič. The problem of the interdisciplinary aspect has not been completely solvable. The difficulties are in too slow an opening of some institutions and in the not sufficiently known fact that the optimum success can be reached only through co-operation. In explanation there is appended a part of the topographical documentation of an object, chosen at random, as well as the draft for a uniform identifying of constructions and materials.

I. RAZLOGI

Vsi, ki se kakorkoli ukvarjajo z arhitekturo, naj bodo to raziskovalci ali načrtovalci, potrebujejo pri svojem delu na kak določen način zbrane podatke o njej. Ker izhaja vsak iz svojega problema in išče navadno le čisto določen del arhitekturnih sestavin, si običajno izdelava svoj sistem zbiranja podatkov. Ta je primeren predvsem njegovim specifičnim potrebam, manj ali sploh nič pa je tak sistem uporaben za druge. Tako je prešlo že skoraj v navado, da mora vsak zbrati vse podatke povsem nanovo in prav nič posebnega ne pomeni večkratno premerjanje, skiciranje in opisovanje določenih arhitektur, čeprav se vsi dobro zavedamo, da je to nepotrebno izgubljanje časa, trošenje sil in ne nazadnje velikih srestev.

Poseben problem je tudi ljubosumno čuvanje na opisani način zbranih podatkov, ki največkrat leže neuporabljeni desetletja, dokler se dokončno ne izgubijo ali postanejo celo neuporabni. Pri vsem tem pa je morda spomeniška služba še posebej prizadeta, saj temelji načelno čuvanje arhitekture prav na dokumentaciji, ki ni le osnova za vrednotenje (razvrščanje v kategorije) ali raziskovanje, temveč pomeni tudi čuvanje našega arhitekturnega izročila. Tega so se zavedali že zakonodajalci, ki so predpisali dokumentacijo kot osnovo registra spomenikov. Na najrazličnejše načine opisana in orisana arhitektura pomeni seveda tudi nepregledno in neprimerljivo gradivo ter neenotna izhodišča za objektivna vrednotenja in raziskave.

Po večletnem raziskovanju vzrokov, ki silijo k takim skorajda neuporabnim »sistemom« dokumentiranja, po dolгих razpravah tako z raziskovalci kot s projektanti in še bolj po nekajletnem praktičnem preizkušanju raznih novih sistemov dokumentiranja arhitekture (predvsem arhitekturnega izročila iz kategorije spomenikov in zunaj nje) pa je bil, kot kaže, slednjič le dosežen prvi cilj: poenotiti delo. Sklenili smo tudi prvi dogovor, po katerem naj bi pričeli upoštevati interdisciplinarni sistem topografiranja, kar je najbrž edini

možni porok za res kvalitetno in predvsem vsestransko uporabno dokumentacijo naše arhitekturne dediščine. Sporazum med zavodi za spomeniško varstvo in nekaterimi raziskovalnimi ustanovami (SAZU — Inštitut za narodopisje, FAGG — Oddelek za arhitekturo, nekateri muzeji itd.) je pokazal, da je v sorazmerno kratkem času mogoče doseči to, kar ni bilo mogoče v desetletjih. Ugotavljamo lahko, da arhitekturnih spomenikov še nimamo dokumentiranih ali pa le nekatere, pa še te samo delno. Ne moremo torej govoriti niti o kakem registru spomenikov niti o uporabnosti take dokumentacije razen morda v čiste raziskovalne namene določenih usmeritev. Zato postaja sedaj toliko bolj razveseljujoče, da je mogoče z novim načinom vsako leto vsestransko topografirati nekaj sto arhitektur! Da je to res, kažejo rezultati prvega leta, ko je bil sistem uporabljen, in da je dokumentacija sočasno res vsestransko uporabna, kaže tudi njeno načrtno preverjanje, izvedeno v istem obdobju. Že številka več ko 300 dokumentiranih objektov nam pove, kolik je bil napredek, široka uporabnost gradiva in sistema pa se bo lahko pokazala šele v nekaj letih.

II. PRIMERJAVE IN IZHODIŠČA

Na splošno sta v navadi dva načina dokumentiranja arhitekture, tehnični in opisni. Prvi, ki ga uporabljajo v glavnem arhitekti in drugi projektanti ter v manjši meri raziskovalci, sestoji iz poljubnega števila tehnično natančnih risb. Glavna pomanjkljivost je v poljubni izbiri merila in načina grafike (predvsem načinov prikazovanja materialov) ter v nesistematično izbranih delih stavb, ki jih tehnično dokumentiramo. Vse to tehnično slabše izobraženemu strokovnjaku (umetnostnemu zgodovinarju, etnologu ipd.) onemogoča pravilno in lahko razbiranje podatkov o arhitekturi. Tako imenovana »osebna« ali »lepa« arhitektonska grafika načrtov nam žal da le lepo risbo, povsem pa lahko zamegli komunikativnost celo med specialisti iste vrste. Da bi se temu problemu izognili, so že večkrat skušali poenotiti vsaj grafike risanja načrtov (nemške DIN norme, ki smo jih neobvezno skušali prevzeti tudi pri nas). Zaradi vztrajanja pri subjektivnih potrebah (zahtevah) in odklanjanju interdisciplinarnosti pri obravnavanju arhitekture je tak sistem vedno propadel. Zato imamo tudi pri nas v okviru študijskega programa na Oddelku za arhitekturo še vedno poljuben sistem risanja in se tudi v prihodnosti temu ne bomo mogli izogniti. S strani arhitektov je torej potrebna neka disciplina vsaj v tistih primerih, ko gre za interdisciplinarno delo, ko arhitekt lahko dobi koristne podatke tudi od sodelavcev drugih usmeritev — seveda za ceno obojestranskega sodelovanja. Obenem s preveličevanjem individualnosti arhitektonske risbe je nastal še problem skladiščenja in razmnoževanja arhitektonske grafike, ki je, lahko bi rekli, načrtno uporabljala neobičajne formate papirja.

Že stoletja pa je v navadi tudi drugi način dokumentiranja arhitekture z besedo (opis), ki ga uporabljajo predvsem umetnostni zgodovinarji in etnologi, pa tudi umetnostni kritiki in drugi. Grafična pojasnila (fotografije, risbe...), ki so najpogostnejši spremljevalci tega načina dokumentacije, pa vedno ostanejo le ilustracije. Opis res omogoča, da dodamo običajni tehnični dokumentaciji tudi psihološko pogojene sestavine arhitekture, ki jih sicer ne moremo dokumentirati na grafični način, in še dolgo vrsto verbalnih ali številčnih podatkov, ki so enako bistveni sestavni deli arhitekture (stavbna zgodovina, lastništvo, prostorski odnosi, percepcijske opredelitve itd.). Ta del arhitekturne

dokumentacije je seveda težko čitljiv za samo tehnično izobraženega strokovnjaka (arhitekta...), skupni so jim lahko le posebni grafični sistemi, ki jih vsi sočasno uporabljajo kot ilustracijo (skica, fotografija, film...).

Ker vsak raziskovalec prej ali slej ugotovi, da mora uporabiti tudi del »nasprotno« dokumentacije, je bil in je še običaj, da skuša pač sam izpopolnjevati vrzeli. Rezultat je seveda vse prej kot neoporečen. Tlorisi in skice, ki spremljajo sicer strokovne etnološke ali umetnostnozgodovinske opise, so vse preskromna informacija, da bi lahko bila sestavni del vsestranske arhitekturne dokumentacije. Primer: obilica gradiva, ki ga je v desetletjih svojega dela zbral Slovenski etnografski muzej, je slabo uporabna, kot so pokazali poskusi, da bi ta material uporabili kot izhodišče za bolj detaljne raziskave ali dela na arhitekturah, ki so bile tako zabeležene. Po drugi strani pa so poskusi arhitektov, da bi sami stilno ali razvojno določali nekatere arhitekture, le brezuspešno šabloniranje. Kot primer bi lahko navedli vrsto urbanističnih projektov, ki vsebujejo spomenikovarstvena določila za zaščitena območja, saj njihovi kriteriji temelje na neupravičenih izhodiščih valorizacije. V Podkorenu je bil kriterij »valorizacije« izključno le starost zgradb, določena na osnovi splošnih vtisov...

Podobne pomanjkljivosti bi lahko ugotavljali pri velikem številu raziskav arhitekture in te potem prehajajo tudi v osnovno dokumentacijo naše arhitekturne dediščine, ki naj bi jo predstavljali registri spomenikov. Še bolj se je potreba po poenotenju izhodišč pokazala pri tako interdisciplinarni nalogi, kot je revitalizacija arhitekturnih kompleksov ali celih urbanih enot. Običajni način, ko je umetnostni zgodovinar ali etnolog izdelal »elaborat« in ga je potem arhitekt pri projektiranju ali v celoti upošteval ali v celoti izpustil, ker ga preprosto ni doumel, je še preveč dobro znan, ne samo pri nas, ampak po vsem svetu. Seveda gre tudi za nerazumevanje v obratni smeri, ko projektant ne more prepričati drugih, da so tudi neki tehnični podatki o arhitekturi, ki jih je treba upoštevati pri ocenjevanju (valorizaciji) arhitekture. Šele v trenutku, ko bosta oba zmogla sodelovati že pri zbiranju podatkov, pri topografiranju arhitekture, in ko bosta uporabila za to sistem, ki bo obema razumljiv ter bo omogočal tudi primerljivost večjega števila podatkov naenkrat, bo mogoče izvesti široko sodelovanje in obenem zagotoviti strokovno pravilnost.

Da bi izvedli tako reformo, je pričel Unescov center v Rimu (International Centre for the Study of the Preservation and the Restoration of Cultural Property) med leti 1965 in 1970 preučevati možnosti za poenotenje arhitekturne dokumentacije, kar je bilo praktično preizkušeno v Capui. Izhodišče je bila priprava arhitekturne dokumentacije za izdelavo revitalizacijskega načrta mesta. Ker so v poskusu sodelovali ne samo različni strokovnjaki (arhitekti, umetnostni zgodovinarji in arheologi), ampak tudi ljudje iz raznih delov sveta, se je izkazalo, da je tako dokumentacijo nemogoče povsem poenotiti za različna izhodišča, predvsem zato, ker imajo regionalno pogojene arhitekture nekatere specifičnosti (predvsem tehnične), ki narekujejo drugačne kriterije. Obenem so problem zajeli preozko in niso upoštevali možnosti uporabe te dokumentacije za še druge namene. Končno obliko in uporabo tam zbrane dokumentacije nam kaže knjiga *Il Centro Antico di Capua* (Padova 1972). Novo ustanovljeni center za dokumentacijo na Dunaju, prav tako pod okriljem Unesca, skuša nalogo nadaljevati, vendar je poveril posameznim državam, da prilagajajo osnovna izhodišča svojim potrebam. Še vedno pa vztraja pri ozkem

mnenju, naj bo to dokumentacija, namenjena le spomeniški arhitekturi in uporabna predvsem za izdelavo revitalizacijskih načrtov urbanih enot.

Imel sem srečo, da sem sodeloval pri nastajanju izhodišč take poenotene dokumentacije in sem zato skušal idejo prenesti tudi k nam. Pri tem pa me je vodila še druga misel: kako zagotoviti nujno sodelovanje med specialisti in kako izdelati tak način dokumentacije, ki bi bil vsestransko uporaben, prirejen za naše razmere in dostopen vsem. Po nekaj brezuspešnih poskusih, ko se je pokazalo, da je predlagani in deloma poenostavljeni Unescov predlog za takšne potrebe le slabo uporaben (Radovljica), se je pokazala nova možnost preizkusiti nekaj različnih sistemov v okviru rednega študijskega dela na Oddelku za arhitekturo. Sočasno je tudi pri nas naraščala potreba po topografskih akcijah tako pri etnologih kot pri umetnostnih zgodovinarjih. Prvi so si dali obširno nalogo, da izdelajo cel sistem vprašalnic za vsa področja njihovega zanimanja, ki naj bi poenotile etnološko topografijo; med njimi tudi vprašalnico o stavbarstvu. Sistem je bil prvotno zamišljen kot običajni opisni način dokumentiranja, vendar je kmalu postalo jasno, da je mogoče s ponujenim sistemom tako imenovanih »topografskih kartonov« dobiti tudi zanje precej več podatkov o arhitekturi kot le z dosedanjim opisovanjem. Izdelani »vprašalnici« sta zdaj vključeni v celoto (V. zvezek, 17, Stavbarstvo in stanovanjska oprema), prej pa že praktično preizkušeni na Kozjanskem in v Koštaboni (po 30 do 40 objektov).

Sočasno z usklajevanjem načina dokumentiranja z zahtevami, ki so jih imeli etnologi, je bilo treba izdelati še možnost enakega sodelovanja z umetnostnimi zgodovinarji, kar je bilo, žal, nekoliko slabše koordinirano, obenem pa celoto toliko poenotiti, da bo res vsestransko uporabna. Tako so bili pripravljeni prototipi dokumentacije posebej za izdelavo revitalizacijskih načrtov (preizkušeni v Trzinu) in posebej za posamezne spomenike vseh vrst (preizkušeni na raznih objektih po vsej Sloveniji). Dokumentacijo vseh teh tipov smo dali v preizkus tudi kot osnovo za delo projektantov. Po nekaj letih študija in dveh letih praktičnega preizkušanja smo izdelali končni sistem, ki naj omogoči vsem, ki potrebujejo kakršnekoli podatke o arhitekturi, da jih dobe iz dokumentacije, ki jo lahko imenujemo minimalno — nujno potrebno za popoln dokument o posamezni arhitekturi — in obenem maksimalno — kot popolna zbirka podatkov o arhitekturi, ki že omogočajo rekonstrukcijo.

Sočasno s tem smo predložili enoten grafični način, ki naj bi veljal seveda le za topografske kartone in bi poenostavljal primerjavo in razumevanje zbranega materiala. Tudi ta je izdelan ob upoštevanju običajnih ali uzakonjenih načinov, predvsem pa že omenjenega našega (sicer po DIN normah povzetega) uradnega predloga in pa splošno uporabljenega pri nas. Izdelati bi bilo seveda treba še nekaj dogovorov o poenotenju, npr. za enotno označevanje časovnih opredelitev ter valorizacije, dodati napotke za umetnostno-zgodovinsko topografiranje, verjetno po različnih arhitekturnih tipih in morda podobno, kot so to izdelali za svoje potrebe etnologi, dodati temu še enako vprašalnico za uporabo pri arheoloških topografijah itd. Povsem neraziskano je področje urbanih kompleksov, naselij in kulturne krajine, kjer bi morali izdelati in prirediti kak podoben sistem, kot je predložen za arhitekturo. Morda bo treba sčasoma tudi predloženega dopolnjevati (topografija moderne arhitekture...), vendar so dosedanje izkušnje z njim pokazale, da je mogoče praktično že doseči vse doslej zastavljene cilje.

III. SISTEM TOPOGRAFSKIH KARTONOV

Topografski karton vsebuje celotno arhitekturno dokumentacijo, dopolnjeno s številčnimi in opisnimi podatki o obravnavanem objektu. Sistem dokumentacije je prirejen tako za posamezne (manjše) arhitekture kot za večje arhitekturne celote (domačije, stavbne enote v okviru mesta, grajske komplekse itd.); v tem primeru je treba celoto razdeliti na manjše dele, čeprav v okviru enega kartona (domačija = stanovanjska stavba + hlev + kašča + senik itd.). Karton sestavlja 11 osnovnih listov in dopolnilni ter vmesni list. Zaporedje teh listov je obenem tudi prvo napotilo, po katerem naj bi se ravnali pri topografiranju. Glej str. 179—193!

Splošno uveljavljeni sistemi arhiviranja, ki imajo vsi za osnovo DIN format (21 × 29,7 cm), so pogojevali tudi velikost osnovnih listov v topografskem kartonu. To je obenem posebna prednost, saj ne olajšuje samo shranjevanja (mape, kartotečne omare...) in uporabe (pisalni stroj, drug papir pisarniškega formata...), ampak v veliki meri tudi razmnoževanje. Ta format je namreč možno kopirati poleg običajnega načina z ozaltnimi kopijami tudi z vsemi fotokopirnimi aparati.

Ker na omenjeni format ni mogoče primerno zrisati vseh arhitekturnih posnetkov v ustreznem merilu (preizkus na Kozjanskem), sta dodana dva lista, s katerima lahko povečamo osnovno površino, ki je namenjena risbi, do poljubne velikosti. Dodajamo ju vsem listom (od 4 do 11); dodane liste vedno zaključimo z dopolnilnim listom, ki omogoča tudi vpisovanje podatkov, medtem ko vmesnega uporabimo le kot srednjega. Tako dodane liste je mogoče zlepi z osnovnimi ali pa jih pustiti nezlepljene. V vseh dosedanjih preizkusih smo liste zlepi z običajnim (selotejp) ali posebnimi lepilnimi trakovi, ki so praktično nevidni.

Topografski kartoni za arhitekturo so v načelu pripravljeni za večnamensko uporabo:

1. kot osnovna dokumentacija stavbnega gradiva (ljudsko stavbarstvo in oprema = kmečko, delavsko, predmestno, mestno itd.; stilna arhitektura = sakralna, utrdbeni, profana, meščanska itd., pri čemer smo ugotovili, da so nekatere razmejitve med temi običajnimi kategorijami prej umetne kot resnične, čeprav je tudi res, da vsaka izmed njih zahteva nekatere specifične podatke, ki so za drugo manj pomembni);

2. kot osnovna dokumentacija za raziskavo arhitekture z vseh vidikov (ljudsko stavbarstvo = zgodovinsko-razvojno, regionalno, tipološko, v razmerju do socialnih, narodnostnih in drugih struktur in sprememb itd.; stilna arhitektura = likovno, umetnostnozgodovinsko, razvojno, tipološko, po posameznih sestavnih delih itd.; konservatorstvo = valorizacija celote, detajlov, opreme, predvidevanje možnosti in nujnosti konservatorskih ali restavratorskih del na in v arhitekturi itd.; arhitektura = izdelava idejnih ali podrobnih obnovitvenih (sanacijskih) načrtov za arhitekturo, programiranje nove funkcionalnosti in s tem nove infrastrukture stavb, osnovni podatki za programe revitalizacije, raziskave posebnih arhitektonskih kvalit, tipologije itd.);

3. kot osnovna dokumentacija za register kulturnih spomenikov; obseg dokumentacije je celo širši, kot ga zahteva zakon, oblika pa je taka, da jo je mogoče vključevati v običajni sistem arhiviranja dokumentacije;

4. kot izhodišče in osnovna dokumentacija za izdelavo idejnih obnovitvenih načrtov za vsako stavbo posebej ali kot del dokumentacije revitalizacijskih načrtov za večje urbane in ruralne enote.

Listi so tiskani na prosojнем risalnem papirju (»paus«). S tem je omogočenih več različnih načinov kopiranja in je bistveno olajšano tudi risanje. Navodila o uporabi posameznih listov veljajo tako za arhitekte kot za etnologe, umetnostne zgodovinarje, konservatorje in druge, pripomogla pa naj bi k razumevanju in dala morda osnovo za meddisciplinarno sodelovanje pri topografiranju.

List številka 1 je ZBIRNI LIST. Izpolnjujemo ga na dva načina. Najpomembnejši so podatki, ki jih vpisuje osnovna kartoteka (dokumentacijski center), kjer je zbrana osnovna dokumentacija o posameznih objektih. Tak center, ki je začasno urejen na Oddelku za arhitekturo FAGG, ima ne samo pregled nad vsemi zbranimi materiali v obliki kopij posameznih topografskih kartonov, temveč naj bi organiziral tudi objavo osnovnih podatkov. To je predvideno v obliki rednih objav topografskega gradiva, ki bi bile kot celota tudi osnovni korpus slovenske arhitekture. Center naj bi koordiniral tudi topografsko izvajanje akcij itd. Zato je tu vpisana osnovna številka topografskega kartona (objekta), ki nam deloma kaže tudi na čas, ko se je začelo topografiranje objekta. Zbirni list v centru daje pregled lokalnih kartotek, ki hranijo dele ali celotno dokumentacijo. V skrženi obliki so navedeni še najvažnejši viri, kot so katastri, arhivi, literatura itd.

Že na zbirnem listu morajo biti tudi vsi osnovni podatki o obravnavanem objektu: občina, kraj, ulica, hišna številka, lastnik, uporabnik in osnovni katastrski podatek (parcelna številka in katastrska občina), kar je vse potem vpisano v glavi vsakega lista topografskega kartona. Čeprav fotografije niso obvezne sestavni del dokumentacije na topografskih kartonih, so v zbirnem listu vpisani tudi osnovni podatki o njih (število, nahajališče...), v posebnih primerih pa jih je mogoče vključevati tudi v kartone. Tako opremljen zbirni list naj bi bil tudi izhodišče za objave topografskega gradiva, obenem pa bi uporabniku katerekoli vrste dal vsa potrebna pojasnila o že opravljeni dokumentaciji obravnavanega objekta in o mestu, kjer mu je ta osnovna dokumentacija na voljo.

Drugi način izpolnjevanja zbirnega lista uporabljajo posamezne institucije, ki imajo bodisi celotno, največkrat pa le delno dokumentacijo o arhitekturi (lahko tudi le kopije). V tem primeru dajejo vpisani podatki pregled dokumentacije, ki jo hrani ustanova sama, v naslovu ima ta dokumentacija tudi svojo posebno kartotečno številko, medtem ko je številka iz centralnega registra vpisana v desno stransko okence prvega stolpca. Ali so podatki napisani ali natipkani, ni pomembno, važna je predvsem čitljivost.

Da bi bilo mogoče uvrščati arhitekturo v eno od dogovorjenih skupin, vpisujemo v desno zgornje okence tudi šifro dogovorjene skupine. Ker take razmejitve oziroma razvrstitve arhitekture v posamezne, povsem določljive skupine še ni, smo skušali v predlogu, ki dosledno povzema razmejitve arhitekture v publikaciji Kulturni spomeniki Slovenije (1974), razvrščati tudi arhitekturo. S tem seveda ni rečeno, da je to edina možna in pravilna razdelitev, vendar nam daje osnovo za klasifikacijo arhitekture kot spomeniškega objekta po nekem že priznanem dogovoru. Ko bodo posamezne skupine s

podrobno utemeljitvijo razdeljene še naprej v bolj podrobne, bo mogoče predlaganim šifram dodati nove. Primer: meščansko arhitekturo je mogoče razdeliti na mestne hiše, stanovanjske stavbe, trgovske stavbe itd., še bolj podrobno bo treba razdeliti arhitekturo, ki je samo arheološkega pomena ipd. Predlog razdelitve in šifriranja je naslednji:

1. ARHITEKTURA POSEBNEGA ZGODOVINSKEGA POMENA

1.1 arhitektura, povezana z delavskim gibanjem in ljudsko revolucijo,

1.2. arhitektura, povezana s pomembnimi ljudmi itd.

2. ARHITEKTURA ARHEOLOŠKEGA POMENA

(podrobnejšo razdelitev naj bi posredovali arheologi)

3. ARHITEKTURA KOT SESTAVNI DEL URBANISTIČNEGA SPOMENIKA (CELOTNO NASELJE ALI DELI NASELIJ, ARHITEKTURA, KI SAMA NA SEBI NI POMEMBNA, TEMVEČ LE V SKLOPU VEČJE ENOTE),

3.1. arhitektura v historičnem urbanizmu,

3.2. arhitektura v ruralnih naseljih

4. ARHITEKTURA KOT SAMOSTOJNA ENOTA (UMETNOSTNI SPOMENIK, razdelitev je začasna)

4.1. gradovi

4.2. meščanska arhitektura

4.3. sakralna arhitektura

4.4. javni spomeniki, znamenja, vodnjaki itd.

5. LJUDSKA ARHITEKTURA

(podrobnejšo razdelitev naj bi posredovali etnologi, za to pa bi bilo treba kakor pri drugih izdelati tudi poenoteno nomenklaturu)

6. ARHITEKTURA KOT TEHNIŠKI OBJEKT.

List številka 2 obravnava SITUACIJO. V merilu 1 : 500 ali, če takega posnetka ni, v katastrskem merilu 1 : 2880 je na njem narisana neposredna funkcionalna in prostorska okolica obravnavane arhitekture (del naselja, posebni zaključeni ambient ali kompleksi, domačija...). Kot simbole za grafično upodobitev moramo uporabljati običajna geodetska znamenja. S posebno grafiko vidno označimo obravnavani objekt. Vrisati je treba komunikacije (ceste, poti in smeri, kam vodijo), orientacijo po smereh neba, zaželenja je vetrovnica («roža vetrov» z vpisanimi glavnimi krajevnimi vetrovi, njihovim poimenovanjem in značilnostmi), vpisana naj bodo krajevna (ledinska, domača) imena posameznih sestavnih delov ambienta. Zaradi preglednosti vrišemo na obravnavanem objektu tudi strešine in slemena ter izrazitejše ali značilno rastlinstvo. Pomemben del podatkov na Situaciji so tudi plastnice terena (najmanj na 1 m distančne razlike) in pa prenos katastrskih podatkov v merilo 1 : 500 (parcelacija, vpisane so lahko le številke parcel, ki neposredno pripadajo obravnavanemu objektu).

V tabele vpisujemo naslednje podatke. Prvi stolpec (tipologija) je namenjen vpisu značilnosti arhitekture kot celote po dogovorjenih nomenklaturah (tip domačije, vrsta sakralne ali profane stavbe ipd.). V naslednjo vrsto vpi-

sujemo osnovne podatke o starosti in stavbni zgodovini, ki so sicer podrobno razčlenjeni na naslednjem listu. V tretji rubriki so osnovni podatki o opremljenosti stavbe z energijo, vodo in kanalizacijo, v posebnih primerih še z drugimi napravami (plin, telefon...). Pri tem je treba vpisovati tudi vse dosegljive podatke o tem, od kdaj je ta oprema, kar nam da delen pregled stanja, obenem pa pojasnjuje stavbno in vsebinsko (tudi socialno) zgodovino obravnavanega objekta.

List številka 3 kaže RAZVOJNE FAZE in ni toliko namenjen neposrednemu terenskemu topografiranju, kolikor poznejši kabinetni obdelavi. Vanj vnašamo opažanja in podatke o stavbni zgodovini, ki jih dobimo ob neposrednem stiku z objektom na terenu (sondiranje, slabo vidni sledovi prezidav, podatki, ki so ohranjeni le v izročilu itd.). Šele ob podrobnem pregledu objekta iz posebnosti v konstrukcijah ali materialih ugotavljamo razvojne faze arhitekture, kar lahko vnašamo neposredno na list; to omogoča kasnejšo študijsko obdelavo. Razvoj stavbe naj bo prikazan horizontalno in vertikalno, da dobimo pravo prostorsko sliko razvoja stavbnega organizma. Včasih si lahko pomagamo tudi s prostorsko skico. Čeprav je ob grafičnem delu lista vrisano le merilo 1 : 500 (zaradi jasnosti in preglednosti razvoja stavbne celote), je bolje, če manjše objekte rišemo tudi v večjem merilu (1 : 200).

V tabele pregledno vnašamo podrobne podatke o stavbni zgodovini. Opisni del naj bi bil v posebnem umetnostnozgodovinskem ali etnološkem dodatku (vprašalnici ipd.).

List številka 4. Vsi naslednji listi do številke 10 so predvsem podrobna tehnična dokumentacija, razvrščeni pa so tako, da omogočajo deloma po ustaljenem, deloma pa po najbolj preglednem sistemu dokumentiranje arhitekture vseh vrst. V tem sistemu so najprej obdelani TLORISI, iz katerih je mogoče razbrati uporabljene materiale in konstrukcije. To pomeni, da moramo risbam tlorisov dodati tudi podatke o kvaliteti, ohranjenosti in poškodbah materialov ter razvrstitev nosilnih in dopolnilnih konstruktivnih elementov in nakazati tudi dokumentirane spremembe v prostorskem in konstruktivnem organizmu stavbe. V ta namen moramo izpolniti naslednje pogoje:

Na listih s številko 4 (4/1, 4/2 itd.) so v merilu 1 : 100 ali, izjemoma, če je objekt posebno velik ali če ni nujna tako podrobna dokumentacija 1 : 200 (primer: večji grajski kompleks, v katerem so morda detajli že nedoločljivi, ali arhitektura, ki je sicer sestavni del pomembnejšega urbanega kompleksa, sama po sebi pa ne pomeni posebne kvalitete...), zrisani vsi tlorisi. Iz njih so razvidne vse osnovne mere, konstrukcije in materiali: debeline sten, lesene konstrukcije, sistemi zapiranja odprtín itd. Risba mora biti zaradi že omenjene preglednosti in primerljivosti opremljena z dogovorjenimi znamenji za materiale in načine risanja sedanjih ali odstranjenih ter osnovnih in pomožnih konstrukcij, kot nam kaže predlog osnovnega grafičnega sistema. Tlorisi naj bodo opremljeni z osnovnimi kotami (nosilne konstrukcije, celota...) in obvezno tudi z diagonalami prostorov; to je še posebej važno za starejšo arhitekturo. Kote morajo biti zaradi preglednosti in možnosti objavljanja risane zunaj osnovne risbe tlorisov. Posamezne prostore zaznamujemo z zaporednimi številkami. List je mogoče povečati z dopolnilnim listom ali s poljubnim številom vmesnih listov, kakor kaže skica.

Tabele so namenjene opisu tehničnega stanja posameznih materialov in konstruktivnih delov stavbe. Posamezne najznačilnejše materiale spoznamo po začetnicah, kar naj bi bil obenem tudi del dogovora o poenotenem zaznamovanju: L = les, K = kamen, O = opeka, G = glina, B = beton, Z = zemlja, S = slama, Om = omet, vse druge izpišemo (železo, plastika ipd.).

Pomemben podatek v tabelah je stopnja ohranjenosti materialov. Čeprav je znanih nekaj različnih načinov ocenjevanja, od laboratorijskega (z meritvami) do splošno opisnega (dobro — srednje — slabo, kot ga ima italijanski), smo se odločili za uporabo relativnega, izraženega z odstotki, ki nam že tudi z opazovanjem daje dovolj objektivno oceno. Primer: če ocenjujemo konstrukcije, ki jih sestavlja več različnih materialov, lahko samo z oceno celote ugotovimo tudi pomembnost posameznih materialov v konstrukciji kot celoti. Zato je mogoče sicer enako ohranjeno opeko v skeletno zgrajeni stavbi (kjer so odprtine v lesenem skeletu samo izpolnjene z opečnimi vložki) ocenjevati povsem drugače kot v izključno iz opeke zidani stavbi. Za oceno stopnje ohranjenosti arhitekture je najpomembnejša ohranjenost tistih materialov, ki neposredno sestavljajo njen osnovni skelet. Pri ugotavljanju sklenjene podobe nam tako odpade dodatno preračunavanje medsebojne odvisnosti (pomembnosti posameznih delov stavbe) in v zvezi s tem upoštevanje zapletenih sistemov izkustvenih koeficientov za izračun te odvisnosti (primer: za določitev teh koeficientov pri obdelavi mestne strukture v Capui, Italija, je bilo potrebno enoletno delo na terenu, da so določili specifične izkustvene koeficiente, ki so jih potem razdelili v 12 skupin in 7 kategorij...).

V predloženem sistemu ohranjenosti v odstotkih imamo štiri osnovne kategorije. Takšno ocenjevanje vedno terja nekaj izkušenosti, v okviru teh štirih skupin pa je mogoče bolj ali manj natančno določiti tudi stopnjo ohranjenosti. Kategorije so naslednje: 100—75 % pomeni dobro ohranjenost materiala glede na konstrukcijo, torej je možno vzdrževanje brez posebnih del; s 75—50 % ocenjujemo materiale oziroma konstrukcije, ki jih je treba še sanirati, vendar še brez nadomeščanja z novimi deli (primer: steno je mogoče sanirati z uvedbo drenaže ipd.); s 50—25 % ocenjujemo materiale in konstrukcije, ki jih je treba takoj obnoviti, pri obnovi pa je treba zamenjati ali dodati uničene in odstranjene dele; s 25—0 % pa ocenimo materiale in konstrukcije, ki jih je treba v celoti zamenjati ali so ohranjeni le njihovi ostanki. Pri opisanem načinu ocenjevanja je možen poseben dogovor za arheološke spomenike, pri katerih moremo upoštevati kot celoto ves odkriti del arhitekture, pa čeprav so to le deli temeljev, zato jih ne ocenjujemo kot ostanke neke večje konstrukcije in jih torej ne uvrščamo samo v zadnjo kategorijo.

Zadnji dve kategoriji, ki sta sicer na prvi pogled samo tehnični karakteristiki, nam dajeta tudi izhodišča, ki bi jih morali upoštevati pri spomeniškovarstveni valorizaciji. Če moramo kaki arhitekturi, zato da bi jo sploh lahko ohranili, dodati nove dele ali v celoti zamenjati njene konstrukcije, s tem okrnimo njeno izvirnost in obenem zmanjšamo spomeniško vrednost, saj maketa ne more pomeniti istega kot original, pa čeprav je še tako natančno izdelana... To pa bi morala biti že ena od skupnih osnovnih raziskav za pravilno in celovito vrednotenje stavbne dediščine.

Drugi izredno pomemben podatek, ki ga lahko dobimo pri topografiranju, je podatek o vlagi. Če analiziramo vzroke propadanja konstrukcij in materialov vseh vrst, lahko ugotovimo, da je vlaga pravzaprav eden od osnovnih

povzročiteljev. Tudi tu imamo več vrst ocenjevanja, povsem pravilna je seveda le z instrumenti dobljena slika o količini vlage v materialu. Ker pa se odločamo za tak razmeroma drag in počasen postopek šele tedaj, ko že načrtujemo podrobno obnovo objekta, in ker lahko tudi z opazovanjem določamo prisotnost vlage in s tem deloma vzrok propadanja, je podatek zelo koristen predvsem pri načrtovanju kakršnegakoli posega v arhitekturo. To smo preverili tudi ob preizkusu uporabnosti topografskih kartonov na vseh nivojih. Zaradi poenostavitve, in ker je dosti težje ocenjevati stopnjo prisotnosti vlage kot pa ohranjenost materialov, vsebuje predlog za ocenjevanje le tri kategorije, ki jih moramo pozneje ob podrobnejši raziskavi dopolniti z natančnimi merjenji. Ocenjujemo samo, ali je konstrukcija brez sledov vlage (V-), ali so na njej sledovi vlage (V) ali pa je količina vlage tako velika, da je že vidno načela materiale in konstrukcije (V+).

Pri vpisovanju podatkov nam rabijo za izhodišče materiali. Tak način je bil izbran zaradi specifik, ki jo vsebuje običajni način ocenjevanja z opazovanjem, saj sočasno s topografiranjem praktično ni mogoče izvesti tudi detajlnega sondiranja arhitekture, kar bi nam sicer dalo podrobno sliko stanja posameznih delov konstrukcij ali materialov. Obenem vemo, da obstaja za razne vrste materialov skupen, podoben ali celo enak način obnavljanja (saniranja), torej tudi enak način določanja stopnje propada. Običajno je tudi v istem prostoru vrsta različnih materialov, ki bi jih sicer lahko ocenili površinsko, ne bi pa nato mogli primerjati ocene materialov z oceno konstrukcij, ki so vedno (morda z izjemo stebrov ipd.) med dvema prostoroma. Če imamo tako pred seboj nek tloris, v katerega smo z dogovorjeno grafiko vnesli znamenja materialov, in ga primerjamo s podatki v tabelah, lahko zelo preprosto ugotovimo, bodisi stanje celote bodisi tistih delov konstrukcij, ki so bolj uničeni ali kjer je treba prej poskrbeti za sanacijo.

Primer vpisovanja in razbiranja podatkov:

K-	1,	3,	4,	6	O-	1,	2,	5
	V,	V,	V,	V+		V-,	V-,	V
	70,	75,	70,	65		85,	85,	75

Znamenja v tem primeru pomenijo, da so v prostorih s številkami 1, 3, 4, 6 zidovi kamniti, da je opaziti sledove vlage, v prostoru 6 celo močno vlago, in da je stopnja ohranjenosti materiala sorazmerno dobra, čeprav je deloma že treba obnoviti konstrukcijo. Pri tem bi lahko tudi že sklepali, na kak način: to bo verjetno drenaža, saj je povsod opaziti sledove vlage, da je vlaga povzročitelj propadanja, pa nam kaže tudi najnižji odstotek ohranjenosti v prostoru z največjo količino vlage. Podobno lahko preberemo podatke o prostorih iz opeke, kjer je konstrukcija novejša in zato bolj ohranjena.

Posebej moramo opozoriti še na napake, ki se navadno pokažejo pri ocenjevanju. Razločevati moramo namreč ocenjevanje ohranjenosti zunanjega videza in ocenjevanje materialov kot celote. Zelo lahko nas namreč zavede, da sveže prebeljeno steno ocenimo zelo visoko, čeprav nam deformacije površine, napetost ometa ipd. kažejo, da je material v notranjosti poškodovan, s tem pa seveda tudi konstrukcija. Na to moramo biti še posebej pozorni in potrebujemo nekaj izkušenj, da lahko upoštevamo take podrobnosti.

Vse zbrane podatke vrednotimo kot splošne, vendar so nam preskusi pokazali, da dajejo obenem že dovolj točno oceno celote. Z zelo preprostim ra-

čunom povprečja ohranjenosti dobimo za vsak material, ki sestavlja celotno konstrukcijo, stanje njegove ohranjenosti. V končnem izračunu moramo potem primerjati te materiale med seboj še količinsko in kakovostno. Izkušnje so pokazale, da je velika večina arhitektur zgrajenih tako, da je en sam material (ali največ dva) bistven sestavni del konstrukcij, zato dobimo pregled nad stanjem velikokrat že ob izračunu povprečja posameznih materialov.

Če hočemo dobiti računsko povprečje ohranjenosti stavbe, kar je sicer še vedno ocena, ne pa natančna vrednost (te pa v resnici ne moremo dobiti niti z najbolj zahtevnimi raziskavami, ker podobno temelji na bolj ali manj individualni oceni), uporabimo preprost račun, ki upošteva tudi kvalitativno vrednost materialov v celotni konstrukciji:

$$I_o = \frac{R_{M_1} + R_{M_2} + \dots + R_{M_x}}{\sum R}$$

pri čemer pomenijo vrednosti:

I_o = indeks ohranjenosti

$R_{M_{1-x}}$ = relativna (kvalitativna) vrednost posameznega materiala v stavbni konstrukciji, ki jo dobimo, če upoštevamo količino posameznih materialov v celotni konstrukciji ter njihovo vlogo nosilnega elementa, pomnoženo s povprečnim odstotkom ohranjenosti materialov.

Čeprav je račun na prvi pogled zahteven, naj s primerom pokažem, da ni. Pravkar navedenemu poljubnemu primeru ocene skušajmo izračunati indeks ohranjenosti: ko smo ugotovili, da je kamen ne le pretežna sestavina konstrukcije, ampak tudi njen pomembnejši del, ugotovimo to razmerje, ki naj bo v našem primeru 3 : 2 (K : O). Izračun povprečnega odstotka ohranjenosti materialov nam da 70 % za kamen in 81 % za opeko (zaokroženo na cela števila). Številke zdaj vstavimo v osnovni obrazec:

$$I_o = \frac{3 \times 70 + 2 \times 81}{3 + 2} = 74,5 \%$$

Rezultat nam daje tako kvalitativno kot kvantitativno oceno ohranjenosti celotnega objekta, ki ga zdaj lahko uvrstimo v eno od štirih v začetku navedenih skupin, tako da pri valorizaciji spomenika lahko upoštevamo tudi tehnična merila in stopnjo ogroženosti.

Še nekaj napotkov je, ki temelje na praktičnih izkušnjah pri izpolnjevanju kartonov. V posebnih primerih, ko ima stavba veliko število prostorov, tako da jih ni mogoče vseh vpisati v predvidene rubrike, si pomagamo tako, da v praznih (sicer za druge materiale pripravljenih) okencih ponovimo materiale, ki jih nismo mogli določiti v zanje predvidenih, če pa še ni dovolj prostora, je za to pripravljen poseben prostor na dopolnilnem listu. Deloma v opombe, deloma pa na dopolnilni list vpisujemo tudi opažanja, ki jih ne moremo predstaviti grafično. To so morebitna predvidevanja o konstrukcijah in materialih, ki so sicer nedostopni, o sestavi sten, ki so v celoti ometane in o katerih zvemo nezanesljive podatke le po pripovedovanju, podatke o odstranjenih materialih, kot so na primer prejšnji tlaki. Označiti moramo tudi prereze ter mesta dokumentiranih detajlov.

List številka 5 je namenjen dokumentaciji značilnih PREREZOV. Risbe so zrisane v enakem merilu kot tlorisi. Tudi ta list je namenjen predvsem dokumentaciji materialov in konstrukcij. Izbira prereza narekuje vsak objekt sam, vsekakor moramo zajeti čim več (vse?) konstruktivnih značilnosti vertikalnih konstrukcij, kot so to stene in stropi ter povezave med njimi.

Način risanja in grafika sta enaka kot pri tlorisih. S kotami naj bodo opremljene etažne in svetle mere prostorov, celotne višine ter relativna višina glede na teren. Ker je v prerezu najbolj značilna delitev po etažah, je tak tudi sistem vpisovanja podatkov. Tudi tu ocenjujemo sestavne dele konstrukcij z enakimi merili kot v tlorisih, le da tokrat sami vpisujemo materialne in konstrukcije. Tako vpišemo na primer za strop ali za obok naslednje podatke:

L — 1, 2, tramovni strop

V +, 60

K — 3, češka čepica

V, 60

Značilnost, ki je ne moremo zaznamovati v tlorisu, je tudi obdelava sten. Tudi tu uporabljamo za materiale in oceno dogovorjena znamenja, vendar moramo ohranjenost tokrat ocenjevati predvsem površinsko. Če je površina stene iz vidnega kamna, ki je sicer na površju dobro ohranjena, a ima zaradi napak v konstrukciji notranje razpoke (posedanje temeljev, potres itd.), bo ocena tokrat precej višja od ocene v tlorisu, čeprav gre za isti material na istem mestu.

Podatki s prereza morajo biti neposredno primerljivi s podatki v tlorisih, zato moramo zaznamovati prostore z istimi številkami, kar upoštevamo tudi pri vpisovanju podatkov o materialih. Tudi tu dopolnjujemo list z dopolnilnim ali vmesnim listom in na prvem lahko uporabimo tabele za dodatne podatke, ki jih nismo mogli vpisati v osnovni list. Če hočemo dobiti popolno sliko o stanju celotnega objekta, upoštevamo tako zbrane podatke v skupnem izračunu. Pri tem moramo površinsko oceno materialov (ometi, beleži itd.) pravilno ovrednotiti v razmerju do konstruktivnih delov.

List številka 6 je namenjen dokumentaciji STREHE, ki je pri večini naše arhitekture ne samo oblikovno pomemben del stavbe, ampak tudi kot konstrukcija posebna enota. To velja tako za raziskave (tipologija, časovne opredelitve) kot za obnovitvena dela. Isti osnovni list uporabimo za predstavitev tlorisa in značilnih prereзов strešne konstrukcije.

Rišemo v enakih merilih kot tlorise ali prereze. Ker ima strešna konstrukcija, ki je značilna za našo arhitekturo, predvsem dve osnovni sestavini: nosilno konstrukcijo in kritino, so temu prirejene tudi tabele za vpisovanje podatkov in ocen o materialih in ohranjenosti. Pri nekaterih vrstah arhitekture (predvsem ljudske) je pomembno tudi poimenovanje konstrukcije in njenih sestavin, zato je prva rubrika namenjena ne samo vpisovanju tehničnega stanja konstrukcij, ampak tudi njihovim poimenovanjem. To je najlažje primerjati z risbo, na kateri so posamezni deli označeni s številkami ali črkami. Drug način je vpisovanje imen neposredno na risbo; ta je tudi najbolj običajen.

Za natančno dokumentacijo strešne konstrukcije potrebujemo še detajle, ki pa jih na obravnavanem listu le označimo, dokumentiramo pa na posebnem listu za detajle. Pri dokumentaciji lesene konstrukcije moramo vedno zapisati

tudi dimenzije lesov. Tudi ta list, če je treba, razširjamo z dopolnilnim in vmesnim.

List številka 7 je namenjen dokumentaciji FASAD. Vsako fasado opišemo z njeno funkcijo (vhodna, leva ali desna stranska, dvoriščna itd.) in usmerjenostjo (severna = S, južna = J, vzhodna = V, zahodna = Z) ter uporabimo za njo svoj list: 7/1, 7/2, 7/3 itd.

Grafiko risanja je v tem primeru težko predpisovati, saj naj bi risbe služile tako tehničnim kot likovnim zahtevam (umetnostna zgodovina, objave...). Vsekakor je treba materiale in detajle vsaj nakazati. Če so na primer vsa okna opremljena s polkni in s posebno delitvijo stekel, upoštevamo to vsaj na enem. Fasade rišemo v merilu 1:100 oziroma v tistem merilu kot tlorise in prereze. Ker lahko mnogokrat iz oblike poškodb na fasadah sklepamo tudi na napake v konstrukciji, moramo razpoke, premike konstrukcij, dopolnjene ali zamenjane dele (plombe), poškodbe materiala ipd. dosledno zrisati. Če opravimo pri topografiranju tudi sondažne raziskave, naj bodo mesta teh raziskav (sond) na fasadah označena. Pri teh raziskavah lahko dobimo podatke o detajlih ali o spremembah celote, kar moremo zrisati na liste, ki so namenjeni detajlom, ali na tiste, ki so namenjeni fasadam (razvojne faze).

Pri raziskavah fasad iščemo navadno dva podatka: prvi nam da podatke o prvotnih konstrukcijah, drugi o površinski obdelavi — oba podatka sta seveda v neposredni povezavi in ju lahko predstavimo skupaj, čeprav ju je zaradi preglednosti morda bolje obravnavati ločeno. Pri konstrukcijah ne ugotavljamo samo strukture materialov v zidovju ali posebnih nosilnih elementov, ampak tudi razvrstitev in obliko odprtín v fasadnih ploskvah. Površinska obdelava daje mnogokrat od konstrukcije neodvisno površinsko barvno podobo, ki pa enako kot prva lahko bistveno vpliva na arhitekturo. Medtem ko je za raziskavo prvotnih konstrukcij postopek sorazmerno preprost, pa je za raziskavo barvnih plasti potrebno sodelovanje med arhitekti, umetnostnimi zgodovinarji in restavradorji ter nekaj posebnih postopkov, ki so deloma nakazani že v razvrstitvi podatkov, ki spremljajo grafični del obravnavanega lista.

Za dokumentacijo barvne podobe arhitekture uporabljamo dva sistema, ki se dopolnjujeta. Bolj preprost in lažje izvedljiv je sistem dokumentacije z barvnimi bloki, ki pa je nekoliko nezanesljiv prav zaradi uporabe teh blokov.

Podatke o zgodovini barvitosti obravnavane arhitekture dobimo tako, da sistematično sondiramo fasadne ploskve. Ni nujno, da je mreža sond pravilno urejena, kot to ponekod izvajajo, važneje je, da sondiramo vse tiste točke, kjer so ohranjene vse barvne plasti in tiste dele, kjer imajo posamezne fasade najbolj značilne detajle: šivane robove, slikane obrobe odprtín itd. Tako ugotovljeno barvno skalo primerjamo z barvami v barvnem bloku ter jo v časovnem zaporedju (od najstarejše do najmlajše) zaznamujemo s številkami iz tega bloka v pripravljene tabele. V praksi se je pokazalo, da je najtežje dobiti ustrezen barvni blok, zato je bilo včasih treba izdelati posebne bloke z značilnimi barvnimi odtenki naselja (Kranj, Tržič, Radovljica...); ta blok je potem postal osnovni sestavni del dokumentacije. Ker je tak način slabo pregleden, smo dodatno prenašali zaporedne barvne plasti na topografske liste. Za to smo uporabili barve iz barvnega bloka ter jih nanесли v nekakšne barvne lestvice, ki so z medsebojno primerjavo več stavb dale tudi širšo barvno sliko ambienta v raznih časovnih obdobjih (barvna stratigrafija). V našem primeru bi za to lahko uporabili prostor na dopolnilnih listih.

Tako izvedeno sondiranje in dokumentacija pa še ne dajeta pravega dokumenta, ki bi ga lahko ponovno preverjali. V ta namen je treba dobiti na stavbi vzorce barvnih plasti in jih na kakršenkoli način uskladiščiti. To je mogoče na več načinov: z vlivanjem v mavec (ZSV Ljubljana), shranjevanjem v prozornih vrečkah, ki so pripete k topografskim listom (ZSV Kranj), z vlivanjem vzorcev v prozoren material ali shranjevanjem prepariranih primerkov v posebnih škatlah iz prozornega pleksija (ALU, Oddelek za restavраторstvo). Te sonde oziroma originalni vzorci, ki so potem shranjeni v posebni »sondoteki«, so oštevilčeni, številke pa vpisane na topografske kartone — vpisan je tudi kraj, kjer je shranjena »sondoteka«. Najprimernejša je kombinacija obeh dokumentacijskih sistemov, ki nam omogoča boljše preglednost kot tudi dokumentacijsko neoporečnost.

Sestavni del dokumentacije fasad so tudi arhitekturni detajli, ki pa jih obravnavamo na posebnih listih. Na listih za fasade lahko mesta dokumentiranih detajlov le omenimo ali označimo.

List številka 8 je namenjen dokumentaciji ARHITEKTURNIH DETAJLOV, to je, tistih delov arhitekture, ki so tudi njena bistvena oblikovna sestavina (portali, okna, stebri, stopnišča, lahko tudi večji deli arhitekture, npr. grebenasti ali rebrasti stropovi, leseni rezljani stropi, štukirano okrasje itd.). Zaznamujemo jih z zaporednimi številkami iz tlorisov, prereзов, fasad; to številklo ponovimo tudi v številki lista: detajl številka 1 je na listu 8/1 itd., kar omogoča hitro preglednost.

O grafiki pri risanju detajlov ne bi posebej govoril, uporabljamo enako kot pri tlorisih ali prerezech. Detajl opremimo z osnovnimi merami (zunaj risbe), običajni merili sta sicer 1 : 10 in 1 : 20, mogoče pa je uporabljati tudi druga, saj tu ne gre za neposredno primerljivost. Posebno zahtevne dele je mogoče zrisati tudi v naravni velikosti (okovje ipd.), večje celote npr. v merilu 1 : 50 (strop . . .), kakor smo to preizkusili na vrsti primerov.

Podatki, ki jih vpisujemo, so spet dveh vrst. Prvi nam kažejo karakteristiko materialov po enakem sistemu kot v tlorisih, drugi pa stilno oznako ali, bolje, določitev detajla glede na arhitekturo. Če namreč napišemo samo »baročno okno«, nam to ne pove dovolj; šele z natančnejšo določitvijo: »okno baročne faze, 18. stol., nova lesena krila . . .« lahko ovrednotimo arhitekturni detajl v celoti.

List številka 9, ki je v bistvu enak prejšnjemu, je namenjen KONSTRUKCIJSKIM DETAJLOM, največkrat skritim in težko dostopnim, ki pa so tako značilni za stavbno zgodovino ali za razumevanje arhitekturnih konstrukcij, da so nepogrešljiv sestavni del celotne dokumentacije. Ker je tudi tu izhodišče isto kot pri arhitekturnih detajlih, nam ni treba opisovati grafike, to velja tudi za označevanje materialov v tabelah. Opozoriti bi bilo mogoče treba samo na to, da je vpisovanje krajevnega (domačega) poimenovanja konstrukcij in njihovih sestavnih delov včasih za raziskovalce izredno pomembno. Detajlom namenjene liste poljubno dopolnjujemo z vmesnimi in dopolnilnimi.

List številka 10 je namenjen OPREMI. Tu mislimo tako na običajno opremo stanovanjskih stavb, posebno opremo sakralnih, grajskih ali drugih arhitektur, kot na opremo gospodarskih zgradb in tehniških spomenikov. Čeprav tudi tu lahko najbolje meri in riše le primerno usposobljen strokovnjak (arhitekt),

pa je morda prav pri opremi potrebno še sodelovanje z umetnostnim zgodovinarjem, etnologom ali drugim specialistom, ki bo postavil tudi svoje zahteve in dodal svoje podatke.

Izhodišče so tlorisi v enakem merilu kot na listih številka 4, vanje pa je vrisana razmestitev opreme. Prostore zaznamujemo z že prej uporabljenimi številkami, tokrat je pomembna ugotovitev njihove funkcije. Če je mogoče dobiti podatke o nekdanji razmestitvi opreme, jo zrišemo črtkano, podrobne podatke o njej pa vpisujemo na dopolnilni list ali v posebno vprašalnico (prim.: etnološka vprašalnica). Ker je v nekaterih primerih pomembna tudi ureditev opreme po stenah (sakralna arhitektura...) oziroma projekcija opreme na stene, lahko to dokumentiramo na dva načina. Če nas zanima en sam prostor, mu ob tlorisu zrišemo razvite stene in nanje projekcijo opreme. Največkrat pa moramo dokumentirati celoten organizem prostorov. Tedaj si pomagamo lahko le tako, da razvijemo stene po sistemu, ki ga določa arhitektura, ter na tako razvite stenske trakove zrišemo projekcijo opreme.

V tabelah imamo pripravljena okenca za opis funkcije posameznih prostorov, zaznamovanih s številkami. Vanje vpisujemo prvotno in sedanjo funkcijo, pri ljudski arhitekturi tudi domače ime prostora. Tretja tabela je namenjena dopolnjevanju prvih dveh ali vpisovanju predloga za spremembo funkcije, kar je posebej koristno pri izdelavi obnovitvenih načrtov. Tudi ta list lahko razširimo z vmesnim in dopolnilnim, na katerem dopolnjujemo tudi zapiske o funkciji, opremi itd.

List številka 11, ki obravnava POSEBNE FUNKCIONALNE ELEMENTE V ZVEZI Z ARHITEKTURO je v bistvu namenjen dokumentiranju vseh zunanjih ali samostojnih sestavnih delov arhitektonske celote; ti deli so kljub samostojnosti funkcionalno ali prostorsko neposredno vezani na obravnavani objekt (mostovi, vodnjaki, stopnišča, ograje, samostojno stoječi gospodarski deli, kot so shrambe ipd.). Ker so to največkrat arhitektonsko manj pomembni objekti, jih lahko dokumentiramo v manjšem merilu 1:200 ali celo 1:500, kar nam daje pregled nad celotnim kompleksom, obenem pa omogoča, da na istem listu pokažemo tudi prereze in zunanji videz (fasade obravnavanih delov arhitekture). Princip grafike je enak kot pri dragih tehničnih listih. Le v posebnih primerih, če je npr. obravnavani del arhitekture tudi likovno pomemben, uporabimo večjo merilo 1:100, sicer pa ga upoštevamo kot samostojen detajl (list št. 8).

Položaj obravnavanega dela arhitekture moramo nakazati grafično. Ker običajno rišemo v manjšem merilu, je najpreglednejši način, da zrišemo celoten kompleks, v katerega s poudarjeno grafiko vrišemo obravnavani del. Zaznamba s številko ali črko nam rabi predvsem za vpisovanje podatkov v tabelah. Tabele so podobno kot pri listu številka 10 prirejene za vpisovanje funkcije, vendar tu dodamo še stopnjo ohranjenosti, izraženo v odstotkih, ki je ne ocenjujemo po posameznih materialih, ampak kot celoto (rubrika 3). Pri posebnih funkcionalnih elementih je še pomembno, da vpisujemo tudi krajevno (domače) ime, kar pozneje omogoča širše raziskave.

VMESNI in DOPOLNILNI LIST uporabljamo predvsem za zvečanje površine, ki je namenjena grafični dokumentaciji na osnovnih listih od 4 do 11, in kot dodatni prostor za podatke, ki jih nismo mogli vpisati v osnovne liste.

Obenem nam dopolnilni list rabi tudi kot samostojni list, ki ga lahko opremimo tudi s posebnimi številkami (12, 13 itd.). V tem primeru je namenjen arhitektonskim skicam ali pregledu fotodokumentacije. Če ga uporabljamo za arhitektonske skice, to je, krokije prostora, detajlov itd., lahko rišemo nanj neposredno na terenu. Praksa je pokazala, da vsebujejo te risbe že tolikšno mero študijskega dela, da jih je včasih celo bolje dokončno izdelati v kabinetu. V stolpce moramo seveda vpisati številko kartona, številko lista, oznako skice itd. ter kratek opis ali pojasnilo skice.

Če uporabimo dopolnilni list za pregledno fototeko, lahko to storimo na dva načina. V prvem primeru na dopolnilni list, ki je sestavni del enega od listov 4—11, nalepimo kontaktne kopije fotografij, ki obenem pojasnjujejo na osnovnem listu obravnavani del stavbe. Primer: ob list številka 7 lahko na dopolnilnem listu dodamo vse fotografije te fasade ipd. Če uporabimo dopolnilni list kot samostojnega, lahko v spodnji okvir vstavimo fotografije do velikosti 18×18 cm, v zgornje stolpce pa vpisujemo osnovne podatke po običajnem fototečnem sistemu ali pa vstavimo v za to pripravljene razdelke kontaktne kopije drugih fotografij, ki kažejo isti del stavbe. Prevelikim razlikam v debelini papirja (zvižanje papirja) se izognemo tako, da uporabljamo za kontaktne kopije in fotografije čim tanjši fotografski papir (dokument...). Uporabe dopolnilnega lista kot osnove za fototeko ne predvidevamo, tak način predstavitve fotografskega gradiva lahko more biti le informativen.

Dopolnilni list sicer lahko uporabljamo že za skiciranje neposredno na terenu, vendar je bolje, da vse druge izpolnjujemo na risalni mizi. Kot osnovo za skiciranje na terenu je priporočljivo uporabljati ozalitne kopije posameznih listov. Te omogočajo vpisovanje opazanj in ocen neposredno v tabele. Tako odpravimo sicer pogosto napako, da ostanejo nekateri podatki ob topografiranju neopisani in jih je treba pozneje dopolnjevati.

Označevanje konstrukcij in materialov smo pregledno pokazali na posebni shemi, praktična uporaba pa je spoznavna iz risb vzorca listov topografskega kartona. Podrobna razlaga je ob tem najbrž odveč, morda bi bilo potrebnih le še nekaj pojasnil. Ko smo topografske kartone preverjali, smo preskušali tudi nekaj različnih načinov grafike, njihovo uporabnost v raznih merilih in pri raznih zahtevah. Iz teh praktičnih izkušenj izhaja predloženi sistem, ki je sestavljen iz dveh delov.

V prvem delu ponazarjamo način risanja v dveh debelinah, ki nakazuje razliko med nosilnimi in nenosilnimi deli konstrukcij ali med prvotnimi in kasneje dodanimi. Ta dva sistema se seveda ne smeta prekrivati (nosilno = prvotno itd.) ampak moramo navesti, kateri sistem smo uporabili. Odstranjene ali zazidane dele konstrukcij zaznamujemo črtkano.

V drugem delu nakazujemo označevanje materialov, ki temelji deloma na naših deloma na tujih predlogih, deloma pa skuša nekatere še poenostaviti. Uporabljamo barvni in črtni sistem. Prvi je kljub nekoliko preglednejši celotni grafiki za topografske kartone slabše uporaben, kot otežuje kopiranje. Drugi uporablja preprostejšo (preglednejšo) grafiko, obenem pa prav zaradi tega ne omogoča podrobnejših delitev. Primer: kamen v zidu je lahko lomljenec, klesanec, rečni kamen itd. Zato naj bi bil naš predlog le izhodišče za poenoteno označevanje, na tej osnovi lahko sistem po potrebi dopolnjujemo.

Če kot primer spet uporabimo kamen, naj bo torej osnova za grafiko široka poševna šrafura, usmerjenost in debelina črt, uporaba dvojnih črt itd. pa naj v posebni legendi nakazujejo razne vrste istega materiala.

V predlogu ni posebej obdelano označevanje materialov v vidnih delih arhitekture (fasade, tlaki itd.). Ker daje ta del risb bolj ali manj realistično podobo in ker je obenem možna tudi uporaba že vnaprej pripravljenih in zelo primernih tiskanih grafičnih sistemov (letraton...), je ta del prepuščen risarski spretnosti posameznika. Tudi tu pa je treba zahtevati jasno risbo, ki naj ne bi bila preveč natrpana z detajli. Prav tako ni bilo mogoče izdelati povsem sprejemljivega sistema za označevanje starosti in valorizacije. Vzrok je pomanjkanje primernih vzorcev (ti sistemi pravzaprav niso še nikjer poenoteni) in zaenkrat morda še premajhna vnema umetnostnih zgodovinarjev za poenotenje naše topografije.

IV. UPORABA KARTONOV

Čeprav je mogoče že iz vzorca, morda pa še bolj iz obširnega opisa vsebine posameznih listov v topografskem kartonu dobiti približno sliko o možnosti uporabe, bi želel povedati še nekaj o tem, kako smo kartone preskušali, bodisi pri izpolnjevanju ali glede uporabnosti. Podrobna analiza, kako lahko predloženi sistem dokumentacije koristi vsakemu od zainteresiranih, bi bila najbrž predolga, zato bi se omejili na dejansko preskušene oblike uporabe.

Prvi pozitivni sistem, ki je morda najbolj važen za arhitekte, je metodologija obravnavanja arhitekture po zaporedju, ki ga predstavlja sistem listov v topografskem kartonu. Ta usmerja spoznavanje arhitekture od okolice, v kateri stoji, oziroma njenega lociranja prek razpoznavanja njenih sestavin (analize) do končnega celotnega pregleda, ko spoznamo, da so njeni sestavni deli tudi posamezni na videz samostojni elementi. Obenem sistem listov narekuje celotno dokumentacijo in ne dopušča malomarne ali pomanjkljive topografije. Po drugi strani ta način pomaga tudi raziskovalcem, ki se sicer običajno zanimajo le za posamezne, morda zanje bistvene dele arhitekture, ne upoštevajo pa celote, da to vključijo vsaj v svoje analize. Z upoštevanjem posebnosti, ki so jih želeli dobiti etnologi in umetnostni zgodovinarji, smo običajni arhitekturni dokumentaciji dodali podatke, ki omogočajo te vrste raziskav. Za široke raziskave bo treba seveda zbrati najprej dovolj veliko število topografskih objektov, da bi se pokazala vsa vrednost kartonov, zato jih v tem pogledu še nismo mogli docela preskusiti.

Za področja ljudske arhitekture smo kartone uporabili pri dokumentiranju stavb na Kozjanskem in v Koštaboni. Tako smo zajeli dva popolnoma različna tipa ljudske arhitekture in dodali še možnost dokumentiranja vseh vrst gospodarske arhitekture v okviru domačij. Urbano arhitekturo smo preskusili predvsem v Trziču, kjer smo obenem ugotavljali optimalno količino podatkov, ki so v tabelarnem pregledu dodani arhitektonski grafični dokumentaciji. Od prvotnega sistema, ki je vseboval dokumentacijo vsake stene in vseh delov konstrukcije, smo prešli na sedanji način, katerega izhodišče sta material ali prostor. Dokumentacijo posebnih (samostojnih) ali visoko kvalitetnih objektov smo preskusili na raznih primerih v Kranju, Radovljici, Zagorju itd. Ugotovili smo, da bo treba izdelati dodatna navodila za umetnostne zgodovinarje, podobna, kot jih že imajo etnologi.

Preskus uporabnosti posameznih topografskih kartonov (dokumentacije arhitekturnih enot) smo opravili na več kot 50 primerih. Na osnovi zbrane dokumentacije so bili izdelani obnovitveni (sanacijski) in konservatorski načrti. Po večkrat smo preskusili karton tudi kot edino osnovno uporabnikovo izhodišče, in sicer tako, da so jih uporabljali projektanti, ki sami niso sodelovali pri dokumentiranju ali pa objekta sploh niso poznali.

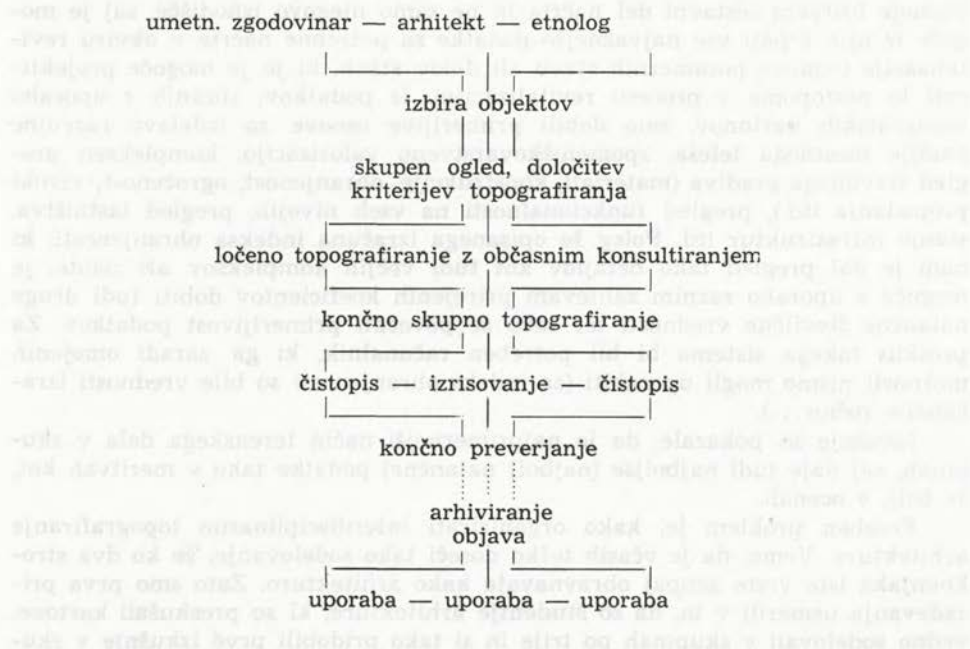
Poseben, najbolj vsestranski poskus smo opravili v Tržiču, kjer so kartoni postali skoraj edini osnovni vir podatkov za izdelavo revitalizacijskega načrta starega mestnega jedra. Še več, izkazalo se je, da morajo ostati kartoni tudi pozneje bistveni sestavni del načrta in ne samo njegovo izhodišče, saj je mogoče iz njih črpati vse najvažnejše podatke za potrebne načrte v okviru revitalizacije (obnove posameznih stavb ali delov stavb, ki jo je mogoče projektirati le postopoma v procesu revitalizacije). Iz podatkov, zbranih z uporabo topografskih kartonov, smo dobili primerljive osnove za izdelavo razvojne študije mestnega telesa, spomeniškovarstveno valorizacijo, kompleksen pregled stavbnega gradiva (materiali, konstrukcije, ohranjenost, ogroženost, vzroki propadanja itd.), pregled funkcionalnosti na vseh nivojih, pregled lastništva, stanje infrastruktur itd. Poleg že opisanega izračuna indeksa ohranjenosti, ki nam je dal pregled tako detajlov kot tudi večjih kompleksov ali celote, je mogoče z uporabo raznim zahtevam prirejenih koeficientov dobiti tudi druge natančne številčne vrednosti ter tako še povečati primerljivost podatkov. Za preskus takega sistema bi bil potreben računalnik, ki ga zaradi omejenih možnosti nismo mogli uporabiti (za indeks ohranjenosti so bile vrednosti izračunane ročno...).

Izkušnje so pokazale, da je najprimernejši način terenskega dela v skupinah, saj daje tudi najboljše (najbolj natančne) podatke tako v meritvah kot, še bolj, v ocenah.

Poseben problem je, kako organizirati interdisciplinarno topografiranje arhitekture. Vemo, da je včasih težko doseči tako sodelovanje, že ko dva strokovnjaka iste vrste skupaj obravnavata kako arhitekturo. Zato smo prva prizadevanja usmerili v to, da so študentje arhitekture, ki so preskušali kartone, vedno sodelovali v skupinah po trije in si tako pridobili prve izkušnje v skupinskem delu. Rezultati so pokazali pravilnost take metode, saj je bilo opravljeno nekajkrat večje delo, kot bi bilo sicer. V tak sistem so se skušali vključiti tudi etnologi. Pokazalo se je, da nimajo izhodiščnega tehničnega znanja in da bi bilo treba že pred delom organizirati nekaj predavanj o uporabi topografskih kartonov. Prav to velja tudi za umetnostne zgodovinarje, čeprav so do neke mere krivi za to tudi arhitekti, ki se enako težko sporazumevajo z drugimi ter slabo poznajo njihova izhodišča. Morda bo spremenjena vsebina študija na arhitekturi vsaj mladim dela nove osnove za tako sodelovanje.

Praktično bi bilo treba delo izvajati tako, da bi najprej skupno opravili spoznavanje objektov, se dogovorili o obsegu topografiranja, nato pa v prvi fazi delali posamično. To pomeni, da bi arhitekti premerili in skicirali objekt, etnologi ali um. zgodovinarji poiskali svoja izhodišča (izpolnjevali dodatna vprašanja vprašalnic ali dodatnih kartonov), nato pa bi skupno — še pred izpolnjevanjem posameznih listov — še enkrat topografirali arhitekturo in dopolnjevali podatke. Časovno je sicer najbolj obsežno arhitektovo delo, vendar je mogoče organizirati skupinsko delo, tako da sočasno topografiramo več arhitektur v istem kraju. Spet naj to ponazorim s primerom. Če delata dve

skupini treh arhitektov, lahko v šestih dneh izmerijo povprečno šest do deset objektov. Sočasno etnolog oziroma umetnostni zgodovinar topografira teh šest arhitektur s svojih izhodišč. Vključno s prvim skupnim ogledom in zadnjim preverjanjem je to osem dni terenskega dela, katerega rezultat mora biti strokovno neoporečen. Med samim delom je ob vsakem času možno in tudi zaželeno posvetovanje med njimi, enako ob koncu, ko vsak posebej prenese tako zbrane podatke na originalne liste, delo, ki mora biti skupno preverjeno in dopolnjeno. Opisano shemo dela pojasnjuje tudi diagram:

Čeprav že imamo nekaj skušenj v oblikovanju in organizaciji meddisciplinarnega dela, ga bomo skušali razvijati še naprej. Vsekakor bo treba ob navedenih osnovnih strokovnih profilih pritegniti še druge. Od tehničnih strok so se temu deloma že odzvali na gradbenem oddelku FAGG geodeti komunalne smeri, katerih prisotnost se je pokazala za nepogrešljivo pri topografiranju naselbinskih enot (Koštabona) za prostorsko dokumentacijo arhitekture, podatke in ocene o njeni infrastrukturi, komunalni opremljenosti itd. Za natančnejše ocene poškodb konstrukcij ali terena bo vsaj občasno treba pritegniti statike in geomehanike. Po drugi strani bodo ob dokumentaciji širšega prostora topografskih objektov morda potrebni še geografi, sociologi, v posebnih primerih zgodovinarji itd.

Osnovna ideja o pritegnitvi vseh možnih strokovnjakov k obdelavi arhitekturne topografije, o njihovem medsebojnem izmenjavanju informacij in končno o skupnem jeziku pri obravnavi istega problema z vseh vidikov pa bi dala mnogo večje možnosti za pravilno vrednotenje in s tem ohranitev naše arhitekturne dediščine. K temu naj bi v precejšnji meri prispevalo tudi načrtovano publiciranje topografskih podatkov.

ARHITEKTURA			
ZBIRNI LIST		ZBIRNI LIST	351
Topografski karton številka: ZSV KRANJ	28		
Obč., krgj. številka, lastnik, uporab.: 'GABRIČEVA KOVAČIJA' KRANJ, KRANJ, VODOPIVČEVA 18, HOTEL JELEN, PARC.ŠT. 201 K.O. KRANJ		Datum obd.	4.2.
		OKT. 1975	

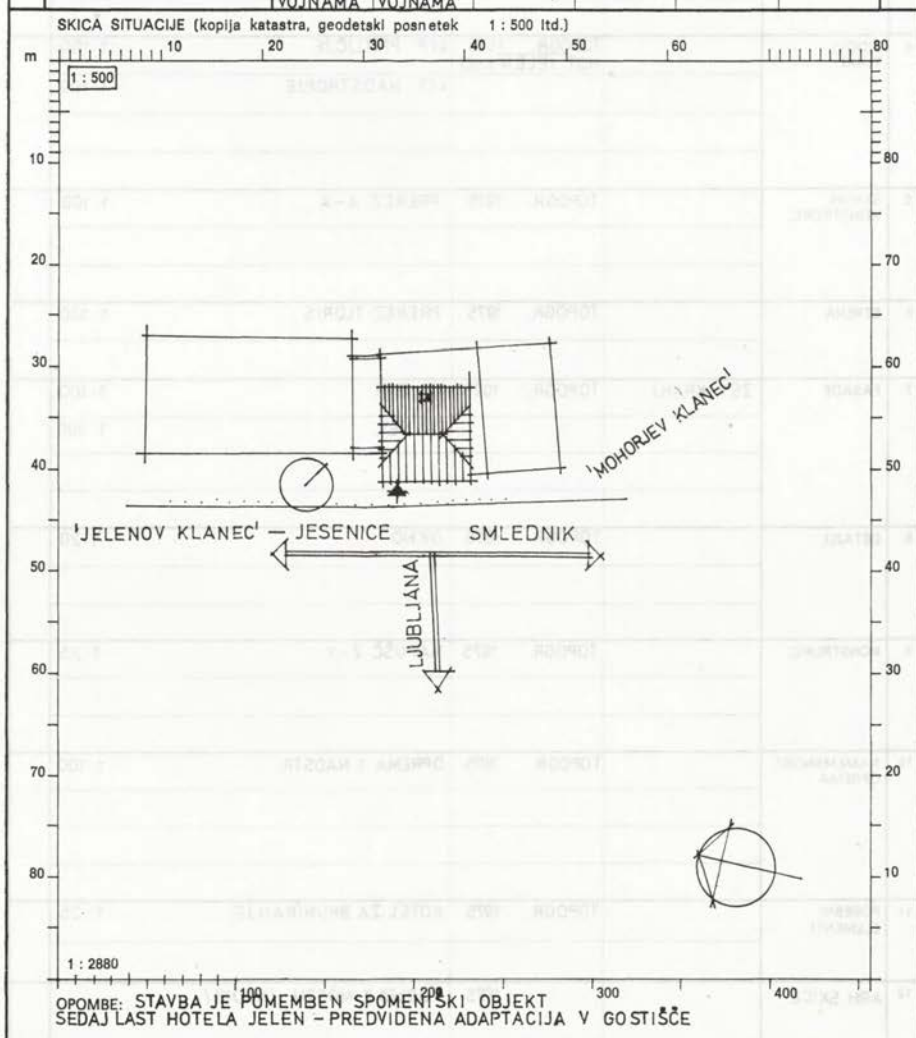
1

		fotografije	vir	povzetek topografskih kartonov	
2	SITUACIJA	ZSV KRANJ	KATASTER 1823.1975	SITUACIJA 1:500	
3	RAZVOJNE FAZE		KRANJ/VODNIKI/ RAZISKAVE 1975	HORIZONT.	1:200
4	ZIDOVI, TLAKI		TOPOGR. 1975 HOT. JELEN 1:50	4/P PRITLIČJE	1:100
				4/1 NADSTROPJE	1:100
5	STROPI, KONSTRUKC.		TOPOGR. 1975	PREREZ A-A	1:100
6	STREHA		TOPOGR. 1975	PREREZ-TLORIS	1:100
7	FASADE	ZSV KRANJ	TOPOGR. 1975	7/1 ZAH.	1:100
				7/2 SEV.	1:100
8	DETAJLI		TOPOGR. 1975	OKNO	1:20
9	KONSTRUKC.		TOPOGR. 1975	NAPUŠČ Z-V	1:25
10	NAMEMBOST, OPREMA		TOPOGR. 1975	OPREMA 1. NADSTR.	1:100
11	POSEBNI ELEMENTI		TOPOGR. 1975	KOTEL ZA BRUNIRANJE	1:25
12	ARH. SKICE		1975	POGLED Z MOSTU /KROKI/	

ARHITEKTURA		SITUACIJA
ARHITEKTONSKE KARAKTERISTIKE I		351
Topografski karton številka: ZSV KRANJ	28	
Obč., kraj, številka, lastnik, uporaba: "GABRIČEVA KOVAČIJA" HOTEL JELEN KRANJ, KRANJ, VODOPIVČEVA 18, P.ŠT. 201-KR.	Obdelal, datum: GOGALA, HUMAR, GUŠTIN, OKT. 1975	4.2.

2

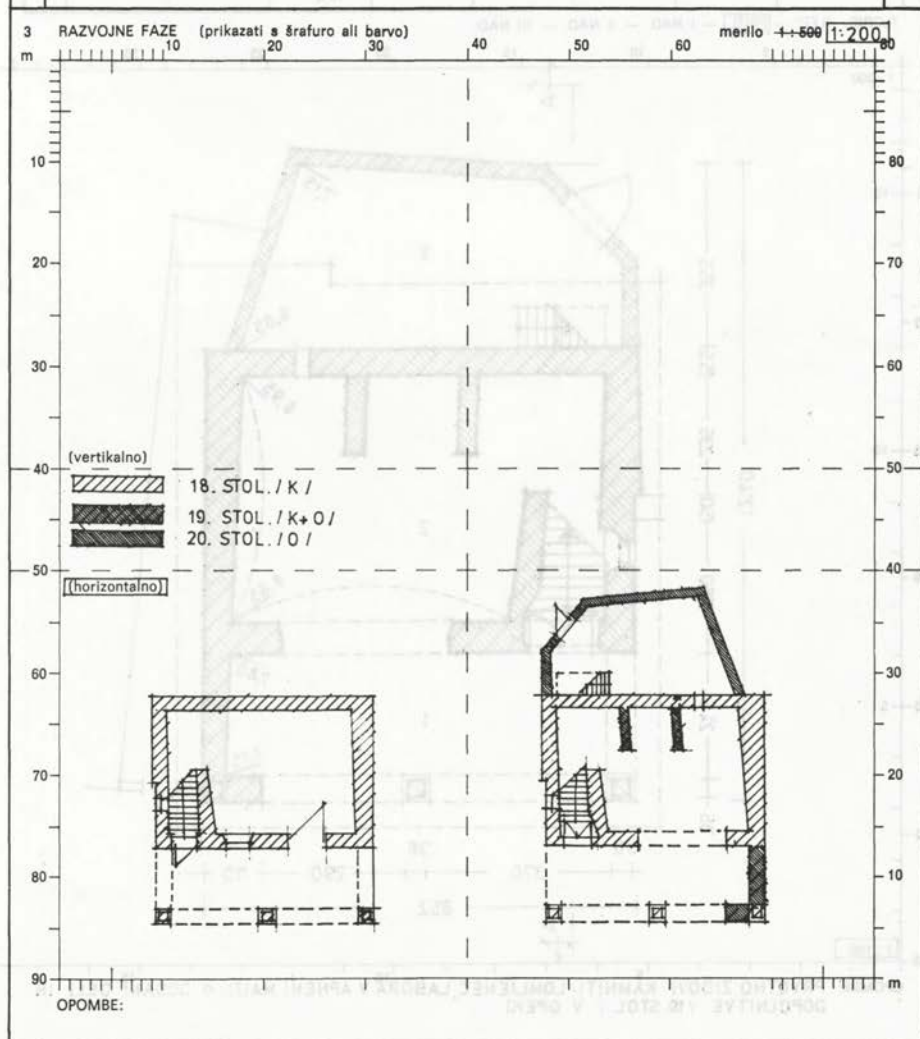
1	TIP DOMAČIJE — STAVBE (prvotno) KOVAČIJA — STANOVANJSKA STAVBA	(danes) OPUŠČENA
2	STAROST (arhivski podatki, kataster, izročilo itd.) 18. STOL. — DOPOLNITVE V 19. IN 20. STOL.	
	OPREMLJENOST (od kda)	
	voda ✓ MED VOJNAMA	elektrika ✓ MED VOJNAMA
	kanalizacija GREZNICA	

ARHITEKTURA		RAZVOJNE FAZE	351
ARKHITEKTONSKE KARAKTERISTIKE II			
Topografski karton številka: ZSV KRANJ		28	
Obč., kraj, številka, lastnik, uporab.: HOTEL JELEN		Obdelal, datum:	
KRANJ, KRANJ, VODOPIVČEVA 18		FISTER, JAN. 1976	42.

3

1	TIP STAVBE KOVAČIJA-STANOVANJE (prvotno)	(danes) OPUŠČENA PO VOJNI - ODKUPIL HOTEL JELEN, ZA ADAPTACIJO V GOST. NAMENE - NACRTI 1970	
2	STAROST arh. podatki, letnice na stavbi, umet.-zgod., izročilo 18. STOL. - /AVGUŠTIN: KRANJ-VODNIKI 1969 STR. 28/ PREDELAVE V 19. STOL. IN PRIZIDEK MED VOJNAMA		

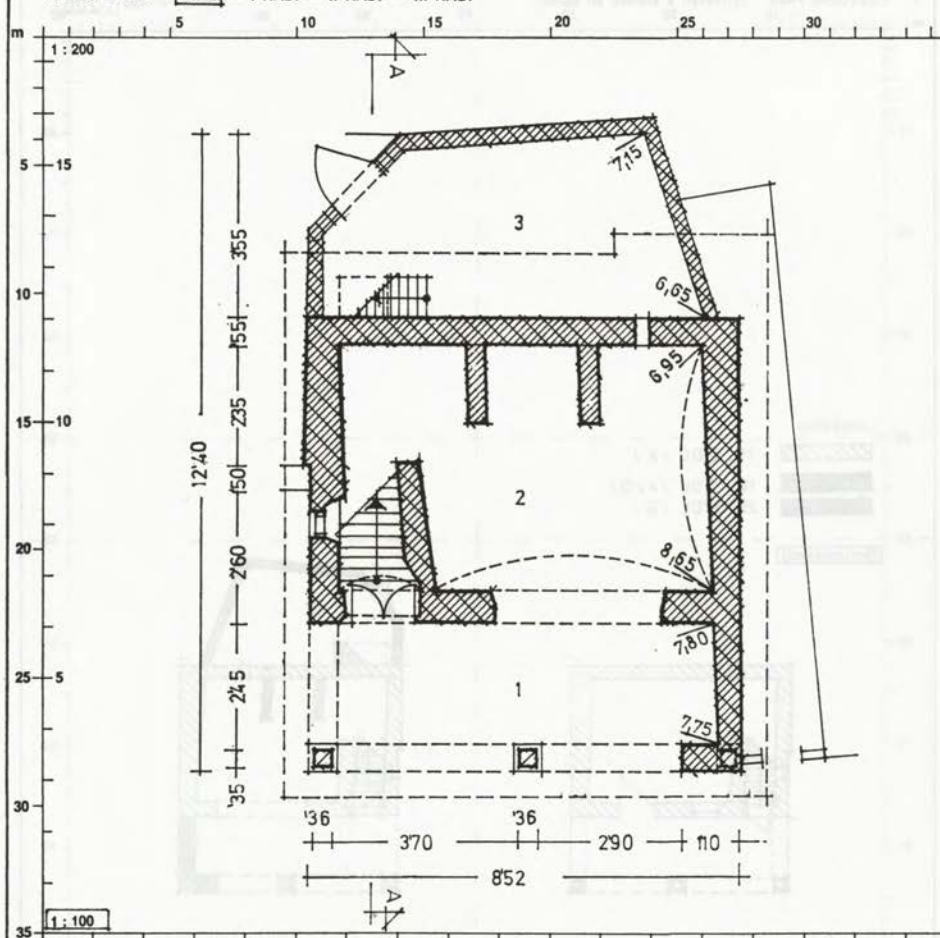

ARHITEKTURA		351
ARHITEKTONSKE KARAKTERISTIKE III A	MATERIALI IN KONSTRUKCIJE	
Topografski karton številka: ZSV KRANJ	28	
Obč., kraj, številka, lastnik, uporab.:	Obdelal, datum:	
KRANJ, KRANJ, VODOPIVČEVA 18, H. JELEN	GOGALA, HUMAR, GUŠTIN, OKT. 1975	4.2.

4/P

1	NOSILNI ZIDOVI	L	K ^{1, 2, 3} V ^{1, 2, 3} 60% 75%	O	G	B		
2	PREDELNI ZIDOVI	L	K	O	G	B		
3	TLAKI	L	K	O	G	B ³ V ³ 15%	Z ^{1, 2}	

TLORIS: KLETI — PRITL — I NAD. — II NAD. — III NAD.

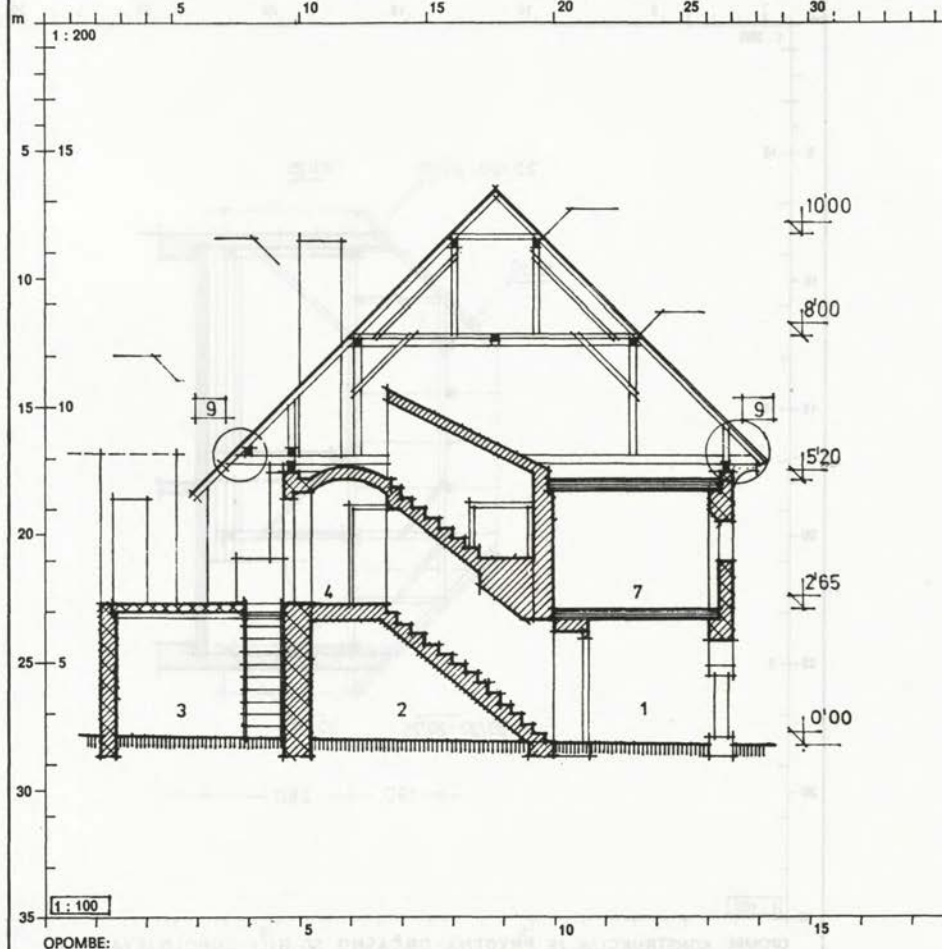

OPOMBE: PRVOTNO ZIDOVI KAMNITI: LOMLJENEC, LABOR V APNENI MALTI o DODANI DELI IN DOPOLNITVE /19. STOL./ V OPEKI

ARHITEKTURA		MATERIALI IN KONSTRUKCIJE
ARHITEKTONSKE KARAKTERISTIKE III B	28	351.
Topografski karton številka: ZSV KRANJ		
Obč., kraj, številka, lastnik, uporaba:	Obdelal, datum:	
KRANJ, KRANJ, VODOPIVČEVA 18, HOT JELEN	GOGALA, HUMAR, GUŠTIN, OKT. 1975	42.

5

1	STROPI	$L \sim \frac{1}{2}$ $V \sim 25\%$	$L \sim (5, 6) \frac{1}{2}$ $V \sim 25\%$		
2	OBOKI	$O \sim \frac{2}{3}$ $V \sim 15\%$	$O \sim \frac{1}{2}$ $V \sim 15\%$		
3	OBDELAVA STEN	OMET 50%	OMET 50%		
PREREZ AA		KLET	PRITLIČJE	I NAD.	II NAD.

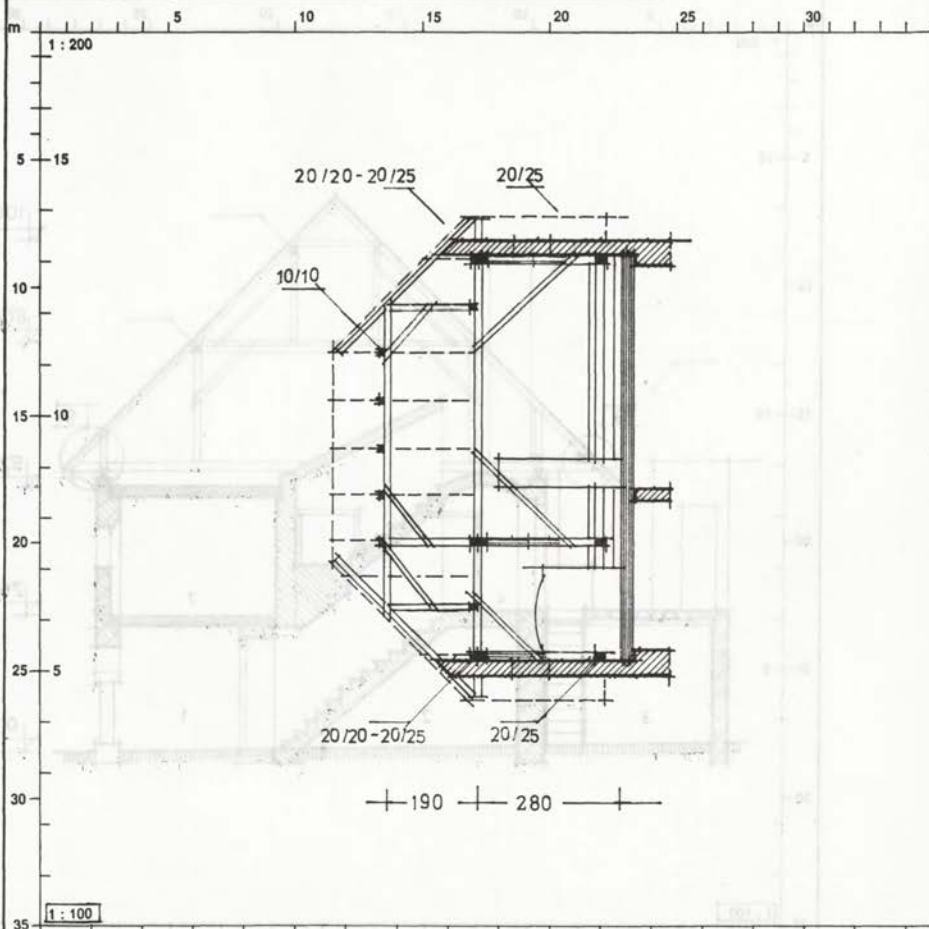

ARHITEKTURA			351
ARHITEKTONSKE KARAKTERISTIKE III C		MATERIALI IN KONSTRUKCIJE	
Topografski karton številka: ZSV KRANJ		28	42.
Obč., kraj, številka, lastnik, uporab.: HOTEL JELEN		Obdelal, datum:	
KRANJ, KRANJ, VODOPIVČEVA 18,		GOGALA, GUŠTIN, HUMAR, OKT. 1975	

6

1	STREŠNA KONSTR.	(material, tip, predelave . . . . .)			(ohranjen.)	
		STOLASTA STREHA, LES, OBNOVLJENO			65 %	
2.	KRITINA	L	K	O - 60% BOBROVEC	S(lama)	

PREREZ (+TLORIS)

OPOMBE: KONSTRUKCIJA JE PRVOTNA-OBČASNO SO BILI DOPOLNJEVANI LE POSAMEZNI DELI

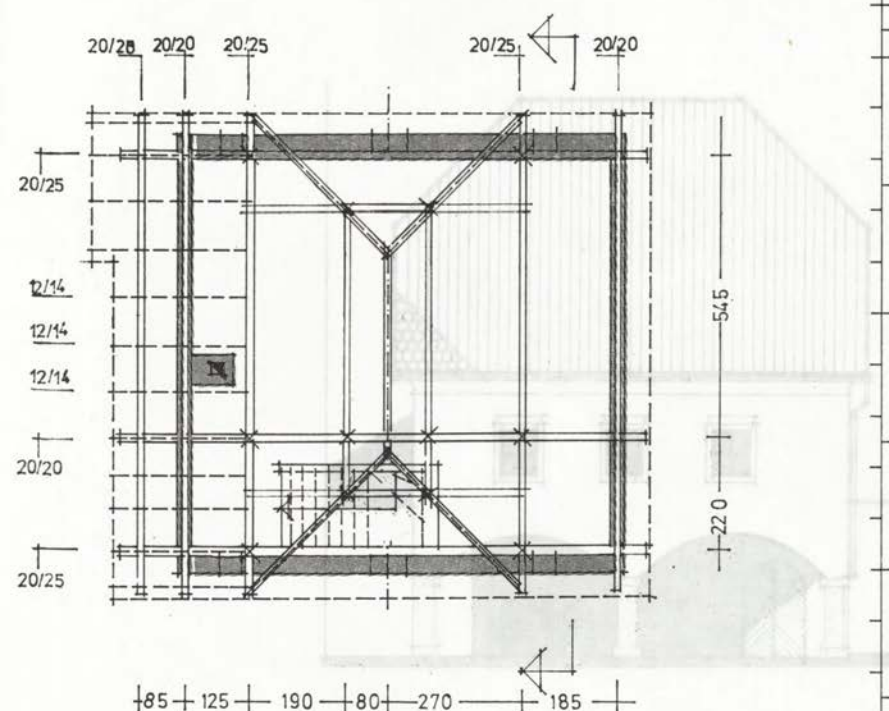
1. DODATNE OPOMBE IN OPISI

2. FOTOTEKA (KONTAKTNE KOPIJE 6 × 6, 24 × 36)

DOPOLNILNI KARTON

1 : 200 — 1 : 20

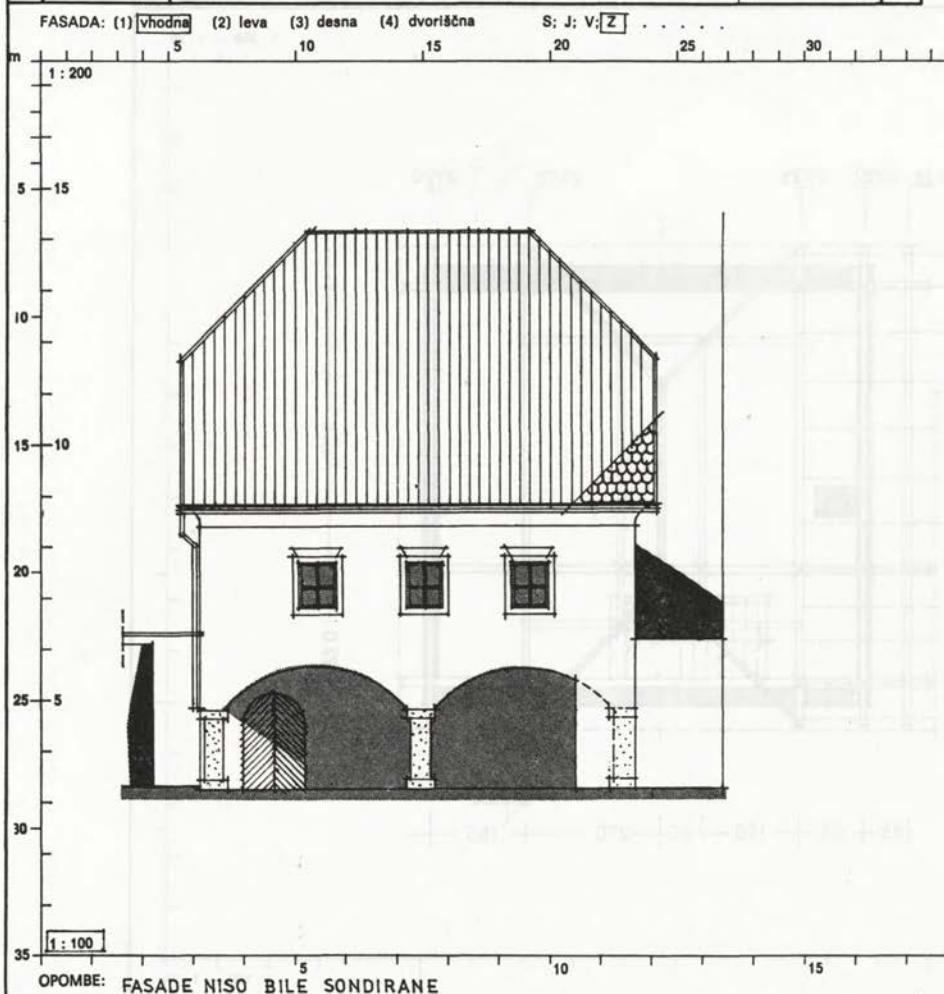
1 : 100 — 1 : 10

ARHITEKTURA		FASADE	351
ARHITEKTONSKE KARAKTERISTIKE IV			
Topografski karton številka: ZSV KRANJ		28	
Obč., kraj, številka, lastnik, uporab.:		Obdelal, datum:	
KRANJ, VODOPIVČEVA 18, HOTEL JELEN		GOGALA, HUMAR, GUŠTIN, OKT. 1975	4.2.

7/1

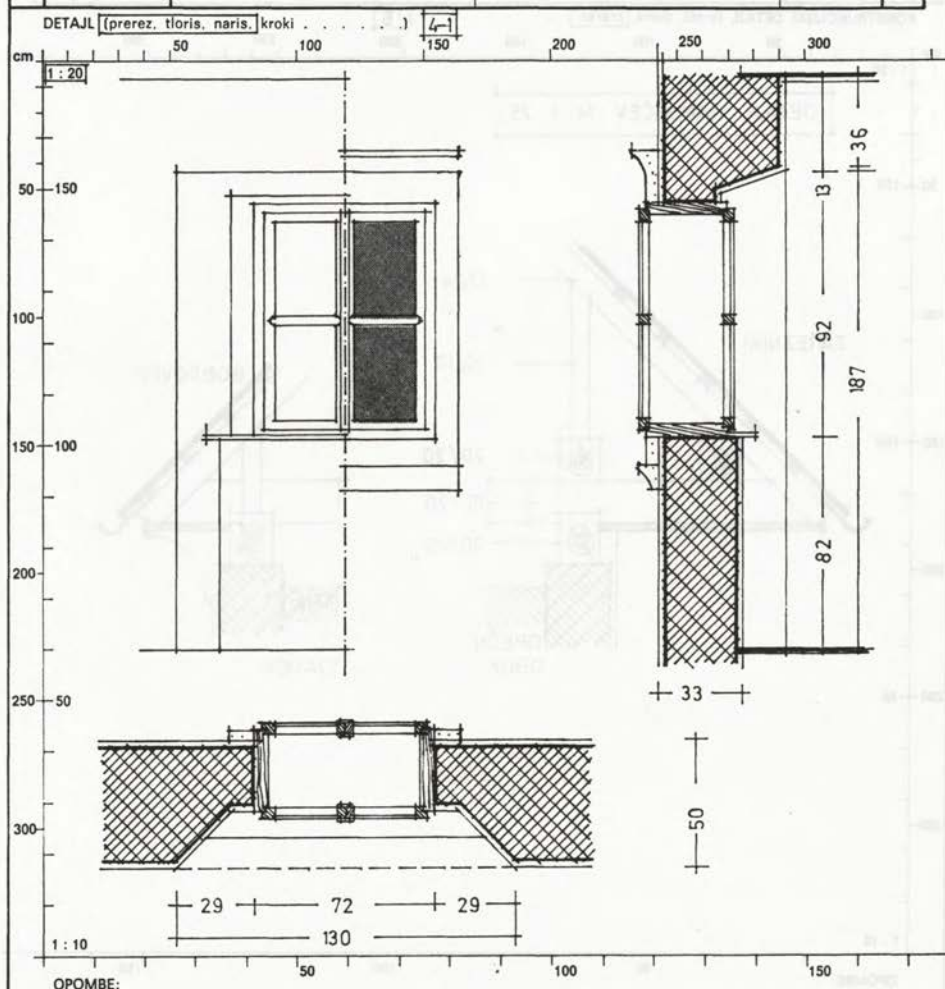
1	MATERIALI	L	K V, 70 %	O	Omet V+ 60 %				
2	BARVNA OBDELAVA	(sonde)				(sedaj) OKER	ohranjenost		
3	STILNA OZNAKA	POZNOBAROČNA - 18. STOL. - DOPOLNITVE IZ 19. STOL. -						ohranjenost 80 %	

ARHITEKTURA				DETAJLI
ARHITEKTONSKE KARAKTERISTIKE V Topografski karton številka: ZSV KRANJ 28				351
Obč., kraj, številka, lastnik, uporab.:			Obdelal, datum:	
KRANJ, KRANJ, VODOPIVČEVA 18, H. JELEN			GOGALA, GUŠTIN, HUMAR, OKT. 1975	
				4.2.

8

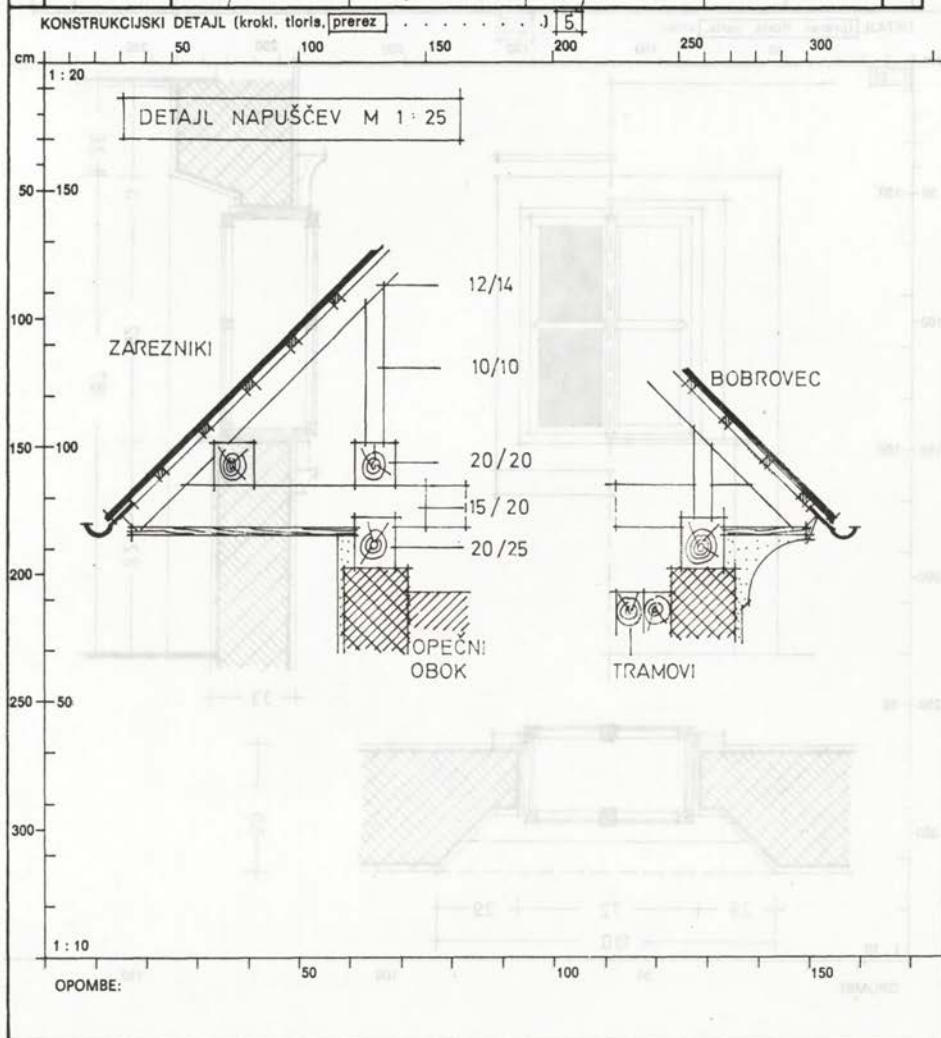
1	MATERIALI	L 75%	K	Železo	Keramika	omet 75%		
2	STILNA OZNAKA	1. BAROČNO PO DIMENZIJAH – POPRAVLJ. 19. STOL., OKVIR IZ OMETA KLASIC. /19. STOL./			2.	ohranj. 1. faza 25% 2. faza 80%		
		3.			4.			

ARHITEKTURA				KONSTRUKCIJSKI DETAJLI	
ARHITEKTONSKE KARAKTERISTIKE VI				351	
Topografski karton številka: ZSV KRANJ				28	
Obč., kraj, številka, lastnik, uporaba:				Obdelal, datum:	
KRANJ, KRANJ, VODOPIVČEVA 18, HOTEL JELEN				GOGALA, GUŠTIN, HUMAR, OKT. 1975	

9

1	STENA	L	K	O	
2	STROP	L	K	O	
3	STREHA	L 60°	O 60°	Omet 40°	

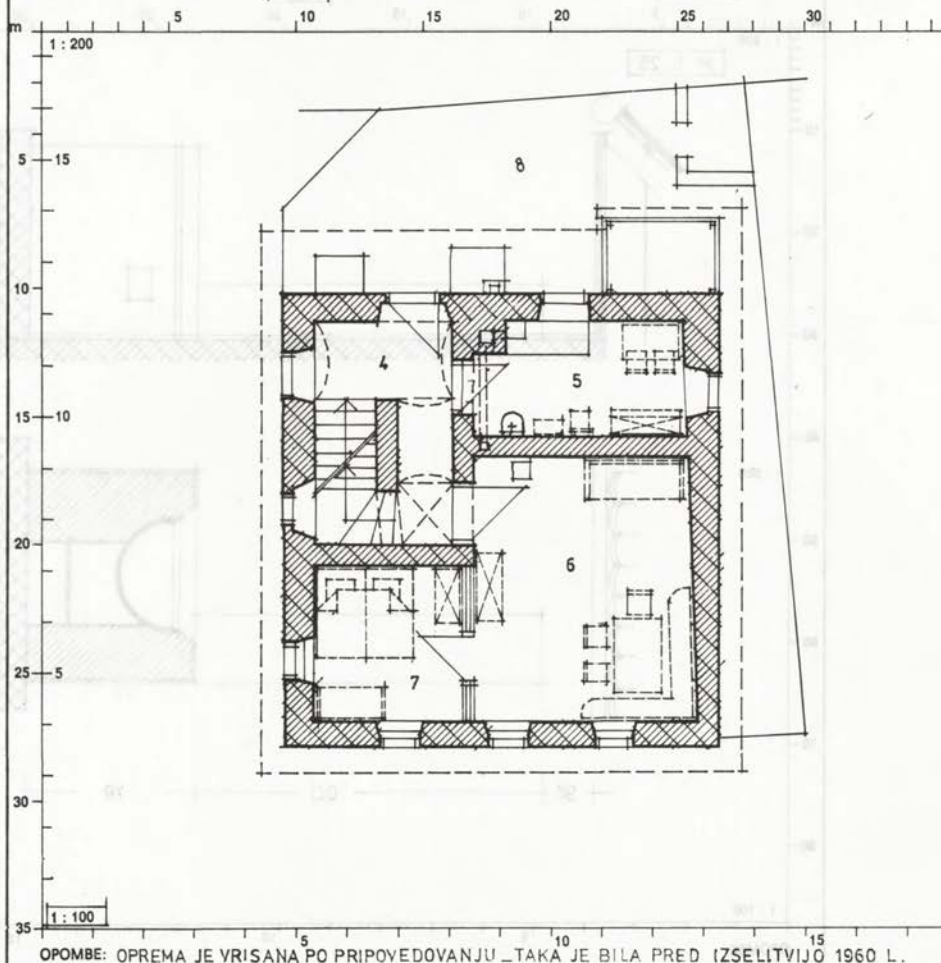

ARHITEKTURA		OPREMA	351
NAMEMBNOST PROSTOROV			
Topografski karton številka: ZSV KRANJ		28	
Obč., kraj, številka, lastnik, uporab.:		Obdobje, datum:	
KRANJ / KRANJ / VODOPIVČEVA 18/HOT. JELEN		GOGALA, HUMAR, GUŠTIN OKT. 1975	4.2.

10

1	PRVOTNA FUNKCIJA	1	2	3	4 VEŽA -	5 KUHINJA	6 "HIŠA"	7 "KAMRA"	
2	SEDANJA	1	2	3	4 —	5 —	6 —	7 —	
3									

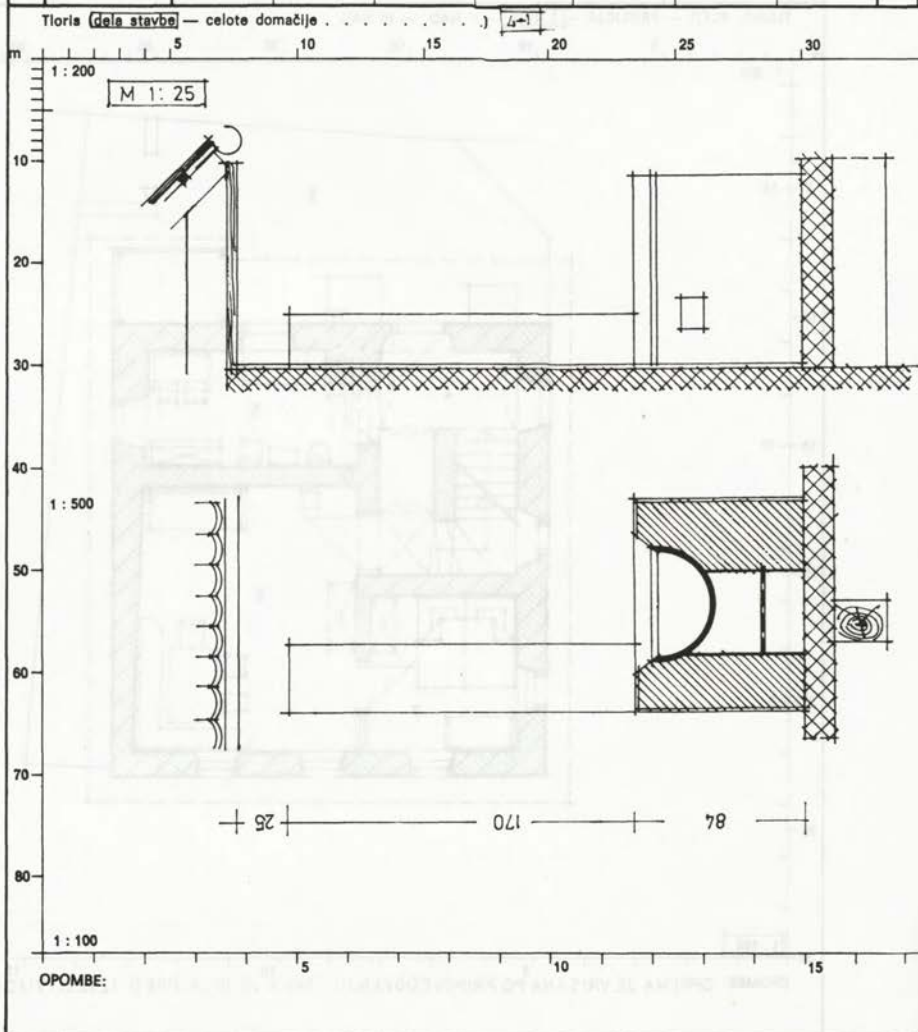
TLORIS: KLETI — PRITLIČJA — I NAD. — II NAD. — III NAD.

ARHITEKTURA		351
POSEBNI FUNKCIONALNI ELEMENTI V ZVEZI Z ARHITEKTURO		
Topografski katron številka: ZSV KRANJ	28	
Obč., kraj, številka, lastnik uporab.: KRANJ, VODOPIVČEVA 18, HOTEL JELEN	Obdelal, datum: GOGALA, HUMAR, GUŠTIN, OKT. 1975	4.2.

11

1	PRVOTNA FUNKCIJA	1 KOTEL ZA BRUNIRANJE	2	3	4	5	6	7	
2	SEDANJA	1 —	2	3	4	5	6	7	
3									

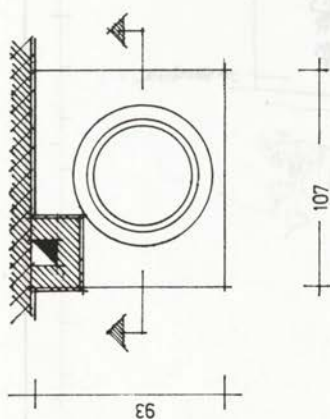
1. DODATNE OPOMBE IN OPISI

2. FOTOTEKA (KONTAKTNE KOPIJE 6×6 , 24×36)

DOPOLNILNI KARTON

1 : 200 — 1 : 20

1 : 100 — 1 : 10

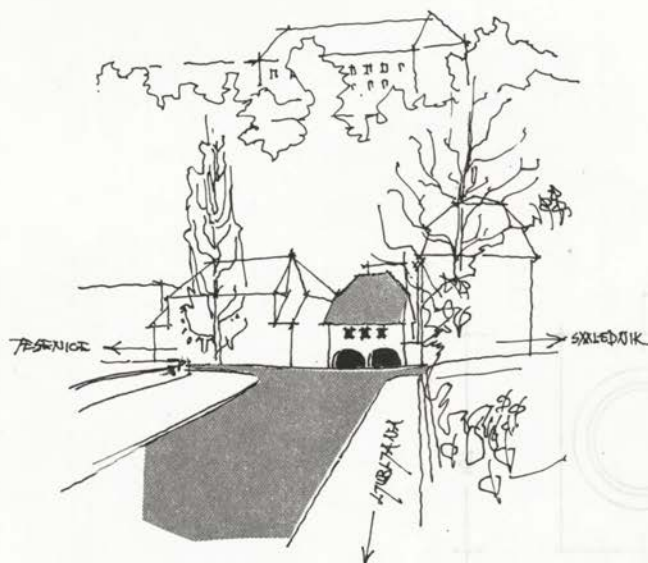

351	1. DODATNE OPOMBE IN OPISI			ZSV KRANJ	28	DOPOLNILNI KARTON	
	2. FOTOTEKA (KONTAKTNE KOPIJE 6 × 6, 24 × 36)						
KRANJ, VODOPIVČEVA 18				J. GOGALA , OKT.1975			

POGLED S SAVSKEGA MOSTU PROTI GABRIČEVI KOVAČIJI

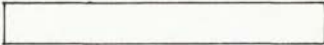
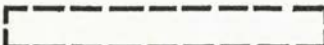

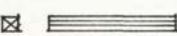

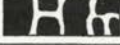

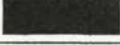

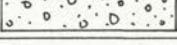

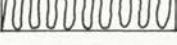
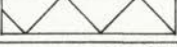

1 : 200 — 1 : 20

12

1 : 100 — 1 : 10

OZNAČEVANJE KONSTRUKCIJ IN MATERIALOV

				nosilni zidovi — prvotna konstrukcija predelne stene --- dodani (kasnejši) deli odstranjeno
siva				kamen (z malto)
cinober				opeka — zidaki
				mešano: kamen — opeka
sv. zelena				beton — liti
te. zelena				beton — armirani
žg. siena				les — a
				les — b
				les — c
modra				kovina
siva				suho zloženi zid
oker				ilovica (phana, butana...)
(rumena)				slama
rumena				pešek
karmin				izolacija, umetne mase
žg. umbra				zemlja

MOŽNOST UPORABE FOTOGRAMETRIČNIH METOD V SPOMENIŠKEM VARSTVU, ARHITEKTURI IN ARHEOLOGIJ

Dušan Mravlje

Ljubljana, Inštitut za geodezijo in fotogrametrijo

UDK 528.7:719+72+930.26

THE POSSIBILITY OF USING
PHOTOGRAMMETRICAL METHODS
IN MONUMENT CONSERVATION,
ARCHITECTURE AND
ARCHAEOLOGY

V sestavku avtor najprej obravnava splošne značilnosti fotogrametričnih metod. Zatem natančneje govori o fotogrametričnih metodah v netopografski fotogrametriji. V tretjem delu navaja fotogrametrične metode v spomeniškem varstvu, arhitekturi in arheologiji. Naposled razpravlja še o naših možnostih in delu na tem področju. Sestavek ima namen informirati o tehničnem delu problematike in možnostih, ki jih daje fotogrametrija na teh delovnih področjih.

In the article the author first deals with the general characteristic features of the photogrammetrical methods. Then he talks, in a more detailed manner, about the photogrammetrical methods in the non-topographical photogrammetry. In the third part he states the photogrammetrical methods used in monument conservation, architecture and archaeology. Finally, he discusses also our possibilities and operations in this field. The article is aimed at informing about the technical side of the problems and about the possibilities offered by photogrammetry in these fields of work.

Uvod

Glavno področje fotogrametrije kot merske metode, ki omogoča iz fotogrametričnih posnetkov določiti obliko, velikost in lego nekega objekta in dati o njem še druge informacije (npr. časovno spreminjanje objekta, strukturo njegove površine itd.), je izdelovanje bazičnih topografskih kart in načrtov ter geodetskih podlog za projektiranja in planiranja. Pri tem se izkorišča večji ali manjši del metričnih in semantičnih informacij, ki jih fotogrami (merski posnetki) nudijo.

Karakteristika fotogrametričnih postopkov je v tem, da se izvedenotenje fotogramov izvrši ločeno od samega snemanja in se potrebna ekstrakcija in interpretacija informacij iz fotogramov izvrši naknadno ob priliki izvedenotenja objekta v instrumentu in njegove upodobitve (npr. izdelava karte). Za izvajanje fotogrametričnih postopkov so potrebni snemalni inštrumenti ter inštrumenti za izvedenotenje na katere so postavljene posebne zahteve po natančnosti. S snemalnim inštrumentom (mersko kamero) se na fizikalni način dobi centralna oziroma perspektivna projekcija snemanega objekta; rekonstrukcijo snemanega objekta iz perspektivnih projekcij je možno izvršiti analitično izhajajoč iz merjenih slikovnih koordinat na fotogramih ali s pomočjo analognih inštrumentov (autografov), kjer je možno rekonstruirani (največ-

Sl. 1 Fototeodolit IGF, $f = 15$ cm, format 13×18 cm

Fig. 1 Phototeodolith IGF, $F = 15$ centimetres, size 13 by 18 cm

Sl. 2 (str. 197) Stereokamera Wild C 120 s fiksno bazo 120 cm. $F = 6,4$ cm, format $6,5 \times 9$ cm

Fig. 2 (p. 197) Stereocamera Wild C 210, with a fixed base, 120 centimetres, $F = 6,4$ centimetres, size $6,5 \times 9$ centimetres

krat pomanjšani) model objekta iz vrednotiti numerično ali grafično v želenem koordinatnem sistemu. Posamezne faze iz vrednotenja so pri nekaterih tipih inštrumentov avtomatizirane.

Fotogrametrija se je razvijala v glavnem za geodetsko-topografske potrebe in zato njeno uporabo na drugih področjih označujemo kot posebno uporabo oziroma uporabo na netopografskih področjih. Iz istega razloga se fotogrametrija deli glede na snemalno mesto na terestrično in aerofotogrametrijo, pri čemer je aerofotogrametrija za topografske namene prav posebno pomembna. Pri izdelavi topografskih kart in načrtov se interpretira samo del semantičnih informacij iz aeroposnetkov, več omenjenih informacij se interpretira pri izdelavi tematskih (specialnih) kart. Zato se je fotointerpretacija aeroposnetkov razvila v paralelno vedo fotogrametrije.

Fotointerpretacija je interdisciplinarna veda, ki omogoča strokovnjaku določene panoge s pomočjo kvalitativne in kvantitativne analize vsebine posnetka priti do informacij, ki mu jih posnetek nudi. Za potrebe fotointerpretacije se vršijo tudi posebna snemanja, ki z uporabo primernih filmov in filtrov ter izrabo pogojev osvetlitve, omogočajo registracijo pojavov, ki se jih raziskuje. V novjšem času se poleg fotogrametričnih kamer (statičnih) uporabljajo za potrebe fotointerpretacije dinamični sistemi kamer, kjer se slika formira postopoma (skaniranje); sprejeti žarek gre na detektor, občutljiv za določeno področje, ki krmili ustrezno osvetlitev na ustrezno mesto fotoposnetka. Ta postopek omogoča poleg pasivne registracije žarkov določenih ostro omejenih območij elektromagnetskega valovanja (od ultravioletnega do mikrovalov) in registracije termične emisije tudi registracijo remisije žarkov, ki jih pošilja

aktivni dinamični sistem kamere sam (npr. snemanje terena z radarskimi žarki). Poleg tega se za potrebe fotointerpretacije uporablja tudi istočasno snemanje iste površine z več statičnimi kamerami na fotomateriale, ki so občutljivi na različna področja elektromagnetskega spektra (multispektralno snemanje) in pa multispektralno skeniranje z dinamičnimi sistemi kamer.

Netopografska fotogrametrija opravlja fotogrametrične naloge izven področja izdelovanja bazičnih topografskih kart in izdelave geodetskih podlog za projektiranje in planiranje. Svoje rezultate daje netopografska fotogrametrija v obliki nekaterih tematskih (specialnih) kart kot so npr. gozdarske, hidrološke, geološke, arheološke, katerih tematiko je možno interpretirati iz aeroposnetkov. Ta oblika prikaza je lahko dopolnjen topografski načrt ali pa mu služi topografski načrt za metrično osnovo. Poleg nekaterih tematskih kart so posebni izdelki netopografske fotogrametrije: v različnih projekcijah predočene stavbe ali drugi arhitektonski elementi in njihovi detajli v spomeniškem varstvu in arhitekturi; predočanje prostorskih oblik teles v antropologiji, zoometriji in medicini; prikazi oblik vodnih korit in valov v hidrologiji; določanje in preverjanje oblik v strojegradnji in industriji; določevanje trenutnega stanja v kriminalistiki in pri prometnih nesrečah; določevanje krivulj leta in hitrosti letečih predmetov; prikazi oblik in hitrosti ledenikov itd.

V netopografski fotogrametriji se uporablja tako aero kot terestrično snemanje, pri čemer pridejo pri terestričnem snemanju v poštev tudi snemanja na bližino in mikrosnemanja.

Poleg tega štejemo v netopografsko fotogrametrijo tudi: dvomedijsko fotogrametrijo (snemanje iz zraka objekta pod vodo); podvodno fotogrametrijo (metrično podvodno snemanje in izvednotenje), rentgensko fotogrametrijo in holografijo uporabljeno v fotogrametrične namene.

Detajlneje o fotogrametričnih metodah v netopografski fotogrametriji

Fotogrametrične metode si oglejmo po različnih kriterijih:

1. kaj se določuje,
2. oblika snemanega objekta,
3. snemalno stališče,
4. merilo snemanja,
5. način obdelave meritev,
6. način prikaza rezultatov obdelave,
7. inštrumenti za snemanje,
8. inštrumenti za izvedenotenje.

1. Fotogrametrično se lahko določuje:

- a) oblika, velikost in lega nekega objekta (mirujočega ali v gibanju);
- b) časovne spremembe oblike, velikosti in lege objekta;
- c) registrirana struktura površine objekta; poleg tega je možno preko registriranih pojavov na posnetku (indikatorjev) sklepati na objekte, strukture in njihovo stanje, čeprav to ni neposredno upodobljeno na posnetku.

Časovne spremembe oblike in lege objekta lahko s primerno metodo snemanja in izvedenotenja neposredno določujemo. Strukturno površine objekta je možno najpopolneje prikazati na ortofotografiji, kjer je ohranjena informacijska gostota posnetka ob istočasni pravilni geometrični predstavi.

2. Glede na obliko snemanega objekta ločimo dva slučaja:

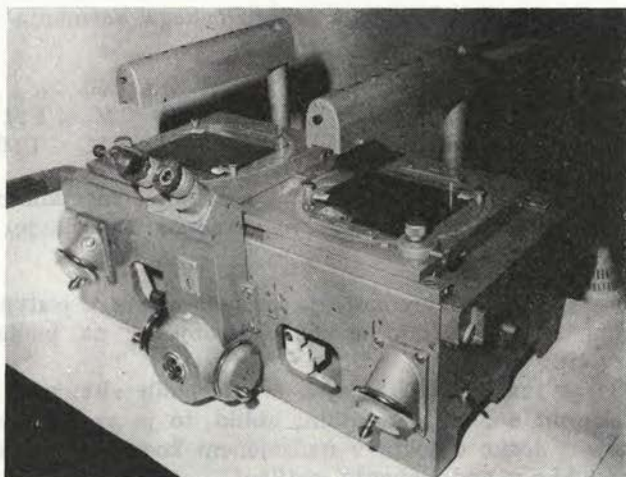
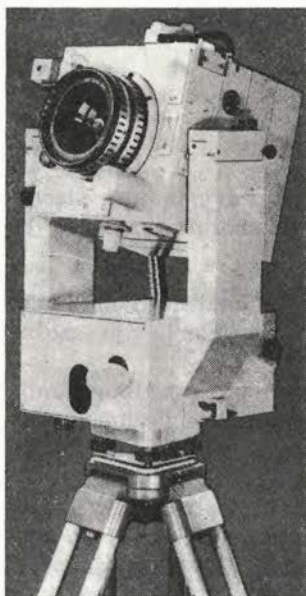
- a) če je objekt ravninski, lahko njegovo obliko, velikost in lego določimo na podlagi enega fotogrametričnega posnetka. Način prikaza je lahko digitalni, linijski ali fotografski.

Pri poljubni legi slikovne ravnine nasproti ravnini objekta, je projektivni odnos med obema ravninama podan z dano pozicijo štirih točk v ravnini objekta, ki niso na premici. Število teh tako imenovanih oslonilnih točk se zreducira ustrezno poznavanju elementov medsebojne lege obeh ravnin. Za snemanje se lahko uporabi tudi nemerska kamera.

- b) Če je objekt prostorski, določimo njegovo obliko, velikost in lego iz dveh fotogrametričnih posnetkov, izvršenih iz krajišč prostorske baze. Če tako snemanje izvršimo s približno paralelnimi osmi kamere, se to imenuje stereofotogrametrično snemanje, kajti pri izvedenotenju na inštrumentih se poslužujemo stereoskopskega gledanja in meritve objekta, kar nam omogoča njegovo direktno linijsko izvedenotenje.

Zunanja orientacija obeh kamer (to je lega snemalnih osi kamer v prostoru) je lahko poznana. V tem primeru teoretično ne bi bile potrebne oslonilne točke na objektu. Če pri stereofotogrametričnem snemanju ni poznana zunanja orientacija kamer, potem določimo medsebojno lego obeh kamer s spremembo petih orientacijskih elementov obeh kamer na osnovi pogoja sekanja petih parov homolognih žarkov (žarkov, ki pripadajo isti točki). To je tako imenovana relativna orientacija. Za formiranje modela objekta v želenem merilu in želenem koordinatnem sistemu je treba poznati vsaj tri prostorsko dane oslonilne točke na objektu. Na podlagi teh oslonilnih točk določimo še 7 skupnih elementov zunanje orientacije kamer: postopek se imenuje absolutna orientacija.

Če se določuje spremembo oblike ali lege objekta, je potrebno za vsako fazo izvršiti en, oziroma dva fotogrametrična posnetka.

Sl. 3—4 Univerzalna merska kamera Zeiss-Jena UMK, $f = 10$ centimetrov, format 13×18 cm
Zgoraj: Stereokomparator Zeiss-Jena 1818

Fig. 3—4 A universal measuring camera Zeiss-Jena UMK, $F = 10$ centimetres, size 13×18 centimetres.
Above: The Stereocomparator Zeiss-Jena 1818

3. Snemalno stališče je lahko v zraku (aerofotogrametrija) ali na zemlji (terestrična fotogrametrija).

Za terrestrično fotogrametrijo v topografske namene je značilno, da so elementi zunanje orientacije snemalnih kamer določeni ali dani in je možno iz fotogrametričnih žarkovij, ki so orientirani na podlagi teh podatkov rekonstruirati snemani objekt in ga iz vrednotiti v nadrejenem sistemu. Oslonilne točke se potrebujejo za povečanje natančnosti postopka. Pri aerosnemanju v topografske namene so elementi zunanje orientacije samo približno poznani in jih je potrebno odrediti pred detajlnim iz vrednotenjem s postopkom relativne in absolutne orientacije (na podlagi oslonilnih točk).

Pri netopografski fotogrametriji imamo isto tako postopke, ki bazirajo na metodah terrestrične in aerofotogrametrije glede na to, ali poznamo elemente zunanje orientacije ali ne. Npr. Snemanje iz nekega ogrodka ali premičnega stališča s premikom samega ogrodka na drugo bazno stališče moramo iz vrednotiti po principu aerofotogrametrije.

4. Merilo snemanja. V topografski fotogrametriji se snemanja vršijo s kamerami s fiksno slikovno razdaljo, ki je enaka goriščnici snemalnega objektiva. Pri tem se upodobijo ostro vsi predmeti, ki so od kamere bolj oddaljeni kot D min. D min. je odvisen od goriščnice snemalnega objektiva, zaslonke in dovoljene velikosti disperzijskega krožca. To je tako imenovano daljinsko snemanje.

V netopografski terrestrični fotogrametriji pa je veliko nalog, kjer je treba posneti objekt v večjem merilu kot ga dopušča D min. Tako snemanje zahteva merske kamere z možnostjo kalibriranega fokusiranja, ali uporabo nemerskih kamer z vsakokratno določitvijo notranje orientacije kamere. To je bližinsko snemanje.

Področje daljinskega in bližinskega snemanja bi približno lahko omejili tudi z merilom snemanja:

daljinsko snemanje	$M_s \leq 1 : 200$
bližinsko snemanje	$1 : 200 < M_s < 1 : 1$
mikro snemanje	$1 : 0,25 < M_s < 1 : 0,01$

Mikro snemanje se vrši s posebnimi snemalnimi pripravami (npr. stereo-mikroskopi s fotografsko registracijo). Detajlneje o snemalnih kamerah bo govora v točki 7.

5. Načina izvedenotenja posnetkov sta v bistvu dva: analitičen in analogen. Rekonstrukcijo snemanega objekta na podlagi fotogramov je možno izvršiti:

a) analitično, izhajajoč iz merjenih slikovnih koordinat na fotogramih. Rezultat dobimo v digitalni obliki, to je prostorske koordinate vsake izvedenotene točke objekta v nadrejenem koordinatnem sistemu. Prikazi rezultatov so lahko v nadaljevanju grafični.

b) Model snemanega objekta se tvori v analognem inštrumentu (autografu). Ta model objekta je možno izvedenotiti numerično (digitalno) po točkah, ali pa grafično po točkah ali kontinuirno po linijah. Tretja možnost je izdelava ortofotografije: to je pretvorba enega od posnetkov iz perspektivne v ortogonalno projekcijo po segmentih (postopek se imenuje diferencialno redresiranje).

Samo posnetek ravninskega objekta je možno kot celoto optično — mehanično pretvoriti iz perspektivne v ortogonalno projekcijo; ta postopek se imenuje redresiranje.

6. Načini prikaza rezultatov izvedenotenja:

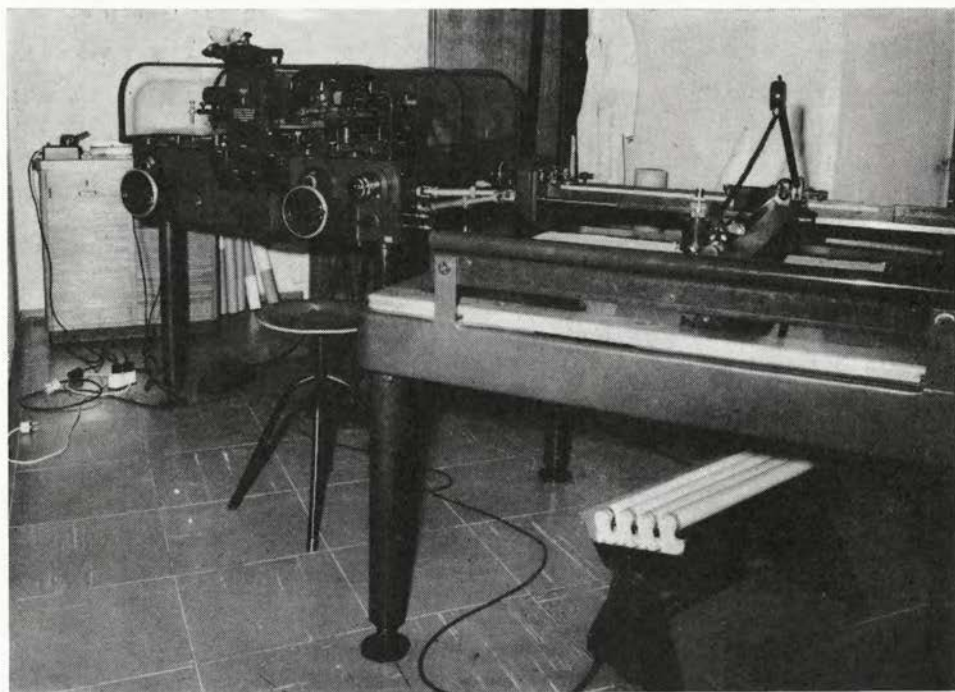
načina prikaza rezultatov izvedenotenja sta v glavnem dva: digitalni in analogni (grafični).

a) Digitalni način prikaza oblike objekta, deformacij in krivulj premikov je v obliki koordinat ali njihovih diferenc v želenem sistemu. Digitalno se v glavnem izražajo samo metrične informacije dobljene s fotogrametričnim izvedenotenjem.

b) Analogni način omogoča nazoren prikaz metričnih informacij, poleg tega pa tudi manjši ali večji del semantičnih informacij interpretiranih iz fotogramov. Prvi analogni (grafični) način prikaza je v obliki signaturnih (linijskih) kart in drugih linijskih prikazov. Drugi način analognega prikaza objekta je v obliki fotokarte, pri čemer so uporabniku na voljo za interpretacijo vse semantične informacije fotograma.

b-1) Signaturna karta (linijska karta). Metrična informacija opredeljuje položaj izbranih semantičnih informacij na linijskih tematskih kartah. Druge oblike linijskega prikaza objekta so: profili, perspektivni pogledi, aksonometrični prikazi in geometrali (ortogonalna projekcija na neko narisno ravnino za višinsko razgibano mestno področje).

b-2) Fotokarta. Fotoplan se dobi z redresiranjem celotnih fotogramov ravnega terena ali z diferencialnim redresiranjem fotogramov poljubno razgibanega terena (ortofotoplan) in montažo v format listov. Z dodajanjem elementov signature karte pretvorimo fotoplan v fotokarto (ortofotokarto).

Sl. 5 Stereoavtograf 1318 Zeiss-Jena za izvrednotenje terestičnih posnetkov
Fig. 5. The Stereoautograph 1318 Zeiss-Jena for evaluating terrestrial photographs

Pri prikazu objekta se lahko poslužujemo različnih kombinacij ortofotografije z elementi signaturnih kart.

Dalje je možno fotomehanično spremeniti ortofotografijo v osnovo za linijsko karto. Možna je tudi fotomehanska ločitev posameznih elementov ortofotografije za večbarvni tisk.

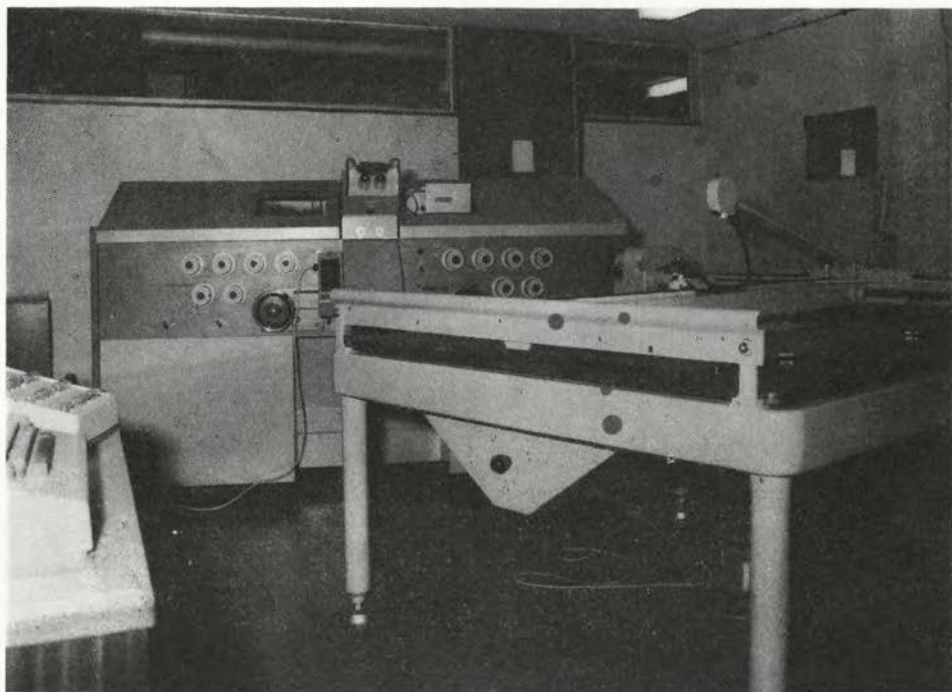
7. Instrumenti za snemanje: kot je bilo že omenjeno v poglavju 4 pri obravnavi merila snemanja, imamo v netopografski fotogrametriji opravka z daljinskim, bližinskim in mikrosnemanjem.

Za daljinsko snemanje se uporabljajo aerosnemalne kamere in terestrične fotogrametrične kamere (fototeodoliti).

Za bližinska snemanja se uporabljajo stereokamere, dalje merske kamere z možnostjo kalibriranega fokusiranja ali nemerske kamere, pri katerih je potrebno pri vsakem snemanju določiti notranjo orientacijo.

Za registracijo hitro potekajočih deformacij ali spremembe lege objekta je potreben zopet poseben snemalni pribor.

Snemalne kamere in pribor se torej morajo prilagoditi najrazličnejšim objektom, snemalnim dispozicijam, zahtevanim elementom izvrednotenja in potrebni natančnosti. Oglejmo si še pojem merske in nemerske kamere. Merske kamere, ki jih običajno uporabljamo pri fotogrametričnih snemanjih,

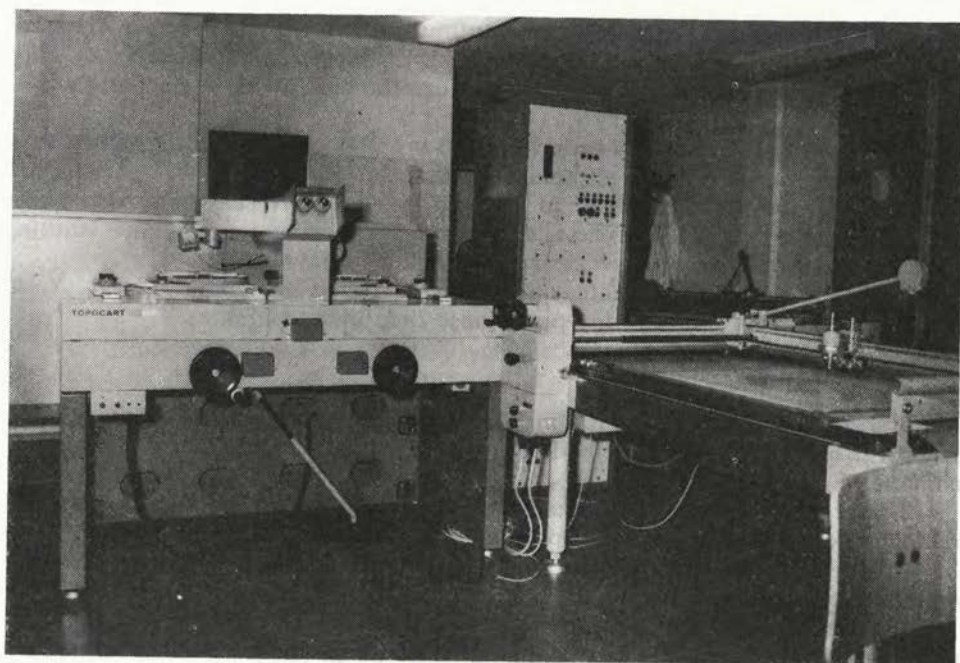
Sl. 6 Precizni avtograf Stereometrograph E Zeiss-Jena za grafično in numerično izvedenotenje, izvedenotenje aeroposnetkov in terestičnih posnetkov
 Fig. 6 The precise autograph Stereometrograph E Zeiss-Jena for the graphical and numerical evaluating of aerophotos and of terrestrial photos

imajo določeno in stabilno notranjo orientacijo; to se pravi, da je poznana in stabilna lega perspektivnega centra napram slikovni ravnini. Objektivni merskih kamer imajo običajno minimalno distorzijo. Za naše obravnavano področje (spom. varstvo, arhitektura, arheologija) pridejo često v poštev snemanja v notranjosti stavb, preko ozkih ulic, ali okoli objektov, kjer ni primernih stališč. Tu se uporabljajo širokokotne univerzalne snemalne kamere, ki jih je možno obračati po formatu in še dodatno nagniti. Pri stereokamerah in nekaterih individualnih merskih kamerah je možnost nagiba predvidena po stopnjah do zenitnih posnetkov in pri stereokamerah tudi do nadirnih posnetkov.

8. Instrumenti za izvedenotenje: za izvedenotenje daljinskih in bližinskih snemanj v netopografski fotogrametriji se uporabljajo večinoma isti fotogrametrični instrumenti kot v topografski fotogrametriji.

Za meritve slikovnih koordinat, ki so izhodišče za analitično obdelavo, se uporabljajo stereokomparatorji in monokomparatorji.

Za analogno obdelavo (numerično ali grafično izvedenotenje modelov, diferencialno redresiranje) se uporabljajo autografi. Za redresiranje fotogramov ravnih objektov se uporabljajo redreserji. Za analogna izvedenotenja v netopografski fotogrametriji in s tem tudi v spomeniškem varstvu, arhitekturi in arheologiji, izdelujejo nekatere firme posebne autograde, kjer je možna

Sl. 7 Avto graf Topocart B Zeiss-Jena za grafično in numerično iz vrednotenje zračnih in terestričnih posnetkov. Z dodatno pripravo Orthophot je možno tudi diferencialno redresiranje (izdelava ortofotografij)

Fig. 7 The Autograph Topocart B Zeiss-Jena for the graphical and numerical evaluating of the aero- and terrestrial photos. Through the attachment of Orthophot also a differential redressing is made possible (the making of orthophotographs)

nastavitev tudi kratkih konstant kamere. Za iz vrednotenje nagnjenih posnetkov pa je možno dodati nekaterim avto grafom analogni mehanski računar.

Redresiranje zelo nagnjenih posnetkov je možno izvršiti na posebno konstruiranih redreserjih.

* * *

Fotogrametrija v spomeniškem varstvu, arhitekturi in arheologiji

Kot podloge za dokumentacijo, izdelavo tematskih kart in za projektiranje se na obravnavanih področjih uporabljajo običajni geodetski topografski načrti in karte dobljene s klasično ali aerofotogrametrično metodo.

Poleg tega se fotogrametrija uporablja na teh področjih še za izdelavo posebnih prikazov za sledeče namene na posameznih področjih:

A. Spomeniško varstvo:

1. Na podlagi terestričnega snemanja se izdelata linijska upodobitev kompleksa objektov, posameznih objektov ali njihovih detajlov za namene inventarizacije, restavriranja ali študijske namene. Običajno so to ortogonalne projekcije na izbrane referentne ravnine. Izdelek je lahko tudi v obliki fotoplanov ali kombinacije fotoplane z linijsko upodobitvijo. Fotoplani za ravne po-

vršine se dobijo z redresiranjem, za kontinuirne krive ploskve pa z diferencialnim redresiranjem. Pri nekontinuirnih krivih ploskvah je potrebno za vsako ločeno krivo ploskev izdelati posebno ortofotografijo in te po potrebi sestaviti.

Rezultati izmere se lahko prikažejo tudi v obliki profilov ali digitalnih modelov za posamezne objekte ali cela naselja.

Merilo snemanja ter merilo in vsebino izdelka je treba prilagoditi velikosti kompleksa, objekta ali detajla ter namena izdelave: predhodne študije, dokumentacije, podloge za restavriranje objekta, osnove za študij.

2. Precizna numerična fotogrametrična merjenja se lahko uporabijo za analizo strukturnih odnosov in spremljanje deformacij objekta.

B. Arhitektura:

1. Terestrično snemanje in linijska upodobitev kompleksa objektov, posameznih objektov ali njihovih detajlov kot podloga za projekt ali študijske namene.

2. Mersko vnašanje projektiranega objekta v fotogram, narejen iz karakterističnega opazovališča (inverzni postopek).

3. Izdelava linijskega perspektivnega pogleda iz še nedostopne točke na osnovi digitalnega modela.

4. Direktna izdelava aksonometrične upodobitve naselja na autografu iz aerosnemanja, z možnostjo merskega vnašanja projektov.

5. Izdelava geometralov v autografu na podlagi aerosnemanja.

6. Fotogrametrična izmera oblik modelov strešnih konstrukcij iz prednapetega omrežja žic za potrebe preračuna dokončne oblike.

C. Arheologija:

1. V arheologiji se v svrhu dokumentacije, restavriranja in študijske namene uporabljajo iste vrste snemanja in izdelki kot v namene spomeniškega varstva. Poleg terestričnega snemanja pride v poštev tudi aerosnemanje pri izdelavi dokumentacije in študijah večjih kompleksov.

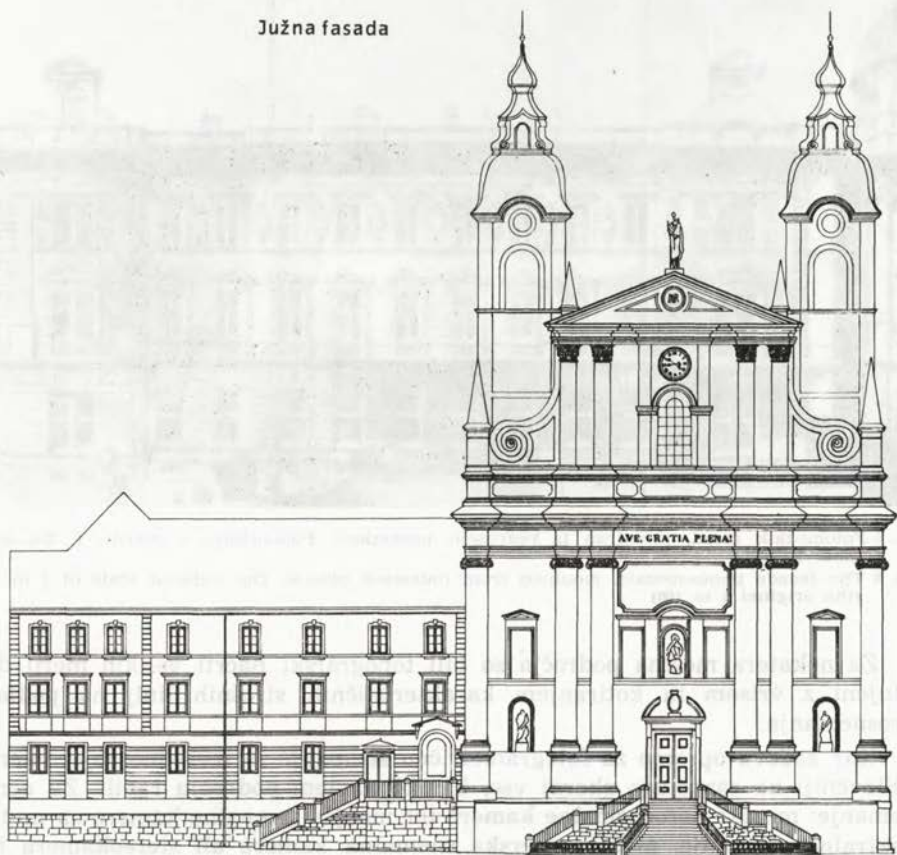
2. Aerosnemanja se tudi lahko izvršijo samo za fotointerpretacijske namene na posebne fotomateriale z uporabo primernih filtrov. Izvajajo se tudi multispektralna snemanja s sistemom večih kamer.

Fotogrametrične metode pri nas in možnosti za njihovo nadaljnjo razširitev

V nekaterih državah imajo spomeniškovarstvene ustanove lastne manjše fotogrametrične oddelke (npr. v Avstriji, Angliji, Franciji, Poljski...), v drugih državah pa posebna fotogrametrična dela za potrebe spomeniškega varstva, arhitekture in arheologije izvajajo fotogrametrične ustanove, predvsem tiste pri visokih šolah. Tudi pri nas dela na tem področju izvajajo fotogrametrični zavodi, predvsem tisti, ki so vezani na visoke šole. V nekaterih državah se snemanja spomeniških objektov opravljajo sistematično, dočim se tako dobljeni dokumentacijski fotogrametrični material izvednoti po potrebi. Drugje se snemanje in izvednotenje vrši po potrebi.

FRANČIŠKANSKA CERKEV

Južna fasada

Sl. 8. Linijski načrt fasade. Pomanjšava v merilu 1 : 400 (original 1 : 200)
 Fig. 8 A line design of the façade. The reduced scale of 1 to 400 (the original: 1 to 200)

Podatki o izvedenih delih v Jugoslaviji na tem področju so razvidni iz referatov na geodetskih in fotogrametričnih kongresih in posvetovanjih ter iz strokovne geodetske periodike.

Najobsežnejša dela je izvedel »Fotogrametrijski zavod pri geodetskem fakultetu« iz Zagreba, poleg tega pa so na tem področju še delali »Zavod za fotogrametrijo« Beograd ter »Geodetski zavod SRS« in »IGF« iz Ljubljane. Najpogosteje so bili izdelani načrti v velikih merilih za posamezne spomeniške objekte in to v obliki linijskih načrtov fasad, prerezov in tlorisov. Dalje so bili izdelani linijski fasadni načrti za celotne ulice v posameznih mestnih delih.

V Sloveniji so bili fotogrametrično med drugim izdelani fasadni linijski načrti za področje med Trgom revolucije in pošto ter okoli ploščadi Borisa Kraigherja v Ljubljani. Dalje so bili izdelani fotomozaiki za fasade ob obrežju Ljubljanske. Dalje so bili izdelani fotomozaiki fasad in talnih ploskev za nekatere spomeniške objekte.

Sl. 9 Fotomozaik fasad, montiran iz redresnih posnetkov. Pomanjšava v merilu 1 : 300 (original 1 : 100).

Fig. 9 The façade photo-mosaic, mounted from redressed photos. The reduced scale of 1 to 300 (the original 1 to 100)

Za nekatera mestna področja so bili topografski načrti velikih meril dopolnjeni z vrisom in kotiranjem karakterističnih strešnih linij na podlagi aerosnemanja.

Kar zadeva opremo za fotogrametrično snemanje in izvedenotenje, imamo v Sloveniji na razpolago skoraj vse, kar bi na tem področju rabili. Za aerosnemanje: merske aerosnemalne kamere ter manjše snemalne kamere za multi-spektralno snemanje, manjka merska snemalna kamera ali stereokamera ter priprava za snemanje iz malih višin (npr. snemanje z ogrodja). Za terestrično snemanje imamo fototeodolit in stereokamero. Manjka še univerzalna kamera, ki bi omogočala tudi poševna in navpična snemanja. Za izvedenotenje so na razpolago: stereokomparator, autografi za izvedenotenje aerosnemanj ter terestričnih snemanj s horizontalnimi osmi, inštrumenti za diferencialno in navadno redresiranje. Manjka dodatek k autografu za izvedenotenje poševnih terestričnih posnetkov.

Inštrumentalna in kadrovska baza omogočata, da bi se fotogrametrične metode na netopografskem področju še bolj uveljavile ob sodelovanju vseh zainteresiranih činiteljev.

LITERATURA:

- [1] Boštjančič, Mravlje: Upotreba fotogrametrije kot ispitivanja građevinskih konstrukcija. (Inženjerska geodezija, Zbornik radova, 1974.)
- [2] Braum: Relativna orientacija konvergentnih i kosih fotogrametrijskih snimaka arhitekture. (Inženjerska geodezija, Zbornik radova, 1974.)
- [3] Buchholtz, Rüger: Photogrammetrie. (Berlin, 1973.)

Sl. 10 Z diferencialnim redresiranjem pridobljena ortografija fasade. Pomanjšava v merilu 1 : 200 (original 1 : 100)

Fig. 10 The orthography of the façade, obtained through a differential redressing. The reduced scale of 1 to 200 (the original 1 to 100)

- [4] *Carbonell*: Primjena fotogrametrijskih snimanja u arhitekturi, urbanizmu i povijesti umjetnosti. (Predavanje v Zagrebu, 1974, prevod.)
- [5] *Donassy*: Primjena terestričke fotogrametrije u izvangeodetskim djelatnostima. (IV. Kongres geod. inž. i geom. Jugoslavije. Sarajevo, 1968.)
- [6] *Donassy*: Primjena fotogrametrije na izradi nacрта mostova i osvrt na mogućnosti primjene nekih drugih metoda fotogrametrijskog snimanja u inženjerskoj geodeziji. (Inženjerska geodezija. Zbornik radova, 1974.)
- [7] *Döhler*: Erfahrungen mit der Photogrammetrie bei archäologischen und baugeschichtlichen Objekten. (B. u. L. 1974/5.)
- [8] *Fiedler*: Snimanje osnovnih karakteristika valova metodama terestričke fotogrametrije. (Inženjerska geodezija. Zbornik radova, 1974.)
- [9] *Foramitti*: Erfahrungen mit der Architekturbildmessung. (V. u. R. 1974/1.)
- [10] La photogrammétrie architecturale en 1972. (Comité international de photogrammétrie architecturale.)
- [11] *Löschner, Berling, Foramitti*: Architekturphotogrammetrie. (Ver. des Geod. Inst. der T. H. Aachen. Nr. 22, 1972.)
- [12] *Mauelshagen, Morgenstern*: Geodätische Arbeiten bei archäologischen Untersuchungen der Ruinenfelder in Afganisch—Sistan. (Vermessungswesen und Raumordnung 1973/7-8.)
- [13] *Mauelshagen, Morgenstern, Tönnessen*: Photogrammetrische und klassische Archäometrie in Afganisch—Sistan. (Allgemeine Vermessungsnachrichten, 1973/11.)
- [14] *Mauelshagen*: Einsatz der terrestrischen Photogrammetrie in Architektur- und Bauplanungswesen. (Vermessungswesen und Raumordnung, 1974/1.)
- [15] *Mitić*: Terestrička fotogrametrija. (Druvo savetovanje o fotogrametriji u Jugoslaviji. Novi Sad, 1969.)
- [16] *Mitić*: Netopografska fotogrametrija. (Inženjerska geodezija. Zbornik radova, 1974.)
- [17] *Pleško*: Primjena terestričke fotogrametrije za arhitektonska snimanja u Jugoslaviji. (Geodetski list 1971/10-12.)
- [18] *Seeger*: Das Orthophotoverfahren bei der Bauaufnahme. (B. u. L. 1974/5.)
- [19] *Vojnović*: Fotogrametrijsko snimanje crkve Gračanice. (Druvo savetovanje o fotogrametriji u Jugoslaviji. Novi Sad, 1969.)

DOKUMENTIRANJE V RESTAVRATORSTVU

Opisni list restavratorsko-konservatorskega postopka
(dosje — delovno poročilo)

Ivan Bogovčič

Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo

UDK 73/75.025.4.001.3

DOCUMENTING RELATED TO
RESTORATION

V članku je priobčen osnutek »delovnega poročila« (dosje) za konservatorsko restavratorske posege na likovnih spomenikih (umetninah). Opisan je tudi ustroj in uporabnost takega poročila. Razen tega so objavljeni še osnutki vprašalnikov, ki naj služijo kot podsetniki pri sestavljanju predlogov posegov ter pri izpolnjevanju delovnih poročil. Enakemu namenu služijo tudi »seznami posameznih možnih faz pri restavratorsko konservatorskih postopkih oziroma posegih na likovnih spomenikih (umetninah)«. Na koncu sta osnutka kartic za kataloga materialov in receptur (za strokovno uporabo) ter osnutek kartončka za označevanje umetnin, ki pridejo v delovni postopek v ateljeje.

The article presents the draft of the "Performance Report" (dossier) for the conservation — restoration interventions to be made in fine art monuments (works of art). There is also a description of the composition and usefulness of such a report. In addition, there are also published the drafts of the questionnaires to be used as notebooks in preparing the suggestions for the interventions to be made and in filling up the performance reports. To an equal purpose are also »the lists of the individual stages possible in the restoration or conservation processes, as well as in the fine art monument intervention (in works of art)«, respectively. At the end, there are the drafts of cards for the catalogues of materials and of formulae (for the technical use) and the draft of card for identifying the works of art, destined to be handed over to atelier, for the operating process.

U V O D

Objavljeno gradivo ni dokončno obdelano. To so le osnutki, ki bodo s spremembami in dopolnitvami primerni za strokovno uporabo pri konservatorsko restavratorskih posegih na likovnih spomenikih (umetninah) v SR Sloveniji.

O gradivu so razpravljali ali pri njegovi pripravi sodelovali sodelavci Oddelka za restavratorstvo pri Zavodu SR Slovenije za spomeniško varstvo.

Preden sem začel z delom, sem pregledal vse dosegljive domače in tuje formularje, predvsem za delovna poročila restavratorjev. Posvetoval sem se tudi z nekaterimi našimi in tujimi strokovnjaki o posameznih problemih.

Pripravljenno gradivo je osnova za strokovno razpravo, za morebitne spremembe in dopolnitve ter za potrditev uporabnosti.

Hitri razvoj sili dandanes ljudi k še bolj skrbnemu dokumentiranju svojega dela, posebej še na področjih, ki so po svojem pomenu ali košljivosti eksponirana bolj od ostalih.

Tako področje ali stroka je tudi restavracija. Po drugi svetovni vojni je doživelo v svetu izreden razvoj in vzpon. Prizadeva si za čimbolj poenotene postopke. Izrazitih šol v zadnjem času ni več. Še pred leti znane šole (Bruselj, Rim, Moskva, London, München, Dunaj) nimajo več tistih značilnosti, po katerih so bile nekoč znane.

In vendar je tu tudi področje dela, kjer skorajda ni enotnosti. Mislim na dokumentiranje v restavraciji. Že bežen pregled dosjejev omenjenih centrov nam kaže tiskovine različnih formatov, barv, oblik, da o vsebini niti ne govorimo.

V tem času je izredno napredovalo foto in radiografsko dokumentiranje. Formati teh dokumentarnih oblik so večinoma poenoteni že zaradi industrijskih norm pri izdelavi materialov. Velike formate zaradi boljše kakovosti manjših (občutljivosti emulzij) danes opuščajo.

Za opisno in grafično dokumentacijo pa bo bržkone še dolgo veljalo neskladje. Ravno zato sem prevzel nalogo pripraviti za naše potrebe enotne obrazce, ki naj bi obveljali za območje SR Slovenije. Pri sestavljanju me je vodila predvsem ena misel. Obseg dokumentiranja raste s kvaliteto, pomembnostjo, poškodovanostjo ali redkostjo nekega likovnega spomenika. Zato sem se odločil za formiranje komponibilnega opisnega lista, ki ga je mogoče po potrebi širiti ali manjšati (število strani).

Obvezen bi bil le prvi list oziroma dve strani, ki vsebujeta najnujnejše podatke o spomeniku in njegovem okolju. Temu listu sledijo po potrebi seznam dokumentacije (foto, grafična), zapisniki strokovnih komisij in delovna poročila sodelavcev. Za te podatke so že izdelani predlogi tiskovin. Peti list je prazen, ima le nekaj skupnih elementov z ostalimi listi. Ti elementi so na vsaki strani posameznega opisnega lista:

— levo zgoraj 7 + 3 okenca za vpis šifre objekta (7) in šifre likovne zvrsti (3),

— sledi prazen pravokotni okvir za kratek opis vsebine strani,

— desno zgoraj so tri okenca za numeracijo strani opisnega lista.

Pomen šifre objekta in likovne zvrsti je naslednji: opisni list je sestavljen (komponibilen), zato je nujno, da ima v zaglavju element, ki se ponavlja na vseh straneh. Na ta način ni mogoče zamenjati listov posameznih objektov.

Primer šifre s pojasnilom (predlog): J. O. A. Q. T. U. R. S. T. S.

J. O — prvi dve črki sta začetnici imena avtorja JOhannes,

A. Q — drugi dve sta začetnici njegovega priimka AQUila,

T. U. R — pomenijo začetek imena kraja, kjer se objekt nahaja, lahko je ime dela samega. V našem primeru je to kraj TURnišče,

S. T. S — s temi črkami je podan opis likovne zvrsti spomenika.

V našem primeru je to STenska Slika. Naj za ilustracijo navedem tudi ostale zvrsti: Slike na LESu (SLE), Slike na Platnu (SLP), MOZaik (MOZ), LESena Plastika (LEP), KAMnita Plastika (KAP). V primeru, da ima avtor dve imeni, se uporabita začetnici imen in zopet dve črki priimka. Na primer: Gojmir Anton KOs (GAKO), vselej dve prvi črki za imena, naslednji dve za priimke. V primeru neznanega avtorja prvi dve okenci ostaneta prazni, v 3. in 4. pa vpišemo NN. Izjemen je primer »Mojster HGG«, katerega bi vpisali tako: -.H. G. G., prvo okence ostane torej prazno.

Kaj več o uporabnosti in formiranju šifer bo pokazala praksa.

V srednji prazni pravokotnik (desno od šifre) bi vpisovali opis strani. Primeri: »SPLOŠNI PODATKI«, »STROKOVNA KOMISIJA«, »FOTO DOKUMENTACIJA«, »PREDLOG POSEGA«, »OPAŽANJA MED POSTOPKOM«. Naslov mora biti kratek in dokaj jasen.

Tri okenca v desnem zgornjem delu pomenijo, oziroma so namenjena numeraciji strani. Nižje številke se vpisujejo obvezno z ničlo. Primeri: 0.0.5, 0.4.1, 0.2.4. Numeracija strani se izvrši ob zaključku opisnega lista (dosjeja).

Drugih rubrik na prvi strani prvega lista ni treba dosti pojasnjevati, ker so skoraj vse rubrike razmeroma jasno in razločno opisane z naslovi.

Opozoril bi le, da je treba izpolnjevati obvezno z velikimi tiskanimi črkami. Gre za čisto praktično plat, čitljivost, ki je osnova za poznejšo uporabnost opisanih listov. Izpolnjujemo s trajnim materialom (navadni svinčnik se sčasoma zbriše).

Nujno je pojasniti le nekaj stvari.

— datum (poročila): vpišemo ob koncu, ko je celoten opisni list (dosje ali poročilo — mogoče najustrežnejši izraz) že zaključen,

— delo: gre za naziv (ime) dela (slike, kipa ipd.),

— čas: čas nastanka dela,

— signatura: le lokalizacija signature, posnetek ali prerisano pa uvrstimo v foto- ali grafično dokumentacijo,

— zvrst: v prazni dve rubriki dodatno lahko vpišemo tudi kako drugo likovno zvrst (npr. na steklu),

— mere: višina, širina, globina pri plastikah oziroma slikah, m² pri sten-skih slikah, mozaikih (kadar gre za več fragmentov ali kompozicij),

— oblika: kolikor gre za enostavne oblike skice, sicer je dovolj opomba »glej dokumentacijo«,

— delo prevzeto: od lastnika ali naročnika,

— delo oddano: lastniku ali naročniku,

— opomba: za manjše poškodbe, ki so vidne pri prevzemu ali podobno. Za večje poškodbe je priporočljivo sestaviti krajši zapisnik,

— arhivski podatki: arhivske oznake o literaturi (tudi iz knjižnice), fotografijah, grafični dokumentaciji, poročilih o prejšnjih postopkih. Če je rubrika premajhna, v njo vpišemo stran v poročilu, kjer so ti podatki (oznake) posebej zbrani.

Druga stran prvega lista opisuje predvsem splošne pogoje, v katerih se (je) delo nahaja(lo). Razumljivo ne izpolnjujemo vseh rubrik pri vsakem predmetu. Po trije bloki imajo skupen prostor za opombe.

— Obračun: levo stran obvezno dopolnjevati z ničlami, primer: 0. 0. 0. 0. 0. 3. 1. 7. 0. 5. 0,

— sodelavci: ta blok je predviden za vpis sodelavcev, ki so pomagali (sodelovali) pri strokovni izvedbi posega. Vpišemo le imena in priimke,

— predlog nege in vzdrževanja: napišemo, kar se da kratko in jedrnato. S tem bi bil prvi list izpolnjen (2 strani).

Poleg prvega lista, oziroma dveh strani, so tu izdelani še osnutki za:

— foto in grafično dokumentacijo,

— zapisnike komisij,

— dnevnik sodelavcev,

— prazen list s stalnim zaglavjem.

List za foto in grafično dokumentacijo je dokaj razumljiv. Podajam nekaj pojasnil:

- številka: zaporedna,
- datum: gre za datum posnetka, ne pa vpisa v poročilo,
- lokalizacija: kratek, a jasen opis,
- avtor: posnetka,
- opomba: pojasnilo katerekoli rubrike.

Praviloma naj bi bila vsa dokumentacija izdelana v treh izvodih (tudi negativi): izvod za naročnika, izvod za izvajalca ter en izvod za osrednji arhiv spomeniške službe. V dokumentaciji je mišljena arhivska številka iz osrednjega arhiva.

List za zapisnike komisij.

Pri naštevanju članov komisij velja abecedno zaporedje. Kolikor je v komisiji več članov kot je rubrik, se dopišejo pred sklepi. Sklepi morajo biti jasni in kratki.

Druga stran lista nima zaključka, in sicer zato, da je sklepe mogoče nadaljevati na praznem listu (s stalnim zaglavjem). Na koncu sklepov se podpiše zapisnikar ter člani komisije.

Dnevnik sodelavcev.

Pri ekipnem delu je nepogrešljiv. Služi v pomoč vodji del za nenehno kontrolo (lokalizacija in obseg dela ter ugotovitve sodelavca). Dnevnik je razdeljen na sedem dni na vsaki strani. Pri dnu je prostor za vpis priimka in imena ter podpisa izpolnjevalca.

Prazen list.

Kot sem že omenil, ima tri stalne rubrike v zaglavju ter zaključen prostor za pisanje. Ta list je osnova komponibilnosti poročila. V take liste vpisujemo vse, kar ni zajeto v opisanih osnutkih. Mogoče je pripraviti tudi poseben list za fizikalne in kemične raziskave, kar pa prepuščam eventualnemu bodočemu kolegu, kemiku ali fiziku.

Prvi pogoj za izpolnjevanje opisnega lista (poročila ali dosjeja) pa je eden ali več vprašalnikov.

Vprašalniki.

Splošna karakteristika vseh vprašalnikov je, da nimajo vprašanj o osnovnih podatkih o delu, pogojih (vsaj vseh ne), v katerih delo živi. Vsebujejo vse ostale bistvene komponente, ki so pomembne za potek postopkov ter razumljivo za izpolnjevanje poročil o delu. Glede na različne likovne zvrsti, različno gradivo in tehnike zgradbe menim, da je treba izdelati tudi več vprašalnikov.

- 1 — Vprašalnik za slike na platnu, lesu, lesnih izdelkih ipd.
- 2 — Vprašalnik za stenske slike in mozaik.
- 3 — Vprašalnik za leseno in kamnito plastiko.

Vprašalniki naj bi zajeli predvsem običajne tehnike in materiale, ki se pojavljajo v našem kulturnem prostoru najpogosteje. Za morebitne specifičnosti bo moral poskrbeti vsak strokovnjak sam. Vprašalniké bo potrebno skladno z zahtevami razširjati in dopolnjevati.

Tehnična izvedba »delovnega poročila« (dosjeja) oziroma »vprašalnikov«.

— Material za izdelavo obrazcev.

Papir za tiskanje obrazcev naj bi bil kvaliteten, bel in gladek. Listi za »delovno poročilo« morajo biti nekoliko močnejši, približno takšne kvalitete, kot so »katalogni listki za knjižnice« (obr. 1, 3), ki jih prodaja Državna založba Slovenije.

»Vprašalnike« bi bilo smotrno tiskati na nekoliko močnejšem papirju, ker so pogosto v rabi. Koristno je shranjevati jih v plastičnih ščitnih ovitkih.

— Ščitni ovitki.

Za »vprašalnike« je že povedano, kako jih lahko zaščitimo. Nekoliko bolj zapleteno je zaščititi s primernimi ovitki »delovna poročila«. Ta poročila bodo po številu listov od primera do primera različna (najmanj 3 ali 4 listi do nekaj deset). Najprimernejši ovitki bi bili plastični, brez hrbtnišča s kovinsko sponko (luknjasti listi). Tak ovitek mora imeti razen sponke prostor za vpis oznak »delovnega poročila«:

DELOVNO POROČILO

Številka

vpisa .....

Šifra v

poročilu .....

VPRAŠALNIK 01

(slike na platnu, lesu, lesnih izdelkih...)

1 — PRIPRAVE

1.1 — strokovna komisija ali kolegij pred posegom (zapisnik). Ugotovitve (kratek opis vidnejših poškodb, ločeni kosi, manjkajoči kosi),

1.2 — fotodokumentiranje pred postopkom,

1.3 — konsolidacija dela pred transportom,

1.3.1 — uporabljeni material,

1.3.2 — uporabljeni pripomočki,

1.4 — transport dela v restavratorski atelje,

1.4.1 — potek,

1.4.2 — posebnosti (zavarovanje...),

Kopije transportnih in zavarovalnih dokumentov priložimo k dokumentaciji.

2 — IKONOGRAFSKI OPIS DELA

Pripomoček pri opisih postopkov (lokalizacije).

3 — STANJE DELA — UGOTOVITVE PRED POSTOPKOM

3.1 — nosilec:

3.1.1 — vrste: leseni nosilci, platna, kartoni, lepenke, lesni izdelki, plastični ali kovinski nosilci, pomožni elementi nosilcev (podokvir, zagozde, opore),

3.1.2 — dodatki nosilec: zunanji okviri, zaščitna stekla ali pleksi stekla, podloženi kartoni in lepenke, paspartuji, zaplate, premazi, parketaže,

3.1.3 — kakovost materiala, značilnosti: pri lesenih nosilcih vrsta reza (radialni, transversalni, tangencialni), obdelana (oslikana) stran, število niti na cm² pri platnih (osnova, votek), pri kartonih, lepenkah in papirjih oznake teže gram/m², debeline, število plasti pri vezanih ploščah, posebnosti (dvostranske slike, mešani material za nosilec),

- 3.1.4 — poškodbe: mehanske, kemične ali biološke (velikost, vrsta, vzroki, lokalizacija): odstopanje v plasteh, krivljenje, pokanje, zlomljeno, raztrgano, odlomljeno, predrtina, prežganina, ožganina, strohnelo, preperelo, zoglenelo, neprimerni premazi, poškodbe od rje, kislin, insektov in mikroorganizmov,
- 3.1.5 — dokumentarni elementi: nalepke, zapisi (pisani, vrezani), pečati. Če je treba, jih odstranimo in shranimo. Obvezno fotografirati ali dokumentirati grafično,
- 3.2 — podsnova (»grund«):
  - 3.2.1 — vrste: pusta (vezivo klej, želatina...), polmastna (vezivo emulzije), mastna (vezivo olja), sintetična (vezivo običajno sintetične emulzije),
  - 3.2.2 — sestava podsnove:
    - 3.2.2.1 — veziva: kožni, kromkožni, kostni klej, škrob, kazein, različne emulzije, olja (laneno, makovo, orehovo...), sintetične smole...,
    - 3.2.2.2 — polnila: boloneška, gorska, temeljna, precipitirana kre-
da, bolusi (kaolin), različni pigmenti,
  - 3.2.3 — kvaliteta podsnove: povezanost (kohezija), trdota, elastičnost, povezanost z nosilcem in barvno plastjo,
  - 3.2.4 — poškodbe podsnove (velikost, vrsta, vzroki, lokalizacija): mehanske, kemične ali biološke: razpoke, luščenje po plasteh, se drobi, se praši, mehurji (visoke temperature), zgorela, preperela, izprana, poškodbe od rje, kislin, insektov, mikroorganizmov,
  - 3.2.5 — specifičnosti podsnove: gravure, vstavljeni dodatki (tkanine, vrvice, drugo),
  - 3.2.6 — poznejše intervencije: kitana mesta, novi vstavljeni (vgrajeni) dodatki...,
- 3.3 — barvna plast:
  - 3.3.1 — zgradba: enoplastna ali večplastna,
  - 3.3.2 — tehnika slikanja: olje, tempera, gvaš, akvarel, mešana (s sintetičnimi vezivi),
  - 3.3.3 — obdelava: pastozno, lazure, podslikave, sinopije, pentimenti, alla prima...,
  - 3.3.4 — sestava barvne plasti: vezivo, polnilo(a), pigmenti:
    - 3.3.4.1 — vezivo: olja (laneno, makovo, orehovo...), emulzije, kazein, jajce, škrob...,
    - 3.3.4.2 — polnilo: težec...,
    - 3.3.4.3 — pigmenti: anorganski ali organski, naravni ali umetni, vrsta (ime):
  - 3.3.5 — kvaliteta barvne plasti: povezanost (kohezija), krhkost, elastičnost,
  - 3.3.6 — poškodbe in bolezni barvne plasti, mehanske, kemične ali biološke (velikost, vrsta, vzroki, lokalizacija): razpoke, luščenje po plasteh, se drobi, se praši, mehurjasto, zgorelo, preperelo, izprano, poškodbe od rje, insektov in mikroorganizmov,
  - 3.3.7 — poznejše intervencije na barvni plasti: retuše, nove aplikacije, preslikave, rekonstrukcije...,
- 3.4 — zaščitne plasti:
  - 3.4.1 — zgradba: enoplastna, večplastna,
  - 3.4.2 — sestava: (fosilne, fosilno-recentne, recentne naprave in umetne smole, voski, želatina ali klej, kazein...),

- 3.4.3 — kvaliteta: povezanost (kohezija), elastičnost, prozornost, topljivost...
- 3.4.4 — poškodbe in bolezni zaščitne plasti, mehanske, kemične ali biološke (velikost, vrsta, vzroki, lokalizacija): razpoke, luščenje, se drobi, se praši, potemnelo, mehurjasto, zgorelo, izprano, »oslepelo«, poškodbe od rje, kislin, insektov in mikroorganizmov,
- 3.4.5 — poznejše intervencije na zaščitni plasti: novi premazi...

4 — PREISKAVE

4.1 — sondiranje:

- 4.1.1 — radiografija,
- 4.1.2 — osvetljevanje (ultra vijolično, infra rdeče...),
- 4.1.3 — mehansko (s skalpeli, z dleti, z votlimi svedri...),
- 4.1.4 — kemično (s topili),

V poročilu navesti pripomočke in sredstva (sestavo topil), ki so bili uporabljeni za sondiranje,

4.2 — preizkusi in analize materialov in tehnik (zgradbe):

- 4.2.1 — fizikalni preizkusi,
- 4.2.2 — kemične analize,
- 4.2.3 — drugi preizkusi.

5 — PREDLOG POSTOPKA

- 5.1 — predvideni potek dela (sestava predloga s pomočjo gradiva »faze dela...« — priloge vprašalniku),
- 5.2 — predvideni pripomočki (aparati, orodja...),
- 5.3 — predvideni materiali (ocena),
- 5.4 — predviden čas (ocena).

6 — ODOBRITEV PREDLOGA ZA POSTOPEK

- 6.1 — zapisnik komisije ali mnenje strokovnega kolegija o obravnavi predloga,
- 6.2 — mnenje (pripombe) izvajalca o sklepih komisije,

7 — IZVEDBA DEL

- 7.1 — faze dela (glej točko 5.1), potek postopka,
- 7.2 — ugotovitve med delom,
  - 7.2.1 — nove ugotovitve glede tehnike, zgradbe (posamezne plasti),
  - 7.2.2 — nove ugotovitve glede aplikacij,
  - 7.2.3 — nove ugotovitve v zvezi z dokumentarnim gradivom (signatura, grbi...),
  - 7.2.4 — ikonografske spremembe večjih razsežnosti,
  - 7.2.5 — nove ugotovitve v zvezi s poznejšimi intervencijami,
  - 7.2.6 — nove ugotovitve v zvezi s poškodbami in boleznimi,
  - 7.2.7 — uporaba novih (nepredvidenih) pripomočkov,
  - 7.2.8 — uporaba novih (nepredvidenih) materialov,
  - 7.2.9 — spremembe predvidenega časa dela.

8 — DOKUMENTIRANJE

8.1 — pisana dokumentacija:

- 8.1.1 — izpolnjevanje obrazcev poročila,
- 8.1.2 — zapisniki dela strokovnih komisij;
- 8.1.3 — mnenja in ekspertize, preizkusi, analize,
- 8.1.4 — kopije dokumentov (prevozi, zavarovanja...),
- 8.1.5 — kopije člankov v tisku ali publikacijah ali drugih javnih občilih o obravnavanem delu (v zvezi s posegom),
- 8.1.6 — kopije arhivskega gradiva o obravnavanem delu,

8.2 — grafična dokumentacija

- 8.2.1 — načrti,

- 8.2.2 — risbe,
- 8.2.3 — skice,
- 8.2.4 — tabele,
- 8.2.5 — grafikoni,
- 8.2.6 — diagrami,
- 8.3 — fotodokumentacija:
  - 8.3.1 — seznam z arhivskimi številkami (obrazec),
  - 8.3.2 — na prazen list — obrazec nalepimo štiri fotografije (pred, med, po postopku) velikosti $7,4 \times 10,5$ cm,
- 8.4 — shranjevanje dokumentarnih elementov:
  - 8.4.1 — nalepke,
  - 8.4.2 — pečati,
  - 8.4.3 — direktni zapisi (na podokvirjih, platnih...). Take zapise shranimo (tudi nalepke in pečate), kolikor morajo biti odstranjeni zaradi postopka. Po končanem posegu jih lahko spet primerno montiramo na delo.
- 9 — PREDAJA DOKONČANEGA DELA
  - 9.1 — kolavdacija:
    - 9.1.1 — kratko poročilo izvajalca (komisiji) o postopkih in opravljenem delu,
    - 9.1.2 — sklepi (zapisnik) kolavdacijske komisije,
  - 9.2 — transport dela: (kopije dokumentov),
  - 9.3 — prevzem dela od strani naročnika: podpisi ob prevzemu na treh izvodih poročila (dosjeja).
- 10 — ARHIVIRANJE DELOVNEGA POROČILA
  - 10.1 — izpopolnitev treh izvodov delovnega poročila (osrednji arhiv, naročnik, izvajalec),
  - 10.2 — oddaja izvodov naročniku in arhivu.

VPRAŠALNIK 02

(stenske slike, mozaiki)

- 1 — PRIPRAVE
  - 1.1 — strokovna komisija ali kolegij pred posegom (zapisnik). Ugotovitve (kratek opis vidnejših poškodb, ločeni kosi, manjkajoči kosi),
  - 1.2 — foto (grafično) dokumentiranje pred postopkom,
  - 1.3 — konsolidacija dela pred transportom (samo za snete oziroma dvignjene kose),
    - 1.3.1 — uporabljeni material,
    - 1.3.2 — uporabljeni pripomočki,
  - 1.4 — transport dela v rest. atelje (samo pri snetih kosih [dvig]),
    - 1.4.1 — potek,
    - 1.4.2 — posebnosti (zavarovanje...),
 Kopije transportnih in zavarovalnih dokumentov priložimo k dokumentaciji.
- 2 — IKONOGRAFSKI OPIS DELA
  - Pripomoček pri opisih postopkov (lokalizacije).
- 3 — STANJE DELA — UGOTOVITVE PRED POSTOPKOM
  - 3.1 — nosilec:
    - 3.1.1 — vrste nosilcev: zid (kamnit, opečnat, betonski, mešan, heraklit...), montažni elementi (platna pri snetih kosih, kovinske mreže...), nasutja, betonske plošče,

- 3.1.2 — dodatki nosilcem: opore in armature, izolacije, ventilacije, kanali, drenaže,
- 3.1.3 — kakovost materiala, značilnosti: trdnost, povezava osnove nosilca (kamen, opeka itd.) z vezivom (malte, lepilne mase ipd.), povezanost samega veziva, povezava z dodatnimi elementi,
- 3.1.4 — poškodbe, mehanske, kemične ali biološke (velikost, vrsta, vzroki, lokalizacija): pokanje, krčenje, rušenje (deloma so te poškodbe opisane že na obrazcu delovnega poročila), razbito, zdrobljeno, odlomljeno, ožgano, nagriženo, strohnelo, preperelo, poškodbe od vegetacije, insektov, mikroorganizmov, živali (odpadki), soli, vlage,
- 3.1.5 — dokumentarni elementi: nalepke, zapisi (pri muzejskih eksponatih), zapisi gravirani in pisani, slednje še fotografiramo ali dokumentiramo grafično, nalepke po potrebi odstranimo in shranimo,
- 3.2 — ometi (»podsnove«):
  - 3.2.1 — zgradba: enoplastno, večplastno,
  - 3.2.2 — vrste: klasični ometi, mešani (podaljšane malte), sintetične malte,
  - 3.2.3 — sestava ometov:
    - 3.2.3.1 — vezivo: apno, cementi, vulkanske lave (delno),
    - 3.2.3.2 — polnilo: peščeni agregati, »perlit«, azbetni prah (delno),
    - 3.2.3.3 — hidravlični dodatki: mleta opeka, vulkanska lava,
    - 3.2.3.4 — armature: vlakna živalskega ali rastlinskega izvora, tkanine, kovinske mreže, iveri, slama, pleve...,
  - 3.2.4 — dodatki, predvsem pri montažnih slikah ali mozaikih: nosilni okvirji (podokvirji), zunanji okvirji, zunanje armature, montažni pripomočki...,
  - 3.2.5 — kakovost ometov: trdnost, elastičnost, povezanost plasti, povezanost z nosilcem in barvno plastjo.
  - 3.2.6 — poškodbe in bolezni ometov — mehanske, kemične ali biološke (velikost, vrsta, vzroki, lokalizacija): razpokanost, luščenje po plasteh, se drobi, se praši, podmehurjenost, izprano, poškodbe od rje, kislin, soli, insektov, mikroorganizmov, rastlin, živali (odpadki),
  - 3.2.7 — specifičnosti ometov: gravure, vtisnjeni deli,
  - 3.2.8 — poznejše intervencije: plombe, šivi, odprtine (izsuševanje, ventilacija...), gravure...,
- 3.3 — barvna plast:
  - 3.3.1 — zgradba: eno-, večplastno,
  - 3.3.2 — tehnika: fresco buono, secco, mešana, olje, kazein, klej, tempera, jajce, sintetična (sintetična veziva). Pri mozaiku ločimo klasično tehniko v dveh izvedbah, z direktnim polaganjem kock v malto ter posredno, lepljenje kock na papir in šele potem v malto. Pri novejših delih so kocke zalite in kose mozaika montirajo na nosilec,
  - 3.3.3 — obdelava: lazurno, pastozno, sinopije, podslikave, reliefno (predvsem mozaik pa tudi nekatere druge tehnike),
  - 3.3.4 — sestava barvne plasti:
    - 3.3.4.1 — vezivo: apno, olja (laneno, makovo, orehovo), emulzija, kazein, jajca, pri mozaiku štejemo malto med kockami (v fugah),
    - 3.3.4.2 — polnilo: težec, litopon,

- 3.3.4.3 — pigmenti; poreklo: anorganski ali organski, naravni ali umetni, vrsta (ime):
Pri mozaiku vrsta in barva materiala (kocke): kamen (marmor, apnenec, granit...), opeka (bolj ali manj žgana, kar pogojuje njeno barvo), smalta, kovinski vložki, drago in poldrago kamenje... Barve teh materialov,
- 3.3.5 — kakovost barvne plasti: povezanost (kohezija), povezanost z ometi in zaščitno plastjo, pri mozaiku trdnost kock in vezivnega ometa (v fugah)...
- 3.3.6 — poškodbe in bolezni barvne plasti — mehanske, kemične ali biološke (velikost, vrsta, vzroki, lokalizacija): razpokano, luščenje po plasteh, se drobi, se praši, mehurjasto, izprano, zgorelo, poškodbe od rje, kislin, insektov, mikroorganizmov, rastlin, živali (odpadki)...
- 3.3.7 — specifičnost barvne plasti: predvsem pri mozaikih vstavljeni kovinski ali drugi vložki...
- 3.3.8 — poznejše intervencije na barvni plasti: retuše, preslikave, rekonstrukcije, beleži, ometi...
- 3.4 — zaščitne plasti:
- 3.4.1 — zgradba: eno-, večplastna,
- 3.4.2 — sestava: apneni cvet, kazein, voski, jajce, smole, (fosilne, fosilno-recentne, recentne: naravne ali umetne)...
- 3.4.3 — kvaliteta zaščitne plasti: povezanost (kohezija), trdnost, elastičnost, prozornost, topljivost...
- 3.4.4 — poškodbe in bolezni zaščitne plasti — mehanske, kemične ali biološke (velikost, vrsta, vzroki, lokalizacija): razpokanost, luščenje, se drobi, se praši, potemnelo, mehurjasto, zgorelo (»oslepelo«), poškodbe od rje, kislin, insektov, mikroorganizmov, rastlin, živali (odpadki)...
- 3.4.5 — poznejše intervencije: delna odstranitve, novi premazi.
- 4 — PREISKAVE
- 4.1 — sondiranje:
- 4.1.1 — radiografija (pogojno za snete kose nekaterih tehnik),
- 4.1.2 — osvetljevanje (ultra vijolično, infra rdeče...),
- 4.1.3 — mehansko (z dleti, s skalpeli, z votlimi svedri),
- 4.1.4 — kemično (s topili).
V poročilu navesti sredstva (sestavo topil) in pripomočke, ki so bili uporabljeni za sondiranje,
- 4.2 — preizkusi in analize materialov in tehnik (zgradbe):
- 4.2.1 — fizikalni preizkusi,
- 4.2.2 — kemične analize,
- 4.2.3 — drugi preizkusi.
- 5 — PREDLOG DEL
- 5.1 — predvideni potek dela (sestava predloga s pomočjo gradiva »faze dela...« — priloge vprašalniku),
- 5.2 — predvideni pripomočki (aparati, orodje...),
- 5.3 — predvideni materiali (ocena),
- 5.4 — predviden čas (ocena).
- 6 — ODOBRITEV PREDLOGA ZA POSTOPEK
- 6.1 — zapisnik komisije ali mnenje strokovnega kolegija o obravnavi predloga,
- 6.2 — mnenje, pripombe izvajalca o sklepih komisije ali kolegija.

7 — IZVEDBA DEL

- 7.1 — faze dela (glej točko 5.1), potek posega,
- 7.2 — ugotovitve med delom:
  - 7.2.1 — nove ugotovitve glede tehnike, zgradbe (posamezne plasti),
  - 7.2.2 — nove ugotovitve glede dokumentarnega gradiva,
  - 7.2.3 — ikonografske spremembe,
  - 7.2.4 — nove ugotovitve v zvezi s poznejšimi intervencijami,
  - 7.2.5 — ugotovitve glede poškodb in obolevosti,
  - 7.2.6 — uporaba nepredvidenih pripomočkov,
  - 7.2.7 — uporaba nepredvidenih materialov,
  - 7.2.8 — spremembe predvidenega časa.

8 — DOKUMENTIRANJE

- 8.1 — pisana dokumentacija:
  - 8.1.1 — izpolnjevanje obrazcev poročila,
  - 8.1.2 — zapisnik dela strokovnih komisij, kolegijev,
  - 8.1.3 — mnenja in ekspertize, preizkusi, analize,
  - 8.1.4 — kopije dokumentov (prevozi, zavarovanja...),
  - 8.1.5 — kopije člankov o obravnavanem delu (v zvezi s posegom),
  - 8.1.6 — kopije arhivskega gradiva o obravnavanem delu,
- 8.2 — grafična dokumentacija:
  - 8.2.1 — načrti,
  - 8.2.2 — risbe,
  - 8.2.3 — skice,
  - 8.2.4 — tabele,
  - 8.2.5 — grafikoni,
  - 8.2.6 — diagrami,
- 8.3 — fotodokumentacija:
  - 8.3.1 — seznam z arhivskimi številkami (obrazec),
  - 8.3.2 — na prazen list — obrazec nalepimo štiri fotografije (črno-bele ali barvne) pred, med in po postopku, velikost $7,4 \times 10,5$ cm,
- 8.4 — shranjevanje dokumentarnih elementov (predvsem pri snetih, v muzejih in galerijah prezentiranih kosih):
  - 8.4.1 — nalepke,
  - 8.4.2 — pečati,
  - 8.4.3 — zapisi direktni (na event. montažnih elementih jih lahko arhiviramo, enako nalepke in pečate, kolikor jih ni mogoče po obsegu montirati na delo. Na stenskih slikah evidentirane zapise (svinčnik, gravure) predvsem primerno dokumentiramo (foto ali grafično).

9 — PREDAJA DOKONČANEGA DELA

- 9.1 — kolavdacija:
  - 9.1.1 — kratko poročilo izvajalca (komisiji ali kolegiju) o opravljenem delu,
  - 9.1.2 — sklepi kolavdacijske komisije (zapisnik),
- 9.2 — transport dela (pri snetih, obdelanih kosih, pri montažno obdelanih kosih), potek, kopije dokumentov v zvezi s prevozom in zavarovanjem,
- 9.3 — prevzem dela s strani naročnika (podpisi ob prevzemu na treh izvodih poročila (dosjeja).

10 — ARHIVIRANJE DELOVNEGA POROČILA

- 10.1 — dopolnitev treh izvodov delovnega poročila (osrednji arhiv, naročnik, izvajalec),
- 10.2 — finančni obračun (kopije v poročilo),
- 10.3 — oddaja izvodov poročila naročniku in v osrednji arhiv.

VPRAŠALNIK 03

(lesena in kamnita plastika)

1 — PRIPRAVE

- 1.1 — strokovna komisija ali kolegij pred posegom (zapisnik). Ugotovitve (kratek opis vidnejših poškodb, ločeni kosi, manjkajoči kosi),
- 1.2 — fotodokumentiranje pred postopkom (grafično po potrebi),
- 1.3 — konsolidacija dela pred transportom:
  - 1.3.1 — uporabljeni material,
  - 1.3.2 — uporabljeni pripomočki,
- 1.4 — transport dela v restavratorski atelje:
  - 1.4.1 — potek,
  - 1.4.2 — posebnosti (zavarovanje...),
 Kopije transportnih in zavarovalnih dokumentov priložimo k dokumentaciji.

2 — IKONOGRAFSKI OPIS DELA

Pripomoček pri opisih postopkov (lokalizacija).

3 — STANJE DELA PRED POSTOPKOM — UGOTOVITVE

3.1 — nosilec:

- 3.1.1 — vrste: kamen (marmorji, peščenci, apnenci, graniti in drugi), keramika: (terakota, glazirana), glina, mavec, les (lipa, oreh, hruska...), sintetični materiali, kovine: bron, aluminij, železo, srebro, zlato, kositer...),
- 3.1.2 — dodatki nosilcem: montažni pripomočki, podstavki,
- 3.1.3 — kakovost materiala, karakteristike: kompaktnost, enakomerna gostota (pri vseh materialih), položaj srca pri lesu, položaj žil pri kamninah...,
- 3.1.4 — poškodbe in bolezni — mehanske, kemične ali biološke (velikost, vrsta, vzroki, lokalizacija): krivljenje, lomljenje, pokanje, klanje, zlomljeno, odtrgano, ožgano, strohnelo, preperelo, poškodbe od rje, kislin, insektov, mikroorganizmov, rastlin, živali (odpadki)...),
- 3.1.5 — dokumentarni elementi: nalepke, zapisi (pisani, gravirani), pečati..., se foto (grafično) dokumentirajo ter po potrebi odstranijo, shranijo in po končanem posegu vrnejo na prejšnje mesto,
- 3.1.6 — poznejše intervencije: vstavljeni novi kosi nosilca, rekonstrukcije večjih delov plastike, vstavljeni novi dodatki,

3.2 — podsnova (podloga, »grund«, preparatura):

- 3.2.1 — vrste: pusta (nemastna), polmastna, mastna, sintetična,
- 3.2.2 — sestava podsnove:
  - 3.2.2.1 — vezivo: kostni, kožni, kromkožni klej, želatina, kazein, emulzije, olja, mikstion, šelak, polimenti, sintetične smole...,
  - 3.2.2.2 — polnila: boloneška, gorska, temeljna kreda, gašen mavec, bolusi (kaolin), cinkova bela, litoponi, težec, različni pigmenti...,
  - 3.2.2.3 — dodatki podsnovi: pozlate, srebrenja, metaliziranja, vrvce, poldragi ali dragi kamni, drugi materiali,
- 3.2.3 — kakovost podsnove: povezanost (kohezija), povezanost z nosilcem in barvno plastjo, trdnost, elastičnost...,
- 3.2.4 — poškodbe in bolezni podsnove — mehanske, kemične ali biološke (velikost, vrsta, vzroki, lokalizacija): razpokanost, luščenje po plasteh, odstopanje, drobljenje, prašenje, podmehurjeno, zgo-

relo, preperelo, izprano, poškodbe od rje, kislin, insektov, mikroorganizmov, rastlin, živali (odpadki)...

3.2.5 — specifičnosti osnove: gravure, dodatki (točka 3.2.2.3),

3.2.6 — poznejše intervencije: kitano, utrjevano, nove gravure, nove pozlate, srebrenja, »metaliziranja«, novovstavljeni kosi (odpadki)...

3.3 — barvna plast:

3.3.1 — zgradba: enoplastna, večplastna,

3.3.2 — tehnika: olje, tempera, mešana, sintetična, pozlata, posrebritev,

3.3.3 — obdelava: pastozna, lazure, podslikave, sinopije,

3.3.4 — sestava barvne plasti: vezivo, polnila, pigmenti:

3.3.4.1 — vezivo: olja (laneno, makovo, orehovo), emulzije, kazein, jajce...

3.3.4.2 — polnila: težec,

3.3.4.3 — pigmenti: poreklo (anorganski ali organski, naravni ali umetni), vrsta (ime),

3.3.5 — kvaliteta barvne plasti: povezanost (kohezija), krhkost, elastičnost, povezanost z ostalimi plastmi,

3.3.6 — poškodbe in bolezni barvne plasti: mehanske, kemične ali biološke (velikost, vrsta, vzroki, lokalizacija): razpokanost, luščenje po plasteh, se drobi, se praši, odstopa, mehurjasto, zgorelo, preperelo, izprano, poškodbe od rje, insektov in mikroorganizmov, živali (odpadki), rastlin...

3.3.7 — poznejše intervencije na barvni plasti: retuše, nove aplikacije, preslikave, rekonstrukcije...

3.4 — zaščitna plast:

3.4.1 — zgradba: enoplastna, dvoplastna ali večplastna,

3.4.2 — sestava: topilo, zaščitno sredstvo (smole fosilne, fosilno-recentne, recentne naravne ali umetne, voski, želatina ali kleji, kazein, šelak...),

3.4.3 — kakovost: povezanost (kohezija), elastičnost, prozornost, topljivost, sprijemljivost (oprijemljivost) z barvno plastjo...

3.4.4 — poškodbe in bolezni zaščitne plasti: mehanske, kemičnega ali biološkega izvora (velikost, vzrok, vrsta, lokalizacija): razpokanost, se drobi, se praši, mehurjasto, zgorela, oslepela, poškodbe od rje, kislin, insektov in mikroorganizmov, živali (odpadki), rastlin...

4 — PREISKAVE

4.1 — sondiranje:

4.1.1 — radiografija,

4.1.2 — osvetljevanje (ultra vijolično, infra rdeče...),

4.1.3 — mehansko (s skalpeli, z dleti, z votlimi svedri...),

4.1.4 — kemično (s topili),

V poročilu navesti pripomočke in sredstva (sestavo topil), ki so bili uporabljeni za sondiranje,

4.2 — preizkusi in analize materialov in tehnik (zgradbe):

4.2.1 — fizikalni preizkusi,

4.2.2 — kemične analize,

4.2.3 — drugi preizkusi.

5 — PREDLOG DEL

5.1 — predvideni potek dela (sestava predloga s pomočjo gradiva »faze dela...« — priloge vprašalniku),

5.2 — predvideni pripomočki (aparati, orodja...),

- 5.3 — predvideni materiali (ocena),
- 5.4 — predviden čas (ocena).
- 6 — ODOBRITEV PREDLOGA ZA POSTOPEK
  - 6.1 — zapisnik komisije ali mnenje strokovnega kolegija o obravnavi predloga,
  - 6.2 — mnenje, pripombe izvajalca o sklepih komisije ali kolegija.
- 7 — IZVEDBA DEL
  - 7.1 — faze dela (glej točko 5.1), potek postopka,
  - 7.2 — ugotovitve med delom,
    - 7.2.1 — nove ugotovitve glede tehnike, zgradbe (posamezne plasti),
    - 7.2.2 — nove ugotovitve glede aplikacij,
    - 7.2.3 — nove ugotovitve v zvezi z dokumentarnim gradivom (signature, ev. grbi in podobno),
    - 7.2.4 — ikonografske spremembe večjih razsežnosti,
    - 7.2.5 — nove ugotovitve v zvezi s poznejšimi intervencijami,
    - 7.2.6 — nove ugotovitve v zvezi s poškodbami in boleznimi,
    - 7.2.7 — uporaba novih (nepredvidenih) pripomočkov,
    - 7.2.8 — uporaba novih (nepredvidenih) materialov,
    - 7.2.9 — spremembe predvidenega časa.
- 8 — DOKUMENTIRANJE
  - 8.1 — pisana dokumentacija:
    - 8.1.1 — izpolnjevanje obrazcev poročila,
    - 8.1.2 — zapisniki dela strokovnih komisij, kolegijev,
    - 8.1.3 — mnenja in ekspertize, preizkusi, analize,
    - 8.1.4 — kopije dokumentov (prevozi, zavarovanja...),
    - 8.1.5 — kopije člankov v tisku ali publikacijah ali drugih javnih občilih o obravnavanem delu (o posegu),
    - 8.1.6 — kopije arhivskega gradiva o obravnavanem delu (pri prvem posegu),
  - 8.2 — grafična dokumentacija:
    - 8.2.1 — načrti,
    - 8.2.2 — risbe,
    - 8.2.3 — skice,
    - 8.2.4 — tabele,
    - 8.2.5 — grafikoni,
    - 8.2.6 — diagrami,
  - 8.3 — fotodokumentacija:
    - 8.3.1 — seznam z arhivskimi številkami (obrazec),
    - 8.3.2 — na prazen list — obrazec nalepimo štiri (?) fotografije (pred, med, po postopku) velikosti $7,4 \times 10,5$ cm,
  - 8.4 — shranjevanje dokumentarnih elementov:
    - 8.4.1 — nalepke,
    - 8.4.2 — pečati,
    - 8.4.3 — direktni zapisi (na podstavkih, montažnih elementih, hrbtni strani...). Zapiske (snete) arhiviramo (tudi nalepke in pečate), kolikor jih je treba zaradi postopka odstranjevati. Po končanem delu jih lahko zopet primerno montiramo na delo.
- 9 — PREDAJA KONČANEGA DELA
  - 9.1 — kolavdacija:
    - 9.1.1 — kratko poročilo izvajalca (komisiji) o postopkih in opravljenem delu,
    - 9.1.2 — sklepi (zapisnik) kolavdacijske komisije,

- 9.2 — transport dela (kopije dokumentov), zavarovanje,
- 9.3 — prevzem dela od strani naročnika: podpisi ob prevzemu na treh izvodih poročila (dosjeja).

10 — ARHIVIRANJE DELOVNEGA POROČILA

- 10.1 — izpopolnitev treh izvodov delovnega poročila (osrednji arhiv, naročnik, izvajalec),
- 10.2 — oddaja izvodov naročniku in arhivu.

SEZNAM POSAMEZNIH MOŽNIH FAZ PRI RESTAVRATORSKO KONSERVATORSKIH POSTOPKIH NA SLIKAH NA PLATNU

I. Bogovčič - M. Pirnat

01. Razgovor z imetnikom (naročnikom)
02. Komisijski ogled pred postopkom
03. Fotografiranje pred postopkom
04. Izdelava grafične dokumentacije
05. Vpis in opis v dosjeju (delovnem poročilu)
06. Zaščita pred transportom
07. Transport
08. Pregled slike
09. Preiskave in analize
10. Odstranjevanje nalepk in podobno (shranjevanje)
11. Snemanje slike s podokvirja
12. Demontaža okvirja
13. Zaščita slike na licu
14. Odstranjevanje praha in odpadkov na hrbtni strani slike
15. Odstranjevanje podlepljenega platna (staro dubliranje)
16. Odstranjevanje podlepljenih tkanin in papirjev na poškodbah
17. Odstranjevanje raznih premazov in lepil na hrbtni strani
18. Utrjevanje slike s hrbtni strani
19. Utrjevanje slike na licu
20. Obdelava večjih poškodb za vstavljanje platnenih vložkov
21. Pripravljanje platnenih vložkov za večje poškodbe
22. Vstavljanje platnenih vložkov v poškodbe
23. Priprava in nalepljenje japan papirja na poškodbe (hrbna stran)
24. Priprava novega platna za podlepljenje slike (napenjanje)
25. Močenje in prepenjanje platna za podlepljenje
26. Prepariranje platna za podlepljenje
27. Priprava lepilne mase za podlepljenje
28. Nanašanje lepilne mase na hrbtno stran slike ali na novo platno
29. Nalepljenje novega platna preko hrbtni strani slike
30. Odstranitev začasnega podokvirja z novega platna
31. Priprava vakuumske mize
32. Obdelava slike na vakuumski mizi
33. Pospravljanje vakuumske mize
34. Odstranjevanje lepilne mase z lica slike
35. Sondiranje zaščitne plasti slike
36. Regeneracija zaščitne plasti slike
37. Ugotavljanje in priprava sredstva za odstranjevanje zaščitne plasti
38. Odstranjevanje zaščitne plasti
39. Sondiranje barvnih plasti slike

40. Ugotavljanje in priprava sredstva za odstranjevanje barvnih plasti (stare retuše, preslikave in podobno)
41. Odstranjevanje starih retuš, preslikav
42. Ugotavljanje in priprava sredstva za odstranjevanje poznejših kitov
43. Odstranjevanje poznejših kitov
44. Fotografiranje med delom
45. Grafično dokumentiranje med delom
46. Preiskave med postopkom (dodatne) in analize
47. Komisije med postopkom
48. Priprava novega podokvirja
49. Montaža slike na novi podokvir
50. Priprava (obdelava) poškodb pred kitanjem)
51. Priprava kita
52. Kitanje poškodb
53. Prilagajanje kita strukturi površine slike
54. Izolacija zakitanih površin
55. Oblepjenje robov slike
56. Priprava zaščitnih premazov
57. Prvi zaščitni premaz
58. Priprava retušnih barv
59. Podlaganje retuš
60. Finaliziranje retuš
61. Priprave za rekonstrukcije figur, ornamentov ali prizorov
62. Rekonstrukcija
63. Končni zaščitni premaz
64. Odstranjevanje poznejših aplikacij na licu slike
65. Pregled arhivskega gradiva v zvezi s tretiranim delom
66. Priprava predloga postopka
67. Spremembe in dopolnitve predloga posega med postopkom
68. Zaščita podmehurjenih mest
69. Ravnanje podmehurjenih mest
70. Odstranjevanje zaščite s podmehurjenih mest (po ravnanju)
71. Fotografiranje po postopku
72. Ostale oblike dokumentiranja po postopku
73. Priprave za transpozicijo barvne plasti
74. Transpozicija barvne plasti
75. Fiksiranje barvne plasti na novo podsnovo
76. Priprave za transpozicijo barvne plasti s podsnovo
77. Transpozicija barvne plasti in podsnove
78. Fiksiranje barvne plasti in podsnove na novi nosilec
79. Priprave za sestavljanje dveh ali več kosov razrezane slike
80. Sestavljanje razrezane slike
81. Priprave za snemanje slike s podlepljenih lesenih ali kovinskih dodatnih nosilcev
82. Snemanje slike z dodatnih lesenih ali kovinskih nosilcev
83. Komisija po postopku (kolavdacija)
84. Kompletiranje dokumentacije
85. Lepljenih odstranjenih nalepk na podokvir
86. Kopiranje zapisov na hrbtni strani slike pred dubliranjem
87. Prenos prepisov na novo platno
88. Priprava prevoza
89. Transport
90. Predaja lastniku (naročniku)
91. Montaža (okvir in podobno)
92. Arhiviranje dokumentacije

SEZNAM POSAMEZNIH MOŽNIH FAZ PRI RESTAVRATORSKO
KONSERVATORSKIH POSEGIH NA SLIKAH NA LESU

I. Bogovčič

01. Razgovor z imetnikom (naročnikom)
02. Komisijski ogled pred postopkom
03. Fotografiranje pred postopkom
04. Izdelava grafične dokumentacije
05. Vpis in opis v dosjeju (delovnem poročilu)
06. Demontaža
07. Zaščita pred transportom
08. Transport v ateljeje
09. Pregled slike
10. Preiskave in analize
11. Odstranjevanje nalepk in podobnega
12. Zaščita slike na licu
13. Odstranjevanje neustrezne parketaže in drugih opor
14. Odstranjevanje žebeljev ter drugih kovinskih tujkov
15. Ugotavljanje in priprava sredstva za odstranjevanje zaščitne plasti
16. Odstranjevanje zaščitne plasti
17. Ugotavljanje in priprava sredstva za odstranjevanje barvnih plasti (stare retuše, preslikave...)
18. Odstranjevanje starih retuš in preslikav
19. Ugotavljanje in priprava sredstva za odstranjevanje poznejših kitov
20. Odstranjevanje poznejših kitov
21. Fotografiranje med delom
22. Grafično dokumentiranje med delom
23. Dodatne preiskave in analize med postopkom
24. Izdelava predloga postopka
25. Spremembe in dopolnitve
26. Komisije med postopkom
27. Priprave za utrjevanje barvne plasti
28. Utrjevanje barvne plasti
29. Priprave za utrjevanje podsnove
30. Utrjevanje podsnove
31. Priprave za obdelavo nosilca
32. Utrjevanje nosilca
33. Uničevanje insektov, mikroorganizmov na nosilcu
34. Obdelava poškodovanih mest na nosilcu
35. Priprava materialov za obdelavo (popravilo) poškodb na nosilcu
36. Obdelava poškodb na nosilcu
37. Priprava parketaže
38. Parketiranje
39. Utrjevanje stare parketaže
40. Ravnanje nosilca po širini
41. Ravnanje nosilca po dolžini
42. Ločevanje posameznih kosov nosilca
43. Priprave za ponovno zlepljenje (lepilo, čepi...)
44. Zlepljenje posameznih kosov nosilca
45. Priprava poškodovanih mest na podsnovi
46. Priprava sredstva za popravilo podsnove (kit)
47. Polaganje kitov
48. Prilaganje zakitanih mest ostali površini

49. Izolacija kitanih površin
50. Priprava poškodovanih mest na barvni plasti
51. Priprava nove zaščitne plasti
52. Polaganje prve plasti zaščitne plasti
53. Priprave retušnih barv
54. Priprave za rekonstrukcijo nosilca
55. Rekonstrukcija nosilca
56. Priprave za rekonstrukcijo figur, prizorov
57. Retuširanje in rekonstruiranje barvne površine — podlaganje
58. Retuširanje in rekonstruiranje barvne površine — finalizacija
59. Priprave za utrjevanje aplikacij na licu
60. Utrjevanje aplikacij
61. Rekonstruiranje aplikacij (priprava)
62. Rekonstrukcija aplikacij
63. Priprave za rekonstrukcijo pozlat (posrebritev)
64. Polimentiranje
65. Polaganje kovinskih lističev
66. Mikstioniranje
67. Poliranje
68. Izolacije
69. Priprava podsnove pred pozlato (brušenje, graviranje, vgrajevanje plastičnih delov...)
70. Popravilo okvirja ter drugih montažnih elementov
71. Vgrajevanje pomožnih elementov za montažo
72. Zaščita podmehurjenih mest pred ravnanjem
73. Ravnanje podmehurjenih mest
74. Odstranjevanje zaščite po ravanju podmehurjenih mest
75. Končni zaščitni premaz
76. Pregled arhivskega gradiva v zvezi s tretiranim delom
77. Priprave za transpozicijo barvne plasti
78. Transpozicija barvne plasti
79. Priprava nosilca za ponovno nalepljenje barvne plasti
80. Fiksiranje barvne plasti na obdelani stari ali novi nosilec
81. Priprave za transpozicijo barvne plasti in podsnove
82. Transpozicija barvne plasti s podsnovo
83. Fotografiranje po postopku
84. Ostale oblike dokumentiranja po postopku
85. Kolavdacija
86. Lepljenje odstranjenih nalepk na hrbtno stran slike
87. Kopiranje zapisov na hrbtni strani nosilca
88. Prenos zapisov na novi nosilec
89. Kompletiranje dokumentacije
90. Priprava premaza
91. Transport
92. Montaža (okvir in podobno)
93. Predaja lastniku
94. Arhiviranje dokumentacije

SEZNAM POSAMEZNIH MOŽNIH FAZ PRI RESTAVRATORSKO
KONSERVATORSKIH POSTOPKIH NA STENSKIH SLIKAH

I. Bogovčič

01. Razgovor z imetnikom (naročnikom)
02. Komisijski ogled pred postopkom
03. Fotografiranje pred postopkom
04. Izdelava grafične dokumentacije
05. Vpis in opis v dosjeju (delovnem poročilu)
06. Odstranjevanje odpadkov in prahu
07. Sondiranje neodkritih površin (beleži)
08. Sondiranje neodkritih površin (ometi)
09. Sondiranje večplastnih slik
10. Analiza eventualnih zaščitnih plasti
11. Odstranjevanje zaščitnih plasti
12. Ugotavljanje in priprava sredstva za odstranjevanje zaščitnih plasti
13. Analiza barvnih plasti
14. Analiza ometov
15. Raziskave nosilca (zidu) — zgradba, kvaliteta
16. Ugotavljanje prisotnosti topljivih soli v zidu
17. Odstranjevanje soli
18. Odstranjevanje beležev
19. Odstranjevanje ometov
20. Odstranjevanje starih plomb
21. Odstranjevanje neustreznih retuš, preslikav, rekonstrukcij
22. Priprave za utrjevanje ometa
23. Priprave za utrjevanje barvnih plasti
24. Utrjevanje barvnih plasti
25. Utrjevanje ometov
26. Fiksiranje poškodovanih mest
27. Obšivanje poškodovanih mest
28. Ugotavljanje in priprava sredstev za utrjevanje barvnih plasti
29. Ugotavljanje in priprava sredstev za utrjevanje ometov
30. Priprava mase za obšivanje poškodb
31. Kitanje poškodb pri snemanju slik
32. Priprava lepila pri snemanju
33. Priprava začasnih nosilcev za snete slike
34. Fiksiranje barvnih plasti pred snemanjem
35. Nanašanje lepila na sliko
36. Lepljenje začasnega nosilca (večplastno)
37. Sušenje lepila
38. Parcelacija slike na ustrezne kose pred snemanjem
39. Označevanje slike (začasnega nosilca)
40. Ločevanje prelepljene slike od zida ali ometa
41. Priprava dodatnih začasnih nosilcev
42. Montiranje snetih slik načasne nosilce
43. Brušenje hrbtne strani snete slike
44. Kitanje poškodovanih mest
45. Fiksiranje hrbtne strani slike
46. Priprava (ugotavljanje) sredstva za fiksiranje hrbtne strani
47. Priprava armature (gaza, platno...)
48. Priprava lepila za armiranje
49. Premazi hrbtne strani z lepilom za armiranje

50. Polaganje armaturnih plasti
51. Obračanje armiranih kosov
52. Odstranjevanje prilepljenega začasnega nosilca (na licu)
53. Odstranjevanje lepila z lica
54. Priprava armiranega kosa za vračanje na steno ali montažo
55. Obdelava zidu pred vračanjem snetih slik
56. Priprava lepila za vračanje snetih slik na zid
57. Priprava pripomočkov za klasično vračanje (oporne letve, deske, lesoniti, hidravlične opore, zračne blazine, moltopren, stanična vata, polietilenska folija...)
58. Priprava pripomočkov za ostale načine vračanja oziroma montaže
59. Montiranje (vračanje) snetih slik na klasičen način
60. Vračanje in montaže na ostale načine
61. Odstranjevanje opor
62. Kitanje stičnih mest
63. Definitivno kitanje poškodovanih mest
64. Priprave za retuširanje
65. Retuširanje
66. Priprave za rekonstrukcijo posameznih figur, ornamentov ali prizorov
67. Rekonstruiranje
68. Komisije med postopkom
69. Fotografiranje med postopkom
70. Ostale oblike dokumentiranja med postopkom
71. Priprava predloga za restavriranje pred postopkom
72. Pregled arhivskega gradiva (o tretiranem delu) pred postopkom
73. Fotografiranje po postopku
74. Ostale oblike dokumentiranja po postopku
75. Injektiranje
76. Ravnanje podmehurjenih mest
77. Zaščita podmehurjenih mest pred ravnanjem
78. Odstranjevanje zaščite s podmehurjenih mest (po ravnanju)
79. Dodatne analize med postopkom
80. Dodatne ostale raziskave med postopkom
81. Spremembe predloga in dopolnitve med postopkom
82. Odstranjevanje neustreznih napeljav
83. Odstranjevanje prezidav
84. Odstranjevanje poznejših aplikacij
85. Osuševanje zida
86. Meritve temperature zraka in zida ter vlažnosti zraka in zida (pred, med in po postopku, po potrebi v in zunaj prostora)
87. Ureditev ventilacije
88. Instaliranje potrebnih naprav
89. Rekonstruiranje manjših arhitekturnih elementov
90. Kompletiranje dokumentacije
91. Kolavdacija
92. Prevozi
93. Prezem končanega dela

SEZNAM POSAMEZNIH MOŽNIH FAZ PRI RESTAVRATORSKO
KONSERVATORSKIH POSTOPKIH NA MOZAIKU

I. Bogovčič

01. Razgovor z imetnikom (naročnikom)
02. Komisijski ogled pred postopkom
03. Fotografiranje pred postopkom
04. Izdelava grafične dokumentacije
05. Vpis in opis v dosjeju (delovnem poročilu)
06. Odstranjevanje smeti, praha, odpadkov s površine
07. Začasna utrditev razrahljanih površin
08. Priprava sredstev za utrjevanje
09. Utrditev razrahljanih površin trajna
10. Predlog načina postopka
11. Razmastitev površine
12. Priprave za dviganje mozaika (oznake, kote...)
13. Priprava lepilne mase
14. Priprava začasnega nosilca (gaza, platno...)
15. Parcelacija
16. Nanašanje lepila
17. Postavljanje začasnega nosilca (gaza, platno...)
18. Sušenje
19. Označevanje posameznih kosov
20. Ločevanje posameznih kosov
21. Priprava za ločevanje (dviganje) mozaičnih kosov (dleta, kopja, letve...)
22. Dviganje (več načinov)
23. Priprava začasnega ležišča (panel plošče)
24. Montaža dvignjenih kosov na začasno ležišče
25. Odstranjevanje humusnih in rastlinskih ostankov s hrbtne strani mozaika
26. Fotografiranje med delom
27. Grafično dokumentiranje med delom
28. Ostalo dokumentiranje med postopkom
29. Odstranjevanje ostankov starih ometov s hrbtne strani
30. Analize materialov
31. Ostale preiskave
32. Odstranjevanje neustrezno uporabljenih materialov (mavec...)
33. Odstranjevanje vseh drugih začasno uporabljenih materialov
34. Lepljenje izpadlih kock
35. Priprava materiala za retuše in rekonstrukcije
36. Retuširanje
37. Rekonstrukcije
38. Priprave za vgraditev novega nosilca (letve, kovinske folije, glina ali plastelin...)
39. Dodatne parcelacije in oznake
40. Odstranjevanje kock na ločnicah (parcelacija)
41. Priprava okvirjev
42. Priprava pregrad med posameznimi kosi (kovinska folija, glina ali plastelin)
43. Priprava materiala za pregrade (oblikovanje folij in sponk)
44. Nasutje v fugah
45. Vlaženje mozaika pred polaganjem novega nosilca (malte)
46. Premaz mozaika v primeru uporabe sintetičnih smol
47. Ravnanje valovitega mozaika
48. Priprava materiala za prvo plast novega nosilca

49. Priprava novega nosilca (prva plast)
50. Polaganje prve plasti
51. Priprava materiala za drugo plast
52. Priprava druge plasti
53. Polaganje druge plasti
54. Priprava materiala za tretjo plast
55. Priprava tretje plasti
56. Polaganje tretje plasti
57. Vlaženje
58. Priprava materiala za betonsko ojačevalno plast
59. Priprava armature
60. Priprava betona
61. Polaganje betona
62. Vgrajevanje armature
63. Priprava nosilcev (za montažo) mozaika
64. Vgrajevanje nosilcev
65. Obdelava (korekture) nosilcev
66. Vlaženje betona
67. Demontaža okvirjev
68. Demontaža mozaičnih plošč
69. Odstranjevanje gline in plastelina
70. Odstranjevanje prepletenih plasti gaze in platna
71. Odstranjevanje lepila
72. Zaščitni premazi lica mozaika
73. Priprava lokacije (ležišča)
74. Priprava drenaže
75. Izvedba drenaže
76. Izolacija (vmesna plast) drenaže
77. Priprava betona za izravnalno plast
78. Polaganje izravnalne plasti
79. Priprava armature za nosilno ploščo
80. Priprava betona za nosilno ploščo
81. Izdelava nosilne plošče (beton)
82. Vgrajevanje armature
83. Vlaženje izravnalne plasti
84. Vlaženje nosilne plošče
85. Priprava materiala za izolacijo nosilne plošče
86. Izvedba izolacije
87. Priprava mozaičnih plošč za montažo
88. Podlaganje nosilnih podstavkov (če niso vgrajeni)
89. Montaža mozaičnih plošč
90. Podzidavanje mozaičnih plošč
91. Vgrajevanje ventilacijskih in odvodnih cevi
92. Polaganje polnilnih plasti okrog mozaika («estrih»)
93. Priprava estriha
94. Vlaženje estriha
95. Brušenje estriha
96. Priprava materiala za retuširanje stikov med ploščami
97. Retuširanje stikov plošč
98. Fotografiranje med delom
99. Grafično dokumentiranje med delom
100. Ostale oblike dokumentiranja med delom
101. Komisije med delom
102. Dodatne analize

103. Dodatne preiskave
104. Korekture, dopolnitve predloga posega
105. Fotografiranje po delu
106. Grafično dokumentiranje po delu
107. Ostalo dokumentiranje po delu
108. Meritve temperature in vlažnosti pred, med in po postopku (zrak)
109. Končni zaščitni in biogeni premazi
110. Kompletiranje dokumentacije
111. Kolavdacija
112. Prevozi
113. Montaža
114. Prevzem končanega dela

SEZNAM POSAMEZNIH MOŽNIH FAZ PRI RESTAVRATORSKO KONSERVATORSKIH POSTOPKIH NA LESENI IN KAMNITI PLASTIKI

I. Pavlinec - M. Vuković

01. Razgovor z imetnikom (naročnikom)
02. Komisijski ogled pred postopkom
03. Fotografiranje pred postopkom
04. Izdelava grafične dokumentacije
05. Vpis in opis v dosjeju (delovnem poročilu)
06. Demontaža
07. Zaščita pred transportom
08. Transport
09. Odstranjevanje praha in odpadkov
10. Pregled plastike
11. Preiskave in analize
12. Odstranjevanje (shranjevanje) nalepk
13. Preventivno utrjevanje površine plastike
14. Priprave za utrjevanje v globino
15. Priprava ustreznega sredstva za utrjevanje
16. Utrjevanje v globino
17. Odstranjevanje poznejših aplikacij
18. Priprava in ugotavljanje sredstva za odstranjevanje neustreznih premazov (tudi zaščitnih, če ne opravljajo svojo funkcijo)
19. Odstranjevanje neustreznih premazov
20. Ugotavljanje in priprava sredstev za odstranjevanje poznejših preslikav, retuš
21. Odstranjevanje poznejših retuš in preslikav
22. Ugotavljanje in priprava novejših podsnov in kitov
23. Priprava za rekonstrukcijo posameznih delov plastike (les, kamen, keramika...)
24. Rekonstrukcija plastike
25. Priprava za rekonstrukcijo polihromacij
26. Rekonstrukcija polihromacij
27. Priprave za izdelavo novih elementov (atributi, deli oltarjev...)
28. Izdelava novih elementov
29. Priprave za utrjevanje aplikacij
30. Utrjevanje aplikacij
31. Priprave za utrjevanje barvne plasti
32. Utrjevanje barvne plasti
33. Priprave za utrjevanje podsnove

34. Utrjevanje podsnove
35. Priprave za utrjevanje pozlat (posrebritve)
36. Utrjevanje pozlat (posrebritve)
37. Priprave za rekonstrukcijo ali dopolnjevanje pozlat
38. Priprava nove podsnove
39. Nanašanje nove podsnove
40. Obdelava nove podsnove (brušenje, graviranje, vstavljanje aplikacij...)
41. Izvedba polimentiranja, izolacije podsnove, mikstioniranja
42. Izvedba pozlate
43. Prilaganje nove pozlate originalni
44. Priprave za odlivanje posameznih kosov ali celote
45. Izdelava kalupov
46. Izdelava odlitkov
47. Obdelava odlitkov (polihromiranje...)
48. Priprave za izolacijo pred vlago (vertikalna)
49. Izolacija pred vertikalno vlago (pred montažo)
50. Izolacija pred horizontalno vlago (silikonski premazi...)
51. Zapolnjevanje razpok v plastikah
52. Priprave za zapolnjevanje razpok
53. Priprave za retuše
54. Retuširanje — podlaganje
55. Prvi premaz zaščitne plasti
56. Retuširanje — finalizacija
57. Priprave za montažo nosilnih opor
58. Priprava nosilnih opor
59. Montaža nosilnih opor
60. Biogeni premazi
61. Fotografiranje med delom
62. Grafično dokumentiranje med delom
63. Dodatne preiskave in analize med postopkom
64. Izdelava predloga postopka
65. Spremembe in dopolnitve predloga postopka
66. Komisije med postopkom
67. Popravilo originalnih montažnih elementov — priprava
68. Izvedba popravila originalnih montažnih elementov
69. Zaščita podmehurjenih mest na površini plastik pred ravnanjem
70. Ravnanje podmehurjenih mest
71. Odstranjevanje zaščite po ravnanju
72. Končni zaščitni premaz
73. Pregled arhivskega gradiva v zvezi s tretirano plastiko
74. Priprave za sestavljanje odpadlih kosov
75. Priprava lepilne mase
76. Lepljenje
77. Odstranjevanje tujkov (žebeljev, kovinskih sponk in zagozd...)
78. Priprava ustrežnejših sponk, zagozd...
79. Montaža ustreznih sponk, zagozd
80. Fotografiranje po postopku
81. Ostale oblike dokumentiranja po postopku
82. Lepljenje odstranjenih nalepk na hrbtno stran plastike ali dokončno shranjevanje
83. Kompletiranje dokumentacije
84. Priprave za transport
85. Transport
86. Montaža

87. Predaja lastniku

88. Arhiviranje dokumentacije

LITERATURA (tiskovine)

- ISTITUTO CENTRALE DEL RESTAURO, ROMA
- INSTITUT ROYAL DU PATRIMOINE ARTISTIQUE, BRUXELLES
- REPUBLIČKI ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE SR SRBIJE, BEOGRAD
- THE TATE GALLERY, LONDON
- ZAVOD SR SLOVENIJE ZA SPOMENIŠKO VARSTVO (osnutek dosjeja — dr. Ivan Komelj), LJUBLJANA
- ZAVOD SR SLOVENIJE ZA SPOMENIŠKO VARSTVO (tiskovine v uporabi)

KONSULTACIJE

- Sodelavci ZAVODA SR SLOVENIJE ZA SPOMENIŠKO VARSTVO, LJUBLJANA
- Franc Kokalj, docent AKADEMIJE ZA LIKOVNO UMETNOST, LJUBLJANA
- Michel Savko, INSTITUT ROYAL DU PATRIMOINE ARTISTIQUE, BRUXELLES
- Mirko Šubic, profesor, LJUBLJANA
- Zvonimir Zeković, REPUBLIČKI ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE SR SRBIJE, BEOGRAD

K PROBLEMU DOKUMENTACIJE NAJDB V NASELJIH

Vinko Šribar

Ljubljana, Narodni muzej

UDK 930.26.001.3:528.28

ABOUT THE PROBLEM OF FINDS IN SETTLEMENTS

Avtor opozarja na potrebo po dobrem grafičnem dokumentiranju stratigrafskih enot pri izkopavanju v naseljih. V želji, da bi delovni proces kar najbolj poenostavil, nam predstavlja posebej za risanje tlorisov skonstruirani in dopolnjeni žični koordinatograf, o katerem je že pisal (Varstvo spomenikov 17-19/1, 1974, 7).

The author calls attention to the need for a good graphical documenting of the stratigraphical units in excavating performed in settlements. From a desire to simplify the operating process as much as possible, he presents us a specially designed and improved wire coordinatograph for drawing plans, about which he has already written (The Monument Conservation, 17-19/1, 1974, 7).

Standardni podatki o najdbi na terenu

Najprej je treba poudariti, da se na današnji stopnji razvoja tehnologije ne moremo več zadovoljiti s številčnimi podatki, ki jih odmerimo za vsako ali vsaj za vsako pomembnejšo najdbo. Mislimo na x- in y-os ter podatek o relativni ali absolutni višini. Na temelju teh podatkov si lahko rekonstruiramo položaj najdbe v prostoru ter medsebojno razmerje najdb, kar bi za grobne najdbe mogoče še zadostovalo.

Za najdbe v naseljih pa so pravkar navedeni podatki le relativne vrednosti, če niso podprti z risbo planuma ali plasti med dvema planumoma, v kateri smo najdbo odkrili. Šele s korelacijo koordinat in risbo, ki natančno kaže, v kateri barvni površini ali plasti je bila najdba, dobimo podatke, ki jih potrebujemo, če hočemo поблиže določiti kronologijo in funkcije najdenega predmeta.

Po pravilu se to kaže zlasti pri izkopavanjih po planumih, kjer so najdbe zelo številne.

Numerične vrednosti najdb oziroma njihove koordinate v naselju brez dodatne risane dokumentacije lahko določajo najdbo samo prostorsko in ostajajo samo podatek za lokalno kartiranje posameznih vrst najdb. Ti podatki pa so brez tehtnejše vrednosti za stratigrafijo razvojnega procesa.

Zakaj zahteva po dodatnih podatkih za najdbe v naseljih

Za naselja je značilna stratigrafija s sklenjenimi hodnimi površinami, stavbnimi horizonti itd., ki nam s svojimi najdbami omogočajo rekonstrukcijo posameznih kulturnih horizontov ter njihovo medsebojno povezanost. S to raziskovalno metodo pridemo do spoznanj, ki so v primerjavi s tipologijo, ki se opira na grobne najdbe, popolnejša.

Planum kot eno od raziskovalnih izhodišč za odkrivanje kulturnih slojev skriva v sebi nevarnost, da posamezne najdbe postavimo tudi v isti stratigrafski horizont. To velja še posebno, dokler ne pridemo do zaključenih horizontov, kot je npr. hodna površina itd.

Pri analizi pojma planum smo že ugotovili, da je to horizontalni prerez plasti, ne glede po kakšnem stratigrafskem postopku so se oblikovale. Zasipi, vdori, ruševinske plasti, neravna osnova itd. so primeri, ki kažejo, da je podatek o koordinatah in planumu v resnici samo približen okvir, ki nam ne omogoča podrobnejšega določanja najdbe. Zato vedno znova ugotavljamo, da mora najdbo v naselju spremljati tudi podatek o njenih specifičnih okoliščinah (gl. tudi VS 17—19/1, 1974, 6). To pa glede na način izkopavanja pomeni, da moramo za vsako najdbo dati tudi podatek o barvni površini oziroma sloju, v katerem je bila najdba. Skupek barvnih površin enega materiala skozi vse planume nam šele določa čas in način, kako je najdba prišla v zemljo. To pa je tisti podatek, ki je nujno potreben, da bi nam najdba z naselja nudila možnost za čim bližjo in pravilnejšo interpretacijo.

Že na prvi pogled lahko ugotovimo, da ta doslej ne vselej ugotovljeni in zapisani podatek ob najdbi zahteva tudi obsežnejše formalno označevanje in dodaten stolpec v akcisijski knjigi najdb na terenu, poleg tega pa tudi novo metodološko obdelavo najdb iz naselij kot tudi poseben način izkopa. Stari, že uveljavljeni način je treba spremeniti v tem, da ne kopljemo frontalno v eni črti po vsej širini in dolžini sonde ali po širini in dolžini kvadranta, temveč znotraj planuma kopljemo po omejenih barvnih površinah, ki smo jih označili v višje ležečem planumu. Če to prenesemo konkretno na teren, npr. na planum, na katerem je zelo veliko keramičnih fragmentov in npr. železnih najdb, ki jih ne moremo fiksirati s koordinatami, pomeni to, da dobi vsaka barvna površina svojo posodo, v katero odlagamo najdbe iz barvne površine. Tudi najdbe, ki jih kasneje zaradi amorfnosti ne bomo risali in inventarizirali, imajo statistično vrednost za odgovarjajočo barvno površino ali sloj.

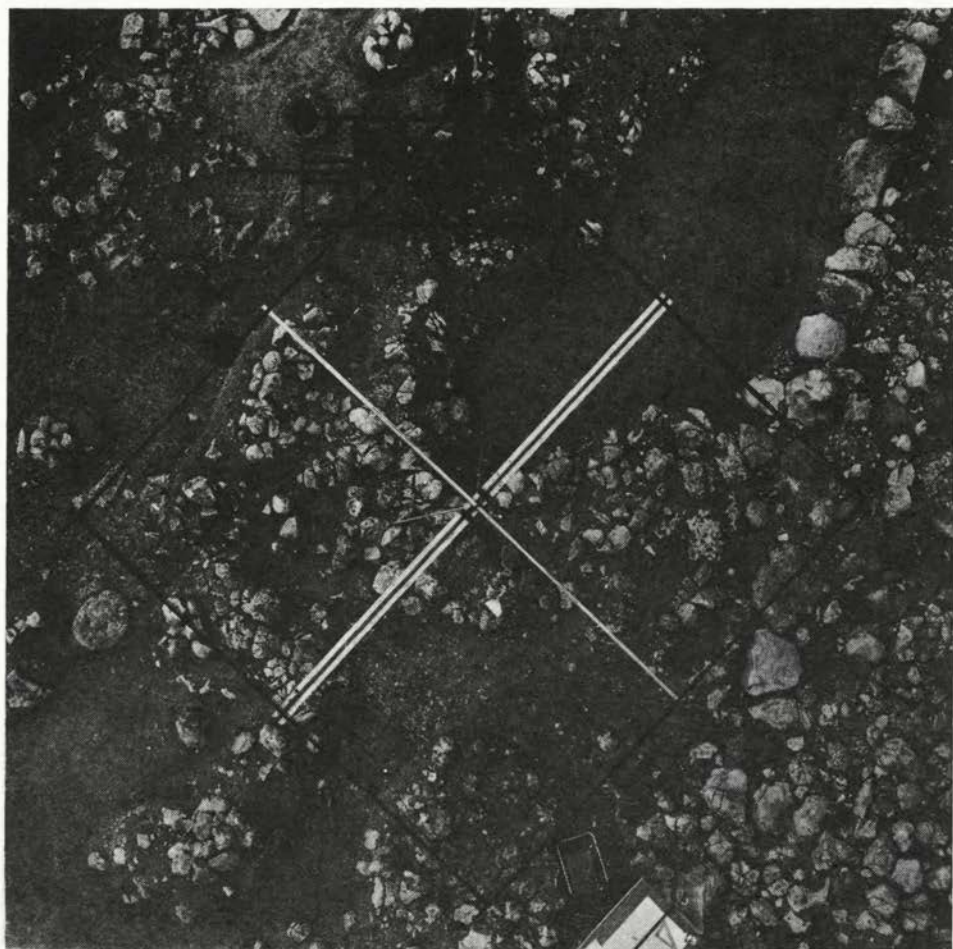
Da bi bil postopek shranjevanja in evidentiranja najdb po posameznih barvnih površinah učinkovit, moramo uporabljati takšne dokumentacijske postopke, ki nam omogočajo kolikor mogoče podrobno analizo planuma in ki nam zaradi hitrosti postopka omogočajo dokumentacijo večjega števila planumov.

Instrumenti za dokumentacijo planuma

V obdobju med letom 1965 in 1975, tj. v času od arheološkega izkopavanja na blejskem otoku pa do danes, sem poskušal razviti metodo in instrumente, ki bi zagotavljali hitrejše in eksaktnije dokumentacijske postopke. Poudarek je bil na tehnizaciji dokumentacije, ki načeloma zagotavlja večjo objektivnost, kar je pri našem raziskovalnem delu vsekakor ena osnovnih potreb in zahtev.

Pantograf in stativ za vertikalno fotografijo, ki sta glavna pripomočka za objektivizacijo in pospeševanje dokumentacijskih postopkov na terenu, smo obravnavali že v Varstvu spomenikov 17-19/1.

Trenutno želim predstaviti izpopolnjeni žični koordinatograf, ki nam s svojo konstrukcijo omogoča določanje koordinat ne samo znotraj enega kvadranta, ampak v zaporedju kvadrantov, ne glede na njihovo število. Tako smo dobili instrument, s katerim je mogoče dokumentirati velike stavbne kom-

Sl. 1 Otok pri Dobravi, izkopno polje 2, vertikalni posnetek kvadranta med delom (foto V. Sribar)

Fig. 1 Otok near Dobrava, excavation field 2, a vertical photo of the quadrant 533 with the coordinatograph during the operation (Photo by V. Sribar)

plekse, kar je važno pri odkrivanju naselbin. Tudi če pri montaži jeklene vrvi-vodila naredimo napako, imajo vsi planumi v kvadrantu enako napako. Ker je napaka konstantna, jo je mogoče upoštevati in napraviti primerne korekture. Prototip žičnega koordinatografa je narejen po naslednjih načelih: Jekleno vrv - vodilo napnemo kot simetralo zaporedja kvadrantov, ki jih želimo dokumentirati. Za apsciso, ki je vžlebljena, vodena z žico, nam rabi preprosta lesena ali kovinska konstrukcija, ki ima obliko U profila. Ta je dolg 4 m. Po notranjem delu profila teče voziček, na katerem leži 4 m dolga letev s centimetrskim merilom. Pri najmanjšem dotiku se voziček z ordinato premika, kar omogoča, da v kratkem času odčitamo večje število koordinat. Konstrukcija U profila — apscise, ali konstrukcija pomične osi — ordinate nam

Sl. 2 Otok pri Dobravi, izkopno polje 2, kvadrant 492, pogled na konstrukcijo koordinatografa s strani (foto V. Sribar)

Fig. 2 Otok near Dobrava, excavation field 2, quadrant 492, a side-view of the coordinatograph construction (Photo by V. Sribar)

jamčita pravokotnost. Apscisa — U profil, je na dveh nogah, ki mu omogočata užlebitev simetrale — vodila. Naslanja pa se tudi na trinožnik. Premik koordinatografa iz enega v drugi kvadrant je enostaven. Obe nogi in trinožnik se zaradi teleskopske konstrukcije lahko prilagodita vsakemu terenu. Zaradi preproste konstrukcije in hitrosti delovnega postopka je tak koordinatograf lahko izdelati s preprostimi sredstvi in minimalnimi stroški in je z njim mogoče zelo hitro omejiti posamezne barvne površine, kar nas trenutno najbolj zanima. Da bi bil proces »avtomatizacije« dela popolnejši, dopolnjuje terenski koordinatograf še miza s fiksirano x osjo in skalo v merilu 1 : 20, ter premično ordinato-trikotnikom s skalo v istem merilu. Merilo na obeh oseh risarske mize je lahko poljubno.

DRUGE RAZPRAVE - OTHER ARTICLES

NOVA ODKRITJA V STIČNI

Marijan Zadnikar

Ljubljana, Zavod SRS za spomeniško varstvo

UDK 726.5.025.4 (497.12 Stična)
»1973/1975«

NEW DISCOVERIES AT STIČNA

Avtor poroča o svojih raziskavah v cistercijskem samostanu Stična (Sittich), ki jih je opravil v letih 1973 in 1975. Poglavitni poudarek je pri tem veljal prvotnemu tlorisu cerkve, ki je bila posvečena leta 1156 in je njena romanska arhitektura — triladijska slojna bazilika z ravnimi stropi, s prečno ladjo in tridelno korno partijo — pod baročno prevleko po večini še ohranjena. Gre za tloris clunyjsko — hirsauskega tipa s tridelnim vzhodnim delom, v katerem spremljata prezbitenarij enako dolgi zaprti kapeli, vsi trije prostori pa so v ravni črti zaključeni s polkrožnimi apsidami; plitvi apsidi sta bili tudi na kraških prečne ladje (prim. Anzy-le-Duc, Bernay, Paulinzella, Breitenau, Hardehausen itd.). Z izkopom je bila ugotovljena apsida na južnem transeptu in gotška kapela sv. Jurija, ki jo je nadomestila in je bila v njej tudi srednjeveška zakristija. Tu so bili v nasutju najdeni mnogi romanski in gotski kamnoseški izdelki, ter polno fragmentov gotških fresk. Prav tako so bili z izkopom ugotovljeni tudi temelji zahodne, to je sedme traveje samostanske cerkve, podrtje v 17. stoletju. Raziskave so odkrile tudi romanski prehod iz kapitelskega kraka križnega hodnika na veliko vzhodno dvorišče ter pojasnile obliko romanskih

The author reports on his examinations of the Cistercian monastery of Stična (Sittich), made in the years 1973 and 1975. The main emphasis was laid upon the original plan of the church that had been consecrated in the year 1156, and the Romanesque architecture of which — a three-nave pier supported basilica, with flat roofs, a transept and a choir having three parts — has been mostly preserved, under the Baroque coating. We have to do with a plan of the Cluny-Hirsau type, with a tripartite eastern part, where two equally long closed chapels accompany the presbytery, and where all the three rooms are closed, in a straight line, by the semicircular apses; there were two low apses also at the sides of the transept (cf. Anzy-le-Duc, Bernay, Paulinzella, Breitenau, Hardehausen, etc.). Through the excavation there were ascertained an apse in the southern transept and the Gothic St. George's Chapel, having replaced the former, there was also a mediaeval sacristy in it. In the backfilling there were found here a number of Romanesque and Gothic stone-mason's articles and a lot of fragments of Gothic frescoes. In the same way there were also ascertained, through the excavation, the foundations of the western, that is of the seventh, bay of the monastery church, ruined in the 17th century. The excavations have discovered also the Romanesque passage from the chancel side of the cloister to the large eastern courtyard and have explained the form of the Romanesque corner piers in the cloister, before its ribbed

ogelnih slopov v križnem hodniku, preden so ga v 13. stoletju zgodnjegotsko rebrasto obokali. Raziskave tega najpomembnejšega spomenika romanske arhitekture v Sloveniji, ki je hkrati tudi edini ohranjeni primer cistercijske cerkve s clunysko-hirsauškim tlorisom v Evropi, se bodo še nadaljevale.

vaulting in the early Gothic manner in the 13th century. The examinations of this most significant monument of the Romanesque architecture in Slovenia, being at the same time the only preserved instance of a Cistercian church, having the Cluny-Hirsau type of plan in Europe, will be continued.

Cistercijski samostan v Stični, ustanovljen leta 1135, ki je s svojo redovno cerkvijo pglavitni spomenik naše romanske arhitekture in hkrati eden redkih ohranjenih primerov zgodnjega stavbarstva tega reformiranega reda v evropskem okviru, priteguje po raziskovalni plati prav zaradi teh svojih vrhunskih spomeniških kvalitiet vedno znova našo pozornost. Če segajo začetki strokovnega zanimanja zanj še pod konec prejšnjega stoletja in so nekatera odkritja spremljala obnovitvena dela v zvezi s praznovanjem njegove 800-letnice, se lahko povojno obdobje v tem pogledu ponaša s še pomembnejšimi rezultati. Že pred 25 leti je uspešno sodelovanje med republiškim zavodom in Fakulteto za arhitekturo dalo ob terenskih raziskavah nekatera temeljna teoretska izhodišča za vrednotenje tega velikega spomenika. Še večjo sistematičnost v proučevanju pa je omogočilo dejstvo, da je bila Stična v okviru raziskovalne naloge »Srednjeveška monastična arhitektura« vključena v večletni program razvoja humanističnih in zgodovinskih ved pri Raziskovalni skupnosti Slovenije ter s tem sprejeta med tiste raziskovalne naloge, ki so pomembne za nacionalno kulturo. To je po eni plati omogočilo intenzivni teoretični in primerjalni študij našega spomenika, zlasti pa, kar je bilo še pomembnejše, nekatere dodatne raziskave, zvezane z izkopavanji in s sondiranjem, ki so dale povsem nepričakovane rezultate. Z njimi se je romanska Stična še določneje uvrstila med evropsko pomembne spomenike zgodnje cistercijske arhitekture kot ena njenih redkih ohranjenih inkunabul.

V okviru omenjene raziskovalne naloge so prva sistematična izkopavanja leta 1973 odkrila temelje ob barokizaciji na začetku 17. stoletja podrti zadnje zahodne, to je sedme traveje romanske cerkve. Da je bila ta na zahodu za eno arkadno dolžino v zgodnjem baroku skrajšana, dokazuje vrsta vidnih momentov: navpična razpoka na severni strani sedanje zahodne fasade, kjer se dobro vidi, da njeno baročno polnilo ni organsko zvezano z romansko severno cerkveno steno; prav tu je pri tleh vidnih nekaj kamnov porušenega dela te stene; na južni strani je na dvorišču ohranjen iz velikih kamnitih blokov skrbno zložen jugozahodni ogel romanske cerkve; na podstrešju vidna zidava sedanje zahodne fasade se bistveno razlikuje od romanske gradnje itd. Da bi vse te momente podprli z najdbo temeljev podrtega dela in prvotne fasade, smo se v poletju 1973 lotili sistematičnega izkopavanja, ki je bilo takrat še lahko izvedljivo, saj prostor pred cerkvijo tačas še ni bil asfaltiran. Pokazali so se temelji vseh zidov, ki smo jih pričakovali, le da so bili proti pričakovanju slabo zidani brez velikih blokov. Od ohranjenega ogla proti severu se je pokazal 170 cm debel zid romanske zahodne fasade. Nanj sta se natanko na mestu in v širini obeh baročnih pilastrov na zdajšnji fasadi priključila oba vzdolžna zidova podrtih arkadnih sten. Na južnem zidu je bilo mogoče na njegovi južni strani ugotoviti kar dva ometa. Spodnji se je vezal z romanskim

Sl. 1 Stična, samostanska cerkev: izkopani temelji v 17. stoletju podrtje zadnje traveže z zahodno fasado (foto M. Zadnikar)

Fig. 1 Stična, the monastery church: the excavated foundations of the back bay, with the western façade, ruined in the 17th century (Photo by M. Zadnikar)

Sl. 2 V izkopu ugotovljeni gotski opečni tlak z ostanki ometa na zahodni strani (foto M. Zadnikar)

Fig. 2 The Gothic brick flooring with the remains of plaster on the western wall, found in the excavation (Photo by M. Zadnikar)

ješterlom, s katerim je bila tlakovana prvotna cerkev, zgornji omet pa z gotskimi opečnimi tlakovci, ki smo jih ugotovili v tem delu južne stranske ladje in ki segajo vse do podrte arkadne stene. Prav vsi gotski tlakovci (26×26 cm), ki so okrašeni z rastlinsko in živalsko motiviko, so razbiti. Zato smo jih večinoma pustili na mestu in smo dvignili le nekaj primerkov z reliefno dekoracijo. Oba ohranjena ometa na vzdolžnem zidu, romanski in gotski, segata za sedanjo fasado, kar spet s svoje strani potrjuje njen baročni izvor, ki je v njenem čelu celo natanko datiran z napisom: »Ano Doni

1622«. Da je bila torej srednjeveška cerkev v tem času na zahodu skrajšana, o tem ni več nobenega dvoma, saj so to poleg že poprej vidnih momentov potrdila tudi izkopavanja, ki so odkrila celotni tloris njenega podrtega dela. Seveda pa vseh vprašanj tudi ta izkopavanja niso rešila. Še vedno ostaja odprto vprašanje višinskih razmerij med posameznimi deli srednjeveške cerkve in zlasti tisto, zakaj so oltarni prostori romanske bazilike s svojimi tlaki občutno nižji od tlakov v njenem zahodnem delu. Ali je res to obrnjeno višinsko razmerje posledica terenskih razmer, saj se zemljišče, na katerem cerkev stoji, z zahodnega brega sprva močnejše in potem komaj opazno spušča od zahoda proti vzhodu. Pozabiti ne smemo, da so že pred vojno znižali nivo tal pred zahodno fasado za ca. 70 cm in da so bila poprej tla tam skoraj izravnana z danes občutno višje ležečim redovnim pokopališčem pred cerkvijo, da so zato skozi prejšnji glavni vhod ljudje po stopnicah prihajali v nižje ležečo cerkev. Na vsa ta vprašanja bodo morda dale odgovor podrobne meritve, pri katerih pa bo treba upoštevati višine prvotnega tlaka, ki smo jih ugotovili s sondami na različnih mestih v cerkvi.

V zvezi z izkopom pred cerkvijo lahko še omenimo, da v pomanjkljivih temeljih nismo našli nobenih sledov kakšnega vhoda v nekdanji zahodni fasadi, pač pa je bil ves prostor pred njo nekdanj tlakovan s kamni, ki so zaliti z malto. Ta tlak je kakšnih 12 do 15 cm pod sedanjo površino in sega vse do 4,25 m pred romansko fasado, kjer se zelo izrazito zaključí v ravni črti, od tu naprej pa je sama zemlja. Višina tega tlaka je nekako višina romanskih tal v zahodnem delu cerkve. Ali ne nakazuje ta tlak morda obseg odprte lope pred cerkvijo, ki si jo še vedno zamišljamo tako, da je bila njena pultna streha postavljena na štirih stebrih, katerih eden se je s kapitelom vred ohranil v bližnjem Šentvidu, njegova baza pa je shranjena v Stični. Končno pa sodi vse to ugibanje že v hipotetične poskuse rekonstrukcije prvotnega stanja in ne več v stvarno poročilo o arheološkem izkopavanju. V zvezi z njim lahko povemo samo še to, da smo že izven cerkvenega tlorisa nekako v osi severnega okna v sedanjem zahodnem pročelju naleteli na 75 cm širok in okrog 2 m dolg pravokoten, razmeroma plitev, obzidan osuarij, v katerem je bilo polno človeških kosti. Tudi v drugih cistercijanskih samostanih je bila navada, da so nekje izven cerkve, pogosto pred njeno zahodno fasado, v posebni jami, v osuariju ali v osilegiju, shranjevali kosti iz prekopanih grobov v cerkvi in v drugih samostanskih prostorih, v križnem hodniku, kapitlju itd.

Naj v prijeten dodatni dokaz, da je bila cerkev na zahodu res skrajšana in da se je poprej v triladijskem bazilikalnem sestavu nadaljevala še za eno arkadno razpetino, to je za 6,10 m, navedem končno rezultate sondiranja na sedanjem baročnem pevske koru. V debelini baročne fasadne stene so vse do takrat, ko so v njej napravili velika pritlična okna, iz cerkve vodile na vsaki strani, to je iz severne in iz južne stranske ladje, posebne, v steni skrite stopnice na pevski kor. Te stopnice zdaj niso več v rabi, ker sta dohoda nanje zazidana in so tudi same zaradi kasnejše predelave oken le še deloma ohranjene. Ob vrhu teh stopnic na južni strani smo torej zastavili sondo skozi 18 cm debelo baročno prevleko, ki pokriva vzdolžno arkadno ali bazilikalno steno. Pokazalo se je, da se prav na tistem mestu stikata dve romanski arkadi. Sivi kamniti bloki, ki ju sestavljajo, so tudi tu zastičeni po že dobro znanem romanskem načinu (Ritzfugen), pokriva pa jih gotski omet z dvema beležema.

Sl. 3 Sonda v višini pevskega kora je na južni strani odkrila stik šeste in podrtje sedme arkade (foto M. Zadnikar)

Fig. 3 The trial trenching at the level of the singers choir discovered, on the southern side, the junction of the sixth and of the demolished seventh arcade (Photo by M. Zadnikar)

Ta romanska arkadna stena sega še skozi zid sedanje baročne fasade, kar ponovno potrjuje vse tisto, kar smo o dogajanju v tem delu cerkve na začetku 17. stoletja že ponovno povedali. Po skrajšanju cerkve so torej njeno novo, baročno fasado vstavili med preostale vzdolžne zidove. To se tudi na podstrešju dobro vidi, kjer obe bazilikalni steni, ki s fasadno nista organsko povezani, segata vanjo. Zadnjo zahodno, to je sedmo romansko arkado, so v baroku odstranili tako, da so ravno še ohranili njeno stičišče s prejšnjim lokom in prav ta stik smo v sondi odkrili.

Raziskave so zajele tudi sondiranje prvotnega nivoja tal v cerkvi in v križnem hodniku, odstranitev prevleke z enega maskiranega ogelnega slopa v njem, preiskavo sten zaradi ugotovitve posebnega bratovskega vhoda v cerkev ter so končno prinesle odkritje zazidanega in delno poškodovanega romanskega prehoda iz križnega hodnika na vzhodno dvorišče med nekdanjim kapitljem in parlatorijem. V nadaljevanju teh raziskav smo poleti 1975 najprej navezali na to zadnje odkritje in smo zato sondirali še zunanjo, to je vzhodno steno kapiteljskega trakta na dvoriščni strani. Tu je bilo namreč mogoče skoraj z gotovostjo pričakovati zazidano polkrožno odprtino, ustrezno tisti v križnem hodniku. Že ob prvem poskusu se je na predvidenem mestu res pokazalo desno ostenje iz lehnjaka zloženega romanskega prehoda, katerega levo ostenje je zgoraj uničeno z novejšim oknom. Kljub temu je bilo mogoče določiti vrh njegovega polkrožnega loka, z njim pa tudi višino dvorišnega vhoda v to romansko komunikacijo, ki je z dvema polkrožnima vhodoma in z ravno stropanim hodnikom med njima — v nadstropju nad njim je bila meniška spalnica — povezovala križni hodnik kot jedro samostana z velikim vzhodnim dvoriščem, kjer je bilo sprva tudi samostansko pokopališče,

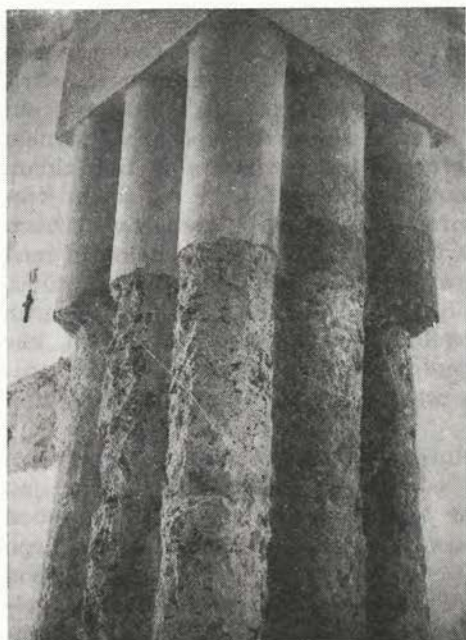

Sl. 4-5 Na dvoriščni strani odkriti romanski prehod iz križnega hodnika na vzhodno dvorišče — po najdbi in po ureditvi (foto M. Zadnikar)

Fig. 4-5 The on the courtyard side found Romanesque entrance from the cloister to the eastern courtyard; right: after the restoration (Photo by M. Zadnikar)

na vzhodni strani pa še drugi pomožni prostori z infirmerijo itd. Višino in širino tega vhoda je natanko pokazal izkop njegovega praga, ki je 50 cm pod sedanjim nivojem baročno nasutega dvorišča. S svetlobno višino 230 cm in širino 133 cm je ta vhod nekoliko manjši od ločne odprtine (265×155 cm) na strani križnega hodnika. Ker je vodil z dvorišča v notranje samostanske prostore, se je ta dvoriščni vhod zapiral z enokrilnimi vrati, nameščenimi za 26 cm debelimi podboji iz žaganega lehnjaka. Ti podboji so bili tako kakor vse ostenje tanko ometani in so imeli za romaniko značilne žive robове. Prag iz sivega kamna je močno shojen, saj je bil prehod v rabi vse od naselitve konventa leta 1135 do velike baročne prezidave v 17. stoletju, ko so ga ob nasutju dvorišča opustili in zazidali, njegov vezni hodnik pa vključili v prostor nove kapiteljske dvorane. Pred pragom smo ugotovili ješterle v višini romanskega nivoja tal na dvorišču. Odkritje tega hodnika z dvema polkrožnima vhomoma je pomembno za poznavanje razdelitve in izrabe prostorov v vzhodnem, to je kapiteljskem traktu prvotnega samostana, ki so ga pozidali že v letih 1132 do 1135.

Ker štirje ogelni slopi v križnem hodniku s svojimi kar preveč pravilnimi oblikami in gladkimi ploskvami niso bili prav nič prepričljivi, smo leta 1973 preiskali ogelni slop v severozahodnem kotu križnega hodnika. Pokazalo se je, da je tako kakor vsi spodnji deli sten v križnem hodniku, to je do vrha obočnih konzol v višini 2,60 m nad tlakom, tudi ogelni slop z bazo in kapitelom vred prevlečen s tanjšo ali debelejšo plastjo nenavadno trde sive cementne malte, ki naj bi izravnala njegove oblikovne nepravilnosti in ga »polepšala«. Na ta način so slope oblekli in v starem samostanu marsikaj pokvarili leta 1899, ko se je s strani samostana Mehrerau pri Bregenzu po dobrih 100 letih,

Sl. 6-7 Delno odkriti in (desno) očiščeni romanski slop v severozahodnem kotu križnega hodnika (foto M. Zadnikar in J. Gorjup)

Fig. 6-7 The partly uncovered and (right) the cleaned Romanesque pier in the north-western corner of the cloister (Photo by M. Zadnikar and J. Gorjup)

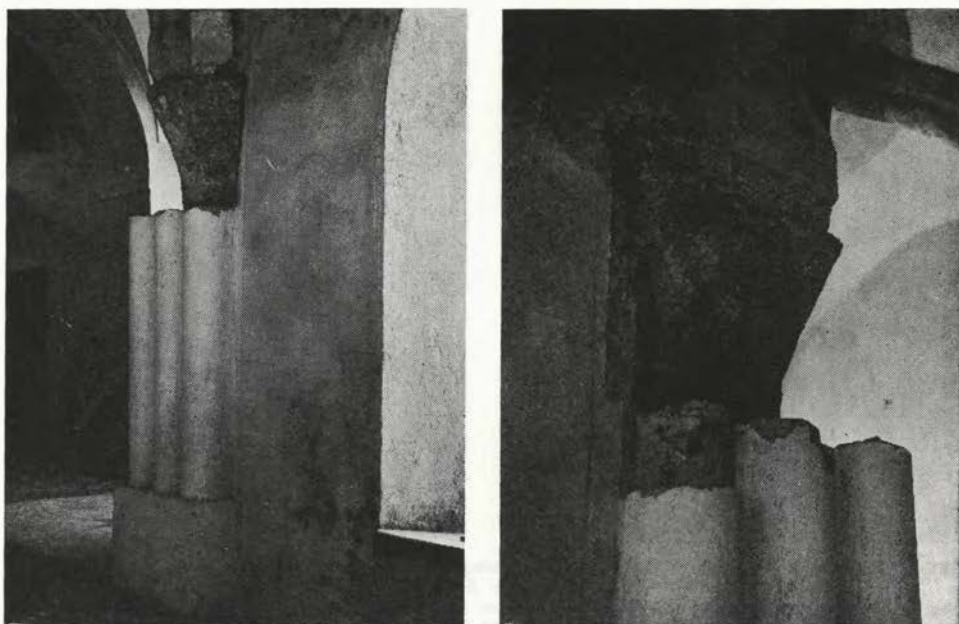
kar je Jožef II. Stično razpustil, pripravljala v njej obnova redovnega življenja. S to izravnalno prevleko, ki je bila ponekod debela tudi do 10 cm, so sicer zakrili drobne nepravilnosti v površinski obdelavi kamna, a so slopom s tem vzeli tudi tisto mikavnost, ki je značilna za vse srednjeveške kamnoseške izdelke, katerim je hladna in geometrično pravilna oblika tuja, kakor se z roko potegnjena črta prijetno razlikuje od tiste, ki smo jo napravili z ravnilom. Saj se nekako tako tudi vsi psevdo-slogi tako vidno razlikujejo od svojih nedoseženih vzorov — posneli so zgolj zunanjo obliko, starega duha pa niso mogli oživeti. Ko smo torej ta slop dodobra očistili, se je pokazalo, da sta tudi poslej obe njegovi vidni stranici razčlenjeni s po tremi prislonjenimi stebriči, ki pa so zdaj neprimerno vitkejši in med njimi najbolj izstopa tisti na oglu, druga dva pa se počasi umikata proti steni. Ves slop je z bazo in s kapitelom izdelan iz lehnjaka. Baza je kockaste oblike in ima na vseh straneh žive robove in pravokotne ogle, tako da je njeno občutje povsem romansko. Pa tudi kapitel je iz svoje prejšnje okornosti nekoliko oživel, saj je nad obema končnima stebričema poševno odrezan navzdol in pod vrhom rahlo žlebasto posnet. Na njegovo ravno zgornjo ploskev se s prizmatičnimi podstavki zdaj naslanjajo rebra, ki pa s kapitelom niso organsko povezana. Gotski princip organske rasti obočnega sistema iz tal tako ni niti nakazan, saj je ves ogelni slop zložen še na načelih sestavljanja posameznih elementov namesto enovite rasti in se nanj povsem neorgansko naslanja rebrasta zgodnjegotska obočna konstrukcija. Izkazalo se je tudi, da ogelni slop ni sočasen s steno, v kateri

so poševno vrezane šilaste odprtine, temveč da je starejši od nje. Zdi se torej, da so ogelni slopi ostali še od prvega križnega hodnika, ko ta, kakor je bilo tudi pri drugih samostanih v navadi, spočetka še ni bil obokan, marveč pokrit le s pultnimi strehami z vidnimi ostrešji. Lesena konstrukcija teh ostrešij naj bi se bila torej opirala na oglih na štiri kamnite sople, sicer pa je v glavnem slonela na lesenih pokončnih oporah. Morda so bili v simetralah tudi zidani slopi, kakor bi mogoče dokazoval fragment linearne poslikave v južnem kraku, ki je enaka geometrični linearni dekoraciji po notranjih stenah v križnem hodniku, kjer so med dvema močnejšima vodoravnima črnima črtama in med tankimi črnimi navpičnicami v plasteh razporejeni rdeči ležeči pravokotniki, ki posnemajo iz velikih rezanih kamnitih blokov zloženo steno. Ta linearna dekoracija sega nad višino romanskih ogelnih slopov (visoki so 2,68 m), kar dokazuje, da križni hodnik sprva ni bil morda pokrit z ravnimi lesenimi stropovi, temveč so bila v njem vidna odprta ostrešja njegovih pultnih, s škodlami pokritih streh.

Odstranitev kasnejše prevleke z ogelnega slopa in preiskava tal ob njem z večjo sondo pa sta prinesli še drugo pomembno odkritje. Ne le slučajno najdbo skeleta, ki je pokopan prav pred tem slopom v smeri vzhod—zahod in položen v globini 27 cm na sterilno plast zemlje, ki jo domačini tako lepo imenujejo »zdravica«, temveč ugotovitev, da je nasutje iz rjave prsti pod novim terazzo tlakom le v zvezi s tem grobom in ne z arhitekturo. Baza ogelnega slopa je namreč postavljena na razmeroma plitev temelj, zidan iz lomljenega kamnja in iz malte, natanko v višini sedanjega tlaka, kar dokazuje, da se višina tal v križnem hodniku vsaj na tem mestu vse od 12. stoletja dalje ni spremenila. Mimogrede lahko še omenimo, da dokazujejo nespremenjeno višino tal tudi male pravokotne vdolbine v cerkveni steni, ki so rabile za začasno shranjevanje knjig in ki so zato nameščene v taki višini, da so še na doseg človeka. Poleg vsega drugega pa to dokazujejo tudi temelji, ki se kažejo v globljem izkopu pred nekdanjim armarijem v vzhodnem kraku križnega hodnika, kjer so šele leta 1746 napravili nov vhod v cerkev. Ti temelji tik pod sedanjim tlakom močno segajo iz zidne ploskve in povsem onemogočajo, da bi bil križni hodnik na tem mestu kdaj globji od sedanje višine.

Leta 1975 smo očistili in preiskali še preostale tri ogelne sople. Že poprej opisane ugotovitve so se pri dveh ponovile, pri slopu v jugovzhodnem kotu ob sedanji porti pa se je pokazalo, da je bila njegova stebričasta oblika le posledica »polepšanja« in poenotenja iz mehrerauskih časov, saj so bili vsi dodani stebriči iz opeke. Prvotni romanski ogelni slop je bil verjetno že ob obokanju križnega hodnika v drugi polovici 13. stoletja tako poškodovan, da ne bi prenesel obočne obremenitve. Zato so ga odstranili in namesto njega pozidali iz kamna navaden pravokoten ogel ter nanj oprli konzole zgodnjegotskega oboka. Ta izjemna oblika pa je ob preurejanju samostana estetsko občutljive oblikovalce tako motila, da so kamniti pravokotni ogel obzidali z opeko in ga tako oblikovno prilagodili preostalim trem. Zdaj smo ta dodatek seveda odstranili in nekoliko poškodovani ogel popravili, da se spet razkazuje tak, kakor so ga bili postavili v 13. stoletju.

Da bi ugotovili višino tlaka v polkrožnih absidah obeh romanskih obokornih kapel, ki sta bili že v gotiki podrti in so njune temelje ugotovili leta 1917, smo ti dve apsidi ponovno izkopali. Na njunem notranjem obodu se je

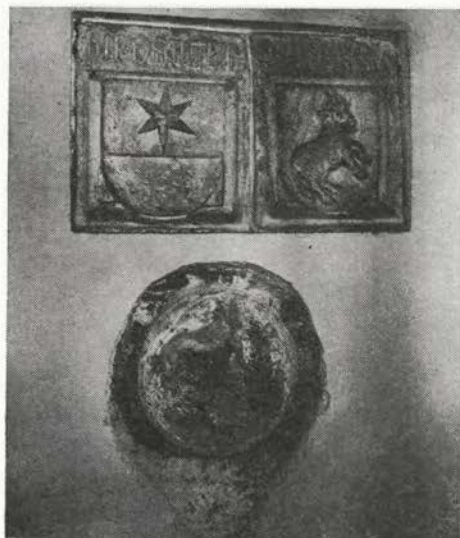

Sl. 8-9 Delno odkriti vogal — desno je vidna opečna stebričasta obloga zgodnjegotske rekonstrukcije — v jugovzhodnem kotu križnega hodnika (foto M. Zadnikar)

Fig. 8-9 The partly uncovered angle — on the right one sees the early-Gothic brick reconstruction — in the south-eastern corner of the cloister (Photo by M. Zadnikar)

tik ob steni še ohranil prvotni romanski estrih, ki leži 80 cm pod sedanjim baročnim nivojem dvorišča. S podrobnimi meritvami višin bo potrebno ugotoviti, kakšna so bila razmerja med prvotnimi tlaki v različnih delih cerkve in kakšen je bil v tem smislu njen odnos do križnega hodnika in do drugih pritličnih delov samostana. Vemo namreč, da je morala biti cerkev vedno postavljena na najvišjem delu samostanskega zemljišča in da so bili drugi regularni prostori lahko tudi občutno nižje od nje.

Poleg manjše sonde v severni cerkveni ladji, ki naj bi pokazala globino romanskih tal malo pred pevskim korom in prispevala k pojasnitvi še vedno odprtega vprašanja nekdanjih nivojev in višinskih razmerij med posameznimi deli cerkve ter med njo in drugimi samostanskimi prostori, so se poglobitve raziskave v letu 1975 usmerile v južno prečno ladjo in zlasti še v prostor tako imenovane »stare zakristije« ob njej. Ob velikih baročnih predelavah, ki so temeljito spremenile podobo srednjeveškega samostana in so prinesle tudi spremembo njegovih prostorov ter njihove uporabe, so namreč del južne prečne ladje z novim zidom, ki so ga postavili vzporedno z njeno južno steno, onstran katere je bila ves srednji vek kapiteljska dvorana, oddelili od cerkve in tisti ozek vmesni prostor porabili za dvojne stopnice: spodnje, ki vodijo iz »stare zakristije« v nadstropje nad križnim hodnikom in tako po najkrajši poti povezujejo nove meniške prostore s cerkvijo, pa še druge stopnice nad njimi, po katerih se pride z baročnega »bratovskega kora«, z nekakšne empole ob tej novi steni, na cerkveno podstrežje.

Sl. 10-11 Levo: plošče s turjaškimi grbi v baročni steni pred zakristijo. — Desno: gotski obočni sklepnik s turjaškim grbom (foto M. Zadnikar)

Fig. 10-11 The tables in the Baroque wall before the sacristy and (right) a Gothic keystone, all of them with the Turjak coats of arms (Photo by M. Zadnikar)

Pod turjaškimi grbi, ki so vzdani v to baročno steno v pritličju levo od vrat v sedanjo zakristijo, ki je nameščena od baroka dalje v nekdanjem kapitlju, so pred vojno pod tlakom odkrili grobnico, ki so jo pripisali Turjačanom in jo povezali z arhivsko izpričano Jurjevo kapelo, vendar takrat te grobnice niso podrobneje preiskali. Tudi prostor ob romanski južni obkorni kapeli, ki po položaju ustreza baročni Alojziji kapeli na severni strani in ki je bila v njem doslej veroučna učilnica, še ni bil nikoli raziskan, čeprav nosi za raziskovalca stiške arhitekture, ki je srednjeveško zakristijo na značilnem mestu doslej pogrešal, mikavno ime »stara zakristija«. Poleg tega pa je bilo na spodnjih stopnicah mogoče slutiti obris v staro romansko steno vklesanega velikega loka in celo sledove neke stenske poslikave pod njim, za kar pa ni bilo prav nobene razlage. Zato smo se odločili, da omenjene momente raziščemo in jih poskusimo povezati v njihovi morebitni medsebojni odvisnosti.

Ko smo odstranili spodnje lesene baročne stopnice, da bi sledili obrisu tistega skrivnostnega loka na kapiteljski steni, se je pokazalo, da je rahlo zalomljeni lok kot nekakšen žleb bil res vsekán v steno, zidano iz lehnjaka, da pa mu je nemogoče v celoti slediti, ker je romanska stena pod stopnicami prav na tem mestu močno poškodovana in vsa njena zunanja plast, ki je kot nekakšna obloga polnjene zidave bila zložena iz rezanega lehnjaka, manjka. Količkor se je tistega loka ohranilo, je pod njim romanska stena tanko ometana, zglajena in pobeljena, kasneje pa so jo naključevali, da bi se je novi omet bolje oprijel. Po ostankih vijolične barve na tem zgornjem ometu, ki se zaključuje ob vsekane loku s temnejšim robom, zlasti pa še s temno okraštanim toniranjem v spodnjem delu, na katerem so se ohranili patronirani vzorci, je bilo mogoče sklepati, da je zgornji omet gotskega izvora in da so ga pač nanesti

Sl. 12-13 Levo: romanski kapitel, najden v nasutju pod stopnicami pred »staro zakristijo«. — Desno: del portalnega ostenja iz 13. stoletja, najden ob prehodu v novo zakristijo: poprsje angela z napisnim trakom (foto J. Gorjup in M. Zadnikar)

Fig. 12-13 Left: The Romanesque capital, found in the filling under the staircase before the "old sacristy". — Right: A part of the porch wall from the 13th century, found in the passage to the new sacristy: the bust of an angel with an inscription ribbon (Photo by J. Gorjup and M. Zadnikar)

na samó pobeljeno ter naključvano romansko površino. Seveda je bilo mogoče spodnje dele te stene raziskati šele po odstranitvi nasutja pod stopnicami, ki je bilo povečini iz malte in zdrobljene opeke. V tem nasutju smo našli več kosov gotških kamnoseških izdelkov, zlasti obočnih reber z enojnim žlebom, poslikanih z rdečo in črno črto na tistem mestu, odkoder je rebro segalo iz oboka. Med temi kosi je bil tudi gotški sklepnik iz lehnjaka z odbitimi nastavki reber z enojnim žlebom, na gladki okrogli plošči pa je nanj naslikana rozeta. Presenetljivo in dragoceno odkritje je bila najdba romanskega kapitela iz sivega apnenca z listnato posnetimi robovi in z nabrazdanimi ploskvami. Kljub temu, da je kapitel močno poškodovan, je z merami, z obliko, s kvaliteto kamna in z načinom okrasitve mogoče z gotovostjo reči, da gre za tisti kapitel, ki so ga pred vojno pogrešali, ko so rekonstruirali romanski bifori v križnem hodniku in so morali zato enega po edinem ohranjenem kapitelu odliti iz cementa. Najdeni kapitel, ki je postal pač žrtev brezobzirne baročne predelave in se je le po sreči znašel v nasutju pod baročnimi stopnicami, sodi torej še v prvo gradbeno fazo in se ga da celo podrobno opredeliti v leta med 1132 in 1135, ko so morali biti regularni prostori, torej križni hodnik s kapitljem itd., pripravljeni za sprejem prvega konventa.

Po umetnostni plati še pomembnejša pa je bila najdba velikega gotško obdelanega kamna, ki so ga z večjo gladko ploskvijo vzdali v steno ob sedanjem prehodu v zakristijo, ki je od baroka dalje nameščena v srednjeveški kapiteljski dvorani. Izkazalo se je, da gre za del portalnega ostenja, izdelanega iz drobno zrnatega peščenca z bogato žlebasto-paličasto profilacijo, s katero se ga da uvrstiti ob tiste kose, ki smo jih že poznali in ki jih je mogoče z enako profilacijo, zlasti pa še s kamnoseškim znakom na enem izmed njih,

postaviti še v zgodnjo gotiko 13. stoletja. Vendar pa se naš kos odlikuje med njimi po tem, da je na prednji strani tudi kiparsko okrašen s poprsjem angela z napisnim trakom, ki pa so mu žal odbili glavo, ko so kamen porabljali za novi namen kot gradbeni material.

Pod nasutjem se je v globini 120 cm pod višino baročnih (in sedanjih) tal v »stari zakristiji« pokazal tlak ješterle, ki je sicer večinoma uničen, a je ob steni le toliko ohranjen, da se lepo vidi, kako se ta tlak veže z zglaženim in v fresko tehniki poslikanim gotskim ometom, ki je okrašen na rumeni podlagi s črnimi patroniranimi vzorci, kakor smo že poprej omenili. Gre torej za gotski nivo tal v tem delu južne prečne ladje, ki je imel v povezavi s tistim v steno vsekanim lokom verjetno celo neko posebno funkcijo. Ni namreč povsem izključeno, da sta bila v sami prečni ladji romanske cerkve nameščena armarij kot prva samostanska knjižnica ter zakristija, za katero drugje ni bilo prostora, saj se je neposredno na južno prečno ladjo naslanjala kapiteljska dvorana. Armarij je bil stisnjen pod stopnicami, ki so iz prečne ladje nekoč vodile v nadstropje naravnost v meniško spalnico in le kot zidna vdolbina dostopen iz križnega hodnika, kjer je zdaj baročni vhod v cerkev. Zakristija pa je bila morda kot od cerkve ločen prostor urejena v prečni ladji tako, da je bila vanjo vstavljena kot posebna stavba, zaprta zgoraj z banjasto oblikovanim lesenim stropom, katerega deske so slonele v žlebastem loku, vsekanem v kapiteljsko steno, pod katerim se je ohranila celo pravokotna luknja, kjer naj bi bil vložen nosilec tega banjasto oblikovanega stropa. Naj bo že ta domneva bolj ali manj verjetna, v nadaljevanju izkopavanj se je pokazalo, da je bila zakristija prostorsko povezana z nekim prostorom vzhodno od nje, kakor bomo takoj povedali. Poprej pa naj samo še omenimo, da je baročna stena postavljena na izredno močnem zidu, zloženem iz velikih blokov sivega apnenca, ki so tu že drugotno uporabljeni in so jih pred vojno imeli za grobnico. Ker imajo torej ti bloki funkcijo temelja baročne stene, jih iz statičnih razlogov ni bilo mogoče podrobneje raziskati. Na njih je ob steni ležala večja apnenčasta plošča ($104 \times 46 \times 16$ cm) z bogatejšim profilom po daljši stranici in z žlebastim na krajših dveh. V zgornji ploskvi je vklesana vanjo 8×5 cm velika in 6 cm globoka luknja. Zdi se, da gre za del krovne plošče rimskega izvora, ki bi kazala na uporabo v neki večji antični stavbi.

V nadaljevanju izkopavanj smo naleteli pod vrati, ki vodijo na stopnice, na kamnito ostenje izrazite gotske oblike s poligonalno bazo, ki ustreza višini gotskega tlaka ter gotski poslikavi v prečni ladji. To ostenje neke odprtine je kazalo na to, da se je gotski prostor iz prečne ladje odpiral še v neki drug prostor vzhodno od njega. Ko smo na severni strani odkrili prav tako oblikovano ostenje, se je izkazalo, da gre za spodnji del gotskega loka, ki je povezoval prostor v prečni ladji z gotsko kapelo, katere spodnje dele sten so kmalu nato pokazala nadaljnja izkopavanja. V globini 120 cm pod baročnim nivojem tal v »stari zakristiji« se je tudi tu pokazal gotski tlak, na katerega so bili nekdanj položeni opečni tlakovci, katerih odtisi so se še poznali v malti, nekaj tlakovcev pa je bilo še ohranjenih v skritem kotu ob zidani oltarni menzi, ki je prislonjena k zaključni stranici tega tristrano zaključenega gotskega kapelnega prostora. V nasutju iz zdrobljene malte in opeke smo tudi tu našli vse polno fragmentov gotskih kamnoseških izdelkov iz peščenca in iz lehnjaka, delov portalnega ostenja, obočnih reber, profilirane baze itd.

Sl. 14 Južno ostenje gotskega loka ob vhodu v turjaško Jurijevo kapelo z ostanki gotske stenske poslikave (Foto J. Gorjup)

Fig. 14 The southern wall of the Gothic arch at the entrance to St. George's Chapel of Turjak, with the remains of the Gothic wall-painting (Photo by J. Gorjup)

Poleg tega pa je bilo v nasutju vse polno freskiranega ometa s figuralno in dekorativno poslikavo, med njimi tudi deli napisa v gotski minusculi z odlomki letnice, s patroniranimi vzorci, kakršni so na spodnjih delih sten v obeh prostorih še ohranjeni. Med figuralnimi upodobitvami se da za zdaj, ko ti fragmenti ikonografsko še niso raziskani, z gotovostjo rekonstruirati edino le podoba v viteško oblačilo napravljenega sv. Jurija, kar je zelo pomembno za tolmačenje prvotne funkcije tega gotskega in zapored celo dvakrat poslikanega prostora. Večji del te slikarije se je na steni ohranil samo na južni strani »slavoločne« stene, kjer je naslikana na temno okraستم ozadju rjavo-rdeča rastlinska vitica. Po intenzivnih barvah sodeč ter po mnogih slogovnih posebnostih, ki jih je mogoče razbrati z večjih fragmentov slikanih glav in draperije, se zdi, da gre za zrelo gotško obdobje 15. stoletja, pri čemer bi seveda najprej pomislili na bližino Janeza Ljubljanskega, ki je po naročilu Stične slikal ne samo v samem samostanu (križni hodnik, zunanja kapela), temveč tudi po cerkvah v bližnji in daljni okolici. Verjetno se bo dalo o času nastanka teh slikarij na zgornji plasti in o njihovem avtorstvu kaj več povedati potem, če bo restavratorjem uspelo iz drobnih fragmentov sestaviti kakšno večjo celoto.

Ta gotška kapela, o kateri doslej nismo vedeli ničesar, se je na severni strani naslonila na že obstoječo steno južne obkorne kapele romanske cerkve. Pri tem je zanimiva podrobnost, da so tisti del četrtkrožno zaključenega zokla, ki zunaj spremlja to romansko kapelo po vsej njeni dolžini in ki je ob nastan-

ku gotske kapele ostal v njeni notranjosti, po gotskem načinu poševno strehasto preoblikovali, zunaj tega gotskega prostora pa je ohranil svoj značilni romanski profil. Pravokotna kapela z notranjimi merami $5,20 \times 3,40$ m je bila v prostoru tristrano zaključena, zunaj pa se je njena ravna vzhodna stranica pravokotno naslanjala na romansko steno, tako da je za gotiko značilna poševnica prihajala do izraza le na južni strani. Verjetno sta bila oba prosta ogla ob njej oprta z opornikom tako nenavadne trikotne oblike, kakor smo jo ugotovili pri ohranjenem oporniku ob njenem jugovzhodnem oglu.

Nobenega dvoma ni, da pomenijo izkopani zidovi gotski prostor »stare zakristije«, po kateri je dobila ime tudi kasnejša baročna stavba na njenem mestu, v kateri je bila do nedavna veroučna učilnica. S to temeljno ugotovitvijo pa je mogoče prvotno funkcijo tega gotskega prostora še določeneje opredeliti ne samo kot zakristijo, marveč tudi za kapelo sv. Jurija, v kateri so imeli Turjačani tudi svojo grobnico. Iz vrste listin od konca 14. do konca 15. stoletja je namreč razvidno, da je stal v zakristiji stiške samostanske cerkve oltar sv. Jurija, pri katerem so imeli Turjačani kot dobrotniki in odvetniki samostana svojo ustanovo in so se na tem oltarju brale večne maše za pokoj tamkaj pokopanih članov njihove rodbine. Tako sta leta 1382 Turjačana Peter in Volchardus dotirali kapelo sv. Jurija, kjer je sedaj zakristija in rodbinska grobnica z nagrobnimi spomeniki, z 11 kmetijami, o čemer poroča stiški kronist Pavel Pucelj za to leto (glej tudi M. Grebenc: *Gospodarska ustanovitvev Stične...* 1973, 76). To svojo ustanovo so Turjačani kasneje verjetno vzdrževali z denarjem, saj poroča vrsta listin kmalu po sredini 15. stoletja o tem, da so prihajali člani te plemiške rodbine vsako leto na dan sv. Lucije, tj. 13. decembra, v samostan in izročali takratnemu opatu Ulriku po 13 funtov pfenigov za večne maše, ki naj se bero na oltarju sv. Jurija »in sagrađ« ali »sagrer«, to je v zakristiji (prim. F. Komatar: *Das Schlossarchiv in Auersperg, Carniola I*, 1910, 26, 33, 231, 232, 235). V tej luči je še boljše razumljiva oltarna menza, ki smo jo ob izkopavanjih ugotovili, pa tudi Turjačanov vredna bogata figuralna poslikava, o kateri govore mnogi v nasutju najdeni fragmenti fresk, med njimi tudi upodobitev zavetnika te kapele, sv. Jurija. Njen prostor je bil nedvomno obokan, na kar kaže poleg debeline zunanjih sten tudi obstoj nenavadnih opornikov ob prostih oglih ter množina najdenih kamnoseških fragmentov. K vsemu temu pa sodi še ena podrobnost. Pri vhodu v sedanjo zakristijo so bili vzdani že poprej omenjeni trije kamni s turjaškimi grbi. Te kamne so vzdali na sedanje mesto v baroku, ko so podrli gotsko turjaško kapelo sv. Jurija in iz te »stare zakristije« preselili zakristijo na sedanje mesto v nekdanjo kapiteljsko dvorano, odkrili pa so jih pod neravnim ometom kmaj leta 1930. Zgornja dva kamna se z napisom in z deljenim turjaškim grbom — zvezda in tur — nanašata na Pongraca Turjaškega, na spodnjem okroglem kamnu pa sta zvezda in tur združena. Na njegovo nenavadno okroglo obliko je ob ogledu novih stiških odkritij opozoril prof. M. Mušič in izrazil domnevo, da gre morda celo za obočni sklepnik. Ko smo kamen izluščili iz stene, se je ta domneva potrdila. Pokazalo se je, da gre res za gotski sklepnik, ki je za okroglo, plitvemu krožniku podobno ploščo, profiliran z globokim žlebom, v katerega segajo nastavki štirih reber z enojnim žlebastim prerezom. Ti rebrasti nastavki so razporejeni tako, da koti med njimi niso enaki, kar dokazuje, da je bil sklepnik porabljen v pravokotni obočni poli in da so se v njem

Sl. 15-16 »Stara zakristija«: (levo) izkopani romanski in gotski zidovi od vzhodne strani ter (desno) izkopani zidovi romanske apsida in gotške Turjaške kapele z ostanki oltarne menze (foto J. Gorjup)

Fig. 15-16 The "Old Sacristy": (left) the excavated Romanesque and Gothic walls, from the east, and (right) the excavated walls of the Romanesque apse and of the Gothic St. George's Chapel of Turjak, with the remains of the altar mensa (Photo by J. Gorjup)

stikala le štiri rebra. Ker sklepnik nedvomno izhaja iz turjaške kapele, na kar kaže turjaški grb na njem, je moral njen rebrasti obok obsegati dve poli, pri čemer je bil ta sklepnik porabljen v drugi, medtem ko tistega, v katerem so se stikala rebra šestdelnega oboka nad tristranim zaključkom, ne poznamo.

Nova odkritja so torej dobro pojasnili različni spomeniški momenti, potrdili pa tudi arhivski podatki, kakor smo jih že omenili. Odprto je ostalo samo še vprašanje turjaške grobnice, ki jo viri posebej omenjajo v kapeli sv. Jurija v »stari zakristiji«. Pa tudi to vprašanje se je kmalu pojasnilo.

Ker gotski tlak v tem prostoru ni v celoti ohranjen in je bilo videti pod njim, torej pod nivojem — 120 cm tudi še nasutje, smo kopali naprej. V globini 145 cm smo našli na večje obdelane kamne iz lehnjaka, ki so bili vodoravno položeni v loku in vsak zase radialno oblikovan. Kakšno presenečenje je pomenila ugotovitev, da smo odkrili polkrožno apsido, ki sodi k prvotni zasnovi stiške samostanke cerkve in ki njen doslej znani tloris s tridelno vzhodno partijo, zaključeno v ravni črti s polkrožnimi apsidami, dopolnjuje še s po eno apsido na krakih vsake prečne ladje. Nobenega dvoma namreč ni, da je bila na enakem mestu polkrožna apsida tudi ob severni prečni ladji, ki pa je prav tako podrta in se njeni temelji gotovo skrivajo v tleh sedanje baročne Alojzijeve kapele. Škoda, da jih niso preiskali, ko so pred leti to kapelo preurejali in jo na novo tlakovali! V odkriti romanski apsidi smo lahko tik ob steni ugotovili tudi še njen prvotni tlak estrih, ki leži v globini 170 cm pod nivojem baročnih tal. Zunanji apsidalni lok se na severni strani organsko

Sl. 17 Izkopana romanska apsida v »stari zakristiji« z vkopano turjaško grobnico (foto J. Gorjup)

Fig. 17 The excavated Romanesque apse in the "Old Sacristy", with a vaulted tomb of Turjak (Photo by J. Gorjup)

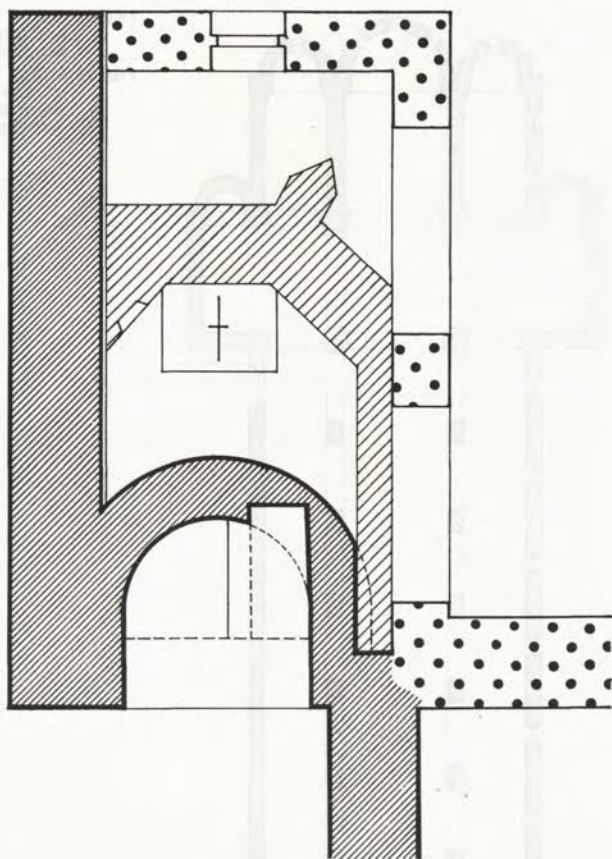
spaja z zoklom romanske južne obkorne kapele, na južni strani pa izgine pod gotško steno kasnejše turjaške kapele. Na notranji strani je tu apsida močno poškodovana, ker se v vzdolžni smeri vrezuje vanjo z opeko obzidana grobnica, katere dno sega kar 240 cm pod gladino sedanjih tal v »stari zakristiji« in prav toliko pod prage vrat, ki vodijo iz cerkve vanjo in iz nje na stopnice. V tej grobni jami smo v nasutju, v katerem pa ni bilo več fragmentov fresk in kamnoseških delov, marveč sama prst, našli povsem razmetane dele vsaj desetih skeletov s štirimi še dovolj dobro ohranjenimi lobanjami, vendar brez slehernih dodatkov, ki bi pojasnjevali identiteto tamkaj pokopanih. Edinole množica kovanih žebeljev dokazuje, da so mrtvece pokopavali v lesenih krstah. Zdi se, da so v baroku, ko so porušili turjaško kapelo, njihove ostanke temeljito prebrskali in pobrali vse pričevalne in vredne dodatke. Nobenega dvoma namreč ni, da gre res za turjaško grobnico, ki jo skupaj z zakristijo in z oltarjem omenjajo viri 15. stoletja, ki smo jih prej navedli. Zato pa je tudi grobnica vsekana v steno polkrožne apside, ki so jo podrli ob pozidavi gotške turjaške Jurjeve kapele verjetno že ob koncu 14. stoletja.

Z vsemi temi odkritji in mnogimi podrobnostmi ter opažanji, ki jih vseh niti opisovati ne moremo, je bila bera izkopavanj in raziskav leta 1975 več kot obilna. Obogatila se je stiška stavbna zgodovina, našli smo nove primerke njene srednjeveške slikarske in kiparske okrasitve, osvetlili v novi luči delež Turjačanov v odnosu do stiškega samostana in tako s spomeniški elementi obogatili tudi delček domače zgodovine.

Predvsem pa je prišla na svoj račun zgodovina arhitekture, tudi tiste najstarejše, ki je v Stični najdragocenejša in nas seveda najbolj zanima. Z novim parom romanskih apsid, naslonjenih neposredno na prečno ladjo, se je doslej znani romanski tloris Stične dopolnil do tiste oblike, ki jo v literaturi o evropskem redovnem stavbarstvu povezujejo s staro benediktinsko arhitekturo, s Clunyjem II in z njegovim nasledstvom, ki mu lahko v Franciji sle-

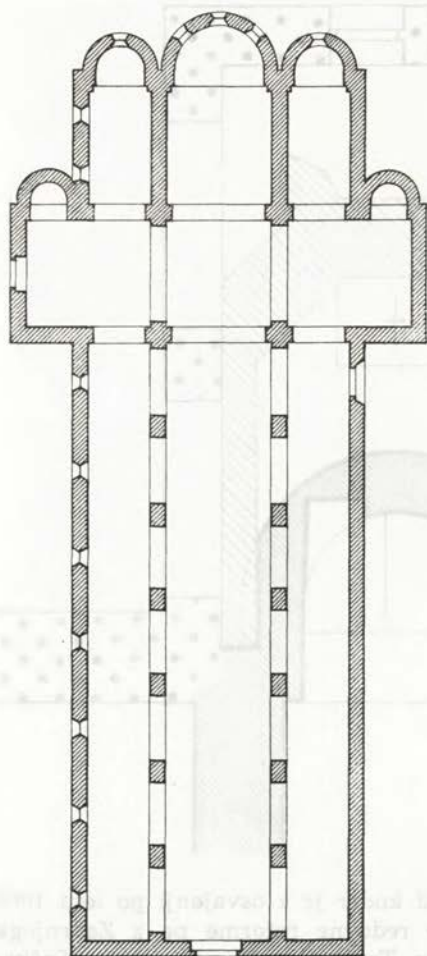
Sl. 18 Stična — tloris baročne »stare zakristije« po izkopavanju: polkrožna romanska apsida na južni prečni ladji in gotska turjaška kapela sv. Jurija (po izmerah avtorja narisala ing. arh. N. Stupar-Sumi)

Fig. 18 Stična — The ground plan of the Baroque "Old Sacristy" after excavating: the semi-circular Romanesque apse in the southern transept and the Gothic St. George's Chapel of Turjak (According the measurements made by the author drawn by N. Stupar-Sumi, Eng. Archt.)

dimo zlasti v Burgundiji in Normandiji, od koder je z osvajanjem po letu 1066 zašel tudi v Anglijo, po poteh hirsauske redovne reforme pa z Zgornjega Rena tudi globoko v Srednjo Nemčijo, v Turingijo, Hessen in na Saško. V tej družini je Stična geografsko povsem osamljena in jo le zgodovinske vezi, ki so pogojile njen nastanek, povezujejo z matično deželo reda, pojasnjujejo pa tudi njeno sposojeno zasnovo, ki se je je red poslužil v svoji mladosti, dokler ni izoblikoval svojega lastnega stavbnega tipa. Vendar bo za vse tako in podobno razmišljanje boljša priložnost na drugem mestu. V tej zvezi naj raje zapišem še nekaj misli s stališča konservatorja.

Velika škoda bi bila, če bi z velikim trudom in ljubeznijo odkrite spomeniške sestavine, romanske in gotske zidove s stensko poslikavo, spet zasuli, namestili v baročni, le še po imenu »stari zakristiji«, spet opečni tlak in prostor ponovno porabljali za učilnico. Zato je več kot utemeljena misel, naj ostanejo dragocene in zgovorne najdbe srednjeveške arhitekture nezasute in z ustreznim novim tlakom spomeniško tako prezentirane, da si jih bo lahko ogledal vsak kulturni obiskovalec, ne le tisti, ki se bo iz ožjih raziskovalnih nagibov morda potrudil prav do njih skozi poseben vhod v prehod v zakristijo, ki je že urejen. V tako spomeniško prirejenem prostoru bi lahko zbrali

Sl. 19 Stična — rekonstruirani tloris romanske bazilike iz 12. stol. (risala ing. arh. N. Stupar-Sumi)

Fig. 19 Stična — The reconstructed ground plan of the Romanesque basilica originating from the 12th century (Drawn by N. Stupar-Sumi, Eng. Archt.)

še vse druge dragocene ostaline iz stiške zgodovine, od kamnoseških fragmentov, ki so zdaj slabo shranjeni na različnih mestih, primerno rekonstruiranih slikarskih ostalin, ki iz tega prostora izhajajo, pa vse do tekstualne, grafične in druge znanstvene dokumentacije o tem našem vrhunskem spomeniku. Tako bi se obiskovalec lahko na enem mestu poučil o njegovi zgodovini in o pomenu, ki ga ima Stična v naši spomeniški posesti. Zato je ureditev takega prostora, ki je zvezana z minimalnimi stroški, več kot na dlani, če govorimo o uresničitvi kulturnih nalog in ne le o njihovem večnem programiranju.

Opravljen raziskovanje, ki seveda še ni zaključeno, sodi v okvir odkrivanja in spoznavanja kulturnih spomenikov, kar je prvi pogoj za njihovo uspešno varovanje in za vsakere praktične posege na njih, pa je seveda s tem tudi ena temeljnih nalog slovenske spomeniške službe na višji ravni, do katere se je povzpela v dolgih letih svojega razvoja, saj je že pred leti slavila 60-letnico svojega organiziranega delovanja.

DVOREC BETNAVA — PROGRAM ZA OBNOVO IN OŽIVITEV I. DEL

Nataša Štupar Šumi

Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo

UDK 728.82.025.4(497.12 Betnava)

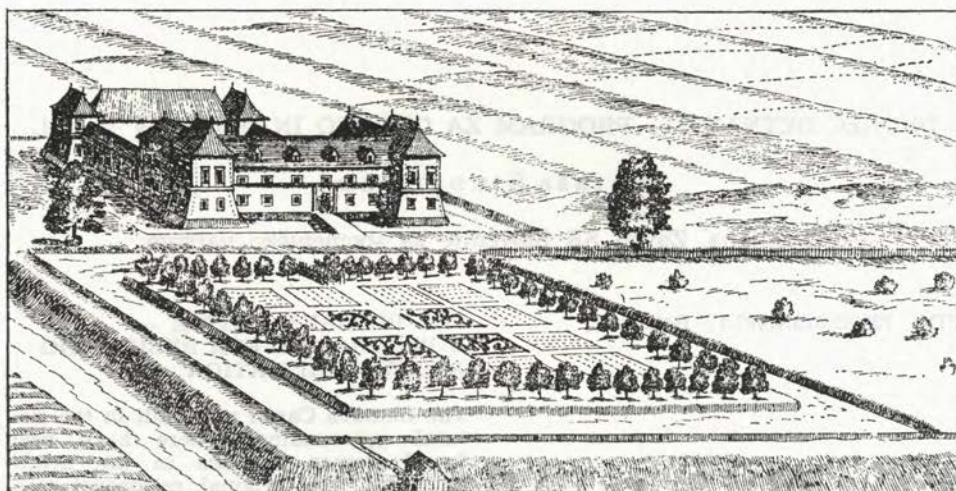
THE BETNAVA CASTLE —
A PROGRAMME FOR REBUILDING
AND REVITALIZATION

Betnavski dvorec je nastal na kulturnih tleh. V bližini so našli rimske ostaline. Prvotno srednjeveško podobo (lastniki so znani že iz leta 1367) bodo morala razkriti še arheološka izkopavanja. Prva znana upodobitev (Vischer, 1681) kaže značilno renesančno ureditev dvorca s parkom. V času barokizacije ok. 1784 so ohranili starejše zasnove, prenovili pa vhodni trakt in prizidali kapelo. V 19. stol. so spet obnavljali dvorec, vendar brez večjih posegov v staro zasnovo. V novejšem času pa so uničili zadnja grajska stolpa in močno predelali gospodarska poslopja.

Danes štejemo Betnavo kot dragocen dokument zgodovinskega razvoja tega stavbnega tipa in najimenitnejšega predstavnika »paviljonskega« tipa dvorcev pri nas z odličnim vhodnim reprezentančnim vhodnim traktom med spomenike prve kategorije. Predvidevamo diferenciran režim obnovitvenih del za posamezne dele grajske celote. Pameten kompromis med dokumentarno ugotovljeno (arheološke raziskave!) podobo nekdanjega stanja, poznejšimi posegi ter zahtevami sodobnosti bi omogočil obnovo zgodovinsko pričevalnih delov gradu, obenem pa dopuščal možnost pridobitve novih prostorov za gostinsko in hotelsko rabo.

The Betnava Castle was built in the cultural surroundings. There have been found Roman remains in the neighbourhood. The original mediaeval image of it shall have to be uncovered (its proprietors have been known already from the year 1367 on) through archaeological excavations. Its first picture known (Vischer, 1681) shows a characteristic Renaissance arrangement of a castle with a park. During the period of the Baroque shaping, about 1784, there were preserved the older concepts, yet the entrance part was reconstructed and the Chapel was additionally built. In the 19th century the castle was reconstructed again, however, without interfering to a greater extent with the old concept. In the recent time, however, the two castle back towers were destroyed and the farm buildings considerably rebuilt.

Today Betnava is considered a precious document of the historical development of this type of building, as well as a most prominent representative of the "pavilion" type of the castle in our country, having an excellently representative entrance part, thus ranging among the monuments of the first category. There has been foreseen a differentiated arrangement of reconstruction works. A reasonable compromise between the documentarily established (through archaeological examinations!) image of the former situation, the later interferences and the present requirements could make possible the renewal of the historically witnessing parts of the castle, at the same time allowing for new space for catering and the hotel use.

Sl. 1 Renesancijski grad s parkom, kot ga je pokazal Vischer l. 1681 (foto J. Gorjup)
Fig. 1 The Renaissance castle with the park as represented by Vischer in 1681 (Photo by J. Gorjup)

Zgodovina

Kraj, kjer stoji danes betnavski dvorec, ima bogato kulturno preteklost. V neposredni bližini so našli vrsto izkopanin iz rimskih časov, tako: opeko, glinaste tlakovce, reliefe genijev, spomenik boginji Eponi, rimske kovance in druge arheološke zanimivosti. Med Slovenci ohranjena legenda pa govori celo o nekem rimskem mestu, ki naj bi stalo v bližini betnavskega dvorca na pobočju Pohorja.

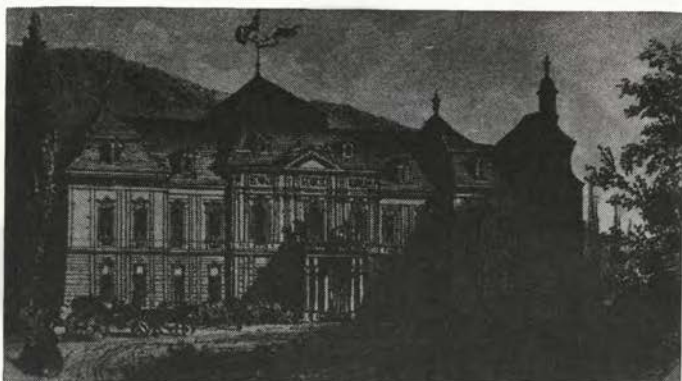
Iz zgodovinskih virov nam je znano, da so bili v 14. in 15. stoletju lastniki gradu Betnave Betnavski gospodje, ki so imeli v posesti tudi druge gradove. Prvi se med njimi omenja Volk Betnavski l. 1367, od kasnejših pa Janez Betnavski, ki je bil od l. 1419—27 celo Štajerski deželni glavar. Zadnji iz rodu Betnavskih je umrl l. 1491. Betnavske gospode so nasledili Herbersteini, te pa rodbini Khiesl in Rosenberg. V času reformacije je imel betnavski dvorec vidno vlogo. Od l. 1587 dalje je bil protestantska postojanka, za katero so v začetku rabili grajsko kapelo, kasneje pa pozidali lastno molilnico in uredili protestantsko pokopališče. Dve leti kasneje l. 1589 so na tem kraju postavili predikantovo hišo, l. 1591 pa so ob njej pozidali še šolsko poslopje in hišo za cerkovnika. Zgodovinski viri pripovedujejo, da so nato razširili cerkev zaradi vse večjega števila vernikov, l. 1598 pa so hoteli postaviti novo cerkev, toda deželna oblast jim tega ni odobrila. Toda že l. 1600 so v protireformacijski akciji razstrelili celotno protestantsko postojanko.

Herbersteini so ostali lastniki Betnave do l. 1627. Po Herbersteinih so imeli dvorec v lasti Khiesli. Od 1681 je bila lastnica Maria Eleonora Rosenberg roj. Khiesl, leta 1728 je postal lastnik Fr. J. grof Brandis. L. 1863 pa je prišla Betnava v last levantinske škofije. Današnji lastnik je kmetijsko podjetje »Agrokombinat« iz Maribora.

Naj omenimo, da je bila v vzhodni veži dvorca v stene vzdana skupina nagrobnikov, ki so danes v mariborskem muzeju. Nekdaj je bila v dvorcu izredno dragocena galerija slik.

Sl. 2-3 Poznejši upodobitvi že barokiziranega dvorca (foto J. Gorjup)

Fig. 2-3 Two later representations of the already Baroque shaped castle (Photo by J. Gorjup)

Zasnova dvorca

O prvotni srednjeveški zasnovi Betnavskega dvorca nimamo nobenih podatkov. Potrebne bodo še temeljite arheološke in konservatorske raziskave, ki nam bodo morda dale osnovo za teoretično rekonstrukcijo srednjeveške grajske zasnove.

Prva znana upodobitev gradu je v Vischerjevi knjigi *Topographia Ducatus Stiriae* (letnica izdaje 1681) nam kaže pravokotno poslopje, z osrednjim grajskim dvoriščem, ter štirimi ogelnimi stolpi četverkotne oblike. Grad je bil obdan z vodnim jarkom. Stavba pa je bila že tedaj močnejše oblikovana v vhodnem delu, medtem, ko je bil v ozadju očitno nižji gospodarski del gradu. Pred renesančnim poslopjem dvorca je bil v osi urejen park, prav tako kot stavba obdan z vodnim jarkom. Park je v tej upodobitvi kvaradratne oblike, z drevjem na obodu in okrasnimi gredicami v jedru zasnove. Pred nami je torej zelo značilen primer renesančne ureditve dvorca s parkom.

Barokizacijo dvorca so izvedli okrog l. 1784. Zasnova je ohranila starejše temelje ter se predvsem nanaša na temeljitejšo prenovo vhodnega trakta, ki ima sedaj bogatejšo fasadno členitev v treh rizalitihi, dodana je bila še dozidava kapele. Fasada izraža značilno poznobaročno pilastrsko členitev, portal je posnet po dornavskem, (strehe so dobile lahek paviljonski značaj). Barokizacija notranjščine razkriva predvsem bogato dvojno stopnišče in poslikavo viteške dvorane. V 19. stoletju je bil dvorec ponovno obnovljen, vendar brez

Sl. 4 Se ena poznejša upodobitev Betnave

Fig. 4 One more later representation of the Betnava Castle

večjih posegov v staro zasnovo. Današnja sicer močno okrnjena podoba betnavskega dvorca nam odkriva tako prvotno renesančno osnovo kakor barokizacijo, ki pa ni bila dokončana. Od renesančnega gradu je ohranjen predvsem tloris, del kletnih prostorov v vhodnem delu stavbe, skoraj celotna klet stolpa v severozahodnem delu gradu, ter sledovi obrambnega jarka. Barokizacija je poleg nove zunanje fasadne preobleke dodala še nanovo zgrajeno kapelo, na dvoriščni strani pa se je barokizacija očitno ustavila, o čemer govore nedokončane dvoriščne arkade v globino stranskih poslopij.

Valorizacija Betnavskega dvorca

Z današnjo podobo je Betnavski двореc izredno dragocen dokument zgodovinskega razvoja tega stavbnega tipa, in v svoji barokizirani verziji sploh najimenitnejši predstavnik »paviljonsko«¹ grajenega tipa dvorcev na Slovenskem. Njegova fasadna celota je po svoji oblikovanosti osamosvojitev tiste zasnove, ki se je pri nas prvič napovedala v obeh dvoriščnih krilih dvorca v Dornavi. Vzore zanje je nedvomno najti na avstrijskem in avstrijsko-štajerskem ozemlju. Razkritje starejših stavbnih faz predvsem temeljev protestantske postojanke bi gotovo obogatila prezentacijo gradu. Prav tako bi vsaj delna rekonstrukcija parka pred gradom imenovanim Adrianinem otoku prispevala k organski povezavi gradu s historično oblikovano okolico. Po opisanih lastnostih se grad Betnava uvršča v prvo kategorijo spomenikov na Slovenskem.

Ob tem pa je treba povedati, da двореc ni enako pomemben in pričevalen v vseh svojih sestavinah. Iz spomeniške celote izpada zlasti zahodni gospodarski del z najnovejšimi prizidki in nadzidavami. Z gledišča detailne valorizacije pa izpadajo iz 1. kategorije na splošno nižji dvoriščni trakti onkraj barokizirane vhodne reprezentančne partije. Ker sta danes oba zadnja stolpa porušena, ni mogoče govoriti o njuni povezavi s celoto in arhitekturnih kvalitetah teh dveh objektov, kajti od njih se je ohranila le odlično ohranjena klet renesančnega stolpa v severozahodnem oglu dvorišča, ki jo je treba

Sl. 5-7 Zgoraj: levo — srednji del glavne grajske fasade; desno — del baročnega stopnišča. — Spodaj: poslikava srednje grajske dvorane (vse iz fototeke ZSV Maribor)
 Fig. 5-7 Above: left — the middle part of the front of the Betnava castle; right — a part of the Baroque staircase. — Below: part of the wall paintings to the central hall (Photos from the phototeca of the Monument Conservation Institute, Maribor)

Sl. 8-10 Levo: stopniščna stavba in pogled na nedokončane baročne dvoriščne arkade (iz fototeke ZSV Maribor). — Desno: pogleda na zadnji del gradu po rušenjih in predelavah (foto J. Gorjup)

Fig. 8-10 Left: The staircase building and the unfinished Baroque courtyard arcade (From the Maribor phototeca). — Right: Two views of the destroyed and changed back part of the castle (Photo by J. Gorjup)

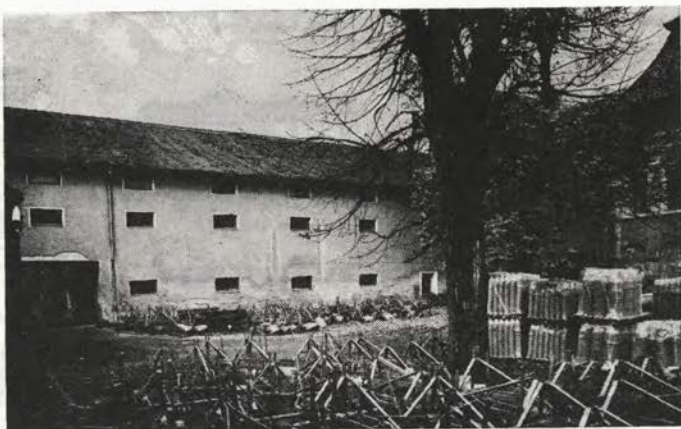

Sl. 11 Pogled s strani na okrnjeni grad (foto J. Gorjup)

Fig. 11 A side-view of the truncated castle (Photo by J. Gorjup)

Sl. 12-13 Pogleda na
grajsko dvorišče (foto J.
Gorjup)

Fig. 12-13 Two views of
the castle courtyard (Photo
by J. Gorjup)

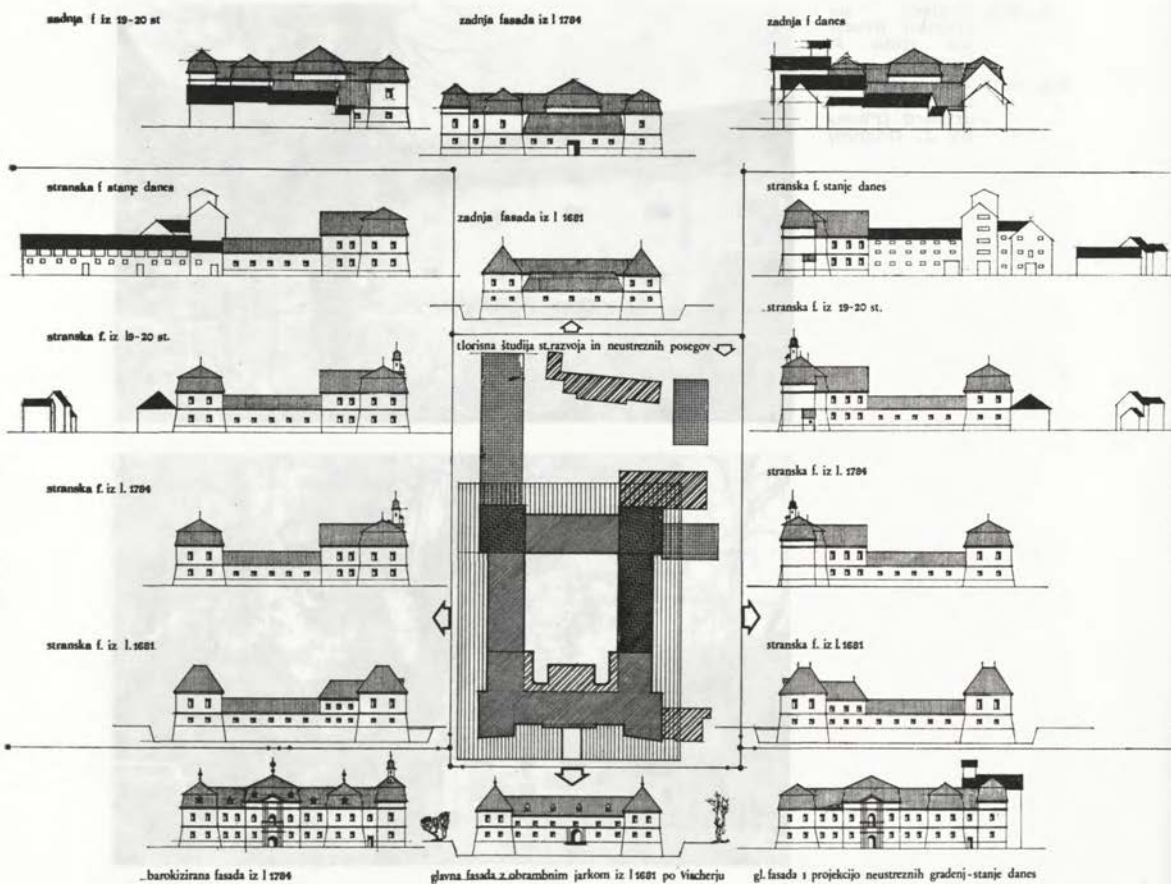

uvrstiti prav tako v I. kategorijo. Nekdanji pričevalnosti pa je največ škodila »divja« predelava začetnih dvoriščnih traktov v gospodarske namene. Ob tem sta bila uničena oba stolpa, ostala je kot že rečeno klet severozahodnega stolpa. Toda dvorca niso skvarile le dozidave, marveč tudi slabo vzdrževanje, saj propada tudi najiminitnejši vhodni trakt z vsemi drugimi grajskimi trakti pred našimi očmi.

Po opisanem je najdragocenejši vhodni trakt kot reprezentančna celota, medtem ko so na dvoriščni strani ne le mogoče, marveč potrebne nekatere korekture, ki naj skušajo obnoviti temeljne črte zaokrožene grajske podobe.

Programska izhodišča za obnovo dvorca

V skladu z navedenimi spoznanji in valorizacijo predvidevajo konservatorska izhodišča za obnovo in novo funkcionalno izrabo dvorca diferenciran režim za posamezne dele grajske celote. Preden navedemo te različne režime, je treba pojasniti načelno dilemo, ki se odpira pred nameravanimi posegi. Mogoče je zavzeti dve diametralno nasprotni usmeritvi za obnovo: zahtevo za radikalno obnovo historičnega stanja ali pameten kompromis med idealno zgo-

legenda:

ZASNOVA DVORCA IZ 1.1684

BAROČNE DOZIDAVE IZ 1.1784

DOZIDAVE IZ KONCA 19. ST.

RUŠITVE IN PREZIDAVE V TLOCISNEM JEDRU 1945- DO 1.1995

NOVOGRAJENI OBJEKTI BREZ ARH. KVALITET

OBMOČJE SEDANJEGA OBR. JARKA

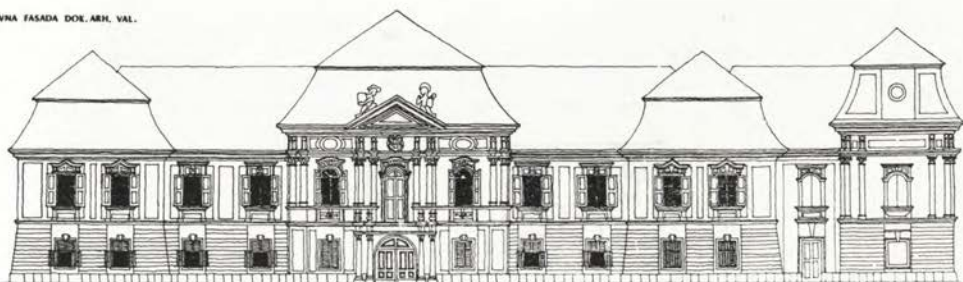
Sl. 14 Betnava: analiza stavbnega razvoja in posegov (proj. N. Stupar-Sumi)

Fig. 14 Betnava: the analysis of the building development and interferences (Projected by N. Stupar-Sumi)

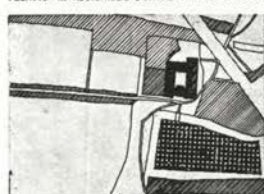
dovinsko podobo ter novejšimi dozidki. Radikalno izhodišče bi namreč terjalo obsežna rušenja vsega, kar je nastalo izven pravokotnega obzidanega dvorišča. Toda taka odločitev bi bila mogoča le v primeru, če bi lahko zagotovili obstoj Betnave samo zaradi arhitektonskih kvalitete stavbe. Ker takih perspektiv ni, je bilo treba iskati možnost za novo rentabilno funkcijo, ki bi mogla dvorcu zagotoviti nadaljnje življenje. Spricho odlične lege v neposredni bližini pomembne tranzitne ceste in mesta Maribora se je rodila pobuda po gostinsko turistični funkciji. Združitev te nove funkcije in vrednot dvorca je potem vodila do trojnega režima pri preobrazbi Betnave.

1. Popolnoma nedotaknjen ostane vhodni, v baroku prenovljeni reprezentativni del dvorca kot temeljna vrednota zasnove.

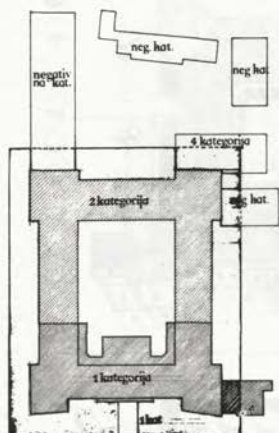
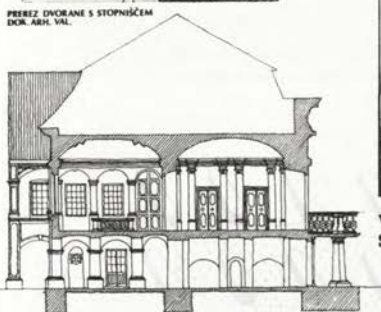
GLAVNA FASADA DOK. ARH. VAL.

POSNETEK IZ FRANC. MAPE-DOKUMENT HISTORIČNE VAL.

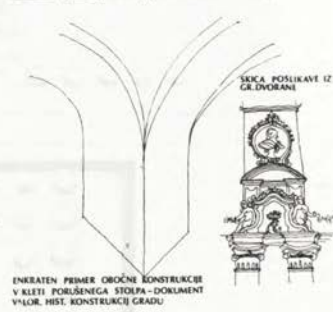
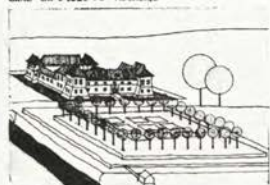

PRESEK DVORANE S STOPNIŠČEM DOK. ARH. VAL.

valorizacija gradu v sedanjem stanju

AKSONOMETRIČNA ŠTUDIJA GRADU DOK. HISTORIČNE VAL. GRAD OK. 1560-1565 PO VISCHERU

ENKRATEN PRIMER OBOČNE KONSTRUKCIJE V KLETI PORUŠENEGA STOLPA-DOKUMENT V LOR. HIST. KONSTRUKCIJI GRADU

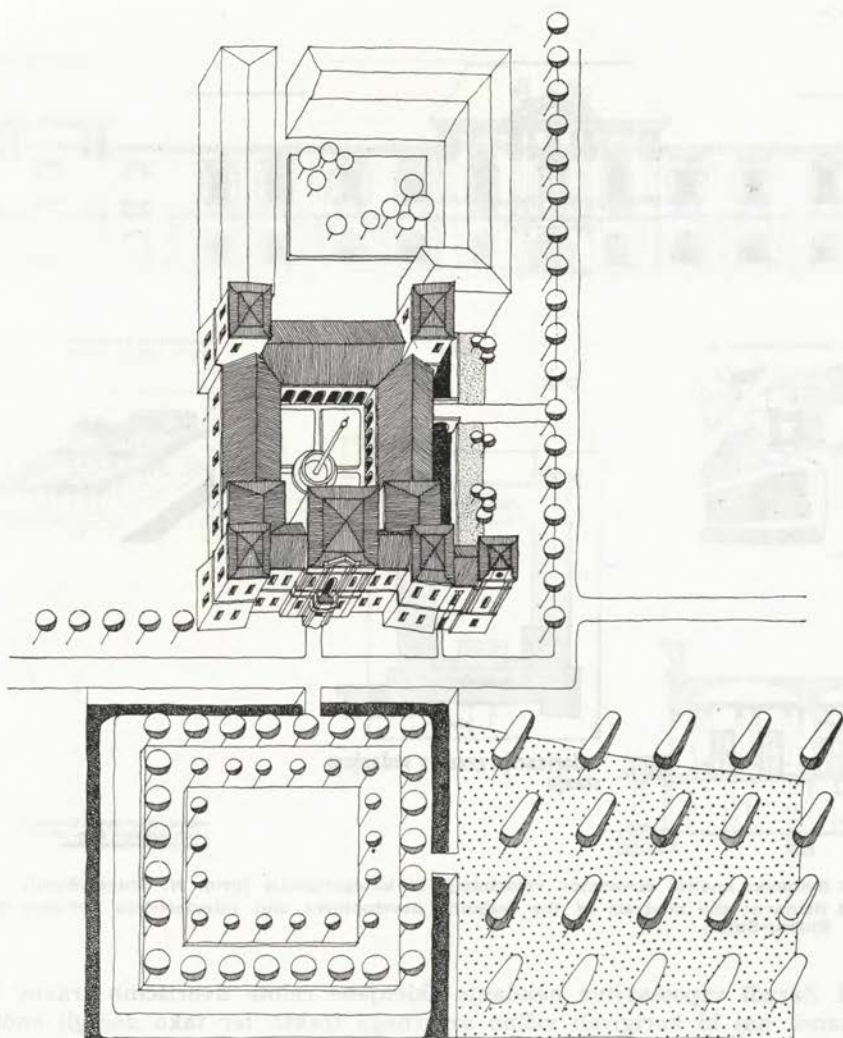
Sl. 15 Betnava: analiza elementov valorizacije in kategorizacije (proj. N. Stupar-Sumi)

Fig. 15 Betnava: the analysis of the building development and interferences (Project by N. Stupar-Sumi)

2. Zaradi vzpostavitve nekdanje sklenjene celote dvoriščnih trakov že v renesansi, naj bi korigirali višino severnega trakta ter tako dosegli enotnost gradu na dvoriščni strani. Predlagamo obnovo obeh ren. stolpov. Nova funkcija Betnave pa narekuje pokrito komunikacijo med vhodnim traktom in dvoriščnimi trakti. Zato projekt predvideva podaljšanje v baroku zastavljenih, vendar nedokončanih arkad na dvoriščni strani. Seveda bi bilo tako podaljšanje motiva treba izvesti popolnoma sodobno.

3. Projekt predvideva dve varianti oblikovanja gospodarskega območja dvorca onkraj že v renesansi zasnovane zaprte celote. Po obeh naj bi ta predel uredili kot dodatek hotelskim funkcijam, ki jih deloma zajemata oba stanska dvoriščna trakta, dodatek, ki naj bo funkcionalna osnova novega obrata (kuhinja, uprava, garaže, dodatni hotelski prostori, morda tudi motelska ureditev).

Projekt predvideva v ta namen formiranje novega funkcionalno utemeljenega gosp. dvorišča onkraj grajske celote, okrog katerega naj bi se gradili novi, v proporcijah vsklajeni objekti, kajti merilo za vse stavbe mora biti graj-

Sl. 16 Betnava: aksometrična študija prezentacije (proj. N. Stupar-Šumi)

Fig. 16 Betnava: an axometrical study of the presentation (Projected by N. Stupar-Šumi)

ska masa, kateri naj se podreajo novo gradnje. Ti objekti, ki naj bi jih narekoval funkcionalni in ekonomsko utemeljen program, bi bili ekonomska osnova za življenje spomenika.

4. Hkrati z obnovitvijo stavbe naj se uredi Arianin otok pred gradom, po programu pa naj se obnovi tudi obrambni jarek ob grajskem poslopju.

SONDIRANJA Z ARHEOLOŠKO METODO NA LJUBLJANSKEM GRADU

Marijan Slabe

Ljubljana, Ljubljanski regionalni zavod za spomeniško varstvo

UDK 930.26:728.81 (497.12 Ljubljana)
»1964/1966«

TRIAL TRENCHING ADOPTING THE
ARCHAEOLOGICAL METHOD IN
LJUBLJANA CASTLE

Nekdanji Zavod za ureditev stare Ljubljane je v letih 1964 do 1966 nadaljeval z akcijo arheoloških izkopov na področju obstoječe grajske stavbe. Raziskave so bile predvsem del očiščevalnih posegov in so imele namen zbrati čimveč elementov o pomenu in vlogi grajskega hriba v zgodovini. Pri tem pa so seveda neposredno posegale tudi v odkrivanje rasti obstoječega grajskega objekta. Zaradi dolgoletne gradbene dejavnosti na tem mestu raziskave sicer niso pokazale kakih starejših poselitvev, pač pa so dale vrsto novih elementov, ki bodo neposredno vplivali na nadaljnje preučevanje stavbnega razvoja gradu in njegovo kasnejšo prezentacijo.

The former Institute for Old Ljubljana Planning continued, in the years 1964 to 1966, the operation of excavating in the area of the existing castle building. The investigations made were, above all, a part of cleaning interventions aimed at gathering as many as possible elements relating to the significance and the role played by the castle hill in the course of history. Doing this they, of course, also directly included discovering the development of the existing castle construction.

Although the investigations did not show, owing to the building operations carried out at this place in the course of many years they still furnished a series of new elements that will exert their direct influence upon the further examination of the construction development of the castle, as well as upon its later presentation.

Sondažni izkopi nekdanjega Zavoda za ureditev stare Ljubljane v letih 1964 do 1966 ob grajski stavbi in na dvorišču ter nadzor nad očiščevalnimi deli talnih prostorov so pravzaprav nadaljevali raziskave, ki jih je opravil P. Petru 1960. leta.¹ Njegovo raziskovanje z arheološko metodo in njegova analiza tedanjega poznavanja arheoloških ostalin z grajske planote sta bistveno pripomogli k reševanju problematike nekdanjih poselitvenih faz na tem mestu, dopolnili pa tudi poznavanje historične rasti same grajske stavbe oziroma nekaterih njenih gradbenih period. Posebej je treba poudariti rezultate raziskav obrambnega jarka z ugotovitvijo temeljev podpornika lesenega mostu, ki je nekoč peljal čez jarek v peterokotni stolp itd. Prav ta raziskovanja so sprožila tudi naša raziskovalna dela, ki so bila sicer pogosto le del običajnih očiščeval-

¹ Glej poročilo o tem P. Petru, Zаметки Ljubljanskega gradu. Kronika 1961, IX, 3. 182 do 187. V arhivu LRZSV pa obstaja tudi obširnejši elaborat tega avtorja o poteku in rezultatih raziskovalnih del.

nih oziroma nujnih zemeljskih del, ki jih običajno terja prezentacija takega spomenika oziroma spomeniškega kompleksa.

Ne da bi se spuščali v podrobne opise sond in profilov slojev, kot je to običajno v arheoloških poročilih, podajamo v naslednjem samo splošen oris raziskovalnih del, iz katerega pa je mogoče razbrati nekaj zanimivih rezultatov, ki so vsekakor pomagali predvsem konservatorju-umetnostnemu zgodovinarju pri spoznavanju, oziroma reševanju celo nekaterih ključnih vprašanj, tako glede samega stavbnega razvoja kot tudi pri prezentacijskih nalogah. Povsem je tudi razumljivo, da se arheologu pri raziskovanju takega objekta — kadar gre za spomenik, ki ne spada v arheološko obdobje — ni mogoče spuščati v podrobnejšo historično razlago ostalin, ki jih skriva zemlja, pač pa lahko le s svojo metodo pomaga umetnostnemu zgodovinarju pri razčlenjevanju in tolmačenju z zagotovitvami in domnevami, ki mu jih narekuje način njegovega dela. Taka izhodišča so prav gotovo bistveno pripomogla tudi k uspešnejšemu poteku dela, kot tudi samih analiz.

Naše raziskave so se pričele avgusta 1964. leta v okviru gradbeno-očiščevalnih del in naj bi skupaj z drugimi raziskovalnimi načini poskušale pridobiti še čimveč elementov o pomenu in vlogi grajskega vrha v zgodovini.² Usmerjene so bile torej prvenstveno v poskus kolikor mogoče popolne ugotovitve najstarejših poselitev na tem mestu in morebitnega odkritja najstarejših zametkov grajske stavbe oziroma njene zasnove, kakor tudi posameznih faz rasti, kolikor so ohranjene pod današnjim vidnim nivojem, v poskus predstavitve nekdanjega fortifikacijskega sistema itd. Prav zaradi tega so bila dela omejena predvsem na notranjost oziroma prizemeljske prostore grajske stavbe, grajsko ploščad kot najvišjo konfiguracijsko oziroma terensko točko hriba ter neposredno okolico objekta.

Nekdanja kopasta oblika grajskega vrha je danes neizrazita in le težko zaznavna. Vzrok tako močno spremenjene konfiguracije grajskega vrha so bili množični posegi v teren, kot tudi sama grajska stavbna masa, pozidana ob strmine grajskega hriba. Sondažne raziskave so jasno pokazale, da je današnji dvoriščni plato posledica planiranja grajskega vrha tudi tako, da so z odkopanim gradivom ali pa z materialom, ki je ostajal ob raznih gradbenih preureditvah, zasipavali strmine oziroma padce hriba. Podobno situacijo lahko zasledimo tudi na drugih mestih. Predvsem pa je to opaziti na območju med kapelo in južnim traktom, kjer je plast nasutja po sedanjih domnevah debela več kot 5 m.

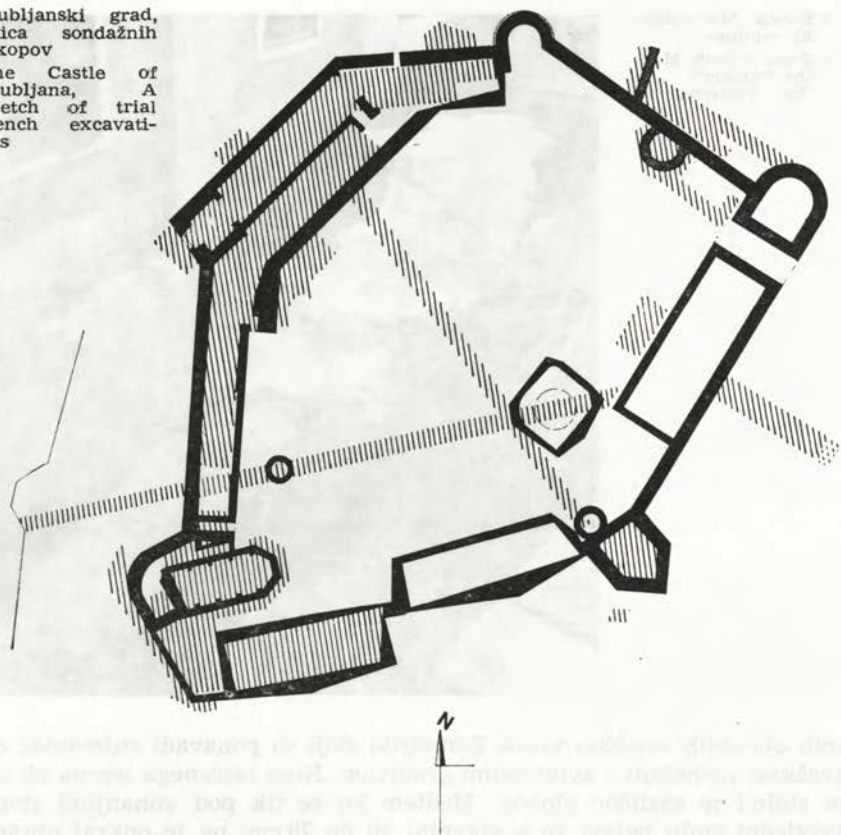
Današnja najvišja točka na terenu je neposredna okolica »cisterne«. Zemljišče pada od tod v vse smeri, predvsem pa proti jugu in vzhodu.

Raščen teren-skriljavec se pojavlja na dvorišču že 20 cm pod današnjim hodnim nivojem, medtem ko ga ob fasadi palacija zasledimo v globini 70 do 80 cm. Skoraj identična je situacija ob traktu s triforo. Pogosto je zaslediti v

² O prvih najdbah z grajske planote zvemo iz literature z začetkov prejšnjega stoletja. Prav tako so zelo zanimive tudi kasnejše ugotovitve in najdbe, ki so bile ponavadi neposredno vezane na preureditvena dela Ljubljanskega gradu. Vrsto teh podatkov je nanizal in kritično obdelal P. Petru v omenjenem članku. Pred njim pa je takrat poznano arheološko gradivo zbral in pregledal J. Šašel (Ljubljanski grad v kasni antiki, *Kronika*, X, 1962, 112 ss). Tu sem dolžan omeniti podatek Valič Andreja, da so ob priliki regulacijskih del našli tudi več rimskih novcev, ki jih hrani najditelj, doma iz Huj pri Kranju. O drobnih najdbah v času preureditvenih del leta 1945 ni podatkov.

Sl. 1 Ljubljanski grad,
skica sondažnih
izkopov

Fig. 1 The Castle of
Ljubljana, A
sketch of trial
trench excavations

raščnem terenu posamezne vkope, bodisi da so to ostanki kanalizacije ali kakih drugih gradbenih del. Zemeljski sloji so po svojih značilnostih mlajši, predvsem zasutja, zato jih ne navajamo.

S sondiranjem ob zunanjem fasadnem zidu oziroma plašču grajske stavbe je bilo moč ugotoviti, da temelji te najstarejše gradbene faze današnje stavbe leže v raščnem terenu. Ta se pojavlja v izkopu sonde A (pred vhodnim traktom) v globini 4,80 do 5 m in se strmo spušča proti obrambnemu jarku. Na severni in severozahodni strani zasledimo raščni teren tudi že v globini 10 do 70 cm. Ponekod je ob steni celo viden. Od tod se po manjši, verjetno naravni polici, spusti proti mestu. Temelji zunanje stene kazemat leže na mestu, kjer je bila izkopana sonda do globine prek 3,20 m (globlje ni bilo kopano). Tu sta opazna tudi dva napušča v temelju, medtem ko je globina sterilnega nivoja pred vhodom v kazemate le 1,60 m in se pogreza proti zahodu in jugu. Omet pod grajsko steno sega še precej globlje pod hodno površino, kar kaže na nekdanji nižji nivo zunanje stavbe. Ob vogalu stolpa je globina temeljev 2 m.

Sonda, izkopana ob južnem delu zunanje fasadne stene palacija, je odkrila raščni teren skoraj tik pod današnjo vrhno plastjo (20 cm). Ta se strmo spušča proti mestu. Sedanji ograjeni plato je umeten. Po plasteh sodeč je bil v

Sl. 2 Sonda M — ostan-
ki »stolpa«
Fig. 2 Trial trench M —
the "Tower"
the remains of

raznih obdobjih različno visok. Zemeljski sloji so ponavadi ruševinski ostanki, največkrat pomešani z avtohtonim gradivom. Nivo raščenege terena ob razglednem stolpu je različno globok. Medtem ko se tik pod zunanji stopnicami v razgledni stolp pojavi že v glavnini 50 do 70 cm, pa je onkraj obrambnega zidu precej globlje, prek 3 m in pada v smeri juga, nato pa se ostro dviga proti vzhodu. Tu predvidevamo možnost večjega prekopa, žal teren na tem mestu ni bil dokončno raziskan.

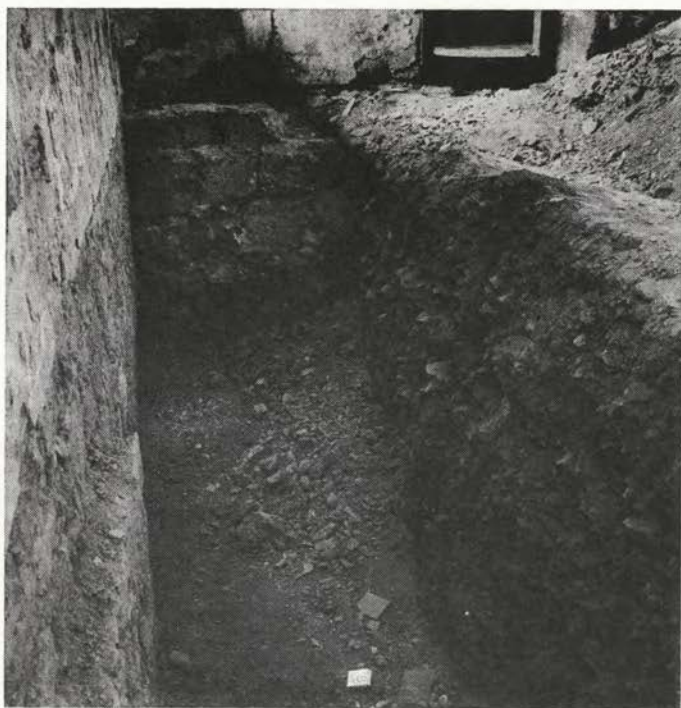
Tod se pojavljajo tudi ostanki zidov, ki so bili pri planiranju terena izravnani in njihovega pomena ni mogoče določiti. Verjetno jih smemo povezati z obstoječimi temelji stolpa oziroma njegovimi kasnejšimi pritiklinami.

Plato ob zunanji fasadni steni jugovzhodnega trakta je nasut. Globine sterilnega nivoja nismo ugotovili. Nasutim zemeljskim slojem, ki segajo tu zaradi obrambnega jarka verjetno precej globoko, smo sledili le do globine 2,30 m.

Sonda A (desno od današnjega vhoda) nam je dala tudi nekaj zanimivih podatkov o obrambnem jarku. Obrambni jarek je potekal pred današnjo vzhodno fasado, in sicer od levega vhodnega do peterokotnega stolpa, nakar je verjetno zavil in prišel nekje, morda na sredini južnega trakta, ob plašč objekta. Seveda v ta predel arheološke raziskave niso segale. Prave globine jarka, kakor tudi njegove širine, zaradi objektivnih vzrokov na mestu, kjer je bila izkopana sonda, ni bilo mogoče ugotoviti. Po nasipnih plasteh lahko sklepamo, da je jarek na tem predelu v neki razvojni fazi potekal ob fasadi ca. 1 m pod današnjim nivojem. Po treh metrih skoraj vodoravne površine od grajske fasade se je stena jarka strmo spuščala proti dnu, nato pa se od dna

Sl. 3 Izkop v prostoru
vzhodno od kaze-
mat

Fig. 3 The excavation in
the area east of
the casemates

v strmem loku dvigala proti zunanji hodni površini. V sondi so bile plasti nasutja še v globini 7,90 m. Poudariti pa moramo, da iz objektivnih vzrokov ni bilo mogoče nikjer ugotavljati primarne zasnove jarka.

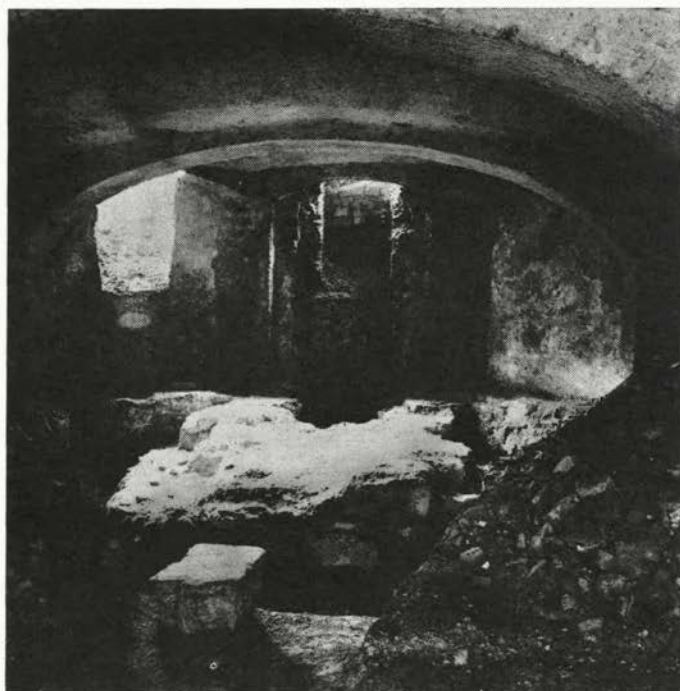
Pri starejših izkopavanjih pred peterokotnim stolpom so ugotovili širino jarka 11,80,³ lahko pa predvidevamo, da je bil jarek na mestu, kjer je bila izkopana sonda A, nekaj širši.

Na posameznih mestih so bili odkopani tudi ostanki zidov, ki jih ni mogoče povezovati s sedanjim objektom. Tako smo v sondi M (tik pod vrhom glavnega dohoda na dvorišče) zadeli na sicer znane, vendar nedokumentirane temelje »okroglega stolpa« z dvema priključkoma (okr. stolp pa 180 cm, šir. okrogline 175—185 cm), sezidanega iz obdelanih kamenitih blokov, v prostoru ob kazematah pa na ostanke zidov, ki so bili porušeni v času pozidave kazematske stene. Njihovega pomena ni mogoče zaradi nezadovoljivih raziskovalnih okoliščin, kot tudi zaradi slabe ohranjenosti posameznih zidov, primerno razložiti. Vsekakor pa jih smemo uvrščati med najbolj arhitektonske elemente — verjetno ostanke prvotne grajske stavbe.

Ob severnem obrambnem zidu, na zunanji strani pod sprehajalno stezo, so se ohranili ostanki temeljev prizidka iz kaznilniške faze, ob njem pa temelj obrambnega mestnega zidu, ki se je na tem mestu združil z grajskim plaščem.

Pri izčiščevanju jedra peterokotnega stolpa, je nasutje pokazalo, da je bila praznina zasuta istočasno-enotno. Sterilna tla se pojavijo med 5 in 6 m glo-

³ P. Petru, o. c., 182 s.

Sl. 4 Kripta
Fig. 4 The Crypt

bine. V kompaktno grajeno steno stolpa s tremi napušči temeljev pa so vgrajeni oziroma vzdani kamni tudi antične provenience.

V traktu s triforo in v več drugih spodnjih prostorih pa so se pojavili na nekaterih mestih nekdanji hodni nivoji, ki so jih uporabljali v različnih obdobjih.

Ob odkrivanju nasipa v kazematah sta se pokazala nov vhod v grajski objekt z gotskim portalom kakor tudi nekdanji pohodni nivo, ki poteka od prvotnega vhoda navzgor proti notranjosti kazemat in nato zavije v smeri severnega trakta proti izhodu na dvorišče.

V zasutju smo tu, kot tudi v nekaterih drugih prostorih in sondah zbrali precej izredno zanimivega gradiva — med katerim naj omenimo: kose antičnih napisih kamnov, nadalje različne tipe pečnic z reliefno upodobitvijo, razne ostanke keramičnih posod od 16. stoletja dalje in drugih drobnih predmetov, ki nam omogočajo pogled v materialno kulturo, tj. v zgodnejša obdobja tega objekta.

V kripti, pod današnjo hodno površino (ta je enaka starejšim tlem), ki je tlakovana z opečnatimi tlakovci, so bili ugotovljeni poleg detaljne tlorisne osnove, ki je ostala po prezidavi praktično nespremenjena, v nekdanjem prezbiterijskem delu tudi temelji oltarja. Na sredini prostora sta ležala dva kamnita obdelana bloka, verjetno bazi stropnih opornikov. Poudariti moramo, da nasutje sega na tem mestu več kot 4 m globoko.

V traktu ob palacijo — sedanji prostor »kovačnice« — se je v tleh pod nasutjem pojavil temelj nekdanje fasadne stene palacija, ki se je končala ob današnjem glavnem stopnišču v palacij iz dvoriščne smeri.

Sl. 5 »Kovačnica«, nasutje vsebuje tudi kose antičnih spolij

Fig. 5 "Smith's shop", the filling contains also parts of antique spolia

Z arheološkimi raziskavami smo na več mestih dokazali tudi kontinuiteto primarne zasnove grajskega objekta, to je, obzidnega plašča, ki je neprekinjen in enovit, na katerega pa so se pozneje naslonili posamezni objekti oziroma trakti.

V času sedanjih raziskav, kot tudi že prej, pa je bilo odkritih tudi več fragmentov antičnega kamnitega gradiva.⁴ Kamni so bili vzdani v posamezne grajske stene ali pa porabljeni kot nasipno gradivo. Iz razvojnih faz grajskega objekta, v katerih zasledimo posamezne fragmente, lahko sklepamo, da so jih vzdavali v vseh časih gradenj, največ pa jih izvira iz najstarejše gradbene periode grajske mase. Osnovni vir spomenikov so razvaline Emone ter njena grobišča, predvsem je prišlo v poštev grobišče ob nekdanji Florjanski ulici.⁵ Med drobnimi najdbami iz antike bi omenil še nekaj fragmentov keramike, posod in tegul, ki so bili v sekundarni legi.

Zaradi dolgoletne gradbene dejavnosti na grajskem vrhu, ki je polagoma zabrisala sledove nekdanjih poselitev na tem mestu, žal ni bilo mogoče zaslediti ostankov kakih starejših gradenj, bodisi iz prazgodovinske dobe ali antičnega časa, čeprav ravno posamezni kosi votivnih kamnov nakazujejo, da bi bilo možno iskati njihov izvor v nekem kultnem objektu, ki bi bil stal na grajskem hribu v času antike.⁶ P. Petru navaja, da je bila na tem mestu verjetno opazovalna postaja s stolpom.⁷

⁴ M. Slabe, Novi rimski napisi v Emoni, Arheološki vestnik XVIII, 1967, 179 ss.

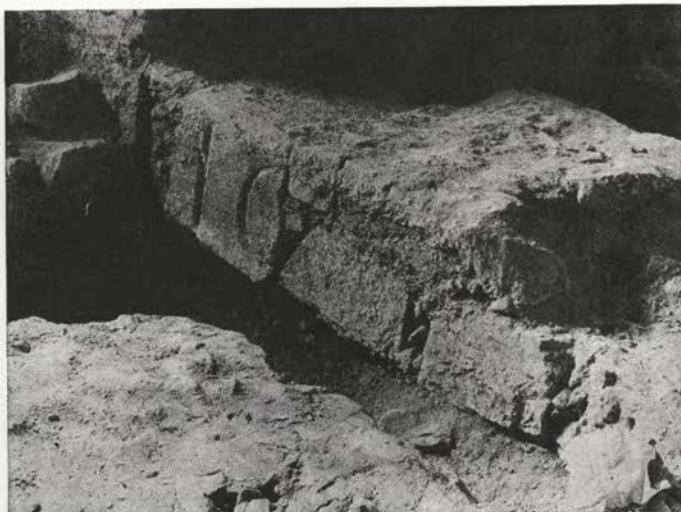
⁵ Primerjaj B. Saria, GMDS 22, 1941, 132 ter J. Šašel, o. c. 115.

⁶ J. Šašel, ibidem 115 s.

⁷ P. Petru, o. c. 184.

Sl. 6 Ostanek antičnega napisnega spomenika, uporabljenega kot gradbeni material

Fig. 6 The remain of an antique inscription tablet, used as building material

Prav tako nismo mogli nikjer zanesljivo dokazati (izjema so morda ostanki zidov ob kazematah in temelj »okroglega stolpa«) ostankov grajske stavbe-trdnjave, ki jo viri omenjajo v prvi polovici 12. stoletja. Po dosedanjih raziskavah lahko z dokajšnjo verjetnostjo trdimo, da sedanja stavba nima neposredne povezave z objektom, ki ga navajajo omenjeni viri, marveč je njen nastanek iskati kasneje.⁸

⁸ Obširneje o postanku obstoječe grajske zasnove in sploh rasti stavbe glej bogato dokumentirano in ilustrirano gradivo M. Frelih, Konservatorski del idejnega projekta za Ljubljanski grad, LRZSV. Biro za obnovo Ljubljanskega gradu, zv. 7, konservatorski del.

POZNOGOTSKE PEČNICE S CELJSKEGA OBMOČJA

Ivan Stopar

Celje, Zavod za spomeniško varstvo Celje

UDK 749.2.033.53 (497.12-11)

LATE GOTHIC STOVE TILES IN THE CELJE AREA

Avtor analizira srednjeveške pečnice z najdišč na celjskem območju. Upošteva pečnice z gradov Celje, Slovenske Konjice in Planina pri Sevnici ter iz Svetine. Ugotavlja, da lahko najstarejše oploščene pečnice (Blattkachel) z obravnavanega območja datiramo v zgodnje 15. stoletje. Od druge polovice 15. stoletja dalje se število najdb čedalje bolj gosti. Po stilnokritični obravnavi najkarakterističnejših pečnic, ki jih skuša avtor tudi časovno podrobneje opredeliti, v sklepnem delu ugotavlja, da so že v najzgodnejšem obdobju na delu močne domače delavnice, ki po kvaliteti izdelkov dosežajo evropske vrstnice. Od srede 15. stoletja dalje so v gradivu opredeljivi tudi tuji vplivi. Gre predvsem za vpliv ogrskih dvornih delavnic, ena izmed najdenih pečnic pa kaže tudi naslon na grafično predlogo mojstra E. S.

The author analyzes the mediaeval stove tiles from the places of discovery in the Celje area. He takes into consideration the stove tiles found in the castles of Celje, Slovenske Konjice, Planina near Sevnica, and Svetina. He states that the oldest leaf tiles from the area dealt with date back to the early 15th century. Since the second half of the 15th century the number of finds has been on an ever greater increase. After a critical treatment, in relation to the style, of the most characteristic stove tiles, which the author tries to determine in a more detailed way also as to the time, he finally states that there existed, already in the earliest period, significant domestic workshops, ranging, with regard to the quality of their products, among the European contemporary workshops. Since the middle of the 15th century there have been identifiable in the material also alien influences. We refer, above all, to the influence exercised by the Hungarian Court workshops, and one of the stove tiles found shows also the following of the graphic model made by master E. S.

Preučevanje poznosrednjeveških in renesančnih pečnic je pri nas šele v začetkih. Posamični primerki, ki so se pred leti nabrali po depojih naših muzejev in za katere pogosto manjkajo celo podatki o njihovi provenienci, so veljali bolj za kuriozum kot za predmet, vreden znanstvene obravnave. Ko pa je ob izkopavanjih na vrtu ljubljanske križniške komende leta 1949 prišlo na dan nekaj novih fragmentov pečnic, je nanje postal pozoren dr. Emilijan Cevc, ki je nato v Tkalčičevem zborniku 1955 objavil razpravo »Srednjeveške pečnice z motivom leva na Slovenskem«. Pečnice, ki so bile predmet obravnave, je avtor podrobno opisal, stilnokritično opredelil in skušal postaviti v evropski okvir. Pri tem je prvi fiksiral ustrezno slovensko terminologijo, ki jo v danih okvirih lahko brez pridržkov sprejmemo.

Od Cevčeve razprave, ki je ostala praktično brez širšega odmeva, je minilo dvajset let. Obseg gradiva je medtem hudo narasel. K temu so pripomogla

zlasti čedalje številnejša raziskovanja naših gradov, zvezana s prizadevanji za njihovo obnovo. Tako se je dotlej znanim primerkom srednjeveških in renesančnih pečnic pridružilo bogato gradivo z ljubljanskega in celjskega gradu, s Smlednika, Fridrihštajna, Planine pri Sevnici, Slovenskih Konjic, Krancelja in Starega gradu nad Škofjo Loko, Kozlovega roba pri Tolminu in Kamna pri Begunjah. Ob tem obilju preseneča nesorazmerno skromno število objav, ki bi najdeno gradivo predstavile in opredeljevale. Tako o novih najdbah govori pravzaprav samo sestavek dr. Ceneta Avgušтина. »Zaključek izkopavanj na Krancelju«, objavljen v Loških razgledih II iz leta 1955. O novih najdbah, tokrat s starega celjskega gradu, govori tudi Tatjana Bregantova v sestavku »Časovno opredeljena srednjeveška keramika«, objavljenem v Slovenskem etnografu 1972/73.¹ V njem poroča o fragmentih pečnic, izkopanih v notranjem dvorišču starega celjskega gradu. Njen prispevek je neambiciozen; najdenega gradiva ne opredeljuje ne tipološko ne stilnokritično, datira pa ga zgolj okvirno v 15. in 16. stoletje. Nasprotno pa je temeljnega pomena za študij našega poznosrednjeveškega in renesančnega pečarstva razprava Marije Mirković »Doneski k poznavanju predbaročnega pečarstva v Ptuj«, ki je bila objavljena v zborniku »Poetovio — Ptuj«, Maribor 1969. Avtorica je temeljito preučila razpoložljive arhivske vire in gradivo iz ptujskega pokrajinskega muzeja ter tako prišla do številnih ugotovitev, ki analogno veljajo za ves slovenski prostor.

Repertoar objav je s tem — če odštejemo sporadične omembe — praktično izčrpan. Pisano problematiko poznosrednjeveških in renesančnih pečnic komaj načenja, mnogi možni aspekti preučevanja pa ostajajo celo povsem ob strani. Potrebno bo še dosti sistematičnega dela, preden bo o tem tako pomembnem poglavju naše kulturne zgodovine mogoče izreči sintetično sodbo. Naše raziskave se bodo omejile samo na gradivo, najdeno ob konservatorskih posegih zadnjih let na območju celjskega zavoda za spomeniško varstvo. Avtor želi predvsem opozoriti na pomen tega gradiva ter z nekaj primerjavami pokazati njegove globlje kulturnozgodovinske razsežnosti.

Pečnice nas bodo torej zanimale predvsem kot likovni pojav v določenem času in prostoru, kot fenomen na meji med kreativno umetnostjo in umetno obrtjo, v katerem se na svojevrsten način zrcalijo duhovna stremjenja časa, ki pa po drugi plati kot množičen, serijski izdelek omogoča tudi poglobljen vpogled v družbenoekonomske strukture dobe, v kateri so pečnice nastale. Spričo skromno odmerjenega prostora bo problematika lahko komaj nakazana, nikar izčrpana. Zlasti bo zavestno ostala ob strani obravnava tehničnih in tehničnorazvojnih vidikov, ki je v tuji strokovni literaturi že dovolj izčrpno obdelana, prav tako pa tudi obdelava zadevnih arhivskih virov, ki bi bili lahko predmet posebne zgodovinske študije. Le izjemoma bomo pri tem upoštevali že znane podatke, kolikor bodo prispevali k osvetlitvi obravnavane problematike.

Oploščene, reliefno okrašene pečnice kot sestavni del lončenih peči so nastale šele v 14. stoletju v srednjeevropskem kulturnem prostoru.³ Najprej jih srečamo na območju vzhodnih Alp, od tam pa so polagoma prodrle proti severu v Porenje ter proti vzhodu na Češko in v Panonijo. Te reliefne pečnice so se razvile iz preprostih bučastih pečnic vbokle ali izbokle oblike, kakršne so še v 19. stol. na kmečkih pečeh pogosto uporabljali. Peči, sestavljene iz

pečnic, so kot učinkovito estetsko dopolnilo in obogatitev prostora polagoma nadomestile obstenske kamine z odprtim kuriščem, ki so ohranili svojo veljavo le še v najbolj reprezentančnih prostorih srednjeveških gradov.

Najstarejše oploščene pečnice so nastale tako, da so na bučaste pečnice, izdelane na lončarskem kolovratu, spredaj pritrdili reliefne plošče okrogle ali kvadratne, izjemoma tudi tri- ali šesterokotne oblike. Obliko buče je sčasoma zamenjala lončasta in pozneje latvičasta oblika osnove z odprtim dnom, na kateri je bila pritrdjena reliefna plošča. Govorimo o oploščenih pečnicah skledastega ali latvičastega tipa, značilnih za čas od srede 15. stoletja do zgodnjega 16. stoletja. Že ob koncu 14. stoletja pa se pojavi tudi tip polcilindrične pečnice. Na kolovratu izdelano posodo cilindrične oblike so razpolovili, jo pustili odprto kot nišo in opremili bodisi samo z okvirom, okrašenim z gotskimi plezalkami in križnimi rožami, ali pa zaprli in opremili z reliefno, največkrat predrto, včasih tudi nepredrto ploščo. Ta tip, značilen za obdobje visoke gotike, je prisoten vse 15. stoletje, uporabljali pa so ga navadno pri prizmatično izoblikovanih nastavkih peči v kombinaciji z običajnimi oploščenimi ali tudi neoploščenimi latvičastimi pečnicami kvadratnega ali pravokotnega formata, s katerimi so okraševali spodnji del peči. V 16. stoletju tipa polcilindrične in latvičaste pečnice postopoma izgineta. Zamenja ju tip oploščene pečnice s pravokotnim, na vogalih zaobljenim in relativno plitkim obodom ali osnovo, s katero je bila pečnica zasidrana v peči. Ta tip pečnice se je skoraj nespremenjen ohranil do današnjih dni.

Pečnice so v srednjem veku in v obdobju renesanse izdelovali lončarji, ki so hkrati opravljali pečarsko obrt. To pa ne pomeni, da so bili ti lončarji obenem tudi avtorji upodobitev, ki na pečnicah nastopajo. Če zavrնemo tezo, da tedaj pečnic zaradi krhkosti materiala in slabih poti ni bilo mogoče daleč prevažati, potem vsekakor velja ugotoviti, da to spričo razširjenosti lončarske obrti niti ni bilo potrebno, saj je imela lončarje malone vsaka večja vas. Zadoščalo je, da so si lončarji lahko priskrbeli potrebne modele ali matrice, s pomočjo katerih so oploščene pečnice izdelovali. Le posebno nadarjeni med njimi so matrice morda izdelovali sami, na splošno pa so jih kupovali od drugih mojstrov; to so bili kiparji in rezbarji pa tudi zlatarji, pasarji in drugi, kreativnega oblikovanja vešči možje. Toda tudi ti so podobno kot freskanti v podružničnih cerkvah kot predloge neredko uporabljali v srednjem veku močno razširjene grafične liste, najprej lesoreze, pozneje pa tudi bakroreze in jih kopirali. Modeli so bili od kraja glineni in leseni. Šele v 19. stoletju so pričeli uporabljati tudi mavčne in kovinske matrice.⁴ Reliefne plošče, ki so jih dobili z odtiskovanjem v model (na hrbtni strani so tudi v našem gradivu pogosto ohranjeni odtisi platna, s katerim so si pri odtiskovanju pomagali, da je vtisnjeni vzorec dobil ostrešje konture), so nato oblikovno dodelali in nato pritrdili na osnovo.

Pretežna večina srednjeveških pečnic je neloščenih, pa tudi v obdobju pozne renesanse še srečujemo neloščene pečnice. Toda že konec 14. stoletja se v večjih evropskih kulturnih središčih sporadično pojavijo tudi loščene pečnice. Vse do konca 15. stoletja nastopajo izključno svinčene glazure odtenkov rjave ali zelene barve, šele v 16. stoletju se pojavijo tudi druge barvne nianse. Te nastanejo s pridodajanjem raznih prmesi prvotnim svinčnim glazuram. Najpomembnejše med njimi so poleg kobalta razne kositne spojine. Približno

istočasno z raznobarvnimi kombiniranimi glazurami se v evropskem prostoru uveljavi tudi fajančna tehnika glazur na gladkih, ravnih ploščah, na katero pa v našem gradivu še nismo naleteli.

Motivni svet pečnic je dovolj heterogen. V 14. stoletju prevladujejo profane upodobitve: viteško življenje, lov in dvorna ljubezen pa tudi različne bajeslovne živali, zlasti levi in zmaji. Tem se v 15. stoletju pridružijo še biblični motivi, predvsem pa upodobitve posamičnih priljubljenih svetnikov — zavetnikov. Tudi arhitekturni motivi si pridobivajo vedno več veljave. Sprva gre predvsem za preproste pečnice s krogovičjem, ki posnemajo vzorce na cerkvenih oknih in srednjeveškem pohištvu z motivi trilistov, ribjih mehurjev ipd., pozneje pa se ti sprva samostojni motivi zreducirajo na arhitekturne okvire v obliki arkad, ki na oploščenih pečnicah uokvirjajo osrednji upodobljeni motiv. V 16. stoletju postanejo priljubljene biblične kompozicije, tem pa se pridružijo motivi iz antične mitologije in zgodovine, ki jih spremljajo v renesansi tako priljubljene alegorične figure. Od vsega začetka srečujemo na pečnicah tudi geometrično in vegetabilno ornamentiko, ki od druge polovice 16. stoletja dalje nastopa vedno pogostejše, neredko pa se samostojno ali v raznih kombinacijah pojavljajo tudi heraldični motivi.

Podobne razmere kot v srednji Evropi srečamo tudi v našem, slovenskem prostoru, vsaj kolikor to lahko ugotovimo na podlagi gradiva s celjskega območja, ki je predmet naše obravnave. Pri tem se bomo omejili na štiri lokacije: stari celjski grad, Svetino pri Celju, Planino pri Sevnici in Slovenske Konjice. Gradivo s celjskega gradu je najbogatejše, čeprav ga v našem katalogu zastopata samo dva fragmenta, najdena ob poskusnem sondiranju v območju starega grajskega jedra jeseni 1971.⁵ Ta sondiranja so bila uvod v obsežna in sistematična arheološka izkopavanja v letih 1972—1975, ki še niso končana. Pri tem odkrite pečnice bomo tu upoštevali samo sporadično, kolikor nam bodo pomagale dopolniti naša spoznanja.

Gradivo s Svetine je bilo najdeno naključno. Ko so domačini pred leti zahodno od Marijine cerkve kopali temelje za novo stanovanjsko stavbo, so naleteli tudi na fragmente pečnic, ki so jih pozneje odstopili spomeniškemu zavodu. Gre za ostanke ene ali dveh poznogotskih peči z nekdanje celjske pristave, ki je tu izpričana že v 15. stoletju.⁶

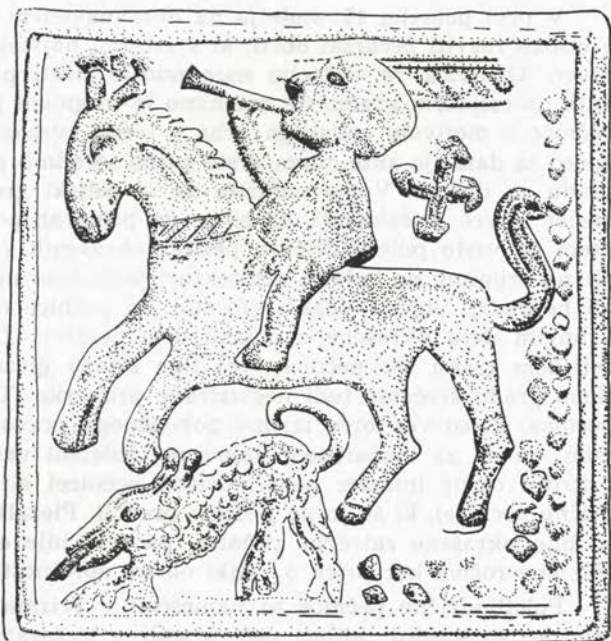
Pečnice, ki izvirajo s Planine pri Sevnici, so bile najdene v letih 1962 do 1964, ko so domači turistični delavci skušali zavarovati razvaline starega planinskega gradu in so pri tem odstranjevali tudi ruševinsko nasutje. Ker ni šlo za globinske posege, je število najdenih fragmentov omejeno.

Na gradu Slovenske Konjice, kjer so že od leta 1972 dalje v teku sistematična očiščevalna in ureditvena dela, je bilo med sekundarnim nasutjem nad renesančnimi tlaki ugotovljeno večje število fragmentov poznogotskih pečnic, ki ob upoštevanju ostalih lokalitet in razpoložljivega komparativnega gradiva omogočajo precej nazoren vpogled v pečarstvo poznega srednjega veka na obravnavanem območju.

Gradivo, ki nam je na voljo, zaenkrat ne omogoča, da bi katero od najdenih pečnic datirali že v 14. stoletje. Pri tem seveda ne smemo prezreti težav, ki se pojavljajo pri njihovi dataciji. Če odštejemo kroženje predlog in okoliščino, da so mnogi pečarji isti model ali matrico lahko uporabljali tudi več desetletij,⁷ smo se še vedno prisiljeni sprijazniti s konstatacijo, da gre za umet-

Sl. 1. Lovec s psom. Risba po fotografski reprodukciji originala, ki ga hrani štajerski muzej v Gradcu

Fig. 1 A huntsman with a dog. A drawing made after the photographic reproduction of the original, kept in the Styrian Provincial Museum, Graz

noobrtne izdelke, ki so s stilnokritično metodo težje opredeljivi. Mnogi, zlasti ornamentalni motivi, se praktično nespremenjeni ohranjajo dolga desetletja in nekaj podobnega velja tudi za mnoge arhitekturne motive. Nekoliko lažja je včasih situacija pri figuraliki, zlasti če gre za upodobitve človeških likov, saj tu veljajo iste zakonitosti kot v sočasnem slikarstvu in kiparstvu. Na splošno pa smo si pri dataciji prisiljeni pomagati z drugimi metodami, med katerimi ni na zadnjem mestu tipološka opredelitev, ali kar je še zanesljivejše, primerjava z datiranimi primerki enakih ali podobnih pečnic drugod.

Omenjene težave se lepo pokažejo pri pečnici z mošicem iz Slovenskih Konjic (Tab. VI. št. 3). Gre za pri nas edini doslej znani primerek pečnice z ročno izdelano figuro na prednji plošči, ki tipološko sodi še k tako imenovanim pečnicam lončastega tipa, značilnih za 14. stoletje. Vendar bi se naše pečnice ne upali datirati v tako zgodnji čas. Značaj upodobljene figurice je tak, da je teoretično možen v kateremkoli obdobju, le značilna ovratnica in ostanki rumenorjave glazure govore morda za čas nastanka v drugi polovici 15. stoletja. Podobno je z neloščeno celjsko pečnico latvičastega tipa z upodobitvijo jezdeca z lovskim rogom na plošči, ki jo hrani graški Joanneum.⁸ Ta po duktusu nedvomno sodi še v obdobje poznega srednjega veka, a je stilno praktično neopredeljiva. Gre za izrazito ljudski izdelek v plitkem reliefu, kjer disproporciji pri figurah lovca, konja in psa niso posledica zavestne oblikovne volje, ampak izvirajo iz oblikovalčevega formalnega neznanja. Prav zato je škoda, da niso znani natančnejši podatki o najdišču, saj gre po vsej priliki za izdelek, namenjen nižjim, manj zahtevnim socialnim slojem, ki je nastal v kakšni vaški lončarski delavnici. Vsaka paralela s tem kosom v našem gradivu, ki brez izjeme izvira iz fevdalnih postojank takratne družbe, zaenkrat manjka.

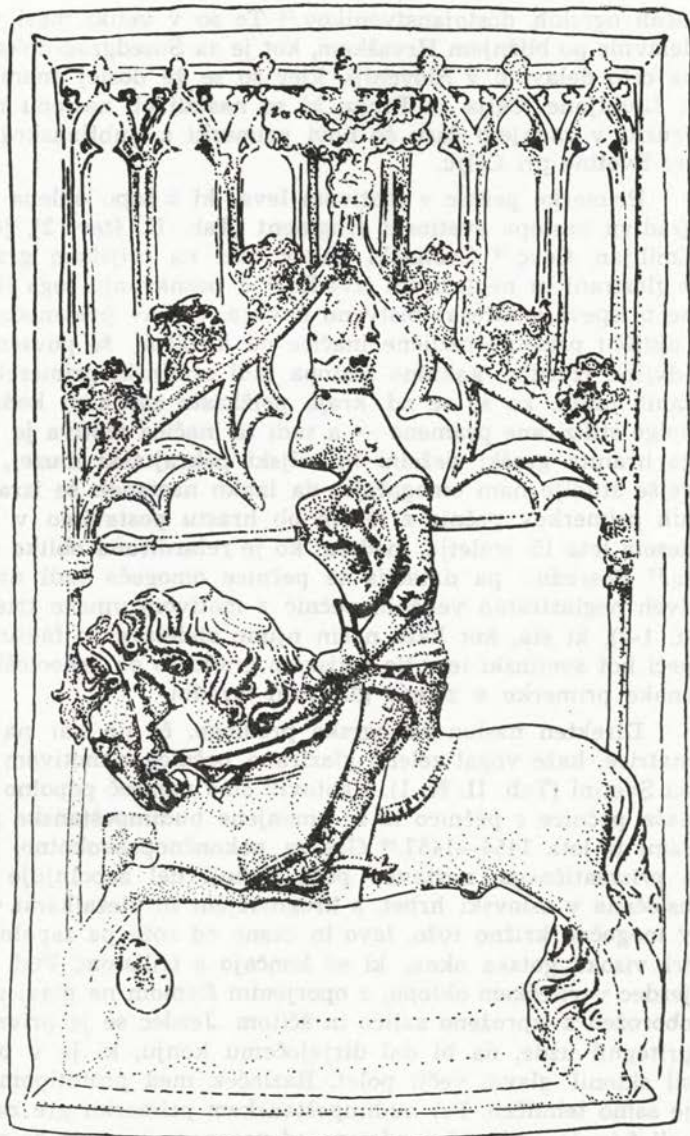
V prvi polovici 15. stoletja na obravnavanem ozemlju že lahko govorimo o visoko razviti pečarski obrti, ki s svojimi najvišjimi dosežki dosega evropsko raven. Oporišča za datacijo nam nudijo zlasti primerki, izkopani v zadnjih letih na celjskem gradu. Če omenimo le fragment prednje plošče polcilindrične pečnice z motivom celjskega grba s tremi zvezdami, nam ta ponuja odlično oporo za datacijo ante quem vrste stilno sorodnih pečnic, najdenih na celjskem gradu in drugje. Vemo namreč, da so celjski grofje leta 1456 izumrli, zato poslej ni več pričakovati, da bi se na pečnicah pojavil njihov grb. Gre predvsem za vrsto polcilindričnih pečnic, okrašenih s krogovičjem in plezalkami ali pa drugimi, po tedanji arhitekturi povzetimi motivi, ki nastopajo v predrti ali nepredrti obliki. Včasih gre tudi za pečnice nišastega tipa, ki so samo v vrhnjem delu okrašene z gotško ornamentiko. Zanimivo je, da so vsaj na celjskem gradu vse pečnice tega tipa zeleno glazirane, medtem ko na konjiškem gradu srečamo tudi neglazirane primerke (Tab. VI. št. 2). Polcilindrične pečnice, ki so vse brez izjeme pokončnega pravokotnega formata, so nastale tako, da so na lončarskem kolovratu izdelani valj razpolovili, nato pa nanj pritrdili okvir (nišaste polcilindrične pečnice) ali ploščo (oploščene polcilindrične pečnice), ki so jo po potrebi predrli. Plezalke in križne rože, s katerimi so bile okrašene zatrepne pečnice, pa niso bile odtisnjene z matrico, ampak izdelane ročno, kar priča o veliki obrtni spretnosti njihovih izdelovalcev.

Polcilindrične pečnice so nameščali v prizmatičnem nastavku peči, medtem ko so spodnji kubus peči krasili s kvadratnimi ploščami. Ali starejše, svetlozelene glazirane pečnice z motivom zmaja, izkopane na celjskem gradu, sodijo k isti peči kot polcilindrične pečnice, bodo lahko ugotovile šele podrobnejše raziskave, vsekakor pa jih je mogoče datirati v isti čas. Gre za fragmenta dveh kvadratičnih pečnic in del friza v zelo plitkem, neplastičnem reliefu, ki očitno sodijo skupaj. Zmaji imajo značilno izoblikovano telo, ki spominja na kuščarje ali rake, razpoteegnjene in široko odprte gobce z nizom ostrih zob, krempljaste ptičje noge ter peruti, ki spominjajo na pahljačaste opne netopirjevih kril. Podobno so oblikovani zmaji na upodobitvah sv. Jurija na naših srednjeveških freskah. Kot prvi primer omenimo kompozicijo Johannesses Aquile v prekmurskih Martijancih, ki je datirana v leto 1392, značilni analogiji pa najdemo tudi na freskah v podružnici Selo pri Žirovnici iz okoli leta 1440 ali na Šentjurskem hribu pri Trzišču na Dolenjskem iz srede 15. stoletja.⁹ Podobno, le bolj rustikalno koncipirano pečnico z upodobitvijo krilatega zmaja pa so našli tudi pri urejanju Garić grada na Hrvaškem.¹⁰ Z naštetimi analogijami smo dobili tudi oporo za datacijo naših pečnic v začetek ali prvo polovico 15. stoletja.

Nekako sredi 15. stoletja se je na naših pečnicah uveljavil tip leva, ki ga označuje plastično izoblikovano telo s poudarjenimi okončinami in mogočnimi grivastimi kodri. Primerek takšnega leva, ki izvira iz Krškega, hrani Narodni muzej v Ljubljani,¹¹ levja glava s podobnimi značilnostmi pa se je našla tudi na konjiškem gradu (Tab. VI. št. 1). Tako pa smo z gradivom, ki sodi v ta zgodnji čas, praktično pri kraju. Ker je po obsegu skromno, se kaže ogibati prenatrženih sodb, vendar dokazuje, da so že takrat tudi pri nas obstajale kvalitetne domače delavnice. Koliko so bile te odvisne od kulturnih centrov zunaj naših meja, je zaenkrat težko reči, vsekakor pa doslej nismo našli dokaza za import uporabljenih matric. Žal ta hip nimamo priložnosti primerjati

Sl. 2 Polcilindrična reliefna pečnica z motivom viteza, nastala med leti 1454—1459 na dvoru v Budimpešti (gl. str. 246)

Fig. 2 The semicylindrical relief stove tile, with the motive of a knight, made at the Court of Budapest, between the years 1454 to 1459. (See page 246)

obravnavane pečnice z budimpeštanskim gradivom. Povezave Celjanov s Sigismundovim dvorom so znane in kdaj pozneje bo nedvomno poučna zlasti primerjava pečnic s celjskim grbom, ki se pojavljajo v Budimpešti,¹² z najdbami s celjskega gradu.

Budimpeštanski vplivi na naše pečarstvo, ki jih za prvo polovico 15. stoletja lahko samo domnevamo, postanejo v naslednjem obdobju dokazljivi. Izodišče naših primerjav so peči, ki so jih med leti 1454 in 1457 postavljale dvorne delavnice na kraljevskih gradovih v Budi, Nyeku in Višegradu pa tudi v pa-

lačah ogrskih dostojanstvenikov.¹³ Te so v veliki meri vplivale tudi na delo delavnic po bližnjem Hrvaškem, kot je za Susedgrad dokazala Olga Klobučar,¹⁴ pa celo delavnic v Sloveniji, kjer so se že doslej znanim primerkom pečnic iz Ljubljane, Celja in Ptuja, ki so nastali ob naslonu na ogrske vzore, pridružili v zadnjem času še novi primerki z ljubljanskega in celjskega gradu ter Svetine pri Celju.

Primerke pečnic z motivom leva, ki s šapo oklepa hrast in ga v našem gradivu zastopa svetinski fragment (Tab. II. št. 2), je dodobra obdelal že Emilijan Cevc.¹⁵ Svetinski kakor tudi na celjskem gradu najdeni primerki v glazirani in neglazirani izvedbi,¹⁶ k poznavanju tega ikonografskega motiva ne prispevajo ničesar bistveno novega, čeprav preseneča, da so bile na istem najdišču prisotne različne inačice od klasične, še povsem od ogrske predloge odvisne izvedbe, kakršno zastopa tudi svetinski primerek, do izrazito retardiranih oblik, ko so se od kraja polžkasto zasukani kodri grive spremenili v dolge stilizirane pramene — a tudi ta inačica motiva je v gradivu iz Celja, ki ga hranita graški deželni in celjski pokrajinski muzej, že dolgo znana. Novejše študije nam omogočajo, da lahko nastanek še izrazito mehko oblikovanih primerkov pečnic z levom ob hrastu postavimo v šestdeseta ali sedemdeseta leta 15. stoletja, medtem ko je retardirana oblika nekaj decenijev mlajša.¹⁷ Posredno pa datacija te pečnice omogoča tudi natančnejšo opredelitev dveh neglaziranih venčnih pečnic z motivom vinske trte iz Svetine (Tab. III. št. 1-2), ki sta, kot kaže način njune obdelave in faktura gline, sodili k isti peči kot svetinski lev. Na celjskem gradu so ob arheoloških izkopavanjih našli enake primerke v zeleno glazirani izvedbi.

Direkten naslon na ogrske predloge, če ne kar na uporabo importirane matrice, kaže vogal zeleno glazirane pečnice z motivom gotskih oken, najden na Svetini (Tab. II. št. 1). Ugotovili smo namreč popolno oblikovno identičnost naše pečnice s pečnico iz že omenjene budimpeštanske peči z viteškimi figurami iz leta 1454—1457.¹⁸ Gre za pokončnoopravokotno, polcilindrično pečnico s prizmatičnega nastavka peči. Vrhnji del zapolnjuje šilastoločna arkada, usločena v oslovski hrbet, s krogovičjem in plezalkami, katere vrh se razcepi v mogočno križno rožo, levo in desno od rože pa zapolnjujejo prazni polji po tri visoka gotska okna, ki se končajo s trilstom. Pod arkado je upodobljen jezdec v viteškem oklepu, z operjenim šlemom na glavi in spušenim vizirjem, oborožen z izproženo sulico in ščitom. Jezdec se je privzdignil v stremenih in pritegnil uzde, da bi dal dirjajočemu konju, ki je v polnem naponu svojih sil sklonil glavo, večji polet. Razloček med prototipom in svetinsko inačico je samo tehničen. Pri budimpeštanskem primerku gre za nišasto pečnico, kjer relief jezdecu plastično odstopa od praznega prostora za njim in je arhitekturni okvir izveden v predrti tehniki, pri svetinskem fragmentu pa imamo opraviti z reliefom na nepredrti plošči. (V ptujskem muzeju hranijo fragment enake pečnice s konjsko glavo in oprsjem, tokrat tudi v predrti tehniki.) Tudi ta pečnica sodi po svojem nastanku v šestdeseta ali sedemdeseta leta 15. stoletja.

Poleg vzorcev, posnetih po tujih predlogah, nastopajo v drugi polovici 15. stoletja tudi pečnice, ki jih morda lahko štejemo za samonikle stvaritve. Takšna je pečnica z motivom svetega Jurija v boju z zmajem, izkopana na gradu Planina pri Sevnici (Tab. V. št. 2), pa tudi mnogi fragmenti, ki jim zaenkrat še ne moremo določiti pomena in značaja. Kajpak gre tudi tu za pose-

Sl. 3 Neglazirana
pečnica z
motivom leva iz
Pokrajinskega
muzeja v Celju.
Fragmente enakih
glaziranih
pečnic so našli
tudi na celjskem
gradu

Fig. 3 Stove tile with
the motive of a
lion, from the
Regional
Museum of
Celje. Fragments
of equal stove
tiles have been
found in the
Castle of Celje,
too

ganje po znanih ikonografskih predlogah, ki so jih posamični mojstri v skladu s svojo sposobnostjo bolj ali manj večje modificirali in prilagajali svojim sposobnostim in svojemu okusu, pa naj gre pri tem za figuralne ali manj zahtevne ornamentalne motive. Pri spodnjem delu pečnice s klečečo Marijo iz prizora oznanjenja iz Planine (Tab. V. št. 1) pa na podlagi analogije lahko ugotovimo celo grafično predlogo. Gre za bakrorez mojstra ES, čigar grafike so našle odmev tudi v našem srednjeveškem stenskem slikarstvu. Muzej umetnosti in obrti v Hamburgu hrani primerek pečnice iz Zgornjega Porenja, na katerem je upodobljen angel iz istega svetopisemskega dogodka.¹⁹ Podrobna primerjava postavitve obeh figur, gubanja draperije in dogodek obkrožujočega napisnega traku nam pokaže, da gre pri pečnici iz Planine za pendant hamburškega primerka. Žal v pri nas dostopni literaturi o grafičnih delih mojstra ES ni bilo mogoče najti reprodukcije bakroreza, ki bi gornjo trditve v podrobnostih potrdila, vendar pa je v tujih strokovnih tekstih pogostnost neposrednega vpliva grafičnih predlog na likovno ustvarjanje in še posebej na oblikovanje pečnic že tolikokrat dokazana, da tudi v našem primeru ne kaže o tem dvomiti.

Motivnovsebinski svet pečnic, kakršnega smo spoznali, se tudi ob koncu 15. stoletja bistveno ne spremeni. Iz tega časa se je na obravnavanem območju ohranila vrsta pečnic, ki so s fragmenti zastopane tudi v našem gradivu in ki se dosledno pojavljajo v glazirani in neglazirani izvedbi. Sem sodijo angeli grbonosci iz Slovenskih Konjic in starega celjskega gradu,²⁰ nekaj pečnic z vegetabilno ornamentiko, predvsem pa pečnici z dvema mitičnima živalima, ki

bi ju z nekaj pridržki morda še najlaže označili za leva, čeprav sta dovolj svojsko doživljena.

Pomudimo se najprej pri obeh levih, ki so v tej seriji najbolj pogostni. Neglazirani primerek enega izmed njiju, ki ga hrani pokrajinski muzej v Celju²¹ je praktično povsem intakten in nam značilno ponazarja stopnjo stilnega razvoja, ki je bila v tem času dosežena. Na kvadratni plošči, ki jo uokvirja profil z motivom uvite vrvi, značilen za pozno gotiko, je na ravni ploskvi v polnem reliefu upodobljen motiv živali, ki praktično pokriva ves razpoložljivi prostor. Lev se je z desno zadnjo nogo oprl v levi spodnji vogal okvira, z levo prednjo nogo v prednji vogal, jezik je izprožil v desni gornji vogal, levi gornji vogal pa zapolnjuje vrh spodvihanega repa, ki se na koncu razveja. Telo je usločeno, gladko, stilizirano, griva se je spremenila v ornament kratkih pramenov, glava z odprtim gobcem je dekorativno poenostavljena in ob konturah poudarjena s tankim, izstopajočim profilom. Nikjer ni več polne telesnosti in ekspresivne izraznosti zrele gotske dobe. Retardacija je v poenostavljanju živih oblik dosegla svojo gornjo mejo, ki pa ji ne manjka igrivosti in elegance.

Na gradu Celje so našli več fragmentiranih primerkov te pečnice, obenem pa tudi kose, ki omogočajo rekonstrukcijo njenega pendanta; tega smo doslej poznali le po odlomkih (Tab. IV. št. 3).²² V osnovnem konceptu in oblikovni zamisli je ta pečnica povsem podobna prejšnji, le lev je obrnjen v nasprotno smer, udje živali so nekoliko krepkejši, kodri grive so nadrobneje oblikovani in rob pečnice je povsem preprost. Skratka, celoten duktus zasnove je nekoliko bolj konvencionalen, manj odločen, stilno hotenje pa je pri obeh pečnicah enako, kot da gre za roki dveh različnih mojstrov, ki sta hotela doseči isti cilj, pa je eden izmed njiju ostal na pol poti.

K isti peči kot glazirani primerki obeh levov je pač sodila tudi skoraj 45 cm visoka zatrejna pečnica s sv. Jurijem, ki so jo prav tako našli v baročnem nasutju na gradu Celje. Obstaja več fragmentov, ki ob primerjavi s fragmenti enake pečnice iz Susedgrada v zagrebškem Muzeju za umjetnost i obrt omogočajo njeno rekonstrukcijo. Sredi poglobljenega reliefnega polja stoji figura viteza, upodobljenega v polprofilu. Vitez je zamahnil z mečem, da bi ugonobil nestvor, ki se mota pod njegovimi nogami. Mehko nakodrani lasje, ki mu padajo raz ramena, v obliki črke S zasnovana kompozicija in druge podrobnosti — vse to govori za gotiko. Gotska je tudi zasnova pečnice, vkle njene v šilastoločni okvir s plezalkami, ki se na vrhu usloči v oslovski hrbet. Duh novega časa pa veje iz glaviča na vrhu pečnice. To ni več križna roža, kakršno bi pričakovali, ampak že povsem renesančno pojmovani brstični kapitel, ki z geometrično strogostjo svoje zasnove in ravno sklenjeno vrhnjo ploskvijo že nakazuje novi čas. Tako tudi datacija pečnice ni težka. Čas, ko se srednjeveški motivni svet z legendarnim sv. Jurijem, v čigar formulaciji še polno odmevajo srednjeveške likovne sheme (primerjaj tudi figuro zmaja, ki sodi k isti pečnici in ki ga je objavila T. Bregantova v Slovenskem etnografu) sreča z renesančnimi oblikovnimi principi, je dovolj natanko opredeljav. Sklada se s časom, v katerega smo postavili oba opisana leva — to je prelom stoletja, čas okoli leta 1500.

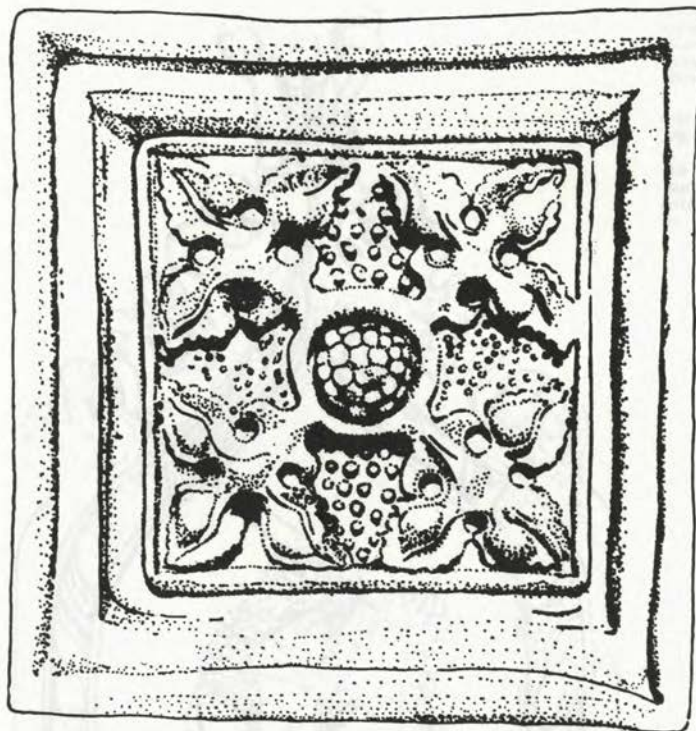
Pomudili se bomo še pri pečnici z angelom grbonoscem, ki jo z obravnavanimi pečnicami veže tudi enak format. Znanih je več primerkov tega tipa, ki se v podrobnostih razlikujejo (prim. Tab. VII. št. 4 in Tab. I. št. 1),

Sl. 4 Zatrečna pečnica z motivom sv. Jurija v boju z zmajem. Rekonstrukcija po objavljenih fragmentih z gradov Susedgrad in Celje

Fig. 4 A gablet tile with the motive of St. George, fighting the dragon. A reconstruction made after the published fragments from the castles of Susedgrad and of Celje

pa tudi heraldični motivi na ščitih so različni. Vsem pa je skupna sorodnost zasnove: sredi polja stoji angel, frontalno obrnjen proti gledalcu, ki drži v izproženih rokah pred seboj dva ščita z grboma. Pečnica s tem motivom se je na Ogrskem pojavila že v šestdesetih letih 15. stoletja in se nato

Sl. 5 Pečnica s križnimi rožami. Risba po primerkih z gradu Celje in iz Pokrajinskega muzeja v Celju

Fig. 5 A stove tile with crossed roses. A drawing made after the specimens from the Castle of Celje and from the Regional Museum of Celje

ob koncu stoletja razširila tudi k nam. Do nedavna edini neokrnjeni primerek te vrste so našli ob arheoloških raziskavah na ljubljanskem gradu,²⁴ zdaj pa se mu je pridružila še pečnica, najdena na celjskem gradu. V obeh primerkih držita angela v rokah avstrijska grba: ščit z dvoglavi orlom in ščit s prepasanim poljem (Bindenschild). Primerek s celjskega gradu je za nas še posebno zanimiv, saj nam ob upoštevanju stilnih karakteristik omogoča, da ga datiramo v konec 15. stoletja; takrat so se končali boji za celjsko dediščino, upravo celjskega gradu pa so dokončno prevzeli v svoje roke deželni knezi Habsburžani. Če temu dodamo še arhivsko izpričani podatek, da so po upravnih reformah cesarja Maksimilijana leta 1491 pričeli obnavljati celjski grad in da so ga oskrbeli tudi z novimi pečmi,²⁵ smo serijo naših pečnic dovolj natančno časovno opredelili.

V isti čas sodi vrsta ornamentalnih neglaziranih pečnic, na kakršne smo naleteli na celjskem in planinskem gradu ter na Svetini. Pri svetinskem fragmentu (Tab. III. št. 4) gre za široko borduro, ki teče ob okviru, okrašeno z motivom prepletajoče se vinske trte, pri celjskih in planinskih (Tab. IV. št. 6) pa za motiv rozete z dvojnim vencem mesnatih, polnoplastičnih listov s suličastimi izrastki.²⁶ Slednje so posebej zanimive, saj nudijo instruktivno analogijo z motivom rozet — sklepnikov, ki se pojavljajo na obokih poznogotskih cerkva.²⁷

Omeniti velja še vrsto neglaziranih poznogotskih pečnic. Gre za pečnice precej velikega kvadratnega formata z motivom štirih križnih rož, za eno

Sl. 6 Lovec na konju s psom. Dopolnjena risba po primerku iz Pokrajinskega muzeja v Celju

Fig. 6 A huntsman on horseback with a dog. A completed drawing made after the specimen from the Regional Museum of Celje

izmed variant leva, ležečega ob hrastu, in za bradatega, s sulico oboroženega plemiča, sedečega na konju, pod katerim se mota pes in ki se verjetno odpravlja na lov. Več fragmentov naštetih pečnic hrani celjski pokrajinski muzej, pečnica z bradatim viteзом pa je tam celo v celoti ohranjena. Številne kose, med njimi neokrnjen primerek pečnice s križnimi rožami, so našli tudi ob nedavnih arheoloških izkopavanjih na gradu Celje.²⁸ Posamični primerki so iz zelo svetle, okrastorumene gline s sivim prelomom. Imajo močno profilirane, poudarjene okvire, reliefna plošča je odtisnjena s pomočjo platna in pritrjena na latvico s klobasasto odebeljenim obodom odprtega dna tako, da so na vogalih razločno vidni palčni odtisi. Ker v našem gradivu nimamo primerkov, ki bi sodili sem, o tej seriji, ki je pač delo iste delavnice in je verjetno celo sodila k isti peči, tu ne bomo podrobneje govorili, zlasti še, ker bo predmet obravnave v sklopu poročila o arheoloških izkopavanjih na celjskem gradu v letu 1975.

Forme, ki jih je ustvarilo 15. stoletje, ostanejo žive tudi še v prvih desetletjih 16. stoletja. Takrat ali morda že na prelomu stoletja je nastala viteška peč v Slovenskih Konjicah. Na njenem spodnjem delu so bile nameščene pečnice z motivom viteza v turnirskem boju (Tab. IX. št. 2), prizmatični nastavek pa so bržčas sestavljale neoploščene latvičaste pečnice z zaprtim, znotraj z radialno razporejenimi krogi okrašenim dnom, kakor sklepamo na podlagi najdenih fragmentov. Kajpak obstaja tudi možnost, da je bil podstavek peči zidan in da so omenjene pečnice krasile njen vrhnji del, vendar je takšna oblika peči manj verjetna. S precejšnjo gotovostjo pa lahko trdimo, da je imela peč

poleg reliefno okrašenega in močno profiliranega friza tudi vrhnji venec, sestavljen iz po dveh, z repoma spetih delfinov (Tab. X. št. 1-4). Osnovnica pečnic z venca peči ustreza širini oploščenih pečnic z vitezom, glina je enaka pa tudi značaj zelene glazure je povsem identičen.

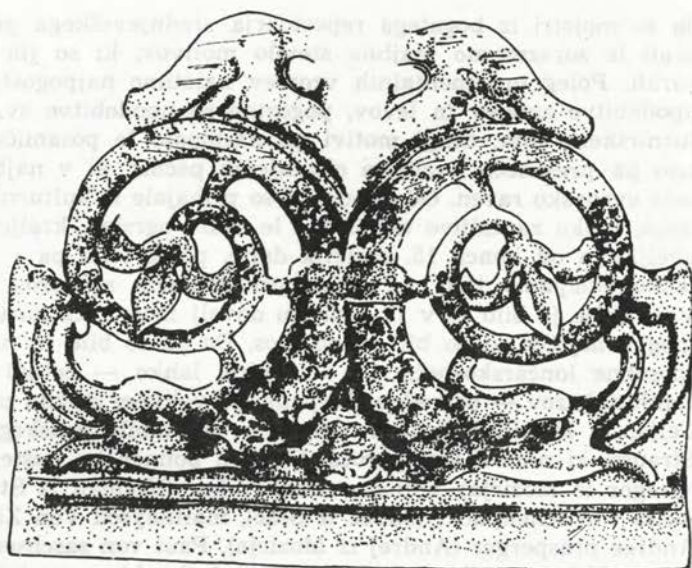
Na prvi pogled bi menili, da se vzorca izključujeta, saj gre pri vitezu na konju še za povsem srednjeveški motiv, medtem ko kažeta speta delfina izrazite renesančne prvine. Vendar ne smemo prezreti, da pomeni prva polovica 16. stoletja v zavesti sodobnikov tudi obdobje romantičnih reminiscenc na minule viteške čase in da zato pojav viteza na pečnici iz tega časa ni nič ne navadnega. Pečar, ki je izdelal model, se je tudi tokrat naslonil na znane vzore. Primerjava z že omenjeno ogrsko polcilindrično pečnico iz let 1454 do 1457, ki jo zastopa na Svetini najdeni fragment (Tab. II. št. 1) nam pokaže, da gre v bistvu za kopijo, modificirano v duhu renesančnih realističnih teženj. Medtem ko sta konj in jezdec na ogrski pečnici občutena še izrazito »viteško«, elegantno in kar nekam poduhovljeno v svojih mehkih, a vendar strogih linijah, delujeta na našem primeru, ki je prav tako mojstrski, nekam težko in zemeljsko. Krepka telesnost konja in večja razgibanost jezdeca, skale pod konjskim trebuhom, ki nakazujejo pokrajino, vse to so elementi, ki ujeti v strogi kvadratni okvir razodevajo novo, stvarnejše pojmovanje sveta in življenja. V tem kontakstu tudi arabesko igrivi vrhnji venec z delfini ne deluje več kot nasprotje, ampak kot dekorativno dopolnilo spodnjega dela peči.

Podobno realistično občutje, kot smo ga srečali zgoraj, veje tudi iz pečnice z istim osrednjim motivom, katere fragment smo našli na celjskem gradu in ki jo lahko datiramo v trideseta ali štirideseta leta 16. stoletja. (Tab. I. št. 2) Srečnemu naključju se imamo zahvaliti, da se je cel primerek takšne pečnice ohranil v ptujskem pokrajinskem muzeju in nam tako omogočil rekonstruirati celoto.²⁹ Osnovne stilne karakteristike, ki opredeljujejo osrednjo kompozicijo, so ostale iste, le roka, ki je izdelala matrico, je bila morda nekoliko manj vešča. Povsem spremenil pa se je okvir. Medtem ko je na ogrski pečnici gotski lok s plezalkami, dopolnjen z motivom gotskih oken, dajal upodobljenemu motivu poseben vzgon, ki je dogodek prestavil na višjo pomensko raven, in medtem ko je na konjiški pečnici abstraktni geometrični okvir dogodek izoliral in mu dal v sebi sklenjeno zadostnost, je mojster, ki je izdelal celjsko pečnico, postavil konjenika v arhitekturni okvir renesančnih arkad. Lok na arkadah je hudo potlačen in se konceptualno še veže na nekdanje pravilne četrvooglate zasnove, celotna kompozicija pa deluje izrazito shematično, dekorativno. Oklepljeni vitez na konju je vsebinsko enakovreden arkadnemu okviru, ki ne želi toliko posnemati resnično arhitekturo, kot s kompozicijo in črtami ustvariti oblikovno učinkovit vzorec, ki se v naslednjih pečnicah ritmično ponavlja in ustvarja v sebi usklajeno in kljub upodobljenim figuralnim motivom dejansko brez vsebinsko estetsko dopolnilo prostora. Ni naključje, da v naslednjem, že dosledno renesančnem obdobju, prevladajo pečnice z ornamentalnimi motivi.

Pečnice s celjskega območja, ki smo jih obravnavali, predstavljajo le delček nekdanj široko razvite in razvejane produkcije domačih lončarskih delavnic. Zato je tudi sklepna ocena o najdenem gradivu tvegana, čeprav nam dovoljuje nekatere ugotovitve, ki jih nove najdbe bržčas ne bodo bistveno omajale. Spoznali smo vrsto motivov, ki nastopajo med najdenim gradivom in ugotovili,

Sl. 7 Del friza z
delfini z gradu
Konjice. Delna
rekonstrukcija

Fig. 7 A part of the
frieze with
dolphins, from
the Castle of
Konjice. A
partial
reconstruction

Sl. 8 Vitez na konju.
Pečnica iz
Pokrajinskega
muzeja v Ptuj.
Enake pečnice
nastopajo tudi na
celjskem gradu

Fig. 8 A knight on
horseback.
A stove tile
from the
Provincial
Museum of Ptuj.
Equal stove tiles
appear also in
the Castle of
Celje

da so mojstri iz bogatega repertoarja srednjeveškega predstavnega sveta izbrali le sorazmerno majhno število motivov, ki so jih znova in znova variirali. Poleg ornamentalnih vzorcev naletimo najpogosteje na najrazličnejše upodobitve zmajev in levov, pogostne so upodobitve sv. Jurija in vitezov v turnirskem boju, drugi motivi pa nastopajo le posamično in sporadično. Ob tem pa preseneča kvaliteta ohranjenih pečnic, ki v najboljših primerkih doseže evropsko raven. Od pobud, ki so prihajale iz kulturnih središč zunaj naših meja, lahko zanesljivo dokažemo le vpliv ogrskih kraljevskih delavnic, ki se uveljavlja od konca 15. stoletja dalje, poleg tega pa s precejšnjo gotovostjo lahko sklepamo tudi na prisotnost domačih mojstrov, izdelovalcev matric. Vsaj Celje je bilo že v 15. stoletju dovolj močno kulturno središče, da je premoglo mojstre, ki so bili nalogi kos. Da pa so bile tu na delu tudi močne in sposobne lončarsko-pečarske delavnice, lahko — četudi brez arhivsko izpričanih dokazov — posredno sklepamo po velikem številu pomočnikov z območja Celja, ki so bili leta 1541 vpisani v seznamih graškega lončarskega ceha. Strauss, ki nam o tem poroča, jih tudi poimensko našteje: gregor präsperger (Gregor iz Mozirja), kolman neunkyrcher (Kolman iz Strmca), hanns schneeweiss von schenpuckl (Janez iz Šešč), malthäysch Von Zilla (Matevž iz Celja), Andree präsperger (Andrej iz Mozirja), Paul von saschsenvelt (Pavel iz Žalca) hlapec Urban gotzi vonn Cilli.³⁰ Pomočniki, ki so se bili izšolali v Celju, so pač po tedanji navadi odšli »v fremd«, pa so iz tega ali onega vzroka ostali v takratni deželni prestolnici. Prav tako pa so k nam prihajali tuji obrtniki in prinašali iz svojih dežela s seboj nove in sveže pobude.

Kdaj pozneje bo potrebno opredeliti tudi tiste številne fragmente, ki jih to pot spričo omejenega prostora nismo mogli upoštevati. Skupaj z njimi bi se število doslej ugotovljenih različkov srednjeveških pečnic gotovo povzpelo na več deset in se bo ob prihodnjih raziskavah še bistveno pomnožilo. Takrat bo mogoče podrobneje opredeliti tudi delež domačih delavnic in poleg Celja ugotoviti še druge pomembne centre pečarske obrti. Zanimive rezultate obetajo tudi raziskave, ki bodo upoštevale sociološki vidik, saj npr. ni nepomembna okoliščina, da so bile glazirane pečnice bistveno dražje od neglaziranih, kar je dokazano z objavo izvlečkov iz ptujskih pečarskih cenikov 16. stoletja.³¹ Tako tudi ne preseneča, da se od druge polovice 15. stoletja dalje večina primerkov pečnic pojavlja v obeh izvedbah. Še vedno pa ostaja uganka, kdaj so se oploščene pečnice pojavile tudi na pečeh meščanskih, ne le fevdalnih hiš. Da so ene in druge naročnike zadovoljevale iste delavnice, najbrž ne kaže dvomiti. Že okoliščina, da se celo na gradovih, ki so bili v posesti celjskih grofov, le izjemoma pojavljajo pečnice istega tipa,³² praktično izključuje možnost obstoja fevdalnih delavnic, vezanih na posamične močnejše fevdalne gospode. Kljub dokazanemu kroženju motivov, pogojenemu s prodajo ustreznih matric, pa v obdobju srednjega veka še ne moremo govoriti o kozmopolizaciji pečarske obrti. Ta nastopi šele z uveljavitvijo renesanse sredi 16. stoletja, o tem pa bo potrebno posebej spregovoriti.

OPOMBE

¹ Soavtorja članka sta Vinko Šribar in Vida Stare.

² O tem podrobno govori Kanrad Strauss v svoji knjigi »Kacheln und Ofen der Steiermark«, Gradec 1940, na katero se opira tudi Emilijan Cevc, v novejšem

času pa zlasti Rosemarie Franz v knjigi »Der Kachelofen«, Gradec 1969, ter Pál Voit — Imre Holl v knjigi »Alte ungarische Ofenkacheln«, Budimpešta 1963. Na izsledkih teh dveh avtorjev temelji citirana razprava Marije Mirkovič, predvsem pa vsa novejša hrvaška strokovna literatura.

³ Franz, o. c., str. 11 in 31.

⁴ Ibid., str. 12.

⁵ Ivan Stopar, Grad Celje, Analiza stikov in sond, Varstvo spomenikov XVII—XIX/2, Ljubljana 1965.

⁶ Primerjaj Janko Orožen, Zgodovina Celja in okolice I, Celje 1971, str. 471.

⁷ V naselju Brezje v bližini Šmarja pri Jelšah smo v kmečki hiši našli peč, postavljeno pred nekaj leti. Šmarski pečar, ki jo je bil izdelal, je pri tem uporabil modele iz časa izpred prve svetovne vojne.

⁸ K. Strauss, o. c. str. 68 in priloga tab. IV. št. 8.

⁹ France Stele, Gotsko stensko slikarstvo, zbirka Ars Sloveniae, Ljubljana 1972, slike na str. 14, 53 in 77 z ustreznim komentarjem.

¹⁰ Slika je objavljena na naslovni strani časopisa »Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske«, leto XXI, št. 2, Zagreb 1972 kot ilustracija članka Milana Kruheka »Arheološki radovi u Gariću Gradu u toku 1971. godine«.

¹¹ Ogled te kakor tudi drugih pečnic iz depojev Narodnega muzeja v Ljubljani mi je omogočila kolegica Hanka Štularjeva, za kar se ji na tem mestu najlepše zahvaljujem.

¹² Voit — Holl, o. c., str. 17.

¹³ Ibid., str. 22.

¹⁴ »Pečnjaci starih gradova Samobora i Susedgrada«, Tkalčičev zbornik II, Zagreb 1958. Uvod v sestavek je napisal Tihomil Stahuljak, ki je v naslovu zabeležen kot soavtor.

¹⁵ Emilijan Cevc, »Srednjeveške pečnice z motivom leva na Slovenskem«, Tkalčičev zbornik, Zagreb 1955.

¹⁶ Fragment enega izmed njih je objavila Tatjana Bregantova v sklopu sestavka »Časovno opredeljena srednjeveška keramika. Slovenski etnograf 1972/73 na str. 46«.

¹⁷ Holl — Voit, o. c., str. 21. Nastanek prototipa teh pečnic, ki je nastal na Ogrskem, postavljata avtorja med leta 1454—1457. Vendar pa se zdi, da tudi v ogrski pečnici odmevajo starejši vzori iz obdobja gotskega mehkega stila, na kar kaže zeleno glazirana venčna pečnica iz zgodovinskega muzeja v Baslu z datumom 1435 (prim. Franz, o. c., str. 50, sl. 94).

¹⁸ Prim. Holl — Voit, o. c., sl. 15 ter Franz, o. c., str. 52, sl. 98.

¹⁹ Franz, o. c., sl. 121.

²⁰ Takšen fragment je že objavila T. Bregantova v citiranem poročilu na str. 44, našli pa so jih tudi ob arheološkem raziskovanju južnega medzidja grajskega jedra na starem celjskem gradu spomladi 1975.

²¹ Pečnica je bila objavljena v koledarju celjske Cinkarne za leto 1973.

²² Leta 1973 je bil na celjskem gradu izkopan fragment, ki ga je objavila T. Bregantova v citiranem poročilu na str. 44. Prav takšen je tudi fragment neglazirane pečnice iz gradu Planina pri Sevnici. Gre za pri nas najzgodnejši primer tako dislocirane najdbe enakega vzorca pečnice, ki kaže prej na prisotnost iste delavnice kot na import tujih matric.

²³ Franz, o. c., str. 53; Hol — Voit, o. c., slika 19.

²⁴ Fotografijo te pečnice mi je ljubeznivo posredovala kolegica Majda Frelj-Ribičeva iz ljubljanskega regionalnega zavoda za spomeniško varstvo, za kar se ji na tem mestu najlepše zahvaljujem.

²⁵ Strauss, o. c., str. 51.

²⁶ Več primerkov so našli na gradu Celje, hrani pa jih tudi celjski pokrajinski muzej.

²⁷ Povsem sorodno izoblikovan sklepnik obstaja npr. na oboku prezbiterija svetinske cerkve, ki so jo pozidali okoli leta 1489.

²⁸ Primerjaj objavo v citiranem poročilu dr. Bregantove v Slovenskem etnografu na str. 44, sl. št. 1.

²⁹ Študij pečnic v depojih ptujskega muzeja mi je ljubeznivo omogočila ravnateljica Majda Čeh, za kar se ji prijazno zahvaljujem.

³⁰ Strauss, o. c., str. 63/64.

³¹ Marija Mirkovič, Doneski k poznavanju predbaročnega pečarstva v Ptuj. Zbornik »Poetovia — Ptuj 69 — 1969«, Maribor 1969.

³² Celo na gradu Fridrihštajn pri Kočevju, ki ga je postavil celjski grof Friderik II in ki so ga raziskovali v letih 1963—1918, sodeč po objavljenem gradivu (Franc Cankar, »Fridrihštajn in Kočevje v letih 1425—1515, Kočevje 1973) niso našli pečnic, ki bi bile znane tudi na celjskem območju.

Vse risbe pečnic v uvodnem delu sestavka je izdelal sodelavec Pokrajinskega muzeja v Celju Lojze Umek. Tu se obenem iskreno zahvaljujem upravi muzeja in predvsem njegovi kustodinji Mileni Moškon za uporabo in pravico do objave komparativnega gradiva iz muzejskih zbirk.

Tabela I. Grad Celje.

1. Fragment angela, ki z rokama pridržuje dva ščita. Angel je frontalno obrnjen proti gledalcu, roki je odmaknil od telesa in ju naslanja na dva ščita. Grba na ščitih nista določljiva. Angelovi krili sta poševno povešeni ob telesu. Njegov drobn obraz obrobajo kodrasti lasje. Oblečen je v dolgo, nizko prepasano tuniko, ki jo razgibavajo paralelno potekajoče gube.

Tip pečnice ni opredeljiv. Glina je sivkastordeča in ima zeleno svinčeno glazuro. Hrbtna stran je gladka.

Format fragmenta: 8,5 × 8 cm. Okoli 1500.

2. Zgornji desni del arhitekturnega okvira. Na desni steber z geometričnim kapitelom, iz katerega raste žlebljen, v vogalu zaobljen, na vrhu potlačen lok. Ob zaobljenem delu dekorativna spona.

Tip oploščene skledaste pečnice iz svetle, rumeno rjave gline; v vogalu je vidni odtis. Na hrbtni strani so vrezane križajoče se črte.

Format fragmenta: viš. 12 cm, šir. 10,3 cm. Zač. 16. stoletja.

Gre za del pečnice z motivom sv. Jurija v boju z zmajem. V celoti ohranjeni primerek z zeleno svinčeno glazuro hrani pokrajinski muzej v Ptuj.

Tabela II. Svetina pri Celju.

1. Desni zgornji vogal arhitekturnega okvira. Ob levem spodnjem robu del loka, ki se usloči v oslovski hrbet in konča s križno rožo. Nad lokom, desno od križne rože, tri slepa gotska okna, ki se končajo s trilstom. V okenskih nišah nad lokom plezalke.

Tip oploščene pečnice s pravokotnim okvirom iz sivorumene, svetlozeleno glazirane gline. Na obodu okvira križajoče se zareze.

Format fragmenta: viš. 9 cm, šir. 9,2 cm, glob. 6,5 cm. Konec 15. stoletja.

Gre za fragment pečnice z vitezom v turnirski opremi.

2. Spodnji levi vogal pečnice z levom, ki s sprednjima šapama oklepa hrast. Rob ima preprost, pravokoten profil, bordura je iz uvitih akantovih listov. Ohranjeno je oprsje ležečega leva z levo prednjo nogo, ki se je oklenila hrasta. Griva mu v mehkih polžastih zavojih valovi prek prsi. Pod nogo ima spodvit sesukljan rep.

Tip oploščene skledaste pečnice iz rumenorjave, nepološčene, na prelomu sive gline.

Višina fragmenta 11,8 cm, šir. 13 cm. Konec 15. stoletja.

Tabela III. Svetina pri Celju.

1—2. Fragmenti venčnega friza s trtnimi listi in grozdom. V žlebu leži vitica, ki na obe strani odganja polnoplastične grozde in liste; ti si sledijo v izmeničnem zaporedju. Večji fragment je vogalni in ima preprost, gladek rob, zadaj pa odbit

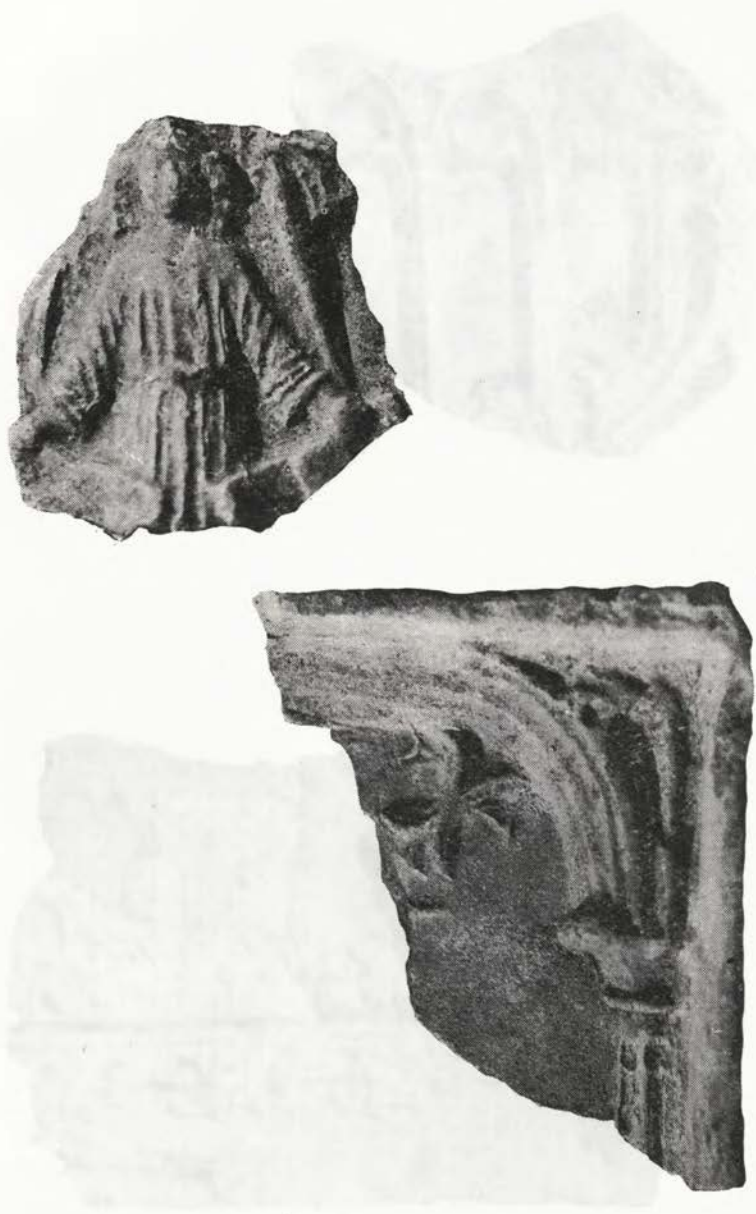

Tabela I Grad Celje. 2/3 naravne velikosti

Table I The Castle of Celje. A two-third natural size

Tabela II Svetina. 2/3 naravne velikosti
Table II Svetina. A two-third natural size

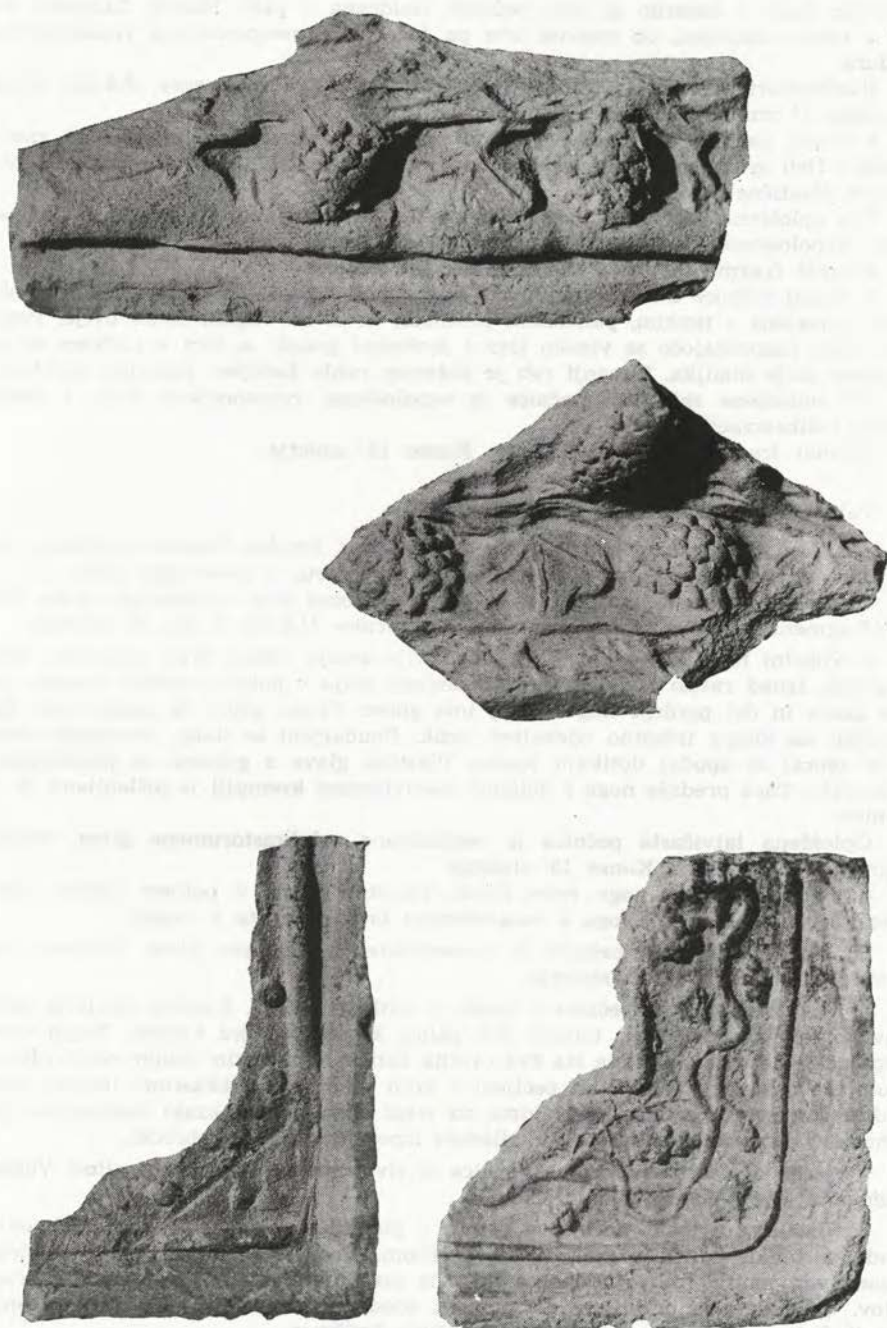

Tabela III Svetina. 1/2 naravne velikosti
Table III Svetina. Half the natural size

nastavek nosu, s katerim je bila pečnica zasidrana v peči. Manjši fragment ima nos v celoti ohranjen, ob motivu trte pa teče ozka, neopredeljena ornamentirana bordura.

Rdečkastorumena neglazirana glina. Dolžina večjega fragmenta 19,6 cm, dolžina manjšega 15 cm. Konec 15. stoletja.

3. Vogal pečnice z globoko poševno prirezanim zunanjim okvirom, ki znotraj preide v žleb in palico. V vogalu ornament iz treh stikajočih se trikotnikov. Ob obeh robovih plastične bunčice.

Tip oploščene skledaste pečnice iz svetle, okrastorjave, na prelomu sivorjave gline. Nepološčena. Na hrbtni strani, na vogalu, palčni odtis.

Format fragmenta: $9,6 \times 13$ cm. Konec 15. stoletja.

4. Vogal pečnice z motivom vinske trte. Okoli 3,5 cm široka bordura je z obeh strani zamejena s tankim, paličastim profilom, ki se na vogalu rahlo uvije. Profila uokvirjata razpredajočo se vinsko trto z drobnimi grozdi in listi v plitkem reliefu. Notranje polje manjka. Zunanji rob je poševen, rahlo žlebljen, plastično poudarjen.

Tip oploščene skledaste pečnice iz nepološčene, rumenorjave gline s sledovi opečne polihromacije.

Format fragmenta: $12,5 \times 12,6$ cm. Konec 15. stoletja.

Tabela IV. Grad Planina pri Sevnici.

1—2. Nedoločljiv fragment pečnice ali venca z izredno bogatim paličasto profiliranim okvirom in vrhom rogu podobnega predmeta v osrednjem polju.

Tipološko neopredelljivo. Rumenkasta, na prelomu siva, neglazirana glina. Velikost fragmenta od roba okvira proti središču pečnice 11,6 cm. 2. pol. 15. stoletja.

3. Vogalni fragment pečnice z upodobitvijo zmaja. Okvir tvori preprosta drobna palica. Iznad ravno oblikovanega notranjega polja v polnem reliefu izstopa zmajeva glava in del prednje noge. Zmaj ima gobec široko odprt. Iz njega moli dolg, izprožen, na koncu trikotno odebeljen jezik. Poudarjeni so dolgi, šivankasti zobje, ki se zgoraj in spodaj dotikajo jezika. Plastika glave z gobcem je poudarjena s tanko črto. Taca prednje noge z dolgimi zakrivljenimi kremplji je prilepljena ob rob pečnice.

Oploščena latvičasta pečnica iz neglazirane, rdečkastorumene gline. Velikost fragmenta $10,1 \times 9$ cm. Konec 15. stoletja.

4. Vogal pečnice z nogo neke živali, verjetno zmaja v polnem reliefu. Okvir je enostaven, nečlenjen. Noga z razkrečnimi prsti je oprta v vogal.

Oploščena latvičasta pečnica iz rumenkaste, neglazirane gline. Velikost fragmenta 9×4 cm. 2. pol. 15. stoletja.

5. Vogalni fragment pečnice z rozeto v plitkem reliefu. Zunanji okvir je plitek, pravokoten. Notranji okvir tvorita dve palici, ki se ob stiku križata. Vogal osrednjega polja z rozeto — vidna sta dva cvetna lističa s suličastim listom med njima — izpolnjuje ornament s kratkim pecljem v kotu in dvema suličastima listoma, komponiran kot zvezda s tremi neenakimi, na sredi odebeljenimi kraki (dedukcija ribjih mehurjev). Prostor med rozeto in trilstom izpolnjujejo štirje obročki.

Verjetno oploščena latvičasta pečnica iz sivorumene, neglazirane gline. Velikost fragmenta $10,4 \times 7,5$ cm. Okoli 1500.

6. Vogalni fragment pečnice z rozeto v plastičnem reliefu. Zunanji rob okvira poudarja tanka palica s polkrožnim profilom. Vogal notranjega polja izpolnjuje dekorativni motiv treh različno velikih, iz osrednje bunčice izhajajočih suličastih listov. Od rozete je ohranjen le fragment obodnega venca iz polkrožnih, mesnatih cvetnih listov, dvakrat prekinjen s suličastima lističema.

Oploščena latvičasta pečnica iz opečnorumene, neglazirane gline. V vogalu je na hrbtni strani plošče ob stiku z osnovo globok odtis kazalca, ki je nastal ob spa-

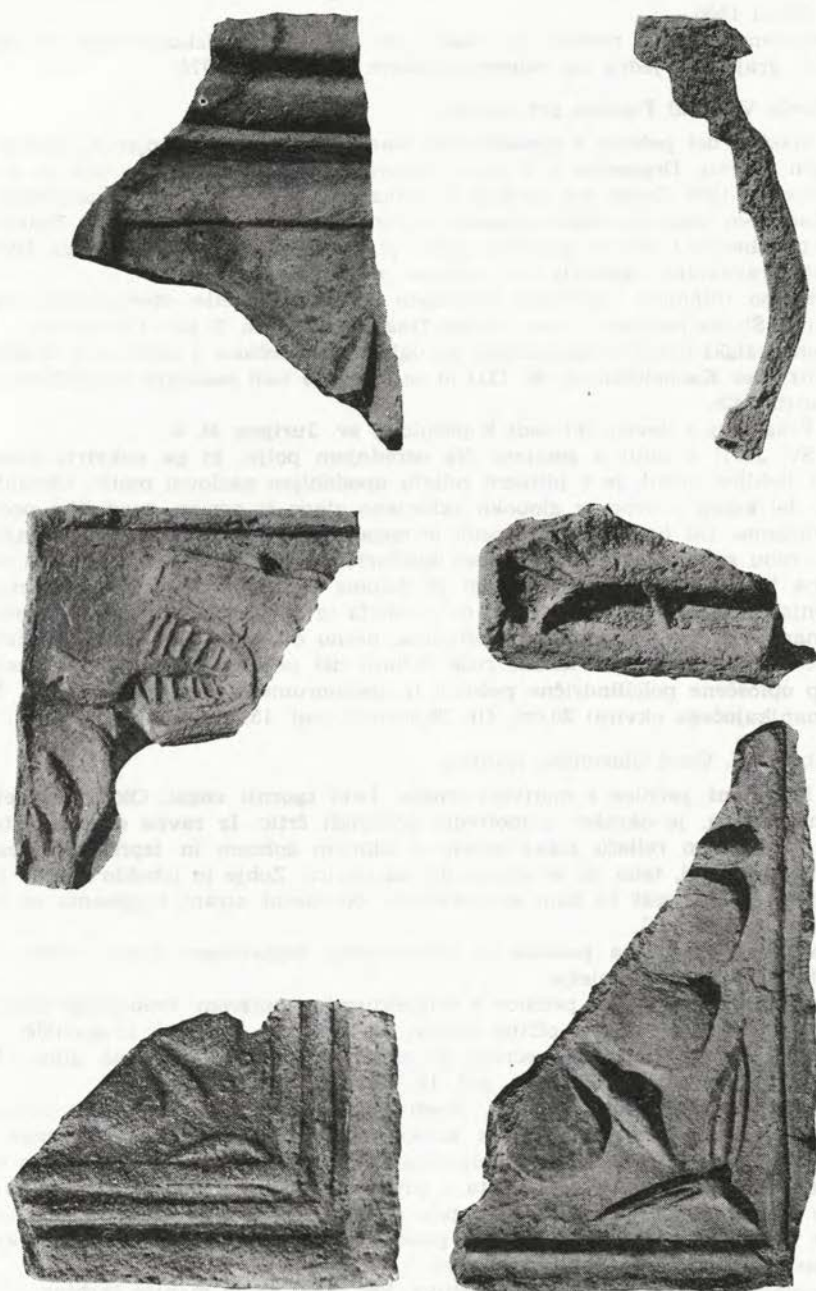

Tabela IV Grad Planina pri Sevnici. 1/2 naravne velikosti
Table IV The Castle Planina near Sevnica. Half the natural size

janju plošče z latvičasto, na vretenu izdelano posodo. Velikost fragmenta 15,2 × 9,5 cm. Okoli 1500.

Fragmente enake pečnice so našli ob arheoloških izkopavanjih v južnem medzidju grajskega jedra na starem celjskem gradu leta 1975.

Tabela V. Grad Planina pri Sevnici.

1. Spodnji del pečnice z upodobitvijo Marije iz prikaza oznanjenja. Marija kleči na levem kolenu. Draperija ji v ostro zalomljenih gubah prekriva telo in se nato razprostire po tleh. Izpod nje gledata le šolna na obeh nogah, ki se koničasto končata. Nad levo nogo je viden ostanek napisnega traku, ki je obkrožal figuro. Nastavek podobnega traku iz poševnih pičic je ohranjen tudi ob levi nogi. Okvir je preprost, pravokoten. Spodnji rob pečnice je rahlo usločen.

Verjetno fragment oploščene latvičaste pečnice iz svetle, opečnorjave, neglazirane gline. Širina pečnice 17,3 cm, višina fragmenta 7,5 cm. 2. pol. 15. stoletja.

Ikonografski motiv je ugotovljen po uglašenosti pečnice s pečnico iz Oberrrheina (R. Franz: *Der Kachelofen*, sl. št. 121) in se verjetno tudi naslanja na grafično predlogo mojstra ES.

2. Fragment z devico, ki sodi k pečnici s sv. Jurijem št. 3.

3. Sv. Jurij v boju z zmajem. Na osrednjem polju, ki ga uokvirja plastičen, globoko žlebljen profil, je v plitkem reliefu upodobljen naslovni motiv. Ohranjen je spodnji del konja v drncu z globoko sklonjeno glavo in repom, spodvitim pod zadnjima nogama. Od figure je ohranjena le noga, ki tiči v stremenu. Pred konjem ob desnem robu se vzpenja zmaj, podoben kuščarju. Viden je le trup z nogama in rep, ki se na koncu polžasto uvije. Trup je deloma prekrit s perutjo, glava manjka. Pod konjskim trebuhom v spodnjem delu reliefa je stilizirana krajina. Na sredi večje in manjše drevo z okroglima krošnjama, desno od njiju giottovsko izoblikovano skalovje. V vogalih gotske križne rože. Vrhnji del pečnice s figuro viteza manjka.

Tip oploščene polcilindrične pečnice iz opečnorumene, neglazirane gline. Višina (brez manjkajočega okvira) 20 cm, šir. 20,5 cm. 2. pol. 15. stoletja.

Tabela VI. Grad Slovenske Konjice.

1. Fragment pečnice z motivom zmaja. Levi zgornji vogal. Okvir, ki nekoliko plastično izstopa, je okrašen z motivom poševnih črtic. Iz ravne osnove izstopa v polnem plastičnem reliefu glava zmaja z odprtim gobcem in izproženim jezikom, obrnjena proti levi, tako da se skoraj dotika okvira. Zobje in izboklo oko so močno poudarjeni. Teme, vrat in trup so poraščeni. Na desni strani fragmenta se kažejo odebeleni vršički kril.

Oploščena latvičasta pečnica iz sivorumene, neglazirane gline. Višina 10 cm, širina 15 cm. Sreda 15. stoletja.

2. Desni spodnji vogal pečnice z arhitekturnim motivom dvodelnega šilastoločnega okna. Motiv se na levi očitno ponovi, na vrhu pa preide v krogovičje.

Polcilindrična oploščena pečnica iz okratorumene, neglazirane gline. Višina fragmenta 9,7 cm, širina 7,5 cm. 1. pol. 15. stoletja.

3. Mož s prekrizanimi rokama. Sredi gladke površine kvadratične pečnice je v visokem reliefu nameščena figura široko razkoračenega moža, obrnjenega frontalno proti gledalcu. Oblečen je v dolgo srajco, ki mu sega prek kolen in ima spodaj cikcakasto borduro. Glava je pokrita s preprosto čepico, izpod katere se na obeh straneh kažejo nakodrani lasje, ki segajo do ramen. Okroglo izbočene oči, usta in nos ter okroglasta bradica so močno poudarjeni. Roki sta na trebuhu prekrizani. Škornjasto obuvalo ima koničasti konici.

Tipološko je pečnica težko opredeljiva, ker je — razen manjše škrbine — ohranjena praktično le prednja plošča. Glina je opečnorumena in ima okratorumeno glazuro s ponekod rdečkastim odtenkom. Izdelana je ročno.

Format: viš. 10,5 cm, šir. 10 cm. 2. pol. 15. stoletja.

Tabela V Grad Planina pri Sevnici. 1/2 naravne velikosti
Table V The Castle Planina near Sevnica. Half the natural size

Tabela VI Grad Slovenske Konjice. St. 1-2: 1/2 naravne velikosti, št. 3: nar. velikost

Table VI The Castle of Slovenske Konjice. Nos. 1-2: half the natural size, No. 3: natural size

Tabela VII Grad Slovenske Konjice. 1/2 naravne velikosti

Table VII The Castle of Slovenske Konjice. Half the natural size

Tabela VII. Grad Slovenske Konjice.

1. Fragment deklinškega poprsja. Dekle z oblim obrazom in gladkimi lasmi, ki ji padajo prek ušes in deloma na rame. Oblikovana je v polprofilu, obrnjenem v levo. Ohranjen je še nadlaket leve roke in golo oprsje z rahlo vzboklimi dojčkami. Visoki relief. Očitno gre za desni rob pečnice z motivom Adama in Eve.

Oploščena pečnica iz sivoopečnate gline z zeleno svinčeno glazuro. Višina fragmenta 6 cm, širina 5,6 cm. 2. pol. 15. stoletja.

Sodeč po fakturi gline in glazure sodi fragment k isti peči kot del ohranjene pečnice z angelom, ki pridržuje grba.

2. Vogal pečnice z zmajevo nogo. Okvir, ki nekoliko plastično izstopa, je okrašen z motivom kratkih, poševno vrezanih črt. Iz ravnine plošče plastično izstopa del zmajevega trupa z nogo, ki ima taco s štirimi razkremenimi prsti.

Oploščena latvičasta pečnica iz sivorumene, neglazirane gline. Višina 6,8 cm, širina 8,6 cm. 2. pol. 15. stoletja.

3. Del roba pečnice z žlebljenim okvirom, ob katerem teče bordura iz uvitih akantovih listov v globokem reliefu.

Tip pečnice ni določljiv. Okrastorumen neglazirana glina. Format fragmenta $10,7 \times 7,7$ cm. Okoli 1500.

4. Fragment angela z grboma. Ohranjen je trup figure z obema rokama, nastavkoma kril in vrhnjima deloma grbov, ki ju drži angel levo in desno pred seboj. Tunika, v katero je angel oblečen, je nizko prepasana in paralelno nagubana. Na desnem ščitu — grbu je reliefno izstopajoče prečno bruno (avstrijski grb?), levi ščit je očitno prav tako razpolovljen, vendar je v sicer tanjšem brunu napravljena vertikalna zarez.

Oploščena pečnica iz sivoopečnate gline z zeleno svinčeno glazuro. Višina fragmenta 9,4 cm, širina 6,7 cm. Okoli 1500.

5. Gotska križna roža.

Vrhnji del polcilindrične nišaste pečnice ali del venca iz opečnorumene gline z zeleno, nekoliko lisasto svinčeno glazuro. Višina 12,2 cm, širina 6,2 cm. 2. pol. 15. stoletja.

6. Vogal pečnice z geometričnimi in stiliziranimi vegetabilnimi ornamentami. Ob robu, ki je brez profiliranega okvira, teče bordura iz krogov, razporejenih v pravokotnike, presekanih z vodoravnimi, navpičnimi in diagonalnimi črtami. Ob notranjem robu bordure je vzorec iz členjenih šilastih lokov. Notranje polje je izpolnjeno s tračno in stilizirano rastlinsko ornamentiko.

Oploščena pečnica s pravokotnim, na vogalih zaobljenim dnom. Velikost fragmenta $15,2 \times 7,9$ cm. 1. pol. 16. stoletja.

Tabela VIII. Grad Slovenske Konjice.

Več fragmentov pečnice z motivom stoječega angela. Figura angela v polnem plastičnem reliefu je obrnjena frontalno proti gledalcu. V ozek pramen izoblikovani krili sta pritisnjeni ob levi in desni rob pečnice, ki je simetrično komponirana. Glavo, ki se dotika vrhnjega roba, obkrožajo prameni las. Oblačilo, izpod katerega gleda konica obuvala desne in morda tudi leve noge, sega do tal. Okvir je preprost, mehko poglobljen. Osrednji del pečnice in njen desni zgornji vogal manjkata.

Verjetno oploščena latvičasta pečnica iz svetle, okraسته, neglazirane gline. Rekonstruirana višina ok. 22,5 cm, širina ni ugotovljena. Okoli 1500.

Tabela IX. Grad Slovenske Konjice.

1. Fragment neglazirane pečnice, enaka št. 2.

2. Pečnica z oklepljenim vitežom na konju. Sredi polja, ki ga obkroža okvir s poševno prirezanim, rahlo žlebljenim profilom, je v visokem reliefu izoblikovana

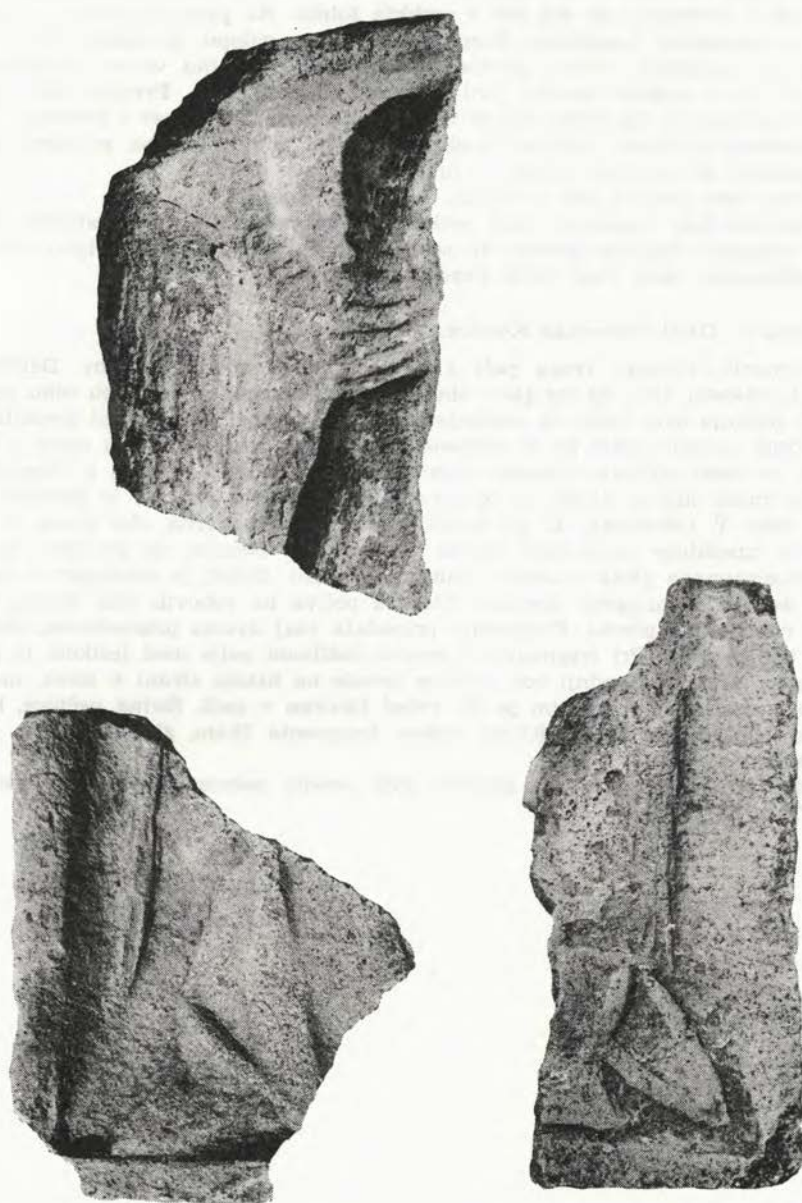

Tabela VIII Grad Slovenske Konjice. 2/3 naravne velikosti
Table VIII The Castle of Slovenske Konjice. A two-third natural size

Tabela IX Grad Slovenske Konjice. 1/2 naravne velikosti
Table IX The Castle of Slovenske Konjice. Half the natural size

Tabela X Grad Slovenske Konjice. 1/2 naravne velikosti

Table X The Castle of Slovenske Konjice. Half the natural size

REGIONALNI MUZEJ POMURSKE LJUDSKE ARHITEKTURE
NA PROSTEM

Vlasta Koren

Murska Sobota, Pokrajinski muzej

UDK 719:728.6(497.12-18)

THE OPEN AIR MUSEUM OF THE
FOLK ARCHITECTURE
IN THE MURA REGION AREA

Avtorica govori o dolgi vrsti poskusov za ohranitev spomenikov ljudskega stavbarstva v Prekmurju, kjer vasi in domačije silno hitro spreminjajo prvotno podobo. V glavnem je bilo vse, kar je mogel Pokrajinski muzej v Murski Soboti narediti, to, da je dokumentiral stavbe, ki so jih nato porušili, in da leto za letom sistematično dokumentira stavbno spomeniško dediščino Prekmurja.

Po dosedanjih neuspehlih poskusih zavarovanja na prvotnem mestu vse kaže, da bo mogoče materialno zavarovati vsaj nekaj prič ljudskega stavbarstva v samem Prekmurju kot tudi Prlekiji le v muzeju na prostem, skansenu, za katerega je lendavska občina tudi že predvidela primerno zemljišče. Upati je, da bo vsaj pri tem mogoče dobiti tudi republiška sredstva, namenjena za kulturo.

The article deals with a long series of attempts made at preserving the folk architecture monuments in the Mura river area, where villages and homes rapidly change their original appearance. The Regional Museum of Murska Sobota could only document some of the buildings designed for demolition as well as systematically document — year after year — the architectural heritage in the Mura river area.

In the last time there are signs of the possibility to conserve materially at least some of the instances of the folk architecture from the Mura river area proper as well as from Prlekija, it is true, not on the original spots, but in the form of a "skansen". The Lendava Commune has already allotted a suitable plot of land for such a museum in the open air.

Pokrajinski muzej v Murski Soboti je do ustanovitve Zavoda za spomeniško varstvo v Mariboru leta 1959 poleg muzejskih nalog reševal na svojem območju tudi urbanistične in spomeniškovarstvene posege. Ker Zavod za spomeniško varstvo v Mariboru do danes nima etnologa, rešuje etnografsko problematiko skupaj s Pokrajinskim muzejem v Murski Soboti.

V Prekmurju so bile od leta 1952 dalje zaščitene tri značilne domačije v vasi Bogojina s spomeniškovarstveno odločbo Zavoda za spomeniško varstvo SRS v Ljubljani. Lastniki domačij so se s pismenimi vlogami obračali na Pokrajinski muzej v Murski Soboti in takratni okraj v Murski Soboti s prošnjo za denarno dotacijo za vzdrževanje in adaptiranje starih stanovanjskih delov stavb. Ker za to ni bilo sredstev, so lastniki domačij do leta 1965 stanovanjske hiše podrli in na tistem mestu postavili nove, če bi pa sredstva bila, bi bili novo hišo postavili zraven stare stanovanjske hiše.

Izkušnje so torej pokazale, da zaščita nepremičnih etnografskih spomenikov na kraju samem zaradi finančnih in drugih objektivnih vzrokov ni pokazala zaželenih uspehov.

Leta 1963 je muzejski svet Pokrajinskega muzeja v M. Soboti sklenil zavarovati staro hišo, ki stoji v neposredni bližini gradu v Murski Soboti, to je hišo Antona Šajta v Kopališki ulici št. 1. Odkupljena bi stala v neposredni bližini muzeja kot njegov sestavni del. Domačija ni bila datirana, vendar je imela še črno kuhinjo in značilni tloris najstarejših stegnjenih domačij, ki imajo vhode v vse prostore iz »trnaca« (od zunaj). Gospodarsko poslopje je bilo potrebno rekonstrukcije, postaviti pa bi morali še oslco, koruznjek in druge objekte, ki sodijo k domačiji kot celoti. Lastnik se je načelno strinjal. Menimo, da je taka pot, odkup spomenika, pri varovanju naših etnografskih spomenikov najugodnejša. Republiški zavod za spomeniško varstvo v Ljubljani je bil tedaj pripravljen odkupno akcijo finančno podpreti. Vse prizadevanje pa je bilo zaman, ker je tedanji urbanistični svet glede na urbanistični načrt mesta Murske Sobotice muzejsko vlogo zavrnil. Šajtovo hišo v Murski Soboti so leta 1973 porušili, zraven pa si je gospodar sezidal novo hišo. Na mestu, kjer je stala stara hiša, danes cesta povezuje naselje novih stanovanjskih hiš z Grajsko ulico.

Na podlagi seznama zaščiteneh nepremičnin etnografskih spomenikov v Prekmurju je bil v letu 1960 izdelan tudi predlog za zavarovanje ruralnih naselij, kot so Strehovske in Lendavske gorice. V letu 1975 je izdelan predlog za zaščito etnološkega območja na predelu »užtomas« v Lendavskih goricah. Na tem predelu je 10 originalnih vinogradniških kleti, ki so kot celota etnološki kompleks, potreben spomeniškovarstvene zaščite. Zavod za spomeniško varstvo v Mariboru bo izdal odlok na podlagi opisa etnološkega območja, valorizacije etnološkega območja in režima. O zaščitnem postopku je obveščen tudi oddelek za gospodarstvo in finance pri SO Lendava, da na podlagi zemljiško-knjižnega izpiska ne dovoli gradnje sodobnih počitniških hišic v tem predelu Lendavskih goric.

Poleg sodelovanja pri zaščitnih odločbah domačij in ruralnih predelov v Prekmurju je etnolog muzeja sodeloval tudi pri postopnih adaptacijah in spremembah posameznih starih, redkih etnografskih objektov v Prekmurju.

V letu 1972 je bila z odločbo zavarovana domačija narodnega heroja Štefana Kovača v Nedelici, in sicer kot etnografski spomenik in spomenik narodnoosvobodilne borbe v Prekmurju. V letu 1973 in 1974 je bil izdelan program konservacijskih posegov na domačiji, 1974 pa so iz republiških sredstev in lokalnih sredstev Kulturne skupnosti Lendava stanovanjski del hiše na novo prekrili s slamo.

Do konca leta 1975 naj bi prenesli vaški zvonik ob cesti na drugo mesto in obnovili streho na vaškem zvoniku v Genterovcih.

Pomembnost dokumentacije, ki jo opravlja referat za etnografijo pri Pokrajinskem muzeju v Murski Soboti, dokazuje tudi primer objektov, ki so jih lastniki kljub nasvetom ali celo preventivni zaščiti Zavoda za spomeniško varstvo samovoljno podrli, in ki smo jih dokumentirali nekaj tednov pred rušenjem.

Od leta 1972 dalje etnolog muzeja skupaj s tehnikom Zavoda za spomeniško varstvo v Mariboru opravlja prvo fazo topografije ljudske arhitekture v Prekmurju. Vsako leto v nekaj vaseh sistematično evidentiramo najstarejše ljudske arhitekture (domačije, kovačnice, žganjarne...). V letih 1972 in 1973

smo obdelali dölinsko in ravensko območje Prekmurja, v letih 1974 in 1975 pa nekaj vasi na Goriškem.

V okvir etnografskega spomeniškega varstva sodi slednjič tudi delo, ki so ga opravile ekipe muzeja v Prekmurju. Člani ekipe so poleg prostoročnih risb izdelali tudi floris in situacije in posneli pomembnejše ljudske stavbe (hiše in gospodarska poslopja).

V letu 1975 so v zvezi s preprečevanjem poplav, ki jih povzroča potok Ledava dovodno od Domajinec do Lendave, začeli graditi zadrževalnik Domajinci. V zvezi s tem bodo nekatere prizadete domačije na tem predelu zavarovane z lokalnimi nasipi, za nekatere pa to ni možno in jih bo treba odstraniti. Posnete so bile hiše: Benko Dragica, Krašči 10, Haužer Jože, Krašči 11, Vogrinčičeva in Müllerjeva domačija v Ropoči ter Mencingerjev mlin z domačijo v Kraščih.

Urbanistična komisija pri skupščini občine Murska Sobota je predlagala, da ohranimo kmečko hišo v Partizanski ulici v Murski Soboti. Hiša je edina, ki ima skromne lesene svisli na cestno stran, stanovanjski del domačije je že prekrit z opeko. Domačija ni datirana, sodi v 19. stoletje. Gospodarsko poslopje je zidano.

V letu 1974 je zaprosil lastnik potočnega mlina v Čikečki vasi Zavod za spomeniško varstvo v Mariboru za dotacijo, s katero bi usposobil potočni mlin za obratovanje. Mlin bi obdržal funkcijo in bi obratoval ter bi ga lastnik sam vzdrževal. Zavod za spomeniško varstvo v Mariboru je vlogo odstopil Skupščini občine Murska Sobota, ki pa sredstev ni odobrila.

V letu 1975 je Kulturna skupnost Lendava zaprosila sredstva za popravilo strehe in pogonskega kolesa »nāvodnega« pri Copekovem mlinu v Mali Polani. Po predračunu bi bili stroški za prekritje strehe s slamo, za napravo pogonskega kolesa in nosilne grede na zabitih pilotih z zabijanjem le-teh 33.361 dinarjev. Copekov mlin je edini potočni mlin na dölinskem predelu Prekmurja, ki je zaščiten kot etnografski in NOB spomenik. Zveza borcev Lendava je namreč sklenila, naj Copekov mlin v Mali Polani porušijo in na tem mestu sezidajo nov lovski dom.

Muzej v Murski Soboti si je prizadeval, da bi ohranil vsaj en rečni mlin na Muri kot etnografski spomenik. Leta 1965 je Zvezni inštitut za varstvo kulturnih spomenikov predlagal, da kot etnografski spomenik zavarujemo vsaj en rečni mlin na Muri in mlinarja oprostimo letnega davka. Davčna služba v Murski Soboti tega predloga ni odobrila. Zavod za spomeniško varstvo v Mariboru je nakazal muzeju v Murski Soboti 6000 dinarjev, da odkupi Vučkov mlin pri Srednji Bistrici. Uprava muzeja je odkupila najstarejši mlin na Muri in ga predstavila k turistični postojanki Bobri, kjer bi bil dostopen za ogled. Vučkov mlin pri Bobrih je bil izročen v upravljanje Pokrajinskemu muzeju v Murski Soboti. Lendavska občina je z velikim razumevanjem odtlej plačevala čuvaja mlina in dala leta 1967 tri tisoč novih dinarjev za popravilo »kumpa« mlina in drugih manjših okvar. Občinska komisija je v letu 1968 ugotovila, da je zaradi visoke vode mlin v nevarnosti, da se potopi, slab je bil predvsem »nāvodni« kump; zato so domačini potegnili mlin na plitvino, na drugo stran kolišča. Novembra 1971 pa je mariborski Zavod za spomeniško varstvo na predlog muzeja obvestil lendavsko občino, da je treba potopljeni mlin razstaviti, zabiti v strugo pilote, na katerih bi slonela »kumpa« z mlinom,

in tako preprečiti ponovno potonitev. Popravili naj bi tudi streho in mlin prestavili na prvotno mesto. Lendavska občina je predlog sprejela, odobrila del potrebnih denarnih sredstev, drugi del naj bi prispeval muzej v Murski Soboti, ostalo pa republiški sklad za pospeševanje kulturne dejavnosti. Stroški za razstavitev in postavitve mlina ter vsa popravila bi bili deset milijonov starih dinarjev. Ker so bila zagotovljena samo sredstva lendavske občine, je bil mlin na predlog Skupščine občine Lendava razstavljen na posamezne dele in deponiran na travniku v bližini kolišča Bobri. Decembra leta 1971 je posebna strokovna komisija, ki si je mlin ogledala, sklenila, naj mlinski inventar prepeljejo v Lendavo in ohranijo v gradu za prihodnjo muzejsko zbirko. Tako so se kljub vsem naporom izjalovila prizadevanja muzeja v Murski Soboti, da ohrani etnografski spomenik v Prekmurju, enega zadnjih rečnih mlinov na Muri, kot dragocen spomenik ljudske arhitekture Pomurja.

Kulturna skupnost Lendava pa si prizadeva, da na novo postavi rečni mlin v rokavu Mure pri Žabniku. Spodbuda je vsekakor pohvalna, vendar bi po sedANJI predračunski vrednosti stal odkup mlina 40.000 dinarjev, prevoz ca. 8000, popravilo in postavitve rečnega mlina pa po orientacijskem predračunu 167.934 dinarjev.

Torej lahko rečemo, da turistični prospekti in razglednice propagirajo mline na Muri, ki jih danes ni več.

Urbanistična komisija v občini Murska Sobota je na predlog strokovne službe v letu 1975 naposled sklenila pri izdaji lokacijskih dovoljenj upoštevati mnenje komisije, da je treba naklone ostrejši nekaterih novih gradenj in vikendov prilagoditi panonski hiši (33 do 45°), upoštevati dvokapnost in rdečo barvo streh. Poostriti bo treba zahteve v zvezi s predelavo stanovanjskih poslopij. Razumljivo je, da ni mogoče zahtevati od prosilca, da bi živel v starih stanovanjskih razmerah. Posebno v zadnjih letih želijo sezonci, ki so na delu v tujini in se vračajo domov, obnavljati domačije. Spreminja se oblikovanje kulturne pokrajine in naselbinskih aglomeracij. Predvsem na novo gradijo gospodarska poslopja, pri stanovanjskih stavbah pa obnavljajo strehe, okna, kuhinje s štedilnikom namesto ognjišča itd. Zato bomo morali tesneje sodelovati s pristojnimi komisijami pri oddelku za gospodarstvo Skupščine občine Murska Sobota in zavarovati spomeniški objekt v sporazumu z njegovim lastnikom. Komisija za varstvo okolja pa bi nastopala kot posvetovalni organ v občini Murska Sobota.

Danes pa je glede nepremičnih spomenikov ljudske arhitekture takole: Pokrajinski muzej je vsakih nekaj let izdelal nov seznam objektov ljudske arhitekture in ruralnih naselij v Prekmurju. Po registru spomenikov I. kategorije so v Prekmurju registrirane tri domačije. Po topografiji ljudske arhitekture v Prekmurju, ki jo muzej v Murski Soboti dela že nekaj let, pa je več domačij, ki so še tipične in bi jih bilo treba zavarovati. Skoraj vse izbrane domačije se odlikujejo z značilnostmi ljudskega stavbarstva na tistem območju, po starosti, ki je v nekaterih domovih dokumentirana z letnico na tramu v »hiži«, ter po ohranjenosti prvotnega stanja. Žalostna pa je podoba pokrajine glede drugih objektov ljudske arhitekture v pokrajini. Samo v nekaj vaseh je še nekaj hiš, ki imajo strehe prekrite s slamo. Saj domačini sami pravijo: »Zdomci so slamo odnesli!« Lepo število je vasi, kjer ni več nobena hiša prekrita s slamo. Drugih stavb ljudskega stavbarstva v pokrajini skorajda ne vidimo več. Izgi-

nili so mlini na Muri, redki so potočni mlini, ni več sušilnic za lan, redke so kovačnice in stare žganjarne, pleteni koruzniki... Jasno je, da ne bomo mogli v vsem Prekmurju zavarovati vseh starih domačij, zakaj edino uspešno zavarovanje je odkup.

Ohraniti bi morali nekaj primerkov tipične ljudske arhitekture v starem okolju. Slej ko prej bo treba misliti poleg zaščite na terenu tudi na muzej na prostem. Še nekaj let bo minilo in na terenu ne bo najti več niti posameznih originalnih elementov stavb, ki bi jih lahko uporabili pri gradnji, sestavljanju in rekonstrukciji starih objektov.

Skansenski muzej na prostem bi prikazal ca. 30 objektov ljudske arhitekture severovzhodne Slovenije: dva tipična potočna mlina, rečni mlin, vaški zvonik, kovačnico, sušilnico za lan, dva koruznjaka, en vodnjak na kolo, vodnjak na čiga, vodnjak na ključ, žganjarno, tri tipe vinogradniških kleti v goricah, vaško znamenje, oslico, čebelnjak, škedenj, vaško kapelico, križno znamenje, tri tipične prekmurske domačije, blatnjačo, zidane domačije, vključiti bi bilo treba tudi ljudsko arhitekturo Prlekije in Porabja. Upoštevati je tudi romski element. Za postavitev 30 do 50 objektov bi bilo treba rezervirati ca. 100 ha površine. Pri revidiranju urbanističnega programa občine Murska Sobota so sprejeli predlog, da je treba najti primerno lokacijo do pomladi leta 1976.

Omenjene so bile razne neprimerne lokacije, kot npr. Rakičanski park, park okoli Beltinskega gradu, kompleks na Vaneči, predel severovzhodno od Murske Sobote proti Črnelavcem. Kulturna skupnost Lendava je predvidela za muzej na prostem primerno zemljišče južno od kopališča Terme. Uprava muzeja v Murski Soboti je predvidela v predlogu programa muzeja tudi sofinanciranje iz združenih sredstev Kulturne skupnosti Slovenije za leto 1976 za ureditev lokacije in dodelitve zemljišča.

Zanimivost muzeja v Murski Soboti bi bila razstava na prostem, kar bi pomenilo, da bi nekaj velikih muzejskih predmetov, ki jih ni mogoče namestiti v zaprtih prostorih, postavili v naravno okolje. Tako bi etnografska zbirka muzeja dobila izjemno zanimivost in bogato izpopolnitev, ki ne bi vplivala samo na večje zanimanje domačih in tujih obiskovalcev muzeja, temveč bi močno okrepila možnosti za spoznavanje etničnih značilnosti severovzhodne Slovenije.

AMSTERDAMSKA DEKLARACIJA IN KONGRES O EVROPSKI STAVBNI DEDIŠČINI 1975

Marijan Kolarič

Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo

UDK 71/72.025.4/.6(492.261)(061.3)

AMSTERDAM DECLARATION AND THE AMSTERDAM CONGRESS ON THE EUROPEAN ARCHITECTURAL HERITAGE

Avtor poroča o namenih in poteku amsterdamskega kongresa, sklepne manifestacije leta evropske stavbne dediščine, katerega geslo je bilo »Prihodnost za našo preteklost«. Leto in sam kongres sta bila logično nadaljevanje dolgoletnih prizadevanj za vse bolj celostno varovanje naše kulturne dediščine, ki je napredovalo od kongresa do kongresa in prek strokovnih simpozijev v raznih evropskih mestih do sklepov, ki jih je kongres objavil v tu objavljeni Amsterdamski deklaraciji.

Avtor ugotavlja, da moramo o teh priporočilih razmisliti in jih vsebinsko vključiti v novo spomeniškovarstveno zakonodajo in prakso, saj so skladna tudi s prizadevanji naše družbe za varstvo človekovega okolja.

The author gives an account of the purposes and of the proceedings of the Congress of Amsterdam, a final manifestation of the year of the European architectural heritage, whose motto was "The Future for Our Past". The year and the Congress itself were a logical continuation of the efforts made for years already aiming at a more integrated protection of our cultural heritage, making progress from congress to congress and through the professional symposia taking place at various European cities, up to the resolutions, published by the Congress in the Declaration of Amsterdam published here.

The author states that these recommendations shall be considered and substantially adopted in our monument protection legislation and practice, as they are in conformity with the endeavours made by our society for the protection of the human environment.

»Prihodnost za našo preteklost« je geslo akcije, katere zaključna manifestacija je bil Kongres o evropski stavbni dediščini, na katerem je bila sprejeta Amsterdamska deklaracija.

Široka dejavnost na področju varstva stavbne dediščine v zadnjih letih, predvsem v sedemnajstih deželah Evropskega sveta, je preteklo leto slavila kot »Leto evropske arhitekturne dediščine 1975«. Z zaključnim aktom, sprejetim med 21. in 25. oktobrom 1975 na kongresu v Amsterdamu, t. i. Amsterdamsko deklaracijo, je v zadnjih dobrih desetih letih, po sprejetju Beneške listine in ustanovni skupščini Icomosa 1964 v Benetkah, najpomembnejši dogodek na področju varstva in ohranitve kulturne dediščine. Ljudje v Evropi so se namreč pričeli jasneje zavedati, da tradicionalno človekovo okolje —

stara arhitektura mest in vasi, ki ima svoj karakter in nesporne vrednosti, z vsakim dnem hitreje izginja. Vzroki za to so predvsem v zanemarjenosti posameznih starih aglomeracij in njihovem rušenju zaradi gradnje novih, zavoljo donosnejših dejavnosti in prometnih potreb. Naselja zato zgubljajo svoje značilnosti in si postajajo podobna.

Z namenom, da bi začeli uveljavljati novo politiko na področju urbanizma in varstva kulturnih spomenikov in območij, je odbor ministrov Evropskega sveta že leta 1971 ustanovil z mandatom petih let posebno medvladno telo: Komite za spomenike in območja.

Jugoslavija se lahko šteje za sopobudnico te kompleksne akcije, saj je v organizaciji Stalne konference mest Jugoslavije leta 1971 z enakim namenom gostila Konferenco lokalnih oblasti oziroma v Splitu pripravila na osnovi takratnih praktičnih izkušenj nekaterih jugoslovanskih mest (Split, Ljubljana, Beograd) prvo srečanje evropskih mest zgodovinskega pomena. Takrat je bila sprejeta tudi Splitska deklaracija. To lahko štejem za idejno predhodnico Amsterdamske deklaracije. Na amsterdamskem kongresu je bilo tudi opozorjeno na ta prispevek Jugoslavije.

Jugoslavija, ki kot opazovalec sodeluje v delu nekaterih strokovnih teles Evropskega sveta, se je vključila v aktivnosti Leta evropske stavbne dediščine 1975 šele v zadnjem trenutku, in sicer vzporedno s praznovanjem tridesetletnice organizirane spomeniškovarstvene službe pri nas.

Komiteju za spomenike in območja je uspelo vključiti v gibanje za izvajanje nove politike varstva in celostnega ohranjanja, tj. aktivnega integralnega varstva urbanih in ruralnih območij, občine in mesta in tudi krajane same. V času priprav na Evropsko leto stavbne dediščine 1975 se je 51 evropskih mest ob podpori svojih vlad zavezalo, da bodo izdelale vzorčne načrte prenove zgodovinskih mestnih predelov oziroma celotnih mest in pričele te načrte tudi realizirati.

Glede na vsestranske razprave in praktične aktivnosti, od ožjih strokovnih pa do najširše družbenopolitičnih, v času pripravljanja Amsterdamske deklaracije pomenijo njena stališča in priporočila tako pomembno novo in široko usmeritev spomeniškovarstvene dejavnosti, da jo je vredno temeljito spoznati in preučiti.

Na kongresu v Amsterdamu so bili v 26 državnih delegacijah s 642 delegati in v 27 delegacijah različnih mednarodnih organizacij s 176 delegati zastopani predvsem politiki s področja urejanja prostora in varstva okolja, predsedniki občin in gospodarstveniki, ki so skupno z najrazličnejšimi strokovnjaki sprejeli Amsterdamsko deklaracijo.

Za vse delegate sta bili skupni le otvoritvena in zaključna plenarna seja, sicer pa sta se sočasno obravnavali na paralelnih sejah po dve delovni temi. Glavni poročevalec je bil predsednik Komiteja za spomenike in območja pri Evropskem svetu Švicar prof. Alfred A. Schmid.

Delovne seje oziroma teme z osnovnimi poročevalci pa so bile naslednje:

1. *Ohranjanje stavbne dediščine v okviru urbanega načrtovanja in urejanja prostora.* Osnovna poročevalca: Francoz Alain Bacquet, jurist in direktor za arhitekturo pri ministrstvu za kulturne zadeve v Parizu, in Švedinja Margareta Biornstad, namestnica generalnega direktorja nacionalnega zgodovinskega muzeja v Stockholmu in še oddelka za varstvo kulturne dediščine.

2. *Odgovornosti lokalnih oblasti in soudeležba meščanov (krajanov).* Osnovna poročevalca: Holandec Reint Laan Jr., predsednik občine Zaanstad in predsednik konference lokalnih in regionalnih oblasti Evrope, in Anglež Alfred Wood, arhitekt in urbanist.

3. *Družbeni problemi integralne konservacije.* Osnovna poročevalca: Francoz Jacques Houlet, poddirektor za zavarovana naselja in območja pri ministrstvu za kulturne zadeve v Parizu, in Holandec Jaap Engel, jurist in arhitekt, predsednik amsterdamske mestne komisije za prenovu območja Jordaand.

4. *Zakonodaja in uprava.* Osnovna poročevalca: Belgijec Constant Pirlot, zgodovinar in direktor uprave za kulturno dediščino v Bruslju in Anglež Michel Middleton, oblikovalec in umetnostni zgodovinar, predsednik Civic Trusta v Veliki Britaniji.

5. *Prihodnost stavbne dediščine — leto 2000.* Razprava za okroglo mizo, ki jo je vodil René Huyghe, član Francoske akademije.

6. *Finančna sredstva, potrebna za konservacijo in restavracijo.* Osnovna poročevalca: Danec Viggo Nielsen, jurist in arheolog, generalni direktor nacionalne uprave za varstvo narave, spomenikov in območij, ki je sedaj v sklopu ministrstva za okolje (prej ministrstva za kulturo), Belgijec van den Abeele, industrijalec in finančni vodja urbane prenove mestna Bruges, in Anglež Peter Parker, ekonomist in predsednik Rockware Group Ltd. v Londonu.

7. *Tehnični pripomočki konservacije in restavracije.* Osnovna poročevalca: Nemec Peter Breitling, arhitekt in urbanist, univerzitetni profesor, in Turek Cevat Erder, arheolog in univerzitetni profesor na fakulteti za arhitekturo v Ankari.

V razpravah v okviru posameznih tem je sodelovalo skupno več kot 100 delegatov. Njihovi prispevki so povzročili manjše dopolnitve osnutka Amsterdamske deklaracije, ki so ga delegati dobili že v začetku kongresa.

Na slavnostnem zaključnem zasedanju ob prisotnosti holandske kraljice, ko je bilo sprejeto dokončno besedilo Amsterdamske deklaracije, pa so govorili še: Hans Busso von Busse, predsednik Zveze nemških arhitektov, Stephen Halsey, podpredsednik American Expressa, Giovanni Agnelli, predsednik Zveze italijanskih industrijalcev in predsednik Fiata, Pierre Pflimlin, župan Strasbourga in nekdanji predsednik francoske vlade, Karl Czernetz, predsednik skupščine (parlamenta) Evropskega sveta, ter Lord Duncan-Sandys, predsednik amsterdamskega kongresa in združenja Evropa Nostra.

Amsterdamska deklaracija, ki se v uvodu opira na sklepe odbora ministrov Evropskega sveta in na končni akt kongresa o varnosti in sodelovanju v Evropi, ki je bil julija 1975 v Helsinkih, je poziv vladam parlamentom, verskim in kulturnim institucijam, poklicnim zavodom, trgovskim, industrijskim ter neodvisnim družbam ter vsem posameznim državljanom, da v vsem obsegu podpirajo cilje deklaracije in naredijo vse, kar je v njihovi moči, da se ohrani nenadomestljiva evropska stavbna dediščina kot neločljiv del kulturne dediščine celotnega sveta za bogatenje življenja vseh narodov danes in v prihodnosti. Sestavljena je iz temeljnih stališč, sklepov in priporočil.

Med temi bi opozoril predvsem na naslednje: definicija stavbne dediščine ne obsega samo posameznih, izjemno dragocenih stavb in njihove okolice,

ampak tudi vsa mestna in vaška območja, ki so zgodovinsko ali kulturno zanimiva. Ohranjanje te dediščine ni mogoče šteti za kak poseben, ločen problem, marveč je to pomemben cilj urbanističnega in prostorskega planiranja. Prav tako potrebnosti prenove ni mogoče ocenjevati samo s kulturno vrednostjo objekta, marveč tudi z njegovo uporabno vrednostjo. Zato je obnova stavbne dediščine družbeni problem. Uspeh aktivne integralne prenove je odvisen od družbenih odločitev. Nujno je torej treba pri občinah zbuditi zanimanje za to dediščino in jim z izobraževanjem privzgojiti spoštovanje do nje in potrebo po obnovi. Pri tej morajo sami soodločati. Lokalne oblasti, ki sprejemajo važne odločitve na področju planiranja, so zato še posebej odgovorne za ohranitev stavbne dediščine oziroma za aktivno integralno prenovo te dediščine.

Ta zahteva primerna finančna sredstva. V okviru teh naj tudi lastniki dobijo finančno pomoč za izvajanje sanacijskih del na svoji stavbi. Prenova stavbne dediščine zahteva tudi učinkovitejše zakonske predpise in administrativne ukrepe. Poleg tega je za praktično prenovo nujno izpopolnjevanje strokovnega znanja ter uvajanje posebnih metod in postopkov pri sanacijskih in restavratorskih delih. S tem v zvezi je pomembna tudi izmenjava znanja in izkušenj ter izmenjava strokovnjakov s tega področja. Glede sodobne arhitekture, ki jo bomo že jutri šteli za stavbno dediščino, se je treba truditi, da se ji zagotovi visoka kakovost.

V mednarodni listini o konservaciji in restavraciji spomenikov in spomeniških območij (Beneški listini), ki je bila sprejeta 1964. leta na mednarodnem kongresu arhitektov in tehničnih strokovnjakov za zgodovinske spomenike v Benetkah in potrjena s strani Unesca, so bili opredeljeni posamezni strokovni pojmi, kot npr. kaj je zgodovinski spomenik, kakšen je namen ohranjanja in obnavljanja spomenikov, predvsem pa, katera načela mora upoštevati stroka, ki je interdisciplinarna, pri konservaciji, restavraciji in izkopavanju spomenikov. Amsterdamska deklaracija je po vsebini nadaljevanje Beneške listine. V načela varstva se ne spušča. Razširja pa namen ohranjanja in varstva arhitekturne dediščine oziroma človekovega tradicionalnega okolja. Pri tem uvaja tudi novo terminologijo (stavbna dediščina, rehabilitacija itd.). Predvsem pa se spušča na področje politike varstva in celostnega ohranjanja, za katero meni, da jo je treba postaviti na nove trdne in trajne temelje. Naša dolžnost je, da o teh priporočilih razmislimo še prav posebej sedaj, ko moramo spomeniško-varstveno zakonodajo in prakso spremeniti in jo uskladiti z novimi ustavnimi določili in našim družbenim sistemom.

AMSTERDAMSKA DEKLARACIJA

Amsterdamski kongres, vrhunski prireditelj leta Evropske stavbne dediščine 1975, na katerem so se zbrali delegati iz vseh delov Evrope, navdušeno sprejema Izjavo, ki jo je razglasil Odbor ministrov Evropskega sveta in ki potrjuje, da je edinstvena evropska arhitektura skupna dediščina vseh evropskih narodov ter jo imajo države članice namen varovati v medsebojnem sodelovanju in v sodelovanju z drugimi evropskimi vladami.

Kongres prav tako potrjuje, da je evropska stavbna dediščina neločljiv del kulturne dediščine vsega sveta ter z velikim zadovoljstvom ugotavlja sploš-

no prizadevanje za pospeševanje sodelovanja in izmenjav na kulturnem področju, kot je zapisano v sklepnem aktu Konference o evropski varnosti in sodelovanju, ki je bil sprejet v Helsinkih v juliju tega leta.

Pri tem poudarja Kongres naslednje temeljne misli:

a) Poleg tega, da je neprecenljive kulturne vrednosti, zbuja evropska stavbna dediščina v svojih narodih zavest skupne zgodovine in skupne prihodnosti. Zato je njena ohranitev življenjsko pomembna.

b) Stavbna dediščina ne obsega samo posameznih izjemno dragocenih stavb in njihove okolice, ampak tudi mestna in vaška območja, ki so zgodovinsko ali kulturno pomembna.

c) Ker je to bogastvo skupna posest vseh evropskih narodov, so ti vsi skupaj dolžni, da jih varujejo pred naraščajočimi nevarnostmi, ki jih ogrožajo — pred zanemarjanjem, propadanjem, namernim rušenjem, neskladnimi novimi gradnjami in čezmernim prometom.

d) Ohranjanje stavbne dediščine ni kaka obrobna zadeva, marveč ga je treba šteti za enega pglavitnih ciljev urbanističnega in prostorskega načrtovanja.

e) Krajevne oblasti, od katerih je odvisna večina odločitev pri načrtovanju, so posebej odgovorne za varstvo stavbne dediščine in si morajo medsebojno pomagati z izmenjevanjem zamisli in informacij.

f) Rehabilitacijo starih predelov je treba zasnovati in izvajati tako, da se kolikor najbolj mogoče izogiba večjim spremembam družbenega sestava njihovih prebivalcev, in tako, da so vse družbene plasti deležne koristi obnavljanja, ki je financirano iz javnih sredstev.

g) Treba je okrepiti vse potrebne zakonodajne in upravne ukrepe, tako da bodo v vseh državah bolj učinkoviti.

h) Za kritje stroškov obnavljanja, urejanja, prilagoditev in vzdrževanja stavb in območij, ki so arhitekturno ali zgodovinsko pomembna, je treba zagotoviti krajevnim oblastem in zasebnim lastnikom primerno finančno pomoč, za zadnje pa predvideti poleg tega tudi davčne olajšave.

i) Stavbna dediščina bo ostala samo, če jo bo cenila široka javnost in še posebej mlajši rod. Zato naj bi šolski učni načrti za vse starostne stopnje še povečali vključevanje te snovi in ji posvetili še večjo pozornost.

j) Spodbujati je treba tudi neodvisne organizacije — mednarodne, narodne in krajevne — ki pomagajo zbuhati večje zanimanje javnosti.

k) Ker je današnja arhitektura že jutrišnja, se je treba nadvse truditi, da bi zagotovili visoko kakovost sodobne arhitekture.

Odbor ministrov je v Izjavi o evropski stavbni dediščini ugotovil dolžnost Evropskega sveta, da zagotovi izvajanje dosledne politike držav članic v duhu složnosti; zato je nujno potrebno izdajati periodična poročila o tem, kako napreduje ohranjanje stavbne dediščine v vseh evropskih državah, in sicer tako, da poročila pospešujejo izmenjavo izkušenj.

Kongres poziva vlade, parlamente, verske in kulturne institucije, znanstvene in strokovne zavode, trgovino in industrijo, neodvisna združenja in vse posamezne državljane, da z vso močjo podpirajo cilje te Izjave ter naredijo vse, kar morejo, da bi zagotovili njihovo uresničenje.

Samo tako bo mogoče ohraniti nenadomestljivo evropsko stavbno dediščino, ki bogati življenje vseh evropskih ljudstev danes kot tudi v prihodnosti.

Izhajajoč iz poprejšnjih razprav predlaga Kongres naslednje sklepe in priporočila:

Če ne bomo začeli takoj izvajati nove politike varstva in celostnega ohranjanja, se bo naša družba v kratkem času znašla v položaju, ko se bo morala preprosto odreči stavbni dediščini in območjem, ki so človekovo tradicionalno okolje. Danes moramo varovati vsa zgodovinska mesta, stare mestne predele, kakor tudi trge in vasi, ki imajo tradicionalne značilnosti, seveda pa tudi zgodovinske parke in vrtove. Varstvo teh arhitekturnih kompleksov si je mogoče zamisliti samo v celostni perspektivi, ki zajema vse kulturno vredne stavbe od največjih do najskromnejših, pri čemer ne smemo pozabiti na današnje — skupaj z njihovo okolico. To celostno varstvo naj dopolni varstvo posameznih in osamljenih spomenikov in območij.

Danes se veliko bolj jasno zavedamo pomena stavbne dediščine in tega, zakaj jo moramo ohranjevati. Znano je, da je treba v okolju ohraniti zgodovinsko kontinuiteto, ker je edinole s tem pogojem mogoče vzdrževati ali ustvariti človeku tudi neposredno okolico, v kateri lahko posamezniki najdejo svojo istovetnost in se kljub nenehnim družbenim spremembam čutijo varne. Novi način načrtovanja mest poskuša znova uveljaviti sklenjene mestne predele, človeška merila, medsebojno prepletanje funkcij ter družbeno in kulturno pestrost, kar so bile vse značilnosti mestnega tkiva starih mest. Spoznali pa smo tudi, da pomaga ohranjanje starih stavb pri pospeševanju uspešnejšega varčevanja z dobrinami in pri pobijanju zapravljanja, kar je ena od največjih skrbi današnje družbe. Dokazano je, da je mogoče dati zgodovinskim stavbam nove funkcije, ki so primerne potrebam sodobnega življenja. Poleg tega ohranjanje stavbne dediščine zahteva delo umetnikov in visoko kvalificiranih obrtnikov, katerih nadarjenost in tehnične izkušnje morajo ostati žive in jih je treba prenašati iz roda v rod. In slednjič pomaga usposabljanje starih stanovaljskih stavb za sodobne življenjske potrebe zavreti zazidavo kmetijske zemlje ter preprečiti ali vsaj občutno zmanjšati gibanje prebivalstva — zelo pomembna korist konservacijske politike!

Čeprav je iz vseh teh razlogov očitno, da je ohranjanje stavbne dediščine danes bolj upravičeno kot kadar koli poprej, ga je treba postaviti na trdne in trajne temelje. Zato mora postati tako predmet temeljnih raziskav kot tudi učni predmet v vseh šolskih programih ter ena izmed prvin programov za razvijanje splošne kulture.

*Ohranjanje stavbne dediščine: eden izmed pglavitnih ciljev
urbanističnega in regionalnega načrtovanja*

Ohranjanje stavbne dediščine mora postati nepogrešljiva in neločljiva sestavina urbanističnega in regionalnega načrtovanja, ki ga le-to ne sme več obravnavati kot nekaj drugotnega ali kot nekaj, kar zahteva samo občasne ali lokalne ukrepe, kakor se je tako pogosto dogajalo še v nedavnih časih. Zato je nujno potreben nenehen razgovor med ohranjevalci in tistimi, ki so pristojni za načrtovanje.

Načrtovalci morajo priznati, da niso vsa območja enaka in da jih je zato treba obravnavati skladno z njihovimi posebnimi značilnostmi. Zahteve estetskih in kulturnih vrednot stavbne dediščine oziroma priznanje le-teh mora

pripeljati k temu, da si načrtovalci postavijo pri obravnavi starih stavbnih kompleksov specifične cilje in posebna pravila načrtovanja.

Načrtovalci se nikakor ne smejo zadovoljiti s tem, da bi kar druge vrh drugih uporabljali svoje običajne uredbe in pravilnike za načrtovanje ter posebna pravila za ohranitev zgodovinskih stavb in območij, ne da bi jih poprej uskladili.

Da bi omogočili potrebno uskladenost, bo treba napraviti seznam stavb, stavbnih kompleksov in območij z zaznambo zavarovanih pasov okrog njih ter ga razposlati na vse strani, posebej pa regionalnim in krajevnim oblastem in uradom, pristojnim za mestno in regionalno načrtovanje, da bi jih tako opozorili na stavbe in območja, ki jih je treba varovati in ohraniti. Takšen seznam bo stvarna podlaga za ohranjanje kot temeljni kakovostni dejavnik v upravljanju prostora.

Regionalna načrtovalna politika je dolžna upoštevati ohranjanje stavbne dediščine in ga v svojem okviru pospeševati. Še posebej pa lahko daje pobude za uvajanje novih dejavnosti, ki naj bi jih izvajali na območjih, kjer gospodarstvo peša, s čimer bi preprečevali odhajanje prebivalstva in zavirli razpadanje starih stavb. Poleg tega lahko usmerja odločitve o razvoju okoliških mestnih območij v tej smeri, da se zmanjša pritisk na starejše mestne soseske; pri tem lahko pomembno vplivajo na ohranjanje stavbne dediščine zlasti prevozne možnosti, politika zaposlovanja ter boljša razdelitev žarišč mestne dejavnosti.

Popoln razvoj nepretrgane ohranitvene politike zahteva veliko mero decentralizacije kakor tudi upoštevanje lokalnih kultur. To pomeni, da morajo na vseh stopnjah (na zvezni, pokrajinski, krajevni), na katerih padajo odločitve o načrtovanju, delati tudi ljudje, ki odgovarjajo za ohranjanje. Vendar pa ohranjanje stavbne dediščine ne sme biti samo zadeva strokovnjakov. Bistvenega pomena je tudi podpora javnega mnenja. Prebivalstvo mora dejansko sodelovati, in sicer na osnovi popolnega in nepristranskega obveščanja o vsaki stopnji dela, od sestavljanja seznamov do pripravljanja odločitev.

In slednjič je treba ohranjanje stavbne dediščine povsem vključiti v novo dolgoročno načrtovanje, ki upošteva kriterije kakovosti in pravih sorazmerij. Samo to omogoča, da v prihodnje odpadejo odločitve in cilji, ki vse preopogosto slonijo na kratkoročnih pogledih, ozkem tehnološkem mišljenju, skratka na zastarelih pogledih.

Célostno ohranjanje terja odgovornost krajevnih oblasti in sodelovanje državljanov

Krajevne oblasti morajo imeti posebno in razsežno odgovornost za varovanje stavbne dediščine. Pri tem, ko uporabljajo načela célostnega ohranjanja, morajo upoštevati nepretrgano nadaljevanje družbenih in fizičnih stvarnosti v mestnih in podeželskih skupnostih. Prihodnosti ne smemo in ne moremo graditi na račun preteklosti.

Za izvajanje takšne politike, ki razumno, z občutkom in gospodarno spoštuje okolje, ki ga je ustvaril človek, morajo krajevne oblasti:

— uporabljati za osnovo svojega dela analizo tkiva mestnih in podeželskih območij, še posebej njihovo strukturo, preplet njihovih funkcij ter arhitekturne in volumetrične značilnosti njihovih zazidanih in odprtih prostorov;

— dajati stavbam samo funkcije, ki se ujemajo s potrebami sodobnega življenja, obenem pa spoštujejo njihov značaj ter jim zagotavljajo nadaljnji obstoj;

— se zavedati, da je preučevanje daljših razvojnih obdobij javnih služb (vzgojnih, upravnih, zdravstvenih) pokazalo, da prevelike razsežnosti škodujejo kakovosti in učinkovitosti teh služb;

— nameniti primeren del svojega proračuna prav takšni politiki. V tej zvezi morajo zahtevati od svojih vlad ustanavljanje skladov, ki so posebej pridržani v takšne namene. Podpore in posojila, ki jih dajejo krajevne oblasti zasebnikom in raznim organizacijam, naj spodbujajo njihova prizadevanja in finančno zavezanost;

— določati svoje predstavnike, ki naj odgovarjajo za vse zadeve, ki se tičejo stavbne dediščine in območij;

— ustanoviti posebne javne institucije, ki naj skrbijo za neposredne stike med možnimi uporabniki stavb in njihovimi lastniki;

— pospeševati ustanavljanje in uspešno delovanje prostovoljnih združenj za obnavljanje in usposabljanje stavbne dediščine.

Krajevne oblasti naj izboljšajo svoje načine posvetovanja in ugotavljanja mnenj vseh strani, ki se jih tičejo načrti za ohranjanje, ter naj upoštevajo ta mnenja že na začetnih stopnjah načrtovanja. Njihova dolžnost v zvezi z obveščanjem javnosti o odločitvah krajevnih oblasti je, da uporabljajo jasen in splošno razumljiv jezik, tako da prebivalci lahko spoznajo razloge odločitev, jih obravnavajo in ocenjujejo. Oblasti morajo poskrbeti tudi za prostore, v katerih se prebivalci lahko shajajo in posvetujejo.

V tem duhu morajo preiti v splošno prakso javni sestanki, razstave, raziskave javnega mnenja, uporabljanje množičnih sredstev za obveščanje ter vsi drugi primerni načini za pritegovanje prebivalstva.

Vzgajanje mladih ljudi v skrbi za varstvo celotnega okolja in njihovo vključevanje v vseh vrst varstvene naloge je ena najpomembnejših osnov za uspešno skupno delo.

Dopolnitvene ali spreminjevalne predloge, ki jih dajejo skupine ali posamezniki, je treba obravnavati kot pomemben prispevek k načrtovanju.

Seznanjanje z izkušnjami prebivalstva lahko krajevnim oblastem zelo veliko koristi. Zato morajo uvesti najrazličnejše oblike stalnega izmenjavanja informacij in idej.

Uspeh vsakršnega prizadevanja za celostno ohranjanje je odvisen od upoštevanja družbenih dejavnikov

Prizadevanje za ohranjanje pomeni tudi vključevanje stavbne dediščine v družbeno življenje.

Tega prizadevanja ne gre meriti samo s kulturno vrednostjo stavb, ampak tudi z njihovo uporabnostjo. Družbena vprašanja celostnega ohranjanja je mogoče pravilno postavljati samo ob sočasnem upoštevanju obeh meril vrednosti.

Nikakor ni nujno, da bi bila rehabilitacija stavbnega kompleksa, ki je del dediščine, dražja kot nova gradnja na že obstoječi infrastrukturi ali celo kot gradnja novega kompleksa na poprej nerazvitem prostoru. Ko torej primerjamo stroške teh treh rešitev, katerih družbene posledice so docela različne, je pomembno, da ne prezremo družbenih stroškov. Ti se ne tičejo samo lastnikov

in najemnikov, temveč tudi obrtnikov, trgovcev in gradbenikov, ki vzdržujejo življenje na tem območju.

V prizadevanjih, da bi se izognili delovanju tržnih zakonitosti na obnovljenih in rehabilitiranih območjih, ki bi povzročile, da bi prebivalci, ki ne zmorejo plačevati povečanih najemnin, morali oditi, naj javne oblasti intervenirajo v tej smeri, da znižujejo učinek ekonomskih dejavnikov, kakor to delajo zmerom v primerih, ko gre za ceneno stanovanjsko politiko. Finančne intervencije krajevnih oblasti naj vzpostavijo ravnotežje med podporami, ki jih dobijo lastniki stavb za njihovo obnavljanje in ki so povezane z določitvijo najvišjih najemnin, ter stanovanjskimi olajšavami za najemnike, ki naj bi v celoti ali deloma pokrile razliko med starimi in novimi najemninami.

Krajevne oblasti morajo prebivalcem omogočiti, da sodelujejo pri izdelovanju programov, vendar jim morajo v ta namen pojasniti dejstva, ki jim omogočajo razumevati položaj, in sicer tako, da jih seznajajo z zgodovinsko in arhitektonsko vrednostjo stavb, ki jih je treba ohraniti, po drugi strani pa jim dati nadrobne podatke o stalnem in začasnem izseljevanju iz stanovanj.

Takšno sodelovanje je še toliko bolj pomembno, ker ne gre samo za obnavljanje nekaj privilegiranih stavb, marveč za rehabilitacijo celotnih predelov.

Ta praktični način vzbuja z zanimanja ljudi za kulturo utegne prinašati tudi velike družbene koristi.

Célostno ohranjanje terja prilagajanje zakonskih in upravnih ukrepov

Ker se je predstava stavbne dediščine postopno razširjala od zgodovinskega spomenika, se pravi, osamljene zgodovinske stavbe, na mestna in podeželska arhitekturna območja in na arhitekturna pričevanja pravkar minulih obdobj, je eden prvih pogojev za učinkovito delo daljnosežna reforma zakonodaje, povezana z okrepljenimi upravnimi ukrepi in pripomočki.

To reformo mora usmerjati potreba po uskladitvi zakonodaje za regionalno planiranje z zakonodajo za varstvo stavbne dediščine.

Zadnja mora dati novo opredelitev stavbne dediščine in ciljev célostnega ohranjanja le-te.

Poleg tega mora še posebej poskrbeti in predvideti posebne postopke v zvezi z:

- določitvijo in razmejitvijo stavbnih kompleksov;
- načrtanjem zavarovanih obrobni področij in z omejitvami uporabe s strani javnosti;
- izdelavo načrtov za célostno ohranjanje in vključevanjem postavk iz teh programov v načrte regionalnega planiranja;
- odobritvijo projektov in odobravanjem izvedbe del.

Poleg tega je treba uveljaviti vse potrebne zakonodajne ukrepe, s katerimi naj bi:

- zagotovili uravnovešeno razdeljevanje proračunskih sredstev, namenjenih za ponovno usposabljanje, in tistih za razvoj mesta in nove gradnje;
- dajali državljanom, ki se odločijo, da bodo znova usposobili staro stavbo za sodobne življenjske potrebe, vsaj tolikšne finančne ugodnosti, kot bi bile tiste, ki bi jih imeli pri novi gradnji;
- spremenili sistem državne finančne pomoči v duhu nove politike célostnega ohranjanja.

Kolikor je le mogoče, je treba olajšati uporabo gradbenih predpisov, določil in zahtev, da na ta način lažje zadostimo potrebam celostnega ohranjanja.

Za povečanje operativne zmožnosti krajevnih oblasti je treba spremeniti sestav uprave in zagotoviti, da so oddelki, odgovorni za kulturno dediščino, organizirani na zadostno visoki ravni in da dobijo zadostno kvalificirano osebje ter se jim omogoči uporaba vseh potrebnih znanstvenih, tehničnih in finančnih virov.

Ti oddelki naj pomagajo krajevnim oblastem, sodelujejo z uradi za regionalno planiranje in vzdržujejo nenehne stike s prebivalstvom ter z javnimi in zasebnimi organi.

Célostno ohranjanje terja primerna finančna sredstva

Težko je določiti finančno politiko, ki bi bila uporabna v vseh državah, ali oceniti posledice raznih ukrepov v zvezi s procesom planiranja, ker le-ti vplivajo drug na drugega.

Poleg tega na ta proces vplivajo še zunanji faktorji, ki izvirajo iz trenutnega sestava družbe.

Zato mora vsaka posamezna država določiti svoje načine financiranja in primerne instrumente.

Zanesljivo pa lahko ugotovimo, da skorajda ni države v Evropi, v kateri bi bila finančna sredstva, namenjena ohranjanju, povsem zadostna.

Nadalje je očitno, da ni doslej še nobena evropska država iznašla idealnega upravnega delovanja, ki bi bilo primerno gospodarskim zahtevam politike celostnega ohranjanja. Pri reševanju gospodarskih vprašanj celostnega ohranjanja je pomembno — in to je odločilni dejavnik — da država uvede zakonodajo, s katero podreja nove gradnje nekaterim omejitvam v zvezi z njihovim volumnom in merami (višina, uporabnostni količnik itd.), da bi tako zagotovila skladnost novih gradenj z njihovo okolico.

Predpisi o načrtovanju naj bi preprečevali povečanje gostote prebivalstva ter pospeševali rajši usposabljanje starih stavb kot pa gradnjo novih.

Treba je najti načine za ugotavljanje dodatnih stroškov, ki bi jih povzročili programi ohranjanja. Če je le mogoče, naj bi zagotovili zadostne sklade, iz katerih bi dajali lastnikom, ki morajo izvesti ohranitvena dela, finančno pomoč za kritje dodatnih stroškov — ne več in ne manj.

Če bi sprejeli merila za te dodatne stroške, bi bilo treba seveda poskrbeti tudi za to, da podpor ne bi zmanjševali z obdavčevanjem.

Prav to načelo je treba uporabljati tudi pri usposabljanju propadajočih stavbnih predelov, ki so zgodovinsko ali arhitekturno zanimivi. Končni cilj tega prizadevanja je vzpostavljanje družbenega ravnotežja.

Finančne ugodnosti in davčne olajšave, ki veljajo za nove gradnje, je treba v istem sorazmerju dodeljevati tudi za vzdrževanje in ohranjanje starih stavb, seveda po odbitku nadomestila posebnih dodatnih stroškov, če je bilo to izplačano.

Oblasti naj bi ustanovile obnavljajoče se sklade ali pa naj dajejo pobudo za ustanavljanje takšnih skladov, tako da dajejo krajevnim oblastem ali nepridobitniškim združenjem potrebno glavnico. To velja posebno za tista območja, kjer se lahko začnejo takšni programi v krajšem ali daljšem času sami financirati zaradi naraščanja vrednosti, ki je posledica velikega povpraševanja po tako privlačnem premoženju.

Življenjsko pomembno pa je tudi spodbujanje vseh zasebnih finančnih virov, posebno industrijskih. Številne zasebne pobude so že pokazale, kako pozitivno vlogo lahko odigrajo v povezavi z oblastmi na državni ali krajevni ravni.

Célostno ohranjanje terja pospeševanje metod, tehnik in strokovnih zmožnosti za obnavljanje in usposabljanje

Metode in tehnike obnavljanja in usposabljanje zgodovinskih stavb in predelov bi bilo treba bolje izkoriščati in povečavati njihove razsežnosti.

Specializirane tehnike, ki so se razvile v zvezi z obnavljanjem pomembnih zgodovinskih kompleksov, naj bi odslej uporabljali tudi za široko področje stavb in kompleksov, ki niso tako velike umetnostne vrednosti.

Treba je bdeti nad tem, da ostane na voljo zadostna množina tradicionalnih gradbenih materialov in da bodo še naprej znali uporabljati tradicionalne obrti in tehnike.

Trajno vzdrževanje stavbne dediščine bo omogočilo, da se izognemo dragim rehabilitacijskim postopkom — to se seveda pokaže šele v daljših razdobjih.

Vsak posamezni načrt za usposobitev je treba pred začetkom izvajanja dodobra preučiti in obenem zbrati zares popolno dokumentacijo o materialih in tehnikah ter nato razčleniti stroške. To dokumentacijo je treba zbirati in hraniti v primernih centrih.

Nova gradiva in tehnike smemo uporabljati šele potem, ko so jih odobrili nepristranski znanstveni instituti.

Treba bi se bilo lotiti raziskovalnega dela za sestavo kataloga, metod in tehnik, ki se uporabljajo pri ohranjanju, ter v ta namen osnovati znanstvene zavode, ki bi morali tesno sodelovati. S takšnim katalogom bi morali biti seznanjeni vsi zainteresenti oziroma bi jim moral biti dostopen, kar bi bilo v veliko korist za reformiranje prakse pri obnavljanju in usposabljanju stavbne dediščine.

Neogibno potrebno je izdelati boljše programe za izobraževanje strokovnega osebja. Ti programi naj bi bili prožni, zajemali naj bi več strok in predvidevali pouk, pri katerem si je mogoče pridobivati tudi praktične izkušnje na terenu.

Bistvena prvina strokovnega izpopolnjevanja vsega zainteresiranega osebja je mednarodna izmenjava znanja, izkušenj in pripravnikov.

To bi nam pomagalo, da bi lažje prišli do urbanistov, arhitektov, tehnikov in obrtnikov, ki bodo lahko pripravljali programe ohranjanja, in bi nam hkrati zagotavljalo, da posamezne obrti in tehnike, ki so potrebne za obnovitvena dela, pa so v nevarnosti, da sčasoma izginejo, ostanejo žive še v prihodnosti. Pogoji za doseganje kvalifikacij, delovne razmere, plače, varnost in zanesljivost zaposlitve kakor tudi družbeni položaj bi morali biti dovolj privlačni, da bi privabili v stroke, ki imajo kakršnokoli zvezo z obnavljanjem in usposabljanjem dediščine, zlasti mlade ljudi in da bi ti tudi ostali v teh dejavnostih.

Oblasti, ki so pristojne za učne programe vseh stopenj, bi si morale še naprej prizadevati, da pospešujejo zanimanje mladih ljudi za konservacijske stroke.

VARSTVO SPOMENIKOV V LUČI VAROVANJA STAVBNE DEDIŠČINE

Ivan Sedej

Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo

UDK 719:711

MONUMENT CONSERVATION IN
THE LIGHT OF THE CONSERVATION
OF THE ARCHITECTURAL
HERITAGE

Avtor razpravlja o prizadevanjih v slovenskem spomeniškem varstvu, ki so že pred dobrim desetletjem uveljavila posebno metodo varstva ambientnih in manj pomembnih spomenikov in se tako približala pojmu in smotrom ekonomsko-kulturne dejavnosti, ki je dobila leta 1975 v Amsterdamu oznako varstvo stavbne dediščine. V razpravi je razvil tezo o razmejitvi med ožjim konservatorskim (spomeniškovarstvenim) in širšim varstvenim področjem (varstvo stavbne dediščine), ki je ekvivalent in nasledek prizadevanj za varstvo okolja. Ugotavlja, da lahko spomeniško varstvo s pridom uporabi predvsem ekonomsko metodologijo in njene nasledke, pri čemer ostane strokovna avtonomija (ob intenzivnejši interdisciplinarni povezavi) konservatorstva neokrnjena in hkrati bogatejša.

The author deals with the efforts made in the Slovene monument conservation, starting to adopt, more than a decade ago, a special method of conserving environmental and less significant monuments, thus drawing close to the notion and aims of the economic-cultural activity, termed at Amsterdam, in the year 1975, the conservation of architectural heritage. In his treatise he developed the thesis on the delimitation between the narrower conservation (monument conservation) and the broader conservation fields (architectural heritage conservation), being an equivalent and a result of the efforts for environment conservation. He states that monument conservation can usefully employ, above all, the economic methodology and its results, so that the technical autonomy (combined with a more intense interdisciplinary connection) of conservation remains unrestrained and, at the same time, richer.

Kratek pogled v preteklost nam med drugim pokaže tudi dve zanimivi sestavini slovenske spomeniško varstvene službe, ki sta nekoč veljali, milo rečeno za sporni in »neživljenjski«. Najprej gre za zanimivo kombinacijo varstva narave in varstva spomenikov pod isto streho,¹ nato pa še za prizadevanja, da bi v kontekst in kompleks varstva vtkali tudi skromnejše stavbno tkivo — stavbno dediščino v najširšem pomenu besede. Prizadevanja, ki so se na ravni varovanja stavbne dediščine najbolj jasno pokazala v formulaciji tako imenovanih »spomeniških redov«,² so bila v prvi fazi dokaj nedefinirana. Gre predvsem za dejstvo, da je bil širok kompleks ambientno zanimive in značilne arhitekture vključen v dokaj togo shemo spomeniških valorizacijskih kategorij. Točneje povedano: anonimno, starejše stavbno tkivo, ki je bistvena sestavina večjih urbanskih ali ruralnih kompleksov, je dobilo valorizacijsko oznako spomenikov III. kategorije.

V varovanju teh spomenikov (ki v najširšem kontekstu pomeni tudi varovanje ambientov v ožjem in širšem pomenu besede), ki so prišli v zavest spomeniške službe in prostorskih planerjev, pa vendarle vlada tudi določena zmeda, ki je v bistvu terminološke in semantične narave. Na tem mestu pa je treba opozoriti še na povezovanje dveh varstvenih kompleksov — naravnega in kulturnega. Stična točka med obema vrstama varstva je tako imenovana »kulturna krajina« (s podvrsto — historično krajino ali celo historičnim pejsažem), ki se po arhitekturni plati veže v največji možni meri spet na anonimno stavbno tkivo in predstavlja višjo, kvalitetno sintezo, sicer manj zanimivih sestavin.

Po teh uvodnih, seveda samo nakazanih opredelitvah, ki vežejo dvoje zelo različnih varstvenih področij, lahko zastavimo nekoliko bolj poglobljeno analizo. V zgodovinskem pomenu, torej v tekstu logičnih in nujnih menjav v načinu mišljenja in vrednotenja stavbne dediščine, moramo ugotoviti, da je napredna in daljnosežna usmeritev varstva v obravnavanje manj pomembnih objektov (recimo III. spomeniške kategorije ali spomenikov ambientne vrednosti) stara prav toliko kot povojna spomeniška služba. Strukture take obravnave (ki izhaja predvsem iz poskusov kompleksnega varovanja etnoloških spomenikov) pa so bile v prvih obdobjih komajda opazne. V večji meri so postale vodilna in hkrati tudi polemična sestavina varstvenega delovanja po letu 1960, zlasti pa sredi šestdesetih let, v času, v katerega datirajo prvi urbanistični programi z dokaj obširno spomeniškovarstveno dokumentacijo. Zaradi jasnosti moramo opozoriti, da mislimo na širše prostorske programe, ki zadevajo ozemlja celotnih občin — saj so spomeniškovarstvene konstante in »omejitve« v načrtih ožjih urbanih enot nastopale tudi že prej (Ljubljana, Kranj, Škofja Loka itd.). Kot neposreden predhodnik te usmeritve pa so se uveljavljale zaščitne odločbe za kmečka naselja, ki pa niso nikoli imele take izvršilne moči kot v mestih.

V omenjenih urbanističnih programih, katerih sestavina je bil tudi definiran in dokaj podrobno opredeljen »spomeniškovarstveni red«, smo arhitekturno dediščino tiste vrste, ki ne sodi v povsem nesporno kategorijo »spomenika«, opredeljevali sicer po spomeniških merilih, vendar v nekoliko adaptiranem pomenskem kodu. Poglavitni očitek tej usmeritvi so seveda naslavljali urbanisti-arhitekti in v precejšnji meri tudi nekateri politični faktorji, ki so navidezno širino v varstvenih prizadevanjih opredeljevali kot izrazit konservativizem.

Dokaj sovražen odnos do širših prizadevanj za varovanje stavbne in kulturne dediščine ima seveda jasno ozadje in končno tudi svojo zgodovino. V času intenzivnega obnavljanja porušene domovine po letu 1945 in tudi v kasnejših obdobjih pospešenega izgrajevanja industrije je bila novogradnja katerekoli vrste avtomatično tudi sinonim napredka. V kratkem obdobju tehnokratizma in liberalističnih deviacij v samoupravnem sistemu pa je postala neposredna in hkrati navidezna, kratkoročna rentabilnost fetiš, ki se mu je moralo podrejati tudi spomeniško varstvo. Odraz te miselnosti je bila značilna »ekonomska« epizoda — tedaj so se namreč začeli interesi nacionalne kulture podrejati ozkim ekonomskim kategorijam; zato je kultura kot cilj in osveščevalka množic dobila povsem nasproten pomen: postala je potrošniška kategorija! Spomeniki nacionalne kulture v najširšem pomenu besede so torej

postali sredstvo za pridobivanje turističnega itd. dohodka. Sicer povsem zdrava ideja, da je treba spomenik do neke mere usposobiti tako, da bo mogoče stroške za njegovo vzdrževanje kriti iz konzuma, je postala svoje lastno nasprotje. V takih pogojih seveda ni bilo mogoče misliti na trezno valorizacijo starejšega stavbnega fonda, ki je bil po amerikanističnih vrednostnih konceptih brez vrednosti.

Kljub temu je spomeniškem varstvu in v precejšnji meri tudi občinskim skupščinam uspelo, da so zadržali propad precejšnjega števila objektov, opredeljenih v sporno III. spomeniško kategorijo. Posredna korist teh prizadevanj je bilo obvarovanje velikega števila starejših, povsem uporabnih objektov, ki bi jih drugače podrli in na njihovih mestih zgradili nove, dražje. Potemtakem v najširšem kontekstu ni šlo le za ozke kulturniške ali celo estetske interese (»nepokvarjena« podoba hiš, vasi in krajine), marveč posredno tudi za gospodarnejši odnos do starejšega stavbnega fonda.

Istočasno je postajala nekoliko bolj otipljiva tudi (sicer) stara ideja o varovanju določenih kategorij spomenikov v obliki lokalnih, regionalnih ali nacionalnih muzejev na prostem.³ Muzeološki koncept je v tej teoretično dokaj natančno definirani panogi (ki so jo pričeli razvijati v skandinavskih deželah že v prejšnjem stoletju) prevladujoč — v širšem sklopu konservatorstva in varstva stavbne dediščine pa ima dokaj pomembne posledice. Gre namreč za metodo varovanja tistih spomenikov, ki jih ni mogoče revitalizirati in »socializirati«. Tako se bomo na posameznih ruralnih območjih srečali s pomembno dilemo — ali varovati za življenje povsem neprimerne objekte ali pa jih rušiti in nadomeščati z novimi. Pomembna dilema pa ima hkrati tudi dimenzije lažnega izbora. Na tem mestu namreč nastopi trenutek, ko moramo ločiti spomeniško varstvo v ožjem pomenu besede od varovanja stavbne dediščine!

Teoretične in idejne osnove varovanja so sicer dokaj jasno definirane — vendar je na mejnih področjih konservatorske stroke in dejavnosti precej nerazjasnenih problemov. Aksiomatsko izhodišče je v tem primeru nujno — ne glede na statično in stavbno kvaliteto objekta (kot realitete) ga moramo zavarovati (sanirati, konsolidirati in prezentirati kot muzejski kompleks in situ), če ima vse tiste karakteristike in kvalitete, ki ga opredeljujejo kot *spomenik*. To pa spet pomeni, da pri širšem varovanju stavbne dediščine (tudi manj pomembnih in atraktivnih stavb v skromnih okoljih) uporabljamo tako stavbarske kot spomeniške kategorije in da gre varstvo po dveh poteh, ki pa sta na določenih odsekih povsem identični, združeni.

II.

Spoznanje o varovanju stavbne dediščine, ki je zorelo več desetletij in ki se je v slovenski praksi izkristaliziralo zelo zgodaj, se navezuje predvsem na široko kampanjo in ideologijo varstva okolja. Tej povezavi pa spet botruje spoznanje, da je visokocivilizirano okolje ogroženo in da je naravni sovražnik onesnaževanja v vseh oblikah (tudi tistega po posredovanju mas media) tudi starejši stavbni fond. Prav nanj pa se vežejo pomembne socialne dimenzije. V starejših urbanih okoljih so mnoge proizvodne dejavnosti neškodljive predvsem zato, ker so logično vključene v naravni potek stvari in predstavljajo integralni del naravnega in kulturnega okolja. Še tako skromen spomeniško-

varstveni režim pa ima posledice v okolju (v ekološkem in kulturnem pomenu besede), saj gre za neke vrste obrambni sistem, ki preprečuje vdor umazanih dejavnosti v milje, ki ga varuje spomeniški režim.

Kot posledica vedno večje onesnaženosti okolja in grožeče energetske krize, se potemtakem uveljavlja smotnejši, čeprav na videz dražji način gospodarjenja s prostorom in z objekti v prostoru. Na usodnem ekonomskem nivoju pa vendarle ne gre samo za nesebično skrb za okolje in potomce, ki bodo v njem živeli, marveč tudi za gospodarske interese — saj ni naključje, da postajajo dejavnosti v okviru varstva okolja izjemno pomembna industrijska (gospodarska) moč. Na Japonskem ima tovrstna »proizvodnja« že tretje mesto na lestvici propulzivnih dejavnosti.

Ne glede na ideološke osnove varstvenih prizadevanj pa vendarle lahko iz vsega izluščimo nekaj splošno veljavnih trendov in pravil, ki nakazujejo nujnost skupne akcije vsega osveščenega človeštva.

Mit o neizčrpnosti zemljinih zakladov, ki je bil temelj malodane vsem miselnim sistemom, ki so se pojavili v Evropi in Ameriki, se je razblinil. Meje potrošniške družbe pa so se v jarki luči pokazale prav ob veliki energetski krizi. Vsi ekonomski sistemi, ki so temeljili na teh postavkah (neizčrpnost in cenenost surovin) so se znašli v slepi ulici, tako kot klasično rentabilnostno kalkuliranje, ki ni hotelo upoštevati možnosti, da se bo trg nekega dne bodisi zasitil bodisi zrušil sam v sebi. V luči strukturalnih sprememb v pogledih na okolje je Amsterdamska deklaracija, ki smo jo omenili že v uvodu, kljub resnični zaskrbljenosti po svoje vendarle odraz kapitalističnega sistema, ki rešuje svoje pozicije s sistemom reform. Pozitivni nasledek pa je, da sta se prav v teh okvirih (ki spet niso tako zelo novi!) srečala na povsem enaki ravni dva pomembna aglomerata — kultura in ekonomija. Hkrati s konfrontacijo teh (teoretično in ideološko sicer povezanih) sestavin civilizacijske infra-in superstrukture, se na povsem novem nivoju nakazuje romantični pozitivizem; vendarle spet kot tančica, ki prekriva izrazito ekonomske, dolgoročne interese vseh uporabnikov prostora in objektov v njem.

Kot intermezzo lahko nakažemo misel, da se šele tu vežeta spomeniško varstvo in ekonomija in da zveza ni v primitivnih komercialnih relacijah: spomenik — turist — devize, marveč na najvišji ravni vitalnih interesov družbe — pa naj gre za kapitalistično, državno socialistično ali samoupravno organizirano skupnost. V novem sklopu varovanja stavbne dediščine, ki predpostavlja vrednost starejših (seveda saniranih in rehabilitiranih) objektov in s tem zanika rentabilitetnostni dogmatizem (nujnost rušenja starega, da se zgradi novo — ne glede na vrednote in vrednosti izven golega ekonomiziranja), se potemtakem odpirajo tudi drugačne dimenzije za oblikovanje človekovega življenjskega okolja. Evropa je začela z resnim uporom proti amerikanizaciji. Logika nadnacionalnega kapitala (ki je spet večinoma v ameriških rokah) kulturne dediščine namreč ne priznava — razen kadar gre za premične spomenike, ki pa tako ali drugače funkcionirajo kot blago.

V luči teh sprememb, ki nakazujejo drugačno obravnavo spomenikov in ambientnega tkiva v prihodnosti, je Amsterdamska deklaracija (deloma zaradi »romantičnega« pozitivizma in iskrenosti) odlična platforma tudi za akcijo v samoupravnih pogojih. Ni naključje, da govori tekst o udeležbi malih komunalnih skupnosti in celo o ideji, da bi skrb za stavbno dediščino (ki vključuje

tudi pomembnejše spomenike) prevzeli občani neposredno. Formulacija je sicer dokaj megljena in splošna — vendarle si lahko v njej kot idealno izhodišče zamislimo prav sistem, kakršnega izgrajujemo pri nas.

Široka uporabnost in hkrati naprednost ideje o spoštljivem in v bistvu zelo gospodarnem odnosu do stavbne dediščine ter misli o socialni strukturi njenih uporabnikov, nam torej služijo kot izhodišče za akcijo v lastnem prostoru. Navsezadnje v zahtevah po polifunkcionalnih urbanih okoljih s stavbami in drugimi objekti v človekovem merilu, odkrivamo dimenzije novega humanizma — skratka tistega odnosa do človeka, ki je temelj naše družbe (česar včasih preveč deklarativno).

V kratkem lahko ugotovimo, da večina pogojev, ki jih članice Evropske skupnosti predpostavljajo kot osnovo za učinkovito varovanje stavbne dediščine, pri nas že obstaja. Tu ne gre le za sistem neposredne demokracije in lokalne samouprave, marveč tudi za metodo dela v spomeniški službi, ki je v varovanju skromne stavbne strukture v okviru vaških in trških naselij ter v krajini, odločilne korake že sprožila.

III.

V nekoliko poenostavljeni obliki lahko varovanje stavbne dediščine opredelimo kot izrazito ekonomsko kategorijo, kot povezavo med varovanjem okolja in njegovimi kulturnimi posledicami. Govorimo torej o izredno širokem kompleksu, katerega del je tudi spomeniško varstvo — le da meje varstva v okviru varovanja stavbne dediščine niso natančno definirane. Zato je toliko zanimivejša slovenska valorizacijska praksa, ki je z inauguracijo spomenika III. kategorije (velja predvsem za stavbno tkivo v mestih in vaseh) nakazala širši, recimo kar »ekološki« vidik varstva stavbne dediščine.

Vzroki za tak razvoj konservatorskih normativov in usmeritve so pri nas pogojeni predvsem z značajem spomeniškega fonda. Ker velikih, svetovno znanih in pomembnih spomenikov skorajda nimamo, smo dali poudarek drugačnim objektom. Posebej zato, ker »anonimno« stavbno tkivo (ki je predmet varovanja) v trgih in vaseh soustvarja poseben značaj naše krajine in zato, ker se je pri nas (kljub izrednemu napredku) ohranilo veliko število najrazličnejših objektov iz prejšnjih stoletij, v bolj ali manj neokrnjeni obliki. Hkrati s tem smo formulirali tudi odnos do slovenske stavbne in kulturne dediščine nasploh — ki temelji na predpostavki, da imajo spomeniki v Sloveniji izreden kulturnogeografski pomen, pomembni pa so tudi zaradi svojevrstne tipike. Gre torej za kategorijo zgodovinskih, umetnostnih, etnoloških itd. spomenikov, ki bi jih lahko imenovali kar »tipološke« — saj imajo kot variante ali posebki izreden pomen tudi v širšem srednjeevropskem okviru. Vzemimo le fenomen slovenskih srednjeveških fresk, gradov na južni meji srednjeevropskega prostora, različne tipe slovenskega ljudskega stavbarstva na podeželju in deloma celo v mestih itd.

Nekoliko poenostavljeno bi lahko rekli, da iz »tipološkega okvira« izstopa samo določen del arheološkega materiala, ki ima praviloma evropski pomen — relativno manjši pomen ima zgolj zaradi nekoliko skromnih objav. Zato je prišlo do določenih nesorazmerij v številu spomenikov nacionalnega pomena (gledano po posameznih vrstah). Arheološko gradivo, ki je večinoma evrop-

skega pomena, nastopa v seznamu najpomembnejših spomenikov v SR Sloveniji z nekaj nad osemdeset enotami — v evropskem in svetovnem merilu navidezno manj pomembno gradivo etnološkega značaja pa kar s štiristo lokacijami in objekti (da ne štejemo večjega števila naselij in območij samotnih kmetij!). Tudi število gradov in prvokategornih cerkva je na videz previsoko, če ga konfrontiramo s kvaliteto in številom prvokategornih spomenikov v svetu. Izhodišče nam bo nekoliko jasnejše, če ugotovimo, da potemtakem sodijo v I. kategorijo — piramide pri Gizeh, Partenon, Chichen-Itza, Angkor, Firence in Koštabona v Istri!

Malce komična relacija (ki pa bi bila povsem resna, recimo na arheološkem nivoju: Halstatt—Novo mesto) pa izgubi ironični zven, če spremenimo kontekst v luči sprejete definicije, da je spomenik nacionalnega pomena hkrati tudi spomenik evropskega oziroma svetovnega pomena, ker opredeljuje določeno nacionalno skupnost in njeno kulturo proti drugim enakim skupnostim in je spomenik (kakršen pač je) prispevek naroda k skupni, svetovni kulturni dediščini. Če sedaj to opredelitev navežemo na »tipološki značaj« našega spomeniškega fonda je prostora za ironiziranje še manj.

Na področju ljudskega stavbarstva, ki je na konservatorskem nivoju večkrat zapostavljeno ali pa temelji na romantičnih nacionalnih geslih, lahko ugotovimo, da je slovenski material ključnega pomena za poznavanje zakonitosti v razvoju srednjeevropske vasi in kmečke hiše. Tu ne gre toliko za izvirnost oblik in tipov (ki seveda obstajajo) kot za mejne vrednosti, saj bi drugače vsi pojavi (če skušamo potegniti evropsko sintezo) brez našega deleža obviseli v zraku. Iz čisto geografskega vidika nam že preprost primer (vzemimo premico, ki povezuje stavbne forme v Rusiji, na Slovaškem in pri nas v Prekmurju) pove, da v našem prostoru izzvenci nekaj temeljnih evropskih stavbnih tipov in da se v nekaterih primerih ti tipi konfrontirajo prav na našem ozemlju, kjer je nastalo nekaj »nelogičnih« sintez; nelogičnih seveda le takrat, kadar ne upoštevamo celotnega evropskega prostora, katerega del je tudi naša dežela.

Do podobnih relacij pridemo pri gradovih in cerkvah — tu bi najprej opozorili na slovenske srednjeveške freske, ki so v bistvu »mejna vrednost« med Italijo in Severom ter predstavljajo v tipološkem pogledu izrazito samosvoj odvod v svetu veljavnih stilnih kodeksov. Gre torej za vrednost »možnega razvoja« in fleksibilnosti v okviru togih nazorskih shem, na sociološkem nivoju pa za zanimivo varianto demokratizacije srednjeveških likovnih obrazcev — kjer »čista« likovna kvaliteta prav gotovo ne igra take vloge kot v okvirih klasičnih umetnostnozgodovinskih valorizacijskih sistemov.

Značaj gradiva je torej spomeniški praksi vsiljeval posebno metodo vrednotenja in obravnave, ki je že pokazala pozitivne nasledke. Vidimo pa tudi, da gre za podobne težnje celo v razvitejšem svetu. Posebnost, ki smo jo že nakazali z inauguracijo ambientnega spomenika ali spomenika III. kategorije, je vodila v svojsko teoretično usmeritev — predvsem pri etnoloških in urbanističnih (ambientnih) spomenikih. V teh okvirih je pravzaprav postala sporna le oznaka »spomenik«, ki je v vseh semantičnih variantah vedno pomenila izjemen objekt! Kljub temu in kljub pomenskim tenčinam izraza ne bi kazalo zavreči — saj se njegova uporabnost in opredelitvena vrednost kažejo na vseh ravneh.

Posamezne vasi in trgi, mnogokrat pa večji krajinski izseki, so predstavljali skorajda nerešljiv problem za konservatorja že pri topografskem opisovanju in nekoliko kasneje pri valorizaciji. Šlo je za kvalitetne aglomeracije, urbane organizme in ruralne strukture, ki so kot celota vsebovali večino tistih sestavin, ki jih je treba upoštevati pri opredelitvi nekega objekta ali skupine objektov, kot spomenika. Podrobna analiza stavbnega fonda v taki skupini pa je pokazala malodane nasprotno sliko — v celotnem naselju ni bilo objekta, ki bi vzdržal se tako prizanesljivo spomeniško valorizacijo. Kvalitete so namreč rasle s številom objektov — oziroma z njihovimi medsebojnimi povezavami. Tako je v končni posledici izzvenelo naselje kot enkraten organizem z visokimi oblikovnimi, urbanističnimi, prostorskimi, zgodovinskimi in drugimi kvalitetaми. Hkrati pa je naselje kot celota (in enota!) dobilo nov višji pomen še v okviru kulturne krajine — spet kot nenadomestljiva sestavina višjega organizma.

Pri »čistem« etnološkem materialu pa smo se najprej srečali z neustreznostjo tradicionalnih, na likovni kvaliteti in vizualni atraktivnosti temelječih meril. Podoben primer kot pri naseljih se nam zastavlja tudi tukaj. Skromna stavba iz prve polovice 19. stoletja je na nekem ozemlju pomembna predvsem kot priča stavbarske in stanovanjske kulture nižjih plasti ljudstva v tem času, zato zasluži deloma zaradi redkosti (tovrstnih objektov je ohranjenih najmanj!), deloma pa zaradi izjemne tipičnosti posebno obravnavo — skratka, je spomenik v najbolj natančnem pomenu besede. Obenem pa ugotavljamo, da je ob tej stavbici še vrsta atraktivnejših in oblikovno mnogo pomembnejših objektov, ki za njihovo sanacijo nimamo finančnih in drugih možnosti. Hkrati pa se srečamo tudi z laičnim ali z ozkim likovno fundiranim vrednotenjem in čisto tudi z ironiziranjem etnoloških meril.

Dodajmo še nekoliko brezupnejši primer — poslopje iz istega časa, z vsemi spomeniškiimi značilnostmi, ki pa je zgrajeno iz blata in slabega lesa in zato ne dovoljuje adaptacije (rehabilitacije) v stanovanjske namene. Ostaneta nam le dve, zelo dragi rešitvi: muzeološka prezentacija in prenos v muzej na prostem ali pa popolna sanacija stavbe in njena vključitev v novo funkcijo v okvirih zahtevnejšega načina življenja.

Varovanje navidezno manj atraktivnih spomenikov in enako nepomembnega stavbnega fonda je sicer problematično, vendar predstavlja ključno postavko v kompleksno pojmovanem konservatorstvu. Zato pri varstvu tovrstnih spomenikov govorimo o tipičnih primerkih stavbne kulture nižjih socialnih plasti, ki pa razen tipičnosti največkrat nimajo ničesar, kar bi jih tudi sicer uvrščalo v kategorijo spomenika (kot to velja samo po sebi za skromnejše cerkvene zunanjsčine in notranjsčine).

Brezlična gmota »anonimne« arhitekture, ki pogosto povezuje redke dominantne spomenike kot logično vezivo, je potemtakem sestavina dveh spomeniških kompleksov — dominirajočega posamičnega spomenika in spomeniškega območja (urbanistične ali ruristične aglomeracije). Zato ima določeno spomeniško vrednost tudi anonimno tkivo. Gre torej za vrednotenje v več plasteh, kjer kot navidezni paradoks odpovedo klasična merila prav na začetku — to je pri opredelitvi izoliranega objekta.

V načelu gre za podobne relacije med ljudsko arhitekturo in obdajajočo jo kulturno krajino. Tu lahko v mnogih primerih govorimo o visokokvalitetni

historični ali kulturni krajini (gre seveda za posamezne logične omejene izseke), čeprav so posamične sestavine v bistvu brez posebnih kvalitete. Tudi tu se kvaliteta vzpostavlja na višjem nivoju kot sinteza raznorodnih prvih, ki predstavljajo kvaliteto šele v sestavih, nizih in kontekstu z drugimi.

IV.

Poljuben kulturnokrajinski izsek, ki je tako kot spomenik rezultat dveh v bistvu ločenih postopkov: strokovne valorizacije in dogovora, funkcionira kot kvaliteta na več ravneh. Gre za dvojno kakovostnih sestavin: ozko spomeniško kvaliteto in pomen izseka (kulturne krajine) v širšem kontekstu varovanja življenjskega okolja. Podrobnejši pogled pa pokaže pri večini kulturnokrajinskih področij naslednje delne kvalitete: estetske, historične, znanstvene, ekološke, turistično-ekonomske, sociološke in družbene v najširšem pomenu besede.

Pri prvi opredelitvi, kjer govorimo o dogovorjeni kvaliteti smo mislili predvsem na osnovna izhodišča vsega varstva. Spomenik v konservatorskem pomenu besede postane določen objekt z visoko umetnostno, zgodovinsko, estetsko, etnološko itd. vrednostjo šele takrat, ko ga kot tipičnega ali enkratnega izločimo iz širšega okvira sorodnih ali enakih objektov. To pa pomeni, da bi morali — če bi recimo odločali med desetimi povsem enakimi objekti — enega od objektov obravnavati posebej kot reprezentativno strukturo ali pa vseh deset stavb obravnavati enako — spet kot spomenike najvišje kategorije. Kolikor bi namreč vseh deset (zaradi števila!) ovrednotili nižje (kot spomenike III. kategorije kjer so dovoljeni določeni posegi v strukturo objekta) bi prišli do točke, ko bi lahko izgubili vseh deset hkrati.

Iz tako zastavljenega problema pa lahko potegnemo nekaj napotkov, ki bi lahko veljali pri širše zastavljenem varstvu kulturne krajine ali arhitekturne dediščine. Pri sanaciji nekega urbanega (kulturnokrajinskega) ambienta, kjer bi zaradi kvalitete celote dobil vsak objekt (sestavina) tudi spomeniško oznako (ambientna kvaliteta ali spomenik III. kategorije) bi se lahko odločili za kompromisno rešitev, ki pa zahteva pretehtanje vsake sestavine posebej predvsem v luči celotnega učinkovanja. Gre namreč za metodo kjer bi v posamičnih objektih sicer dovolili določene posege (funkcionalno in deloma tudi likovno preobrazbo) vendar tako, da bi vsak od adaptiranih objektov ohranil eno ali več struktur ter elementov, ki bi jih na drugih (recimo) odstranili ali zanemarili. Govorimo torej o varovanju nekaterih sestavin, ki bi vse skupaj (enakomerno razporejene po »anonimnih« objektih) še vedno nudile dovolj možnosti za rekonstrukcijo »idealnega« stanja vsakega objekta posebej, posebej pa njihove tipike!

Gre seveda za skrajnostni ukrep, ki pa ima prav v najširšem kontekstu varovanja stavbne dediščine in kulturne krajine svojo globoko upravičenost. S tem, da presegamo pojem izoliranega ali kompleksnega spomenika, prihajamo hkrati do izjemno visokega števila arhitektur, ki ga je skorajda nemogoče obvladovati, kaj šele primerno sanirati in prezentirati. Na koncu koncev je treba določen del kvalitetnejše kulturne dediščine vendarle prilagoditi novim življenjskim zahtevam (problem prenaseljenosti, pomanjkanja stanovanj) in pogojem, ki bodo vedno bolj ostri.

Obenem moramo na starejši stavbni fond gledati z očmi ekologov in ne nazadnje sociološko — saj se prav pri obnovi (rehabilitaciji) starejših urban-skih ali kulturnokrajinskih aglomeracij srečamo s problemom humanizacije okolja.

Francastele, ki je nekoliko preveč vehementno (in v luči francoskega kulturnega šovinizma) zavrgel La Corbussierove ideje o satelitskih in sončnih mestih, je imel vendarle v bistvenih postavkah prav. Po njegovem mnenju⁴ imajo te ideje v sebi kali totalitarizma in manipuliranja z ljudmi — dodajmo še frustracije, ki nastajajo s povampirjenim potrošništvom ujetim v začarani krog tehnokratsko vodene vsakdanje poti med delovnim mestom in stanovanjskim blokom. Če si sedaj ogledamo poljuben ljubljanski primer (eno od značilnih Sosesk, ki rastejo na nekdanjem predmestnem in primestnem prostoru) pridemo do poraznih ugotovitev — zlasti če strukturo nove soseske primerjamo s polifunkcionalnim starim in starejšim mestnim osredjem.

Nove soseske so v materialnem pogledu zreducirane na sestav stanovanjskih blokov (kasarn) in redkih v trgovske namene skonstruiranih objektov. V nekaterih primerih srečamo še šolsko in otroškovarstveno ustanovo in nič drugega. Nasprotno pa so v starem mestnem jedru in njegovem obodu združene in smiselno pomešane najrazličnejše funkcije — od gostinstva in rekreacijskih površin do uprave in celo skromnejših industrijskih in trgovskih dejavnosti. Prav tako mešana je tudi socialna in ne nazadnje starostna struktura — čeravno je opaziti težnjo k pauperizaciji in staranju osredja. V novih soseskah pa sta socialna in starostna struktura zelo izenačeni, prav tako širši interesi, ki so pa zaradi izoliranosti »satelitske« tvorbe omejeni in moteni. Zaradi enovitosti in ker se taka naselja spreminjajo v izrazito spalne aglomeracije, se povečuje izolacija med ljudmi kar vodi do potenciranega pojava odtujenosti in praznine, ki je goli tehnični standard ne more zadovoljiti.

S pojavom (nehotenega) manipuliranja se pri nas še ne srečujemo, ker so v satelitskih naseljih načrtovalci povsem zanemarili vprašanje kulturnega standarda — kinodvoran, gledališča, knjižnice, kulturnih domov itd. Kolikor je v samoupravnih pogojih opremljenost soseske s takimi objekti in dejavnostmi nujnost in koristna dopolnitev življenja — je v drugačnih družbah prav kulturni standard tudi sredstvo za manipulacijo. Tako omejeno okolje je namreč razmeroma lahko voditi po tirih, ki ustrezajo koristim določenih krogov — vse to se kaže v izboru knjig za knjižnico, v izboru predvajanih filmov, gledaliških predstav itd. — izbor je pač tak kakršen ustreza oblastniškim ali lastniškim krogom. Zavedati se moramo, da sta tovarna in stanovanje last enega in istega, ki v interesu produkcije in ljubega miru uravnava življenje v satelitskem naselju v kar se da mirnih relacijah potrošniškega načina mišljenja.

Ker je potemtakem model osiromašenega satelitskega spalnega naselja za našo družbo povsem neustrezen je treba iskati rešitev v funkcionalizaciji starejšega fonda, torej tudi v rehabilitaciji stavbne dediščine in v polifunkcionalnosti, ki je v nasprotju z brezdušnim coniranjem izrazito humanistična kategorija. Starejši stavbni fond okrog katerega se tko novi arhitekturni organizmi pa je lahko tudi merilo — tista človeška dimenzija, ki jo projektiranje na risalni deski in ledini največkrat povsem zanemari. Hkrati daje stavbna dediščina novejšemu ali starejšemu stavbnemu kompleksu tudi nekoliko »ro-

mantični« nadih tradicije in prijetnega okolja, kjer se enako dobro počutijo frustrirani in živčni menedžerji in ostareli občani.

Iz političnega in politično sistemskega vidika (ki ima na koncu koncev tudi usodne ekonomske posledice) je pretehtano ohranjevanje starejših, oblikovno, zgodovinsko ali zgolj ambientno in posredno ekonomsko zanimivih objektov in spomenikov ter izsekov iz kulturne krajine (lahko tudi večjih območij), zaželeno in nujno. Gre namreč za humanizacijo urbanizma in s tem tudi življenja — saj smisel socializma ni le v gmotnem napredku, marveč tudi v visoki kulturi dostopni vsem in v demokratizaciji odnosov na vseh nivojih, tudi stavbarskem, arhitekturnem in stanovanjskem.

Potrošniška pseudokultura, ki je zgolj ena od sestavin skomercializirane družbene biti na Zahodu, je v ekstremnih primerih (posebej v USA) povsem pomedla s stavbno (in posredno tudi kulturno) dediščino. Sistem sprotnega podiranja zastarelih četrti ali samo posamičnih hiš v imenu ekonomskih zakonitosti je del populacije privedel v revščino nove vrste — saj gre v globokem bistvu za nekoliko zapleten odsev idej kakršne propagirajo (recimo) segregacionisti. Življenje v izoliranem satelitskem naselju pa vsebuje resnične kali segregacije — ločenega razvoja posameznih družbenih plasti. Iz tega vidika je več kot vprašljivo tudi pri nas — zidanje stanovanj za delavce v izoliranih naseljih!

Napredne ideje se tudi ne kažejo zgolj v rušenju starega in v gradnji novih objektov — gre pač za zastarel a vendarle trdovraten fetiš, ki se kaže v komercializaciji vseh človeških odnosov, pa tudi v poenostavljenih formulah kot je recimo že večkrat parafrazirana parola iz tridesetih in štiridesetih let v Sovjetski zvezi: elektrifikacija + industrializacija = socializem. Roko na srce — oboje so imeli mnogo prej v kapitalističnem svetu, pa so še vedno daleč od socializma. Preseganje starega in starih odnosov se potemtakem ne kaže zgolj v »novogradnji«, marveč v dialektičnem preseganju starega tako, da staro (ki je v posameznih sestavinah tudi pozitivno) vključujemo v sodobno življenje na novih ravneh. Po drugi strani pa nas k temu silijo tudi surovinska kriza, fantastična potrošnja in vedno večje gore odpadkov.

V teh okvirih je varovanje stavbne dediščine, spomenikov in narave (predvsem tistega dela, ki ima klasifikacijski naziv: kulturna ali historična krajina) postalo nova dejavnost, ki vsebuje tako elemente spomeniškega varstva v klasičnem pomenu besede, kot tudi prvine varovanja okolja in smotrnejše izrabe gradiv in surovin, zlasti pa prostora. Z rehabilitacijo starejših objektov, ki imajo obenem tudi ambientno in spomeniško funkcijo ne pridobimo le historično (likovno, etnološko, estetsko itd.) zanimivih (značilnih) objektov, marveč tudi zdrava stanovanja in v najširšem pomenu besede tudi humanizirano okolje. V sociološkem pomenu pa gre tudi za ustreznejšo družbeno razporeditev — torej za nasproten proces kot je ustvarjanje privilegiranih četrti in ghetov. Najbrž je v pogojih samoupravnega socializma ta dimenzija varstva stavbne dediščine več kot pomembna, nakazuje pa tudi zanemarjeno in »nevidno« sociološko sestavino spomeniškega varstva.

Tu se tudi srečamo z marksističnimi osnovami za široko valorizacijo spomenika na eni in objekta (dela stavbne dediščine) na drugi strani. V najširšem okviru prav navidezni povratak k staremu stanovanjskemu (in drugačnemu) fondu nakazuje kvaliteto tovrstnega načina mišljenja, saj je iz kvantitete

(ekstenzivna izraba prostora in surovin) zrasla kvaliteta (smotrna in funkcionalna človeku prilagojena izraba vseh možnosti z možnostjo sprotne regeneracije). Kot posebno kakovostno kategorijo, ki ima izjemne vplivne dimenzije na duhovno nadgradnjo (konkretno za materializiran del te nadgradnje), štejem prav *spomenik* — kot vrednoto, ki funkcionira kot sredstvo za bogatitev osebnosti danes in kot materialni vidik pozitivne kulturne dediščine. Seveda je njegova funkcija glede na politični prostor v katerem živi drugačna pri nas in drugačna v drugih sistemskih okvirih — kar seveda ne spreminja dejstva, da z našimi vrednostnimi merili ocenjujemo tudi spomenike drugih kultur. Na koncu koncev gre za razredno interpretacijo vrednot, ki smo jih podedovali iz preteklosti.

V.

Tako kot ima varstvo okolja do določene mere modni prizvok (mislimo predvsem na različna društva po svetu, kjer se izživljajo romantiki in dame iz boljše družbe), tako bo v začetku tudi varstvo stavbne dediščine dobilo nekaj pomembnih impulzov od stopicajočih možičkov — amaterjev, kar je v skrajni posledici tudi koristno: saj gre za malce prenapeto in nestrokovno, vendar učinkovito propagando navidezno nove dejavnosti. Ne glede na to pa moramo vendarle ugotoviti, da stvari niso tako preproste, zato moramo natančno definirati tako konservatorstvo kot tudi široke okvire varovanja stavbne dediščine!

Če začnemo z negativnimi definicijami, potem moramo najprej ugotoviti, da ostaja spomeniško varstvo (konservatorstvo) še naprej avtonomna dejavnost in da varstvo stavbne dediščine ne predstavlja višjega ali širše pojmovanega strokovnega kompleksa, v katerem bi bilo konservatorstvo podrejena dejavnost ali dejavnost nižje vrste. Relacije so namreč povsem drugačne — kot izrazito politična kategorija z ekonomskimi in socialnimi posledicami je varstvo stavbne dediščine v najširšem pomenu besede problem urbanizma in socialne politike. Hkrati pa gre za pomemben del dejavnosti, ki jih imenujemo z ohlapno oznako: varstvo okolja. Po drugi strani se zaradi identičnega predmeta obravnave in specifične ekonomske metodologije, varstvo stavbne dediščine vključuje kot pomožno sredstvo (varovanja) tudi v sfero spomeniškega varstva, predvsem takrat ko gre za varovanje tako imenovanega anonimnega tkiva ali pa za varovanje »značaja« naselij, posamičnih ožjih ambientov in kulturne krajine (kamor vključujemo tudi pojem historičnega pejzaža).

Obenem bomo izvedli tudi pomembno razmejitvev — način varovanja tistih delov stavbne dediščine, ki imajo v večji ali manjši meri spomeniški značaj in pomen, ostaja v domeni klasičnega konservatorstva. Odnos je torej povsem nedvoumen — spomeniško varstvo je namreč dejavnost s pretežno kulturnimi nameni, posvečena je spomenikom. Skrb za »anonimno tkivo« in stavbno dediščino v najširšem pomenu besede potemtakem vključuje kot spremno in spomenikom posvečeno dejavnost, predvsem pa uporablja njene ekonomske posledice, kot možnost za financiranje varstvenih posegov.

Tako kot pri vsaki novi usmeritvi tiči tudi v kompleksu varstva stavbne dediščine nekaj predimenzioniranih apetitov, povsem logično pa se kaže tudi tendenca po kar se da popolni avtonomiji in hkrati s tem zanikanju vsega drugega — to je starejših dejavnosti (služb, zavodov, podjetij itd.), ki so tako

ali drugače obravnavale starejši stavbni fond. Zato obstaja resna nevarnost, da bi popolno zlitje dejavnosti s področja varstva stavbne dediščine in varstva spomenikov, pomenilo likvidacijo konservatorstva. Nasledek pa bi bil lahko le ta, da bi po nekaj letih delovanja ponovno spoznali, da je konservatorstvo in varstvo spomenikov specifična dejavnost, ki potrebuje lastne organizacijske okvire. Tako bi verjetno povsem na novo, kot veliko modrost odkrili idejo o ustanovitvi organizacije, ki bi se morala posvečati VARSTVU KULTURNIH SPOMENIKOV v najbolj dobesednem pomenu.

Teoretična in strokovna usmeritev, ki jo nakazuje domača praksa vendarle kaže, da do takega stanja ne bo prišlo. Postopno se začrtujejo obrisi definirane strokovne dejavnosti in vednosti, ki sicer ne bo tako ozka kot klasični konservatorsko-restavratorski strokovni prostor, vendar pa spet ne tako široka, da bi lahko vanjo vtaknili skrb za prav vse stare bajte, v SRS in na svetu, ne glede na kontekst že davno sprejetih in utrjenih načel o inauguraciji in varovanju spomenika — to je izjemne, tipično ali kako drugače pomembne priče o kulturi določenega naroda. Na tem mestu verjetno ne bi bilo odveč pripomniti, da je v mnogočem prišlo do nesporazumov zaradi laičnega enačenja antikvitete s spomenikom!

Varstvo stavbne dediščine, ki vključuje kot pomembnejši smoter predvsem njeno rehabilitacijo, je potemtakem nova dejavnost, ki se vključuje v dosedanja prizadevanja slovenskega spomeniškega varstva. V bistvu pomeni razširitev prizadevanj za varovanje spomenikov tako imenovane III. kategorije in spomenikov ambientnega značaja in pomena. Pomembno pa je predvsem kot platforma, kjer se združujeta ekonomski in kulturni interes, iz ožjega konservatorskega vidika pa tudi kot eno od možnih sredstev za varovanje objektov s skromnejšimi spomeniškiimi kvalitetai. Za domačo prakso pa je uveljavitev termina in dejavnosti potrdilo, da so bila dosedanja prizadevanja za varovanje širših naselbinskih in krajinskih kompleksov pravilna.

¹ Zavod SRS za spomeniško varstvo je bil že ustanovljen kot poseben zavod za varstvo (in proučevanje) kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti. Obe dejavnosti sta ostali združeni do današnjega dne. Hkrati pa se z vključevanjem referentov za varstvo narave pri medobčinskih (regionalnih) zavodih ta povezava tudi širi in pogloblja.

² Termin SPOMENIŠKOVARSTVENI RED smo uveljavili v prvih urbanističnih programih za območja občinskih skupščin, ki so jih začeli sestavljati po izidu novega zakona o urbanističnem in regionalnem planiranju. Naziv je povzet po terminu URBANISTIČNI RED, ki naj bi uravnaval posege v prostor in gradnjo (tudi adaptacije) na območjih, za katere ni potreben podrobnejši urbanistični načrt.

³ Ideja o gradnji muzeja na prostem, ki naj bi v obliki muzejske prezentacije hkrati predstavljal in varoval najbolj značilne primerke ljudske arhitekture, se je pri nas razvila kmalu po končani vojni (dr. Boris Orel). V kasnejših obdobjih je prvotna zamisel doživela več sprememb — predvsem pa se je premaknilo težišče od centralnega k regionalnim muzejem na prostem. V ta okvir sodi tudi zamisel o »muzejih« — vaseh, ki naj bi bile nekakšni »živi Skanseni«.

⁴ P. Francastel: Umetnost i tehnika, Sazvežda 3, Nolit, Beograd 1964, str. 73. Kot osnovo za razpravljanje o problemu varstva stavbne dediščine sem uporabljal (pasim) gradivo z amsterdamskega kongresa (v okviru Evropske skupnosti):